

İçindekiler / Index Generalis

Konferanslar / Colloquia

Kırklareli Yüendolan C Tümülüsü

İnci Delemen – Sedef Çokay-Kepçe – Zülküf Yılmaz 1

Ateş Oyunları: Mukiş Başkenti Alalakh'ta Piroteknoloji

K. Aslıhan Yener 19

*Altphrygische Religion und Königsideologie – Eine weitere Brücke zur
hethitischen Großreichszeit?*

Karl Strobel 29

Side Tiyatrosu ve Çevresinde Onarım-Koruma Uygulamaları ve Sorunları

Ülkü İzmirligil 87

*Troas Bölgesi'ndeki Taşın Hayat Verdiği Kent Assos:
1881-2009 Yılları Arasındaki Kazılara Genel Bakış*

Nurettin Arslan 113

Makaleler / Commentationes

Antik Çağda Strigilisin Ecza Amaçlı Kullanımı: Veriler ve Kanıt

Daniş Baykan 141

Urartu Krallığı'nda Harem

Rafet Çavuşoğlu – Bilcan Gökce – Kenan Işık 153

Red-Slip Ware from Tralles Excavations

Aynur Civelek 169

*The History of the Exploration of Uşaklı/Kuşaklı Höyük (Yozgat)
and the “Rediscovery” of a Middle-Hittite Tablet*

Carlo Corti 193

*Pamphylia'da Klasik Dönem'de Saptanan Yerel ve Yunan Unsurlar
Üzerine Bir Değerlendirme*

Sedef Çokay-Kepçe 213

<i>Gyges'in Sadyattes'i Tahttan İndirme Hikâyesi: Yeni Bir Gözden Geçirme</i> Muzaffer Demir	229
<i>Ein hethitisches Hieroglyphensiegel im Mardin Museum</i> Ali Dinçol – Nihat Erdoğan	269
<i>Oluz Höyük Kazısı Üçüncü Dönem (2009) Çalışmaları: Değerlendirmeler ve Sonuçlar</i> Şevket Dönmez	275
<i>Doğu Roma Dünyasında Monofizit Reaksiyon ve İmparator Iustinianus</i> Turhan Kaçar	307
<i>MÖ 7. ve 6. yy Yunan Ticari Faaliyetleri İçinde “İşbirliği” Olgusu</i> Aylin Koçak Yaldır	333
<i>Vefa Kilise Camisi Naosu Güney Dış Yüzünün Kademeli Kemerli Yukarısındaki Üçgen Alınlığı Sabitlenmiş Üç Keramik Kabın Değerlendirilmesi</i> Ayyüz (Toydemir) Sabuncu	353
<i>Verbogen, zerschlagen, zerhackt - Spuren ekstatischer Inszenierungen in frühbronzezeitlichen Gräbern Anatoliens</i> Thomas Zimmermann	367
Kitap Eleştirileri / Recensiones	
Вагалински, Л. Ф., Кръв и Зрелища / Vagalinski, L. F., <i>Blood and Entertainments. Sports and Gladiatorial Games in Hellenistic and Roman Thrace</i> , National Archaeological Institute with Museum Sofia, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, 2009, 228 pages + plates. (İnci Delemen)	381

Kırklareli Yündolan C Tümülsü*

İnci Delemen – Sedef Çokay-Kepçe – Zülküf Yılmaz

Keywords: Thrace, Tumulus, Cist Grave, Grave Goods, Fourth Century B.C.

Anahtar Kelimeler: Trakya, Tümülsü, Kist Mezar, Mezar Envanteri, MÖ 4. yy

Günümüzde Türkiye, Bulgaristan ve Yunanistan sınırları içerisinde yayılan antik Thrakia bölgesinde, tümülüsler başlıca mezar tiplerinden birini oluşturmakta ve bölgenin önemli merkezlerinden Kırklareli’nde de birçok örnekle temsil edilmektedir. Kırklareli dolaylarındaki tümülüsler 20. yy başlarından itibaren araştırılmış, ancak ilk sistemli kazılar 1930’larda İstanbul Üniversitesi Arkeoloji Kürsüsü kurucusu Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel tarafından gerçekleştirilmiştir. Mansel’in Kırklareli Merkez, Alpullu, Lüleburgaz ve Vize’de sürdürdüğü kazılardan sonra, tümülüs araştırmaları kurtarma kazılarıyla sınırlı kalmıştır.

Kırklareli, Merkez ilçeye bağlı Yündolan (ayrıca, Yündalan/Gündolan) köyünün yaklaşık 5 km kuzeydoğusundaki Koçasa/Kocatepe mevkiinde de beş tümülüs bir grup oluşturur (Res. 1). Tümülüsler engebeli arazide kuzeybatı-güneydoğu yönünde sıralanır¹. Kuzey uçta konumlanan ve diğerlerinden büyük olduğu anlaşılan Yündolan A ve B tümülüsleri kaçak kazılarla tahrip edilmiştir. Çok küçük olan D ve E tümülüslerine ise, henüz dokunulmamıştır.

2000 yılında Yündolan C tümülüsünün de kaçak kazılara maruz kaldığı ve toprak dolgununun yarısını yitirdiği görülmüştür. Tümülüsün tamamen tahrip edilmesini önlemek amacıyla Kırklareli Müzesi Müdürlüğü başkanlığında ve Trakya Üniversitesi Arkeoloji-Sanat Tarihi Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. Engin Beksaç ve öğrencilerinin katılımıyla bir kurtarma kazısı yapılmıştır. Kurtarma kazısı, gömü ritüellerine ait bazı izleri ve bir mezarı ortaya

* Bu makale, Prof. Dr. İnci Delemen’in 17.11.2009 tarihinde Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü’nün konferansları çerçevesinde sunulan konuşmanın geliştirilmiş metnidir.

1 Tümülüslerin arazideki konumları konusunda, bkz. örneğin, Mansel 1940: 92; Archibald 1998: 48.

çıkarmıştır. Elde edilen buluntular Kırklareli Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. Konservasyon ve restorasyonu yapılabilenler halen müzede teşhir edilmektedir.

Kurtarma kazısının ardından Kırklareli Müzesi müdürü Zülküf Yılmaz bir ön rapor yayımlamıştır (Yılmaz 2001). Yündolan C tümülüsü ve buluntuları, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 21.11.2006 tarih ve 187547 sayılı izniyle, tarafımızdan yeniden ele alınıp kronolojik ve bölgesel bağlantılar açısından, mezar tipi, mezar eşyaları ve gömü ritüelleri bir bütün olarak değerlendirilmiştir².

Kurtarma kazısı sırasında Yündolan C tümülüsünün yüksekliği 3 m, çapı 20 m olarak ölçülmüştür. Ancak erozyon hesaba katılırsa, orijinal yüksekliğin en az 4 m'ye ulaştığı öngörülebilir. Kaçak kazılarla kısmen tahrip olmasına karşın, dolgunun kuzeybatı, kuzeydoğu ve doğusundaki üç alanda güçlü yanma izleri gözlemlenmiş, tümülüs merkezinin güneyinde ise bir at iskeletine ait parçalara rastlanmıştır (Yılmaz 2001: 73-74). Dizgin takımına ait bronz bir parça günümüze gelmiştir. Şematik ördek başıyla bezeli buluntunun çok yakın paralelleri, bir çift olarak Derveni'deki B kodlu kist mezardan tanınmaktadır (Themelis – Touratsoglou 1997: 85 B83, lev. 96). Ayrıca tümülüs dolgusunda, amphora ve başka keramik parçaları bulunmuştur. Bunlar arasında amphora parçalarının yoğunluk kazandığı ön rapordan anlaşılmaktadır (Yılmaz 2001: 72). Kırmızı figürlü bazı parçalar ise bir lekanise aittir. Sahneyi ayakta duran veya oturan kadın figürlerinin oluşturduğu anlaşılır. Yanlarında veya ellerinde birer sepet vardır. Parçalardan birinde görülen bir çift kanat, bir Eros figürüne işaret eder. Benzer figürler, evlilikle ilgili çeşitli sahnelerin betimlendiği lekanislerde karşımıza çıkar. Birçok örneğine rastlanan bu tür lekanislerin³ hemen hepsi MÖ 4. yy'ın ilk yarısına tarihlenmiştir (Moore 1997: 283-285). Buluntunun kötü pişmesinden ve mevcut durumundan dolayı, figürler üzerinde stil analizi yapmak güçtür. Fakat konu ve üslup Otchet grubunun (Beazley 1963: 1496-1499; Boardman 1989: 193, res. 397-398) MÖ 380-350 yıllarına ait eserleriyle bağdaştırılabilmektedir.

Yündolan C tümülüsündeki ateş izleri ve at iskeleti gömü töreni sonrasında yapılan sunu işlemleri ile ilgili olmalıdır. Benzer veriler Thrakia

2 Yündolan C tümülüsüne ilişkin araştırmamız İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından desteklenmiştir (proje no. 265/23082004), teşekkür ediyoruz. Ayrıca değerli yardımları için Dr. A. Özdzibay'a teşekkür borçluyuz.

3 Rutherford Roberts 1973: 435-439; Moore 1997: no. 1093, 1095-1117, lev. 104.

tümülslerinde sık karşımıza çıkar⁴. Lekanis de söz konusu işlemler sırasında bir kadın tarafından bırakılmış olabilir.

Tümüls dolgusunun altındaki mezar, merkeze yakın konumdadır⁵. Büyük oranda kayaya oyularak biçimlendirilmiştir (Res. 2). Kayalık zemin 180 cm genişliğe, 278 cm uzunluğa sahip bir dikdörtgen planında 80 cm derinliğe kadar oyulduktan sonra, bu çukurun kenarları bir dizi taşla yükseltilmiştir. Taş dizisi özellikle mezarın batı ve güney kenarlarında izlenir. Mezarda yoğun ateş izlerine ve çok sayıda yanmış ahşap parçasına rastlanmıştır. Veriler taş dizisinin ahşap bir örtü taşıdığına, mezar tabanının da ahşap kaplandığına işaret etmektedir.

Yündolan C tümülsü altındaki mezar, kist mezarlar gibi dikdörtgen biçiminde, kenarları sınırlanmış, kapıdan yoksun bir çukur görünümündedir. Thrakia'da tümüls altı kist mezar tipi MÖ 1. bin başlarından itibaren uygulanmıştır⁶. MÖ 5. yy içlerinde tümüls altı oda mezarların ortaya çıkmasına rağmen, toprağa açılmış veya zemin üzerine oturtulmuş kist mezarlar da devam eder⁷. Yündolan C'deki kaya işçiliği belli ki arazi şartlarından kaynaklanmıştır. Çukurun ahşap malzemeyle döşenip örtülmesi de Thrakia'da ve komşu bölgelerde MÖ 6. yy'dan başlayarak karşılaşılabilen bir durumdur⁸. İncelediğimiz mezardan sadece ana öğelerin günümüze ulaşması, üstelik bunların da uzun bir zaman dilimi içerisinde süreklilik göstermesi, yapısal özelliklere bağlı kesin tarihlemeyi engellemektedir.

Kazı raporunda aktarılan bilgiler ışığında, mezar çukurundaki yoğun ateş izlerini, *in situ* kremasyon ile ilişkilendirmek mümkündür. *In situ* kremasyon Thrakia'da MÖ 1. bin boyunca devamlılığı izlenebilen bir gelenektir⁹. Bu uygulama sırasında bazen ölü ile birlikte mezar eşyaları da yakılmıştır (Archibald 1988: 54, 71, 157). Yündolan C'de de benzer bir durum söz konusu olabilir.

4 Ateş izleri: Filow 1934: 12-16, 59; Fol *et al.* 1986: 20-24; Archibald 1998: 52-53, 155-156. At: Mansel 1939: 176; Hoddinott 1975: 76, 79, 98, 120; Kitov 1999: 3-6; Archibald 1998: 68-69, 174-175, 242-250, 295-287.

5 Thrakia tümülslerinde mezarın merkezde ya da merkeze yakın konumlanmasına dair, bkz. Filow 1934: 82; Mansel 1940: 91, 94, 108; Archibald 1998: 52, 155-156, 160-161; Işın – Özdoğan 2000: 335-336.

6 Bkz. örneğin, Filow 1934: 19, 39, 60, 82-83, 98-99, 171, 236; Hoddinott 1975: 39; Hoddinott 1981: 110; Fol *et al.* 1986: 24; Archibald 1998: 52-55.

7 Archibald 1998: 58, 61-72, 75, 151-155, 158, 160-161, 166-167, 174, 242, 244, 247.

8 Filow 1934: 19, 60, 83, 128; Archibald 1998: 76, 156-164, 170, 174, res. 6.3.

9 Filow 1934: 236; Archibald 1998: 52-54, 64, 153, 157; Öztürk 1998: 383.

Mezara bırakılan eşyalar ateş ve nemden bir hayli zarar görmüştür. Buna rağmen, metal ve keramik buluntulardan Yündolan C tümülüsünün niteliğine ve tarihine dair bazı bilgiler edinmek mümkündür.

Mezarda biri bezemeli, diğerleri bezemesiz olmak üzere, gümüşten yapılmış üç gümüş phiale mesomphalos bulunmuştur. Birinci phialenin omphalosu bir yivle sınırlanmış, gövdesi badem biçimli sekiz yumru ve büyük lotus çiçekleriyle süslenmiştir (Res. 3). Yumruların sivri uçları omphalosa yöneliktir. Lotuslar ise şişkin dip ve damla biçimli orta yaprağa sahiptir. Gerek yumrularla, gerekse lotusta eksen vurgulanmıştır. Buluntunun bir eşi Bulgaristan'da ele geçen Rogozen Definesi'nde (no. 42) yer alır (Fol *et al.* 1988: no. 42). Tek fark, Rogozen 42'nin omphalosu üzerindeki *repoussé* işli madalyondur. Belki Yündolan C phialesi de benzer bir madalyon içermiş olabilir. Her iki buluntuda, keskin profil ve net bezek, güçlü Akhaimenid karakteri veya etkisi yansımaktadır¹⁰. Bu nedenle, bazı araştırmacılar Rogozen phialesini doğrudan Akhaimenid sanatına ve/veya MÖ 6.-5. yy'a atfetmiştir (Fol *et al.* 1988: no. 42; Abka'i-Khavari 1988: 104). Ancak, bu önerileri çürütecek önemli veriler mevcuttur:

- 1) Yumru – lotus çiçeği şeması, has Akhaimenid phialelerinde revaç bulmakla birlikte¹¹, farklı ayrıntılar içerir. Girift motif, Rogozen phialesinde sadeleşmiştir ve bu haliyle en azından şimdilik, has Akhaimenid phialelerinde örneklenmemektedir.
- 2) Madalyonu süsleyen baş, ikonografisi ve üslubuyla Akhaimenid sanatına yabancıdır.
- 3) Madalyonun çok yakın paralelleri Rogozen Definesi'ndeki başka phialelerde de örneklenir. Üstelik bu kaplar da Akhaimenid sanatına veya MÖ 6.-5. yy'a işaret eden herhangi bir özellik taşımaz.
- 4) Rogozen 42'nin ağız kenarında Kotys ve Argiske/Ergiske adlarını içeren bir yazıt vardır. Aynı formül kral Kotys'in adı ve aralarında Argiske/Ergiske'nin de geçtiği çeşitli yerleşme adları ile birlikte birçok metal kapta tekrarlanmaktadır¹². Söz konusu eserler Kotys'in Odryslere hükmettiği MÖ 383-359 yıllarına tarihlenir.

10 Bu konuda, bkz. Strong 1965: 76-77, 98-99.

11 Abka'i-Khavari 1988: 92, 95-96, 100-103, 106-109 ve özellikle 111, ayrıca krş. örneğin, F1c2, F1c10, F1c11, F1c15, F2c3, F2c6, F2c9, T2c10; Curtis 2000: res. 62; Zournatzi 2000: res. 11. Ayrıca krş. Pfrommer 1987: 43-53, 152-155, KTK 7, KTK 14, KTK 18, KaB A 12, KaB T 16; Özgen – Öztürk 1996: no. 38-41; Archibald 1998: 179-180, 265-266, res. 7.2-7.3, 11.3.

12 Bkz. örneğin, Archibald 1998: 260-261, 263, 274, res. 11.3; Zournatzi 2000.

Sıralanan veriler, Rogozen no. 42 ile beraber Yündolan C phialesini de bu evreye, MÖ 4. yy'ın ilk yarısına yerleştirir.

Bezemesiz phialeler daha küçüktür. Yüksek ısı ve nemin yarattığı deformasyon ve hasar yüzünden, bir çift olarak üretilip üretilmediği kesinleştirilememektedir. Ancak boyutların örtüşmesi bu olasılığı güçlendirir. Buluntuların benzerleri, yalın Kotys phialeleri arasında karşımıza çıkar¹³ ve Yündolan C çiftinin MÖ 4. yy'ın ilk yarısına tarihlenmesini sağlar.

Yündolan C'de phialelerin yanı sıra, ince gümüş levhadan işlenmiş ve yüksek ısıdan dolayı kırılğanlaşmış parçalar bulunmuştur. Özellikle ilginç bir buluntu, ahşap üzerine ince gümüş levhadan *repoussé* çalışılmış bir koç başını ve bitimindeki manşet kısmını kapsar. Koç başı natüralist ve özenli işçiliğiyle dikkat çeker. Yivli ve manşetli ikinci bir uç da benzer malzemedен, benzer teknikle üretilmiştir. Ayrıca bombeli gümüş levha parçaları bulunmaktadır. Hepsi birlikte kısa bir asaya –bir tür “baton” (?)– veya benzer bir nesneye ait olabilir.

Mezar eşyaları arasında yer alan bronz kaplar şiddetli korozyona uğramış ve parçalanmıştır. Bunlardan biri ovoid formlu bir situladır. Parçalar gövdenin döküldükten sonra dövülerek son biçimini aldığını gösterir. Aralarında bir lotus çiçeği bulunan çift halka biçimindeki ataşlar, gonca biçimli uca sahip çift kulp ve halka kaide ayrıca dökülüp gövdeye oturtulmuştur. Situla, kulp ataşlarının altında sarmallar ve ters palmetle bezelidir. Sarmalın ana dalları ataş halkalarından başlayarak kesintisice gövdede devam eder. Bu tip bezeme ovoid situlaların ikinci tipine özgüdür¹⁴. Tipin ortaya çıkışı MÖ 4. yy içlerine oturtulmaktadır.

Yündolan C parçaları, kap profiline ait ayrıntıları algılamamıza izin verecek durumda değildir. Bezeme de, ana sarmalın ters yöne kıvrılması dolayısıyla, ikinci tip örneklerden ayrılır. Ancak, sadeleşmiş format, Güneybatı Bulgaristan'da bulunmuş bir situlada karşımıza çıkmaktadır (Jacob *et al.* 2004: no. 269). New York Metropolitan Museum'da sergilenen ünlü Prusias Definesi içerisindeki situla ile Berlin'deki situla parçaları diğer analogileri oluşturur¹⁵. Analogiler Yündolan C situlası için MÖ 350-300 aralığına işaret eder. Bu çerçeve içerisinde, ayrıntıların irdelenememesine karşın, motifin

13 Örneğin, Fol *et al.* 1988: no. 31; Jacob *et al.* 2004: no. 237b, 251c. Ayrıca bkz. Abka'i-Khavari 1988: 102-105; Archibald 1998: 260-261, 274.

14 Bothmer 1984: 46-47; Barr-Sharrar 2000: 286-288. Ayrıca bkz. Pfrommer 1983: 252-253, 2163; Shefton 1985.

15 Barr-Sharrar 2000: 287-298, res. 13 a-b, 14 a-b. Ayrıca krş. Pfrommer 1987: 181-182 FK 46.

ince ve uzun değil, basıkça oranlar göstermesi, buluntuyu söz konusu evrenin başlarına çekmektedir (krş. Shefton 1985: 403). Yine de situla parçalarının tarihlemesinde Yündolan C mezar kontekstinin rol oynaması gerektiği açıktır.

Mezarda situlanın yanı sıra bronz bir çanak ile testiye ait parçalar açığa çıkarılmıştır. İçbükey ağız ve kaideye sahip çanak, profili çıkarılamamakla birlikte, boyut ve bezemesi bakımından Kırklareli Karakoç lengerine ve Derveni'deki B kodlu kist mezardan bir buluntuya benzetilebilir¹⁶. Testiden ise, bazı gövde parçalarının yanı sıra, kaide ve yuvarlak kesitli kulp korunagelmıştır. Kulpun testi ağzına bağlanan ucu iki yana açılarak inceler. Gövdeye bağlanan alt ucu, simetrik filizlere sahip yaprak biçiminde bir ataşla sona erer. Yaprığın kontur ve eksenini ince bir yivle belirtilmiştir.

Yündolan C tümülüs mezarında bir zırha ait parçaların açığa çıkması önemlidir. Zırh deri iplerle birbirine tutturulmuş, dikdörtgen biçimli demir levhacıklardan meydana getirilmiştir. Günümüze irili ufaklı plakalar halinde erişen zırh parçalarında yer yer deri astar ve bordür kalıntıları görülmektedir (Res. 4). Bir kenarında bir kanatla sona eren, alt kenarı boyunca tüy ve rozetlerle süslenmiş olan gümüş levha da muhtemelen zırha aittir.

Doğu kökenli olan ve özellikle Persler tarafından kullanıldığı bilinen, dikdörtgen levhacıklardan yapılmış zırh, giyeni korumaktan başka hareketlerini de nispeten az kısıtlaması dolayısıyla, İskit ve Yunan askeri donanımını etkilemiştir (Snodgrass 1967: 90-91; Archibald 1998: 201). Yunan çan zırhının yerini alan tipler içerisinde kısmen pul veya levhacık içeren zırhlar bulunduğu anlaşılır. Yunan kültürü ve periferisindeki bölgelere ait yayımlanmış buluntular arasında bu tür zırhların sadece çok küçük parçalarına rastlanmıştır¹⁷. Buna karşılık, betimler bize daha iyi fikir verebilir. Dikdörtgen levhalar içeren zırh betimleri az olmakla birlikte, örneğin Altamura Ressamı'nın MÖ 470-450 yıllarına ait bir kalyks kraterinde ve Penthesileia Ressamı'na isim veren, MÖ 460 yıllarına ait kylixin iç yüzeyinde karşımıza çıkar (Boardman 1989: 10, 38-39, res. 9 ve 80.1). Kazı fotoğraflarının yanı sıra, eldeki bazı parçaların büyük bir dikdörtgen oluşturması, Yündolan C zırhının da kısmen levhacıklardan yapıldığını düşündürmektedir. Vazo resimlerindeki gibi yan kısımlar ya da ön ve arka kısımlar levhacıklardan meydana getirilmiş olmalıdır. Ancak mevcut verilerle, zırh için tek başına ince tarihleme yapmak olanaksızdır.

16 Onurkan 1988: 39-40 no. 34, şek. 6, lev. 18; Themelis – Touratsoglou 1997: 73 B25, lev. 77.

17 Thrakia'da bulunmuş bazı parçalar ve ilgili kaynakça için, bkz. Archibald 1998: 204, 255.

Tekrar vurgulamak gerekir ki, gerek Thrakia bölgesinden gerekse tüm antik dünyadan günümüze ulaşmış zırhların sayısı – örneğin miğferlerle karşılaştırıldığında – bir hayli azdır. Bunlar içerisinde de metal göğüslükler, çan zırhlar ve kaslı zırhlar çoğunluğu oluşturur¹⁸. Yündolan C zırhı gibi metal levhalardan veya Vize A zırhı¹⁹ gibi metal pul ve zincirlerden yapılmış olanlar, hatta bu tür zırhlara ait parçalar nadirattandır. Bu yüzden söz konusu Thrakia buluntularının ivedilikle konservasyon-restorasyon laboratuvarlarında ele alınmaları gerekir.

Metal buluntular arasında demir mızrak uçlarına ait parçalar mevcuttur. Mezarda toplam 7 adet mızrak olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan ikisi yaprak biçimlidir. Ayrıca iki demir bıçağa ait çeşitli parçalar ortaya çıkarılmıştır.

Yündolan C tümülsü keramik buluntularından biri kırmızı figür tekniğinde bezenmiş bir çan kraterdir (Res. 5). Ağız kenarı lotus yapraklarıyla süslenen kraterin ön ve arka yüzündeki sahneler yumurta dizileriyle sınırlanmıştır. Ön yüzde üç figürlü bir symposion sahnesi görülmektedir. Her iki yanda klineye uzanmış birer erkek, ortalarında aulos çalan, giyimli, sakkoslu bir kadının figürü vardır. Kadının teninde ve bazı ayrıntılarda beyaz renk kullanılmıştır. Arka yüzde üç erkek figüründen oluşan bir palaestra sahnesi yer alır. Üç figür de vücutlarını tamamen örten birer mantoya sarınmıştır. Grubun yukarısında bir sünger(?) asılıdır.

Çan kraterin üzerindeki symposion ve palaestra sahneleri, MÖ 4. yy'da kırmızı figür ressamlarının revaç gösterdiği konulardandır. Üslup açısından değerlendirildiğinde, Yündolan C kraterinin her iki yüzündeki sahnelerin, özellikle arka yüzündeki palaestra sahnesinin aceleci işçiliği dikkati çeker. Çeşitli oransızlıkların yanı sıra; el, ayak ve giysilerde şematizasyon hâkimdir. Göz, dudak gibi ayrıntılarda tek fırça çizgisi ile iktifa edilmiştir. Bu özellikler, Yündolan C kraterini Siyah Thyrsos Ressamı'na²⁰ veya onun atölyesine yaklaştırmaktadır. Bu durumda buluntu MÖ 4. yy'ın ikinci çeyreğine tarihlenecektir.

18 Bkz. örneğin, Snodgrass 1967: 90-92, res. 42-44; Secunda 1986: 8, 13-14, 18, 54, 56; Archibald 1998: 197-201, 204, res. 8.1.

19 Onurkan 1988: 98-100, no. 103, şek. 50, lev. 65-66.

20 Beazley 1963: 878-879. Thrakia Apolloniası ve Mezek'ten bu gruba ait çan kraterler için, bkz. Reho 1990: 50, 51 ve no. 62, 137-144, lev. 10-12.

Kırmızı figür tekniğinde bezenmiş bazı parçalar ise, bir kylikse aittir. Parçalarda strigilis tutan bir genç ile ayakta duran bir figür ayırt edilebilmektedir. Üslubun Fat Boy Grubu'na yakın olduğu anlaşılır ve buluntu için MÖ 400 civarı öngörülür²¹.

Yündolan mezar envanteri içerisinde, üç adet siyah firnisli kâse yer alır. Tümlenmiş bir kâse ile ikinci bir kâseye ait parçalar, dışa dönük ağızlı tipi yansıtır. Her ikisinde de bezeme, yumurta dizileri ve palmetlerden oluşur. Daha iyi korunagelen kâsede, eskiyip aşınmış bir palmet damgasının kullanıldığı gözlemlenmiştir. Kuşkusuz bu durum, ustanın çalıştığı ortamın ekonomik koşulları hakkında dolaylı olarak bilgi aktarır. Palmet damgalarındaki farklılık dolayısıyla ayrı ellerden çıktığı anlaşılan kâselerin ikisi de MÖ 350-325 aralığına yerleşir. Siyah firnisli üçüncü buluntu bir ekhinus kâseye ait rulet bezemeli parçaları kapsar. Rulet bezeme MÖ 390/380 sonrasına işaret etmekle birlikte, buluntu için hassas bir tarihleme yapmak mümkün değildir.

Keramik buluntular arasındaki askos, tulum şekilli gövdesi ve altta mahmuz benzeri bir çıkıntıya sahip sepet kulpuyla, ördek biçimli askosların tipik bir temsilcisidir. Formun büyüklük ve profil açısından benzerlerine Olynthos ve Atina'da sık rastlanır. Analogiler sayesinde MÖ 425-400 civarına tarihlenmektedir²².

Mezarda iki amphora bulunmuştur. Birinci amphora sivri dipli, yukarı doğru genişleyen gövdeli ve uzun boyunludur (Res. 6). Ağız dışa çekik, dudak belirgindir. Gerek formu, gerekse hamur yapısı bakımından Herakleia Pontika grubuna (Kassab-Tezgör *et al.* 2003: 169-170 no. 1) bağlanabilir. Yer veya eponymos adı veren bir damga içermemekle birlikte, form MÖ 4. yy başından 3. yy ortalarına dek devam eden örneklerle benzerlik gösterir. İkinci amphora, önceki gibi sivri dipli ve yukarı doğru genişleyen gövdelidir (Res. 7). Ancak gövde, belirgin bir omuz yapmaktadır. Boyun uzun, ağız dışa çekiktir. Buluntu, formu açısından Mende amphoralarını andırır. Yakın bir benzeri, özel bir koleksiyonda korunmaktadır (Kassab-Tezgör *et al.* 2003: 173-174 no. 10). Söz konusu amphora ile ilgili yayında kaynak kesinleştirilmemiş, ancak form özellikleri MÖ 5. yy'ın ikinci yarısı ile ilişkilendirilmiştir. Bu durumda, Yündolan tümülüsü buluntusu, kontekstinin yardımıyla benzer amphoralar için daha kesin bir tarih verebilecektir.

21 Beazley 1963: 1484-1494. Bu gruba ait Thrakia buluntuları konusunda, bkz. Reho 1990: 50-51, no. 150, 153-155, 161-166, 221-222, 426-428, 443, 469.

22 Robinson 1933: 31, P 42, P 43, lev. 28; Sparkes – Talcott 1970: 358, no. 1734, res. 14, lev. 80. Daha küçük boyutlu olan Hellenistik Dönem örnekleri için, bkz. Rotroff 1997: 171.

Yündolan C tümülüsünde, mezar envanterini işlev açısından üç gruba ayırmak mümkündür:

- 1) Gümüş phialeler ile pişmiş toprak krater, kyliks, kâseler, askos ve amphoralardan oluşan şarap ve şölen kapları,
- 2) Bronz situla, çanak ve testiyle temsil edilen su kapları,
- 3) Zırhı, mızrak ve bıçak uçlarını ve belki bir asayı/batonu içeren askeri teçhizat.

Bu gruplamayla, Yündolan C’de kompakt bir envanter ve tek kişilik bir karakter olduğu kolayca algılanabilmektedir. Birinci ve üçüncü gruplar, mezarın bir erkeğe ait olduğunu gösterir. Üçüncü grup içerisindeki demirden yapılmış, ağır fakat nispeten hareketli zırh, bu kişinin ayrıca ön saflarda savaştığına da kanıt sunar.

Tümülüste yerel unsurların başına at gömüsü, yakma işlemleri ve bezemesiz phialeler yerleştirilebilir. Yumru ve lotus çiçekleriyle bezeli phialenin Thrakia veya Batı Anadolu ürünü olması ihtimal dâhilindedir. Situla da Batı Anadolu ile ilişkilendirilebilir. Kırmızı figürlü ve siyah firnislilerin yanı sıra askos, ithalatta Atina’nın başı çektiğini kanıtlamaktadır. Herakleia Pontika ve belki Mende ticareti Yündolan C’de birer buluntuyla temsil edilir.

Yukarıda belirttiği gibi, tarihlendirme konusunda mezar tipi herhangi bir ipucu vermemektedir. Oysa harap durumlarına rağmen, mezar eşyalarından bazıları aydınlatıcıdır. Ölüyle birlikte mezara bırakılan eşyalardan askos MÖ 425-400 yıllarına, kyliks 400 dolaylarına, gümüş phialeler 4. yy’ın birinci yarısına, krater 375-350 yıllarına, siyah firnisli kâseler 350-325 aralığına işaret eder. Sıralanan veriler ışığında, mezarı MÖ 4. yy ortalarına tarihlemek yanlış olmayacaktır.

Bu durumda ve kuşkusuz dolmenlerin hariç tutulması kaydıyla, şimdiye kadar incelenip yayımlanmış Türkiye Trakya’sı tümülüsleri içerisinde Yündolan C tümülüsü erken karakteri ile dikkat çekmektedir. Bilindiği gibi gerek Mansel tarafından açığa çıkarılan, gerekse kurtarma kazılarına sahne olan tümülüslerden şimdilik sadece Tekirdağ Harekattepe tümülüsü MÖ 4. yy ortalarına tarihlenmiştir (Işın – Özdoğan 2000). 20. yy başında sistemsiz bir şekilde açılan Eriklice tümülüsünün envanteri de yaklaşık olarak çağdaştır²³.

23 Hasluck 1910-1911; Pfrommer 1987: FK 35. Krş. Onurkan 1988: 4.

Soyulmamış Thrakia tümölüslerinin ışılıtııyla karşılaştırıldığında, Yündolan C'nin sönük gözükteğü bir gerçektir. Fakat bölgesel ilişkilere ışık tutmaktan başka, Thrakia'nın diğer kesimlerinden tanınan "savaşçı mezarları" için MÖ 4. yy ortalarına ait bir örnek sunarak önem kazandığını vurgulamak gerekir.

Prof. Dr. İnci Delemen
İstanbul Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Klasik Arkeoloji Ana Bilim Dalı
Ordu Cad. Beyazıt 34134
İstanbul / Türkiye
incidelemen@gmail.com

Doç. Dr. Sedef Çokay-Kepçe
İstanbul Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Klasik Arkeoloji Ana Bilim Dalı
Ordu Cad. Beyazıt 34134
İstanbul / Türkiye
cokays@istanbul.edu.tr

Zülküf Yılmaz
T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Kültür Varlıkları ve Müzeler
Genel Müdürlüğü
II. TBMM Ulus 06543
Ankara / Türkiye
zulkuf.yilmaz@kultur.gov.tr

The Yündolan C Tumulus near Kırklareli

Of the group of five tumuli near the village of Yündolan, east of Kırklareli, the central one dubbed as “Tumulus C” became the site of a salvage excavation in 2000. Traces of fire were recorded in the northwest, northeast, and east sectors of the fill as well as a horse skeleton close to the center, all of which point to ritual practices following the interment. The fill also yielded pottery shards, mostly belonging to amphorae. The fragments of a red-figure lekanis decorated with the figures of an Eros and women with baskets can be attributed to the Otchett group during 380-350 B.C.

Near the center of the mound, the salvage excavation brought to light a rectangular cist grave (w. 180 cm, l. 278 cm, d. 80 cm) dug into the rock. The cist had its edges raised with a single row of stones and displayed strong traces of fire and an abundance of burnt wood. Apparently the grave, floored and roofed with wood, contained an in-situ cremation.

Although originally the fire and later the humidity impaired the contents of the grave drastically, a partial reconstruction may still be attempted through the remnants. The grave goods include an embossed silver phiale with large lotus flowers and a pair of smaller silver phialae without decoration. The similarity of all three to various Kotys phialae points to a date in the first half of the fourth century B.C. The silver finds were accompanied by heavily corroded and fragmented bronze vessels, among which an ovoid situla, a bowl, and a jug stand apart. Particularly important are the fragments of a compound cuirass made out of leather and rectangular iron plaques. In addition to the cuirass, the grave contained the fragments of iron spearheads and knives.

The pottery found within the cist grave features a bell krater that has a symposium and a palaestra scene in red figure. Both scenes include three figures rendered in hasty workmanship, which is even stronger on the back side. It is possible to assign the find to the Black Thyrsos Painter or his workshop around 375-350 B.C. The rest of the pottery gives diverse dates, with an askos dated 425-400 B.C. and two black-glazed bowls anchored at 350-325 B.C. Although neither of the two amphorae disposed with the body carry a stamp,

one of them can securely be associated with the Herakleia Pontika production. The second approaches the Mende amphorae with regard to its shape.

The grave goods can be classified into three groups: 1) the sympotic group that comprises the phialae, bell krater, askos, bowls, and amphorae, 2) the water vessels that include the situla, bowl, and jug, 3) the military gear with the cuirass, spearheads, and knives. This compact character of the inventory indicates a single male occupant at the Yündolan C tumulus. On account of the cuirass, moreover, it is safe to assume that this person was a warrior fighting in the front-lines.

Noteworthy is the fact that the inventory contains a relatively impressive number of import goods among which Athenian pottery comes to the fore. Herakleia Pontika and Mende imports are represented by one find each. It may be possible to associate the bossed phiale and the situla with western Anatolia. However, there exists a pair of undecorated phialae that apparently originated in Thrace proper. Local character can also be perceived in the horse burial as well as the hearths and the layers of ash.

The finds provide evidence for an overall dating of the interment around the mid-fourth century B.C. With this dating the Yündolan C tumulus appears as one of the earliest unlooted tumuli in Turkish Thrace along with Eriklice (Kırklareli) and Harekattepe (Tekirdağ).

Kaynakça

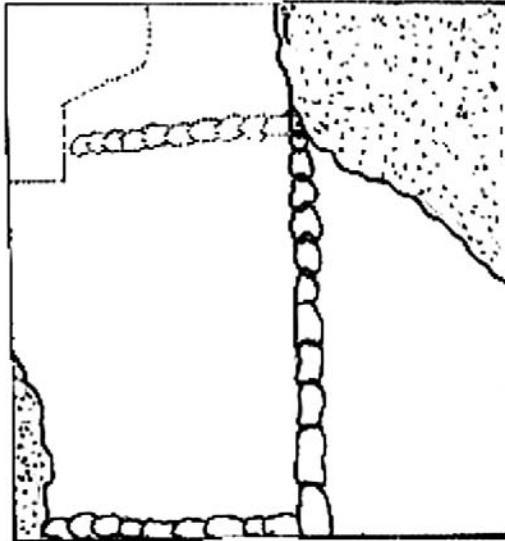
- Abka'i-Khavari, M.
1988 „Die achämenidischen Metallschalen“, *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 21: 91-137.
- Archibald, Z. H.
1998 *The Odrysian Kingdom of Thrace. Orpheus Unmasked*, Oxford.
- Barr-Sharrar, B.
2000 “Some Observations on the Cast Bronze Ovoid Situla”, *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 33: 277-290.
- Beazley, J. D.
1963 *Attic Red-figure Vase-painters*², Oxford.
- Boardman, J.
1989 *Athenian Red Figure Vases. The Classical Period*, London.
- Bothmer, D. v.
1984 *A Greek and Roman Treasury* (Bulletin of the Metropolitan Museum of Art 42.1), New York.
- Curtis, J.
2000 *Ancient Persia*, London.
- Filow, B. D.
1934 *Die Grabhügelnekropole bei Duvanlij in Südbulgarien*, Sofia.
- Fol, A. – M. Chichikova – T. Ivanov – T. Teofilov
1986 *The Thracian Tomb near the Village of Sveshtari*, Sofia.
- Fol, A. *et al.*
1988 *Der thrakische Silberschatz aus Rogosen Bulgarien*, Hamburg – Sofia.
- Hasluck, F. W.
1910-1911 “A Tholos Tomb at Kirk Kilisse”, *The Annual of the British School at Athens* 17: 76-79.
- Hoddinott, R. F.
1975 *Bulgaria in Antiquity*, London.
1981 *The Thracians*, London.
- Işın, M. A. – A. Özdoğan
2000 “Harekattepe Tümüüsü”, *21. Kazı Sonuçları Toplantısı* 1, Ankara 24-28 Mayıs 1999, Ankara: 335-348.
- Jacob, W. *et al.*
2004 *Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus*, Bonn – Mainz.
- Kassab-Tezgör, D. *et al.*
2003 “La collection d’amphores d’İsmail Karakan a Sinop”, *Anatolia Antiqua* 11: 169-200.
- Kitov, G.
1999 “Royal Insignia, Tombs and Temples in the Valley of the Thracian Rulers”, *Archaeologia Bulgarica* 3.1: 1-20.

- Mansel, A. M.
1939 „Grabhügelforschung im Ostthrakien“, *Bulletin de l'Institut archéologique bulgare* 13: 154-189.
- 1940 “Trakya Hafriyatı”, *Belleter* 4: 89-114.
- Moore, M. M.
1997 *Attic Red-Figured and White Ground Pottery* (The Athenian Agora 30), Athens.
- Onurkan, S.
1988 *Doğu Trakya Tümülüsleri Maden Eserleri*, Ankara.
- Özgen, İ. – J. Öztürk
1996 *The Lydian Treasure. Heritage Recovered*, Ankara.
- Öztürk, N. Ö.
1998 “Hayrabolu Hacılı Köyü Tekhöyük Tümülüsü Kurtarma Kazısı”, *8. Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Kuşadası 7-9 Nisan 1997, Ankara: 381-391.
- Pfrommer, M.
1983 „Italien – Makedonien – Kleinasien“, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 98: 235-285.
- 1987 *Studien zu alexandrinischer und großgriechischer Toreutik frühhellenistischer Zeit* (Archäologische Forschungen 16), Berlin.
- Reho, M.
1990 *La ceramica attica a figure nere e rosse nella tracia bulgara*, Roma.
- Robinson, D. M.
1933 *Mosaics, Vases and Lamps of Olynthus Found in 1928 and 1931* (Excavations at Olynthus 5), Baltimore – London.
- Rotroff, S. I.
1997 *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material* (The Athenian Agora 29), Athens.
- Rutherford Roberts, S.
1973 “Evidence for a Pattern in Attic Pottery Production ca. 430-350 B.C.”, *American Journal of Archaeology* 77: 435-439.
- Secunda, N.
1986 *Warriors of Ancient Greece*, Oxford.
- Shefton, B. B.
1985 “Magna Grecia, Macedonia or Neither? Some Problems in 4th Century B.C. Metalwork”, *Magna Grecia, Epiro e Macedonia. Atti del ventiquattresimo convegno di studi sulla Magna Grecia*, Taranto 1984, Roma: 399-410.
- Snodgrass, A. M.
1967 *Arms and Armour of the Greeks*, London.

- Sparkes, B. A. – L. Talcott
1970 *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.* (The Athenian Agora 12), Athens.
- Strong, D. E.
1965 *Greek and Roman Gold and Silver Plate*, London.
- Themelis, P. G. – P. P. Touratsoglou
1997 *Oi tafoi tou Derbeniou*, Athena.
- Yılmaz, Z.
2001 “Kırklareli Müzesi, Yündolan C Tümülsü Kurtarma Kazısı”, *11. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Denizli 24-26 Nisan 2000, Ankara: 71-82.
- Zournatzi, A.
2000 “Inscribed Silver Vessels of the Odrysian Kings: Gifts, Tributes, and the Diffusion of the Forms of ‘Achaemenid’ Metalware in Thrace”, *American Journal of Archaeology* 104: 683-706.

Res. 1 Kırklareli ve Çevresi

Res. 2 Kist Mezar, Yündolan C Tümülüsü

Res. 3 Gümüş Phiale,
Yündolan C Tümüüsü

Res. 4
Demir Zırh Parçaları,
Yündolan C Tümüüsü

Res. 5
Kırmızı Figürlü
Çan Krater,
Yündolan C Tümüüsü

*Res. 6 Herakleia Pontika
Amphorasi, Yündolan
C Tümülsü*

*Res. 7 Mende(?) Amphorasi,
Yündolan C Tümülsü*

Ateş Oyunları: Mukiş Başkenti Alalakh'ta Piroteknoloji*

K. Aslıhan Yener

Keywords: Pyrotechnology, Alalakh, Hittites, Metallurgy, Late and Middle Bronze Ages

Anahtar Kelimeler: Piroteknoloji, Alalakh, Hititler, Metalurji, Geç ve Orta Tunç Çağı

Bu makalede, nadiren söz edilen piroteknoloji (yüksek ateş teknolojisi) ve Alalakh'ın Hititler ile olan münasebetleri üzerine yoğunlaşacak; arkeoloji, fen bilimlerinin gelişmesi, özellikle daha önce verilmesi zor olan cevaplara ulaşmamızdaki faydası üzerinde duracağım. Koç Üniversitesi'nin yeni dâhil olduğu Alalakh kenti kazıları, uzun dönemli, geniş ölçekli arkeolojik ve jeoarkeolojik araştırmalardır. Hatay'da Asi Nehri'nin kıvrımı yakınındaki vadinin güney kesiminde yer alan höyük, MÖ 2200-1300 yılları arasında Mukiş adlı küçük bir Tunç Çağı devletinin başkentiydi. Birçok saray ve tapınağın yanı sıra, Hurrice, Akadca, Hititçe ve Sümerce yazılı tabletlerin bulunduğu arşivler, Sir Leonard Woolley tarafından ilk kazıların yapıldığı 1930'lardan itibaren Alalakh'ı arkeoloji dünyasında bir efsane hâline getirmiştir (Woolley 1955). Alalakh'ta yeni dönem araştırmalar 2000 yılında başlamış ve 2003-2009 arasında 6 kazı dönemi tamamlanmıştır (Yener 2010). Ele geçen arkeolojik eserler, Alalakh'ın bir Tunç Çağı başkenti olarak çevre kültürlerle etkileşimini gözler önüne sermektedir. Bu buluntularda, Alalakh'ın, Kıbrıs, Girit, Hurro-Mitanni, Hitit Anadolu ve Mısır gibi çok geniş bir alandaki uygarlıklarla sanatsal ve teknolojik üslupları paylaştığına dair ipuçları da bulabiliyoruz.

Alalakh'taki arkeolojik araştırma, üç boyutta gerçekleşmektedir. Araştırmanın hâlen devam eden birinci ayağı, jeoarkeolojik, bölgesel ve bölgelerarası dönüşümlerin incelenmesidir. Bu amaçla, 1930'larda Robert

* Bu makale, yazarın Institutum Turcicum Scientiae Antiquitatis / Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü'nün yıllık konferansları çerçevesinde 19.01.2010 tarihinde yaptığı konuşmanın değiştirilmiş ve geliştirilmiş halidir.

Braidwood'un yaptığı yüzey araştırmasının devamı olarak, Amik Ovası arkeolojik alanlarında 1995'ten bu yana kendi yüzey araştırmamızı sürdürmekteyiz (Yener 2005). Şimdiki amacımız, değişen çevre koşulları, iklim, ve ekoloji ile başkent ve çevre yerleşim profilini ortaya çıkarmaktır. Çalışmamızın ikinci ayağı, Alalakh buluntularından yola çıkarak MÖ 2. binyıl başlarının kronolojisinin daha da geliştirilmesidir. Radyokarbon tarihlerin sıralaması kurulmakta, böylece, araştırmamızın, Alalakh'ın alan düzeyinde daha detaylı bir şekilde anlaşılabilmesine imkân vereceğini ummaktayız. Araştırmamızın üçüncü ayağı, eserler, fen bilimleri enstrümantal analiz ve tarih gibi disiplinler arasında uygulamalar ve yorum biçimleri hakkında bir diyalog başlatmayı amaçlamaktadır. Arkeolojik eserlerin ve çivi yazılı metinlerin Alalakh'taki çeşitli rolleri hakkında karşılaştırmalı analizler, bu disiplinlerarası diyalogun temel konusunu oluşturmaktadır. Objelerin ve onları yapmak için gereken teknik bilginin, sosyal düzeni teşkil eden ilişkilere ışık tutacağını umuyorum. Üstün nitelikte heykeltıraşlık ve fildişinden ürünleri ile yüksek ateş gerektiren bilimleri (piroteknoloji) metal, cam ve seramik, sarayın himayesi altında üretiliyordu.

Alalakh'ın en parlak devrinden kalan yüksek statü belirten eserler ve bu eserlerin üretim teknik bilgileri, bunun saray ve elit tabaka tarafından organize ve kontrol edildiğini göstermektedir. Zenginliğin ince işçilikle üretilen eserlerle sergilenmesi ve tüketilmesini denetim altına almak, hükümdarların ve yönetici elitlerin yaygın bir stratejisidir. Gümüş, obsidyen, kaya kristali, altın, akik, cam, lapis lazuli ve alabaster gibi şaşırtıcı derecede çeşitli maddelerden yapılmış, pek çoğu Alalakh'ın sanatsal üslubunu yansıtan eserler bulunmuştur. Özellikle, Alalakh'ın konumunun fildişi ticaret ağının kalbinde yer aldığına inanılmaktadır. Gerçekten de burada bazı seçkin fildişi eserlerine ve içinde fildişinin Akadca karşılığı olan *ŠI-IN-NU* ve gümüş cinsinden fiyatı olan 30 GÍN KÛ.BABBAR'ın bulunduğu bir Alalakh metni bulunmaktadır. Alalakh'ta ayrıca ördek şekilli fildişi kozmetik kutuları bulunmuştur. Daha da önemlisi, fildişi üretiminin kanıtı olan, beş büyük Hint filine (*Elephas maximus*) ait dişler, bacak kemikleri ve alt çene kalıntılarıdır. Orta Tunç Çağı mobilya döşemede kullanılan farklı boylardaki geometrik şekiller ve kırık parçalar VII. Tabaka sarayında bulunmuştur. Birçok parçanın üzerinde kırmızı pigmente rastlanmıştır. Altın ve gümüş folyo kaplamalı polikrom fildişlerinin benzerleri Orta Tunç Çağı Acemhöyük'te de bulunmuştur. Bu şekilde renklerin kullanılışı, akla Hitit metinlerinde fildişi için belirtilen iki renk olan "beyaz" ve "kırmızı"yı (ZU₉.AM.SI BABBAR ve ZU₉.AM.SI SA₅) getirmektedir.

Kemik örneği, binoküler mikroskopla incelendiğinde ve elektron mikroskopuyla tarandığında, oyulmuş girintilerin arasında gümüş parçalarına rastlanmış, XRF analizi bunların %59 oranında gümüş olduğunu ortaya koymuştur (Yener 2007). Kemik kolayca bulunabilir bir malzemeydi; ancak pigmentlerle boyandığında ve gümüş varaklarla kaplandığında kemikten yapılan eşya bir prestij nesnesine dönüşmekteydi. Böylece, renklendirme ve kakma tekniği (eşyaların yüzeylerini işleme, varakla kaplama ve parlak renkleri karıştırma) tasarımlar yerel tercihleri yansıtmaktadır. Bu polikrom işleme geleneği, Orta Tunç Çağı Alalakh'ına özgü eşya stillerinin görsel açıdan en gösterişli örneğini oluşturmaktadır.

Gümüş Alalakh'a kuşkusuz Orta Toros Bolkardağ gibi gümüş madenlerinden gelmekteydi. Gümüşün kaynağı her ne kadar henüz analiz edilmediyse de, Alalakh'tan çıkan birçok bakır buluntu üzerinde gerçekleştirilen kurşun izotop analizi, gümüş kaynağının Toros Dağları olduğuna işaret etmektedir. Bu madenlerden gümüş, altın ve kalayın çıkarıldığı ve bunların MÖ 4. binyıldan itibaren Amik ovasına getirildiği düşünüldüğünde, iki bölge arasındaki bağlantının binlerce yıl boyunca güçlü bir şekilde sürdürüldüğü açıktır. Bu efsanevi "gümüş dağları"ndan sağlanan birçok ünlü sanat eserinden üç tanesini sayabiliriz: Cüdeyde yüksek kalay tunç figürinli gümüş miğfer, Miken geyik ritonu, Alacahöyük gümüş kap, ve Acemhöyük gümüş defnesidir (Yener *et al.* 1991, Sayre *et al.* 2001).

Alalakh'ı ve Amik bölgesini (Mukiş krallığını) imparatorluğuna dahil eden Hititlere dair diğer kanıtların kolaylıkla bulunamaması anlaşılması zor bir durumdur. Alalakh'ta yalnızca birkaç gerçek Hitit eserine rastlanmaktadır. Bunlar bazı mühürler ve tabletler ile Tapınak I'in merdiven basamağı olarak kullanılan, üzerinde Kral Murşili'nin akrabası Tudhaliya'nın kabartmasının bulunduğu steldir. Yine de Alalakh ve Hitit kültürleri arasında bazı ortak dini uygulamaların bulunduğu dair kanıt mevcuttur. Bunlardan bir tanesi Hattuşa'da havuzlara adak olarak atılan minyatür kapların Alalakh'ta da bulunmasıdır (Res. 1).

Dini uygulamaların yanı sıra, Hititler Alalakh'ta ayrıca piroteknolojik yöntemlerini ve silahlarını da bırakmışlardır. Alalakh'ta bulunan bazı tunç silahların bu tehlikeli komşunun geleneklerini yansıtmaları rastlantı değildir. Bu silahlara en iyi örnek, Geç Tunç Çağı II. tabakadaki kerpiç "güney hisarı"nda bulunan üç kenarlı çekici/baltadır (Res. 2). Bu silah, Boğazköy (Hattuşa) Kral kapısında yer alan tasvirdeki dört kenarlı Hitit baltası gibi, Hitit tanrularına ait özel ve kutsal silahlar kategorisine girmektedir. Aslında, kutsal güçlerle doluymuş gibi görünen bu silahlar, olağanüstü ve bizler için

bugün anlaması zor olan imgelerle yapılan çeşitli tasvirlerde tanrıların elinde veya tanrılaşmış silahlar olarak resmedilmiştir.

Her ne kadar bu balta daha incelenmemişse de, Alalakh'taki çok sayıda diğer bakır eserler ve külçeler bazı ilginç metalürji yöntemlerini göstermektedir. H. Özbal (2006) tarafından yapılan analizlerde, 43 tunç silah, alet, dekoratif eser, maden filizi ve cürufu üzerinde atomik soğurma tekniği ile yapılan yeni analizlerimiz, daha önceki analizleri doğrulamıştır. Bu sonuçlara göre örnekler %2'den fazla kalay ihtiva etmekte ve bu durum tunçun geleneksel tanımına uymaktadır. İlginç şekilde, Örneklerin çoğu % 1-2 arasında arsenik de içermektedir. Alalakh'a yakın arsenik kaynakları Amanos Dağları'nda bulunmaktadır. Analizler tunçları saf arsenik tunçlar ve üçül tunçlar olarak ikiye ayırmaktadır. Her ikisi de çoğunlukla neredeyse eşit miktarlarda kalay ve arsenik içermektedir. Tarsus ve Mersin kazılarında gelen çağdaş Kizzuvatna Krallığı'na ait tunçlarda da aynı şekilde arsenik ve kalay kullanılmıştır (Kuruçayırılı – Özbal 2005). Alalakh'taki tunç, üretim biçimiyle belirgin benzerlikler ortaya koymaktadır.

Lehner ve Burton (baskıda) tarafından, metallerin kaynağının belirlenmesi amacıyla Alalakh'ın Geç Tunç Çağı tabakalarından çıkan bir maden eritme potası içindeki bakır cürufu üzerinde kurşun izotopu analizleri yapılmıştır. Alalakh'a daha yakın olan Amanos Dağları madenlerinde, veritabanlarında mevcut olmasına rağmen, sonuçlar bu ocaklar yerine önemli bakır, gümüş ve kalay yataklarının bulunduğu Toros Dağları'nın, bakırın kaynağı olduğunu göstermektedir. Toros kaynaklarının sürekli şekilde kullanımı aslında hiç de şaşırtıcı değildir, çünkü bu madenler aynı zamanda ilginç polimetallik cevherler içermektedir. Bu ve diğer madenler Kizzuvatna'ya oldukça yakın mesafededir. Kizzuvatna, Hatay'daki doğu komşularıyla zaman zaman aralıklarla kesilen ve devam eden ilişkisinin ardından Alalakh gibi Hitit İmparatorluğu'na dâhil edilmiştir.

Alalakh ve Hitit Kizzuvatna bölgesinde üçül (ternary) tunç alaşımının bu denli mevcut olmasının sebeplerinden biri her halde tüm elementlerin (kalay, arsenik, kurşun veya antimon) yakın kaynaklarda olmasıdır. Bir başka neden ise Hitit İmparatorluğu'nun son dönemlerine doğru sınır bölgeleri, belki de imparatorluğun dağıtım ve üretim devresinin dışında kalıyordu ve hurda metal kullanmak zorunda kalmışlardı. Bu varsayım doğru ise, Hititler'in merkezlerinde bulunan çok sayıda tunç eserler analiz edildikten sonra, imparatorluğun periferisi ile uzak çevresindeki bağlı bölgeler arasındaki üretim yöntemlerinin farkları daha belirgin bir biçimde ortaya çıkacaktır.

Sonuç olarak, Alalakh kazıları, araştırmanın jeoarkeolojik bölge, höyük ve eser olmak üzere üç düzeyini birleştiren eşsiz bir laboratuvar sunmaktadır. Saray himayesinde üretilen lüks eşya örneği buluntular Doğu Akdeniz'in dört bir köşesinden gelmiştir. Eserler ve üretim teknikleri, ateş teknolojisi kültürü yansıtmakla kalmaz, bunlar kültürün birer parçası olarak bütünleşir. Alalakh, MÖ 2. binyılın başlarından itibaren, Ege, Anadolu ve Mezopotamya ile giderek artan karmaşık ilişkiler kurarken, bir yandan da etkileyici yerel üslubunu muhafaza eden yöresel bir krallık olarak karşımıza çıkmaktadır.

Prof. Dr. K. Aslıhan Yener
Koç Üniversitesi
Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü
Rumelifeneri Yolu 34450 Sarıyer
İstanbul / Türkiye
yener.aslihan@gmail.com

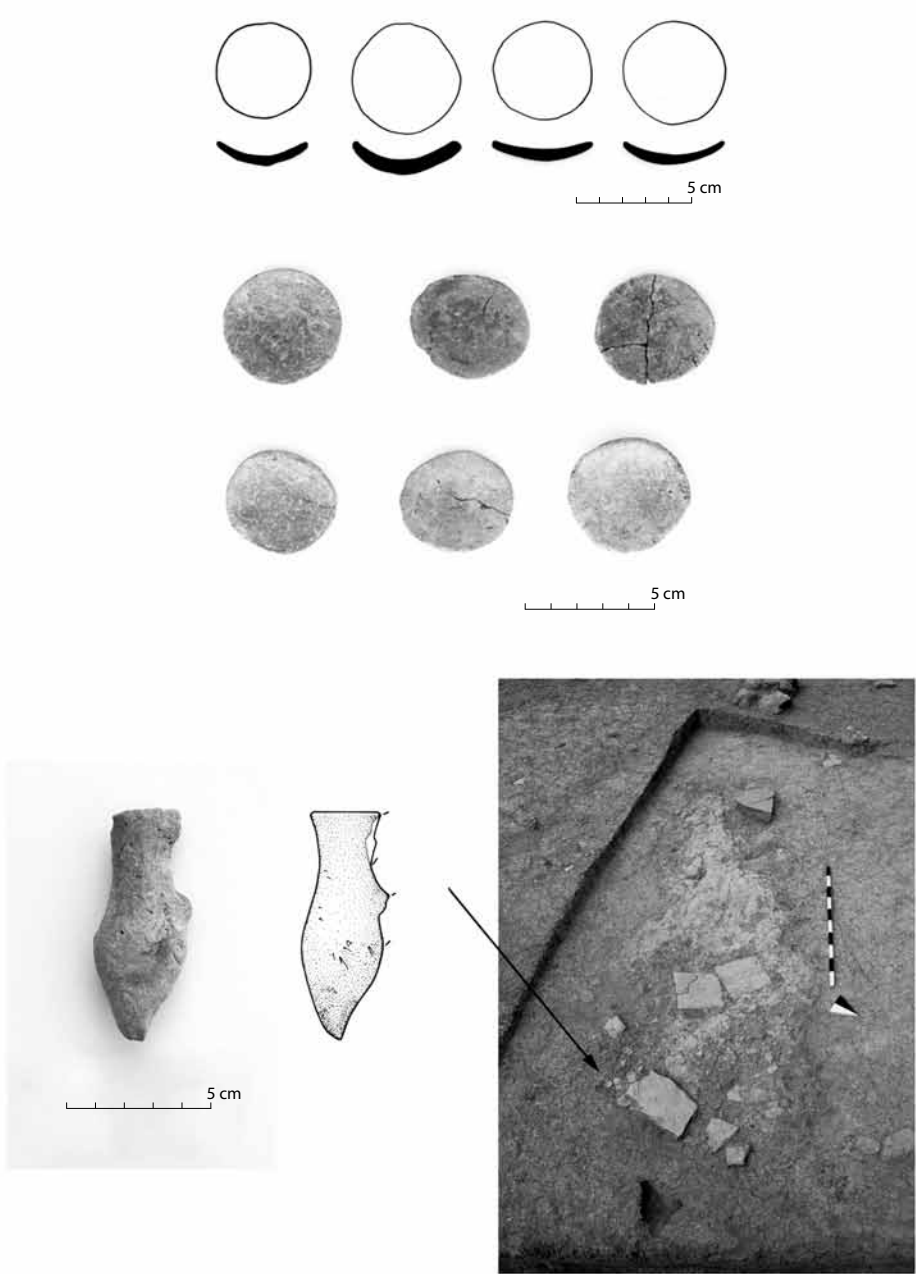
Working with Fire: Pyrotechnology in the Mukish Capital, Alalakh

The comparisons at the heart of this article concern the varying pyrotechnologies represented at the Bronze Age capital of Alalakh, located in the northeastern Mediterranean region of southern Turkey. The production of fine artifacts, such as sophisticated metallurgy, glass, faience, ivory carving and, especially, bronze, was under palace patronage, while trade and the networks of inter-regional relations facilitated the transport of materials across great distances in the ancient Near East. Several lines of evidence such as a three-pronged shaft hole axe-hammer and miniature votive vessels hint at links with the Hittite empire and shared ritual practices. One category of artefact, ivory and bone with metallic embellishments, is emphasized here since the crafting of ivory and bone entails the use of local resources, while the plating with precious metals reflects artistic expression and exploitation that is international in scope. Several analytical techniques are mentioned such as lead isotope ratios and scanning electron microscopy, which have aided in defining the artistic expression of Alalakh and the production of artefacts of power and prestige.

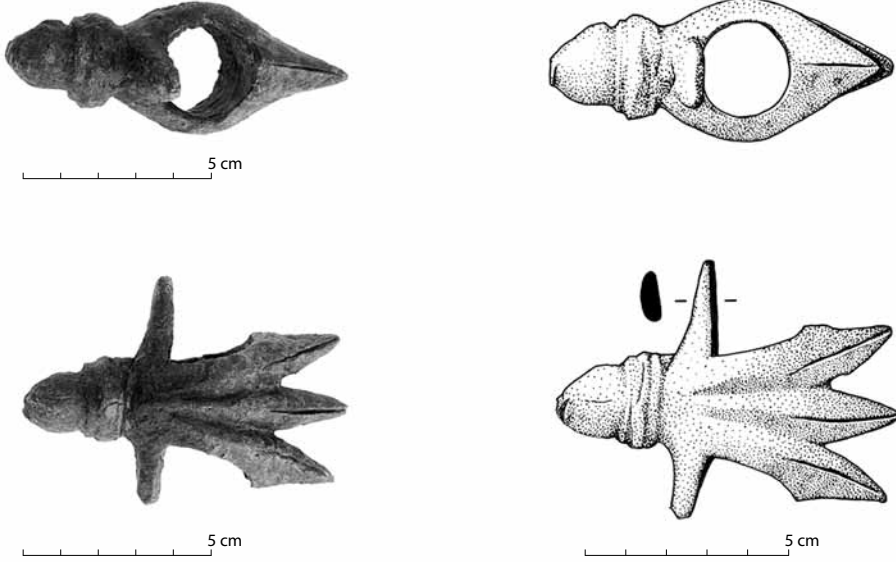
There is substantial evidence that the gold and silver for this ivory and bone inlaid furniture came from local sources in the Amanus and Taurus. For instance, the gold would have originated from hydrothermal veins in the well-known gold mines of the Amanus. The silver for the foil would no doubt come from the central Taurus silver mines. Results of lead isotope analysis on a number of metal finds from the 2003 and 2004 excavations demonstrate that Alalakh was supplied from the Taurus Mountains and other, as yet undefined, sources. Whether there is a common and centrally controlled administrative system that linked the resource areas and urban centres or, alternatively, the highland extraction patterns reflect serendipitous itinerant mining and/or transhumance is not known. However, given the linkages of the Taurus Mountains to the Amuq sites going back to the fourth millennium BC (Judaidah figurine silver helmet and copper blade from Amuq F levels), the network was well-established and well-travelled for established and well-travelled for thousands of years.

Kaynakça

- Kuruçayırılı, E. – H. Özbal
2005 “New Metal Analysis from Tarsus-Gozlukule”, A. Özyar (ed.), *Field Seasons 2001-2003 of the Tarsus-Gozlukule Interdisciplinary Research Project*, İstanbul: 177-195.
- Lehner, J. W. – J. Burton
(Baskıda) *Lead Isotope Analysis on Five Metalliferous Artifacts from Southern Anatolia*.
- Özbal, H.
2006 “Tell Atchana Metal Buluntularının Kimyasal Analizi”, *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 21: 303-313.
- Sayre, E. V. *et al.*
2001 Sayre, E. V. – K. A. Yener – E. C. Joel – J. M. Blackman – H. Özbal, “Stable Lead Isotope Studies of Black Sea Anatolian Ore Sources and Related Bronze Age and Phrygian Artefacts from Nearby Archaeological Sites. Appendix: New Central Taurus Ore Data”, *Archaeometry* 43: 77-115.
- Yener, K. A.
2005 *The Amuq Valley Regional Projects. Volume One. Surveys in the Plain of Antioch and Orontes Delta from the Years 1995-200*, Chicago.
- 2007 “The Anatolian Middle Bronze Age Kingdoms and Alalakh: Mukish, Kanesh and Trade”, *Anatolian Studies* 57: 151-160.
- 2010 *Tell Atchana, Ancient Alalakh. Volume 1: The 2003-2004 Excavation Seasons*. İstanbul.
- Yener, K. A. *et al.*
1991 Yener, K. A. – E. V. Sayre – E. Joel – H. Özbal – I. L. Barnes – R.H. Brill, “Stable Lead Isotope Studies of Central Taurus Ore Sources and Related Artifacts from Eastern Mediterranean Chalcolithic and Bronze Age Sites”, *Journal of Archaeological Science* 18: 541-577.
- Woolley, C. L.
1955 *Alalakh. An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937-1949*, London.

Res. 1 Minyatür Ritüel Kaplar. 43.54 nolu açma 2007 (Resim Murat Akar)

Res. 2 Üç Kenarlı Sap Delikli Balta-Çekiç. 64.83 nolu açma 2007 (Resim Murat Akar)

Altphrygische Religion und Königsideologie – Eine weitere Brücke zur hethitischen Großreichszeit?*

Karl Strobel

Keywords: Phrygian Empire, Phrygian Religion, Kybele, Hittite Royal Ideology, End of the Hittite Empire

Anahar Kelimeler: Phryg İmparatorluğu, Phryg Dini, Kybele, Hitit Kralı İdeoloji, Hitit İmparatorluğunun Sonu

Es fällt auf, dass die alte These einer Einwanderung der Phryger oder ‚Protophryger‘ vom Balkan bzw. aus Thrakien um 1200 v. Chr. und ihres anschließenden Vordringens „bis in den Halysbogen“ in der aktuellen Diskussion noch immer eine Rolle spielt und nach einem ‚balkanischen Erbe‘ in Religion und Kultur der Phryger bzw. des phrygischen Reiches gesucht wird.¹ Dabei hat gerade M. Hutter zu Recht die enge Einbindung der phrygischen Religion in die religiöse Welt Anatoliens betont.² Das traditionelle, aber in keiner Weise begründete Bild einer Einwanderung der Phryger am Ende der Bronzezeit oder zu Beginn der Eisenzeit oder gar erst im 9. Jh. v. Chr. vom Balkan nach Anatolien hat das Verständnis der Vorgänge und Entwicklungen in Kleinasien nach dem Ende des geeinigten hethitischen Großreiches nachhaltig getrübt und beispielsweise zu verfehlten ethnischen Zuweisungen von Keramikwaren geführt.³ Die phrygische Sprache, in der wiederholt ein Beleg für die Einwanderung vermutet wird, zeigt keinerlei Spuren eines Kontaktes

* Erweiterter Text des Vortrages, der am 23.02.2010 am Institutum Turcicum Scientiae Antiquitatis / Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü in Istanbul gehalten wurde.

1 Noch bei Hutter 2006b: 91 etwa die Frage, ob der Akzent auf der Mutter- und Berggöttin ein solches „Erbstück“ sei. Sehr gezwungen und überzogen Vassileva 2004; eine frühe Datierung binnenthraakischer Felsmonumente ist zudem nicht erwiesen.

2 Hutter 2006b. In einigen Punkten folgt Hutter zu Unrecht den Thesen Popkos, so in der Identifizierung des Berges Daha mit dem Karahisar bei Alaca und den daraus gezogenen Schlüssen.

3 Vgl. zusammenfassend Strobel 2004; 2005a; 2005c; 2008a, bes. 134ff.

mit dem Thrakischen, hingegen nahe Beziehungen zum Mykenischen und Makedonischen, was auf eine frühe südosteuropäisch-nordwestkleinasiatische indoeuropäische Sprachgruppe und eine frühe Ausgliederung dieses eigenständigen Sprachzweiges hinweist. Nichts steht der Annahme entgegen, in den Phrygern und den mit ihnen sehr eng verwandten Mysern die bronzezeitliche Bevölkerung Nordwestanatoliens zu sehen, auch bereits als Träger der phrygischen Sprache in der bithynisch-nordphrygischen Kulturregion der Frühbronzezeit. Dabei bleibt offen, wie weit sie bereits vor dem 12. Jh. in die Region um den oberen und mittleren Porsuk, in das Land Hapalla, bzw. in das spätere Zentralphrygien ausgebreitet waren.⁴ Wir können über die bronzezeitliche Sprachlandschaft in dieser Region keine Aussagen machen. Die Entwicklung der Keramik von der mittleren Bronzezeit zur klassischen phrygischen Keramik zeigt jedoch in vielen Aspekten ein hohes Maß von Kontinuität⁵, was auf keine wesentlichen Bevölkerungsverschiebungen im Raum von Hapalla bzw. in Zentralphrygien hinweist. Um es nochmals zu betonen: Es gibt weder archäologischen Indizien für eine Einwanderung der Phryger aus dem Balkanraum noch für eine entsprechende Abwanderung von dort. Auch alle Surveys in dem Gebiet des späteren Hellespontischen Phrygiens und im südbithynischen Raum sprechen für eine kontinuierliche Entwicklung spätestens seit der 1. Hälfte des 2. Jt. v. Chr. Bei Homer, dessen Wirkungskreis nun gerade in der Troas und in Aiolis zu suchen ist, erscheinen die Phryger als eine alteingesessene, der Troas benachbarte und mit Ilion verbündete Bevölkerungsgruppe. Dabei ist natürlich nicht von einem einheitlichen phrygischen Volk auszugehen, sondern von einer Reihe von Bevölkerungsgruppen und Stämmen, die von den griechischen Quellen unter dem Namen Phryger zusammengefasst wurden. So erscheinen in den Quellen die Bebryker als die ursprüngliche Bevölkerung Bithyniens, die im frühen 1. Jt. v. Chr. durch die einwandernde thrakische Volksgruppe der Thyner (Bithyner, Thyner und Mariandyner) verdrängt bzw. überlagert wurde.⁶ Mit

4 Zu einem Entwurf der Geographie des 2. Jt. vgl. Strobel 2008e. Die Stadt Hapalla kann sehr wahrscheinlich mit dem großen bronzezeitlichen Stadthügel von Midaion gleichgesetzt werden. Das Land Hapalla dürfte den Raum des oberen und mittleren Porsuk, das zentrale phrygische Hochland mit den westlichen Quellfüssen des Sangarios und die Aizanitis umfasst haben.

5 In Seyitömer Höyük wird nun auch deutlich, dass die mittelbronzezeitliche Keramik der im 18. Jh. v. Chr. durch ein Erdbeben zerstörten Siedlung aus der späteren frühbronzezeitlichen Entwicklung hervorgeht. Vgl. Bilgen 2005; 2008; aktuelle Berichte in KST. Zentralphrygien gewinnt klarere Konturen; neben das Zentrum von Külloba tritt nun die stark befestigte frühbronzezeitliche Zitadelle von Keçiçayırı.

6 Plin. n.h. 5, 127 (Eratosthenes); Strab. 12, 3, 3; Ruge, RE III 1, 1897, 180. Weiter bezugte ethnische Namen sind die Berekyntes und Kerbesier (Strab. 10, 3, 12; 12, 8, 21). Nur mit Namensähnlichkeiten

den Namen Mysoi und Mysia kann sprachwissenschaftlich überzeugend das in den hethitischen Quellen genannte Land Maša verbunden werden, das zuerst östlich von Wiluša bzw. der Troas sowie nördlich des Šeha-Flußlandes (also nördlich des Kaikosgebietes und nordöstlich von Akhisar) und nordwestlich von Hapalla anzusetzen ist.⁷ Ihm benachbart war das Land Artuqqa, das in ägyptischen Quellen seit Tutmosis III. als Fremdland Artuga aufscheint: der phrygische Namensstamm ist im phrygischen Namen des Ulubat Gölü) Artu-See (Artynia Limne, See von Apollonia) fassbar. Artuqqa umfasste wahrscheinlich das östliche hellespontische Phrygien und das südliche, wohl auch das nordwestliche Bithynien mit dem See von Nikaia bis zum Sangarios. Artuqqa muss eine große internationale Bedeutung gehabt haben, um in die ägyptischen Quellen einzugehen, was sich aus einer Kontrolle des Bosphorus erklärt, der für den Verkehr von Arzawa zu den Kaška-Ländern von zentraler Bedeutung war. Später wurde es in den hethitischen Quellen offenbar unter dem Namen Maša subsumiert, der sich zu einem weiter gefassten Regionenbegriff für Nordwestanatolien entwickelt zu haben scheint. In ihm sind offensichtlich geographische Namen, die wir in diesem Raum in der Zeit Tuthalijas I. und seines Sohnes Arnuwanda finden, aufgegangen, so auch das Land Kammala, dessen Scharen zusammen mit Maša unter Tuthalija II./III. und Šuppiluliuma I. wiederholt in Kaššija (Raum um den Kirmir Çayı bis westlich von Nallıhan) und in den Sangarios-Bogen eingedrungen waren. Seine Lage ist wohl östlich des unteren Sangarios bis Göynük zu vermuten. An der Spitze des Landes Maša standen „Edle“, es fehlte also eine monarchische Spitze. Vielmehr ist mit regionalen Dynasten zu rechnen. Einen solchen Herrschaftssitz kennen wir im bronzezeitlichen Daskyleion, ein anderer dürfte in dem wichtigen bronzezeitlichen Hafenort von Kyzikos gelegen haben, weitere u. a. am Ulubat Gölü, in der Region von Bursa (Alaatinbey Höyük?) und in Yenişehir. Im Osten grenzte Maša wohl an das westpalaische Land Ar(a)wanna, dessen Truppen unter Šuppiluliuma I. in Kaššija eingefallen waren, das aber in der Schlacht von Qadeš ein Streitwagenkontingent unter dem Kommando seines Herrschers als hethitischem Vasallen stellte. Es ist wahrscheinlich mit den Beckenlandschaften von Düzce, Bolu und Gerede sowie der Modrene um Modra (heute Mudurnu) gleichzusetzen; Zentralort war sehr wahrscheinlich der große Stadthügel im

schließt Strab. 7, 3, 2 auf einen thrakischen Ursprung der Myser und Phryger und bezieht dabei die Bebyrker mit ein.

7 Die mysische Abbaitis (Quellgebiet und Oberlauf des Makestos), das hethitische Abbaiša, stand unter hethitischer Kontrolle bzw. war Teil des Vasallenstaates Šeha und wurde somit nicht zu Maša gerechnet.

Zentrum von Bolu. Die Modrene wurde, wie die phrygische Inschrift des Tijes oder Tiyes, des Herrschers von Modra, in Midas-Stadt zeigt (M-04), früh phrygisiert und Teil des phrygischen Reiches. Dennoch blieb der Kult des palaischen Sonnengottes Tijat/Tijads (Tiwat, Tiyaz) dort präsent. Die Einwanderung der thynischen Traker führte östlich des Koralisos (Kurudere) bis zum Territorium von Tieion/Tios, auch hier ist der palaische Sonnengott im Stadtnamen präsent, unter Einschluss der Beckenlandschaften von Düzce und Bolu zur Überlagerung der Palaer/Paphlagonier und zur Ausbildung der Volksgruppe der Mariandynoi. Durch einen engen Kontakt ist der palaische Sonnengott in die phrygische Vorstellungswelt integriert worden, wie sich noch in neuphrygischen Fluchformeln aus römischer Zeit zeigt (Hutter 2006c).

Es ist mit Nachdruck zu betonen, dass sich die phrygische Religion durch die zentrale Stellung ihrer Mutter- und Berggottheit, der Matar, diametral von thrakischen und balkanischen Vorstellungen unterscheidet.⁸ Ebenso hebt sie sich von der luwisch-hethitischen Sturm- und Wettergottkoine (Vgl. Hutter 2003: 220-224) ab, wie sie in den späthethitischen Staaten, in der Region von Tabal bzw. im Raum des Halys-Bogens und auch im luwischen südlichen Anatolien präsent ist und gräzisiert in die zahlreichen Zeuskulte übergeht⁹. Die phrygische Matar ist auch nicht mit Kubaba zu identifizieren (Vgl. Roller 1999: 44-53; Hutter 2006b), der mit der hurritischen Hepat gleichgesetzten Stadtgöttin und Herrin von Karkamiš, die in den hethitischen Staatskult aufgenommen wurde¹⁰. In ihrem Aspekt der thronenden Göttin ist sie mit dem Stier- und Wettergott bzw. mit dem luwischen Wettergott als Paredros assoziiert; mit dem Kult und der grundlegenden Konzeption der phrygischen Matar Kubileya besteht jedoch keine Ähnlichkeit. Hingegen gelangte Kubaba offenkundig über die Verschwägerung der Dynastie von Mira mit dem hethitischen Königshaus nach Westanatolien, wo sie uns als Kuvava bzw. Kybebe in Sardes als Göttin des Landes und Hauptgottheit des lydischen Reichskultes entgegentritt (Hdt. 5, 102) und die Rolle der westanatolischen Muttergottheit übernommen hat. Auch sie ist klar von der phrygischen Matar zu trennen.¹¹

8 Vgl. Roller 1999; 2006; Neumann – Strobel 2005; auch Lane 1996.

9 Vgl. etwa den Zeuskult in Aizanoi, der entgegen älteren Theorien allein dem Zeus ohne Verbindung zum Kybele-Kult geweiht war, oder in Tavium. Der luwische Tarhun(t)-Zeus steht in Karien an der Spitze des Pantheons (vgl. etwa Rutherford 2006) und tritt auch in Pisidien prominent hervor.

10 Vgl. Haas 1994: 406-409 (der sie allerdings mit Kybele identifizieren möchte); Hutter 2003: 271-273; 2006b, 84 als „westanatolischer Ausläufer“ der von Karkamiš ausgehenden Kubaba-Tradition.

11 Zu den Namen Brixhe 1979; Gusmani 1969; 1975: 266f. In seiner auf ungesicherten Hypothesen und äußerst problematischen Argumentationen aufgebauten Arbeit versucht Munn 2006, den

Dabei steht aber die in Phrygien so dominierende Gottheit Matar bzw. Matar Kubileya, griech. *Matar oreia* oder Kybele (Brixhe 1979; Neumann 2005: 547f.), in deutlichem Gegensatz zur ‚Großen Göttin‘ im westlichen und südlichen¹² Anatolien, wo etwa in Pisidien der alte Kult der Muttergottheit mit den Aspekten der Fruchtbarkeit einer agrarischen Gesellschaft erst unter dem phrygischen Einfluss die Verbindung mit Bergen und wilder Natur teilweise hinzugewinnt, aber nie die Prominenz erreicht wie in Phrygien.¹³ Der Horizont der großen weiblichen Gottheit ist im Westen Kleinasiens prominent mit der Großen Herrin von Apasa/Ephesos (gräzisiert Artemis) oder der mit Athena gleichgesetzten Herrin von Ilion/Wilusa präsent, um hier besonders auf den arzawitisch-assuwitischen Raum¹⁴ zu verweisen.

Die Gründungslegende des Reiches und der Dynastie von Gordion liegt in zwei Versionen vor, wobei jeweils Gordios bzw. Gordias und sein Sohn Midas – beide tragen eindeutig luwische Namen, nämlich Kurti(s) und Mita (vgl. Strobel 2008a: 140) – zusammen mit einem die Würde des Königtums vermittelnden Wagen die Hauptrollen spielen. Jedoch wird einmal Midas zum König (Arrian. *anab.* 2, 3, 1-6), einmal sein Vater Gordios (Pompeius Trogus-Justin. 11, 7, 3-14); anschließend wird der Wagen in beiden Versionen dem Zeus in dessen Heiligtum geweiht. Zugrunde liegt die gleiche Erzählung: Die Phryger verleihen demjenigen, der ihnen zuerst auf einem Wagen als Ausweis der Bestimmung zum König begegnet, gemäß einem Orakel die Königswürde. Nach Arrian, stieg Alexander auf die Königsburg des Gordios und seines Sohnes Midas in Gordion hinauf, um den berühmten Wagen des Gordios zu sehen. Gordios habe ein Omen bekommen und sei mit seinem von einem Ochsespann gezogenen Wagen nach Telmessos gefahren, um es deuten zu lassen. Eine Jungfrau habe dies getan, er habe sie geheiratet und mit ihr seinen Sohn Midas gezeugt. Als bei den Phrygern innerer Zwist

Thesen von Laroche 1960: 113-128 folgend, der Kybele über Phrygien nach Lydien gekommen sieht, die beiden Gottheiten miteinander zu identifizieren und Kybele/Kybebe als nach der ‚Zeit des Midas‘ an Lydien weitergegeben zu erweisen, wobei er die Regeln der Sprachwissenschaft wenig beachtet (a.O. 96-130). Seine Ausführungen zu Midas sind zwar materialreich, aber in den Folgerungen verfehlt (a.O. 56-95). Die Unterschiede der Kulte werden nicht als zentral gesehen. Der Versuch einer Interpretation primär aus griechischer Sicht muss scheitern. Die Phryger sieht er natürlich als neu aus dem Balkan eingewandert.

12 So die Vanassa Preiia bzw. Artemis, die Herrin von Perge.

13 Vgl. Talloen u.a. 2004: 433-450, bes. 435f.; Talloen u.a. 2006. Zu Recht wird die regionale Eigenart der Matar-Darstellung der Elfenbeinfigur aus Tumulus D von Bayındır betont, welche die Gottheit mit zwei Kindern, einem Mädchen an der Hand, einem Jungen auf der Schulter, aber in phrygischem Gewand mit Polos darstellt und damit an die lykische Form der Gottheit (Leto) anschließt.

14 Vgl. zu dessen religiöser Eigenständigkeit Hutter 2001.

ausgebrochen war, sei ihnen ein Orakelspruch gegeben worden, dass ein Wagen ihnen einen König bringen werde. Da sei Midas mit dem Wagen seines Vaters herangefahren, und so hätten ihn die Phryger zu ihrem König gemacht. Den Wagen des Vaters habe er dem *Zeus Basileus*, dem Götterkönig, geweiht.

In der Version für Gordios bei Pompeius Trogus habe sich dieser nach einem Omen auf seinen von Stieren gezogenen Wagen in die Stadt der Phryger begeben, wo ihm eine Jungfrau die Königswürde prophezeit habe. Als die Phryger dann einen König suchten, hätte sie die Prophezeiung erhalten, sie sollten jenem als König huldigen, der ihnen als erster auf einem Wagen begegnen würde. Dies sei Gordios gewesen, der dementsprechend die Königswürde empfangen und den Wagen (bzw. dessen Joch) im Tempel des Zeus in Gordion der „königlichen Erlauchtheit“ (*maiestas regia*) geweiht habe. Als König habe er Gordion gegründet (Steph. Byz. s.v. Gordieion). Sein Nachfolger ist in Pompeius Trogus' Version sein Sohn Midas, der die phrygische Religion gestiftet habe. Der von Stieren gezogene Wagen lässt sofort an die Vorstellung denken, dass der Wettergott auf einem von Stieren gezogenen Wagen fährt, wie dies etwa auf dem Siegel Muršilis III. oder dem Relief im Tempel des Wettergottes von Aleppo dargestellt ist.

Unter den beiden Varianten ist Arrians Version insoweit ein Vorrang zuzusprechen, da hier der Name des ersten Königs nicht mit dem Ortsnamen Gordion, der den Griechen gut bekannt war und als dessen Gründer sie Gordios kannten, übereinstimmt, während die zweite Version den Gründer und Namensgeber des Residenzortes zum Gründer der Dynastie macht. Zudem war in der griechischen Überlieferung der für die Griechen direkt fassbare phrygische König Midas, der seinen Thron in Delphi als Weihegeschenk gestiftet hatte, als „Sohn des Gordios“ bekannt. In der Ausbildung der Midas-Legende hat die griechische Überlieferung ganz offensichtlich mehrere Herrschergestalten dieses Namens miteinander verschmolzen.¹⁵

15 Zur Midas-Legende vgl. Eitrem RE 15/2, 1932, 1526-1536.1536-1538; Roller 1983; Strobel 2004; 2005a. Der in der griechischen Tradition überlieferte rituelle Selbstmord des Midas durch das Trinken von Stierblut (696/695 nach Euseb) wurde in der Forschung mit der Niederlage des Königs gegen die Kimmerier und von R. Young dann mit dem Brand der altp hrygischen Zitadelle von Gordion in Verbindung gebracht. Doch benutzt Strabon den in der griechischen Überlieferung als gut bekannt vorausgesetzten Selbstmord ‚des Midas‘ als Zusatz zur chronologischen Einordnung des Erscheinens der Kimmerier (Strab. 1, 3, 21 ed. Radt). Plutarch spricht von einem Selbstmord in Folge einer Traumerscheinung (Plut. mor. 168F-169A).

Historisch können wir zwei Könige mit dem Namen Mita/Midas fassen, einmal Midas, Sohn des Gordios, der nach der Chronik des Euseb 742/41 bzw. 738/37 bis 696/95 v. Chr. regierte¹⁶, was überraschend gut zu den Daten der assyrischen Quellen zu Midas/Mita¹⁷, unter dem die Südostausdehnung des Reiches ihren Höhepunkt erreichte, und zur Datierung der Grabkammer des Tumulus MM (wahrscheinliches Fälldatum der Hölzer 743/741 v. Chr.) passt. Man kann deshalb davon ausgehen, dass der in MM bestattete Herrscher sein Vorgänger, einer der Träger des dynastischen Namens Kurtis/Gordios ist. Der große Eindruck, den dieser Midas in der griechischen Überlieferung hinterließ, ist offenkundig auf die Tatsache zurückzuführen, dass er seinen Einfluss und Machtbereich bis an die Westküste Kleinasiens ausgedehnt und über Delphi diplomatische Beziehungen mit dem griechischen Mutterland aufgebaut hatte.¹⁸ Die griechische Importkeramik der 2. Hälfte des 8. Jh. in Gordion (Vgl. de Vries 2005) zeigt die intensivierten Beziehungen nach Westanatolien und in den Ägäisraum. Zu dieser Zeit übte der phrygische König eine Vorherrschaft über Lydien aus (Athen. 12, 11, p. 516).

Für einen jüngeren Träger des Midas-Namens erscheint bei Hellanikos (FGrHist 4 F 85a.b) als Synchronismus die Akme des Terpander (676/5 v. Chr.; 26. Olympiade; FGrHist 595 F 3), was bei Apollodor von Athen als Todesjahr dieses Midas übernommen und mit dem dritten Regierungsjahr des Lyderkönigs Ardys (651-625 v. Chr.) gleichgesetzt wird (Vgl. Mosshammer 1977, 127f.). Für diesen Midas gibt Iulius Africanus ein Todesdatum von 675/674 v. Chr.¹⁹, doch setzt er seinen Tod in einem ihm offenbar bekannten Synchronismus in die Regierungszeit des Königs Amos von Juda, was historisch auf die Jahre 643/42-641/40 v. Chr. verweist²⁰. Dies stimmt wiederum mit der Angabe des Marmor Parium für die Akme Terpanders überein (645/43 v. Chr.), ebenso mit Euseb (642/1 bzw. 641/0 v. Chr.).²¹ In diesem König Midas haben wir den Zeitgenossen und sicher Gegenspieler des

16 Ed. Helm 1956, p. 89, 92; armen. Version ed. Kaerst 1911, 182, 184. Zum Festungsbau der phrygischen Könige in Lykaonien vgl. Strobel 2008d.

17 Er erscheint dort in den Jahren 718-709 als Gegenspieler Sargons II. Vgl. J. D. Hawkins, RIA 8, 1993-1997, 271-273. 715 v. Chr. wurde er zweimal von Sargon II. in Que (Ebenes Kilikien) besiegt, der ihm zwei Festungen, die er schon vor langer Zeit besetzt hatte, abnahm.

18 Hdt. 1, 14. Welcher Midas die Tochter des Agamemnon von Kyme, eines Dynasten der Aiolis (Arist. Frg. 611, 37 (ed. Rose); Pollux 9, 83) geheiratet hat, bleibt offen.

19 Gelzer 1880: 179; 676 v. Chr. nach Gelzer 1875: bes. 252f. Anm. 6. Zur Überlieferung vgl. Mosshammer 1977.

20 Vgl. T. C. Mitchell, CAH² III 2, 1991: 381-383.

21 FGrHist 239 F 34 mit Kommentar.

Machtaufstiegs des Lyderkönigs Guggu/Gyges (seit ca. 680, jedenfalls vor 668 v. Chr.) vor uns, der, wie Herodot überliefert, die bisherige, sich über 22 Generationen (nach Herodot 505 Jahre) und damit offensichtlich auf die ersten Großkönige von Mira zurückführende Königsdynastie in Sardes durch einen Putsch gestürzt hatte. Der letzte König dieser Dynastie war Myrsilos/Muršili, der den Titel Kandaules trug.²²

Gyges ist beim dritten Kimmeriereinfall in Lydien 644 v. Chr. ums Leben gekommen.²³ 666/65 v. Chr. hatte er angesichts eines ersten Angriffs der Kimmerier die militärische Unterstützung der Assyrer gesucht und sich deshalb der Oberhoheit Assurbanipals unterworfen; eine zweite Gesandtschaft mit reichen Geschenken und mitgesandten gefangenen Häuptlingen berichtete Assurbanipal seinen Sieg über die Kimmerier bei einem erneuten Angriff vor 660 v. Chr.²⁴ Mitte der 650er Jahre hatte der machtpolitisch erstarkte

22 Hdt. 1, 7-12; nach Xanthos von Sardes/Nikolaos von Damaskus, FGrHist 90, F 47 mit dem lydischen Namen Sadyattes (Adyattes) bezeichnet. Vgl. Pompeius Trogus-Justin. 1, 7, 14-19.

23 Annalen des Assurbanipal, Redaktion A; auch Hdt. 1, 15 (allerdings unrichtig in die Regierung des Ardys gesetzt). Vgl. P. W. Haider, DNP Suppl. 1, 2004: 83-85. Zu den Kimmeriern vgl. Ivantchik 1993 (überholt die Ausführungen zu Midas und einem Kimmerierangriff um 670 v. Chr., der Phrygien teilweise unter die Herrschaft der Kimmerier gebracht hätte, so a.O. 73f.); 2001; Strobel 2001: 49f.; Strobel (im Druck). Die Kimmerier sind als größerer Wanderverband mit mehreren Teilgliederungen zu verstehen, darunter die Kobos und die kimmerischen Treren (Strab. 1, 3, 21; 13, 1, 40). Archäologisch gesichert sind nur die beiden Gräber nördlich von Amasya und diejenigen von Norşuntepe, letztere zur östlichen Gruppe zu rechnen. Eine regional beschränkte Fundgruppe im zentralen nördlichen Kaukasusvorland ist wahrscheinlich mit einem kimmerischen Verband vor der Auseinandersetzung mit Rusa I. zu verbinden, der 714 v. Chr. den verhängnisvollen Feldzug gegen die Kimmerier, welche bereits die Landschaft Gamir (Gimir) diesseits des Gebirges besetzt hatten, führte. Die urartäisch-kimmerischen Beziehungen, die zu einem kulturellen Austausch führten, können somit bereits nach Mitte des 8. Jh. v. Chr. eingesetzt haben, was auch für die rasch erfolgte Verbreitung und Übernahme der ‚frühskythischen‘ Pfeilspitzen von Bedeutung ist.

24 Für die Kimmerier ist das Folgende historisch gesichert: Erstes Erscheinen in den Quellen mit der schweren Niederlage der Urartäer bei ihrem Feldzug 714 v. Chr.; eine Gruppe der Kimmerier seit 714 in der Region von Manna im Osten präsent; eine westliche erscheint zuerst in Paphlagonien (dazu Hdt. 4, 12; Strab. 1, 3, 12; Arr. Bith. frg. 43.44), dann im südwestlichen Kapadokien und in Lykaonien. Kimmerier sind weder am Tod Sargons 705 noch Sennacheribs 680 beteiligt, kimmerische Söldner jedoch schon 679 in der assyrischen Armee belegt; 679/8 Sieg Assarhaddons über den Kimmerierkönig Teušpa am Ausgang der Straße durch die Kilikischen Pforten aus dem Taurus (Kybistra/Ereğli); diese Gruppe der Kimmerier 675 bzw. 672/670 weiter im Norden Kilikiens, wo sie Grenze bis 641 eine ernste Bedrohung der assyrischen Position bilden (657 Annahme eines mit den Assyrern konkurrierenden Königstitels (durch Dugdammī?) nach der Eroberung assyrischen Gebietes in Kilikien und Kataonien). Nach 675 Bedrohung des von den Assyrern gewonnenen Melid durch die Kimmerier. Nach 671/0 Bedrohung der 672/1 eroberten assyrischen Provinz Šubria durch die Urartäer und ihre kimmerischen Verbündeten; 676/74 Krieg Assarhaddons gegen Manna, das zuerst mit den Skythen unter Išpaka, dann mit den östlichen Kimmeriern verbündet ist; um 672 assyrisches Bündnis mit den Skythen unter Bartatua (Protothytes); 671/69 medische

Gyges den Frieden mit den Assyrern gebrochen und war in eine Allianz mit Psammetich eingetreten, den er gegen die Assyrer mit Söldnertruppen unterstützte. Bei dem dritten Angriff der Kimmerier unter Dugdammī/ Lygdamis, die seit den 650er Jahren in Lykaonien bzw. im südwesten Kappadokiens sesshaft waren, wurde Sardes 644 v. Chr. erobert, dessen Unterstadt nach den neuen Befunden unter der Alyattes-zeitlichen Umwallung bereits eine wohl Gyges-zeitliche Befestigung aufweist. Gyges selbst fiel im Kampf gegen die Invasoren. Lygdamis kontrollierte für drei Jahre große Teile Lydiens und bedroht auch die ionischen Küstenstädte; das Artemision wurde geplündert²⁵. Erst die beiden Niederlagen der Kimmerier in Kilikien gegen die Assyrer, wo Lygdamis 641 v. Chr. den Tod fand, verschafften Gyges' Sohn Ardys, der sich allerdings wiederum Assurbanipal als Vasall hatte unterwerfen müssen, Luft, so dass er Priene erobern und Milet angreifen konnte (Hdt. 1, 15). Der vergebliche erneute Angriff der Kimmerier auf das assyrische Kilikien unter dem Sohn und Nachfolger des Lygdamis, Sandakšatru, schwächte die Kimmerier weiter. Ihre Angriffe auf Lydien stehen, wie mit gutem Grund anzunehmen ist, im Kontext der Auseinandersetzung der Herrscher von Gordion, die mit den Kimmeriern auch gegen Assur verbündet waren²⁶, mit der Expansionspolitik des Gyges²⁷. Die Phryger haben die Kimmerier, die sich in ihrem südöstlichen Machtbereich niedergelassen hatten und für den Empfang von Unterstützung und entsprechenden Freundschaftsgaben auch Druck ausübten (Strab. 1, 3, 21), offensichtlich mehrfach auf das Lyderreich gelenkt. Die Namen des Dugdammī und seines Sohnes zeigen eine engere,

Revolte und Gründung der medischen Dynastie, Kimmerier als Verbündete der Meder und Mannäer; 670/69 militärische Auseinandersetzung der Assyrer mit dem Kimmeriern und deren Rückzug, aber in den 660er Jahren weiter in dieser östlichen Region als Verbündete der Gegner Assurs präsent.

25 Strab. 1, 3, 21; Kall. ad Dian. (III) 251-258; Hesych. s.v. Lygdamis; Welles 1934, Nr. 7. Die Kimmerierbedrohung wurde in der Legende breit ausgemalt (angebliche 100jährige Besetzung des Gebiets von Antandros; angebliche Verbrennung des Artemisions); das Unglück von Magnesia am Mäander wird von Athen. 12, 525c richtig dem Konflikt mit Ephesos und nicht den kimmerischen Treren (Strab. 13, 1, 40) zugeschrieben (Kallinos kannte eine Zerstörung durch die Kimmerier nicht). Da Gyges' Sohn Ardys unmittelbar nach dem Tod seines Vaters die Herrschaft innehatte, schreibt Hdt. 1, 15 ihm den Kimmeriereinfall zu; Sardes kann tatsächlich bereits zu Beginn der Herrschaft des Ardys gefallen sein. Auf das Gedicht des Elegikers Kallinos von Ephesos geht die Tradition zurück, Sardes sei zweimal erobert worden (Strab. 13, 4, 8; auch 14, 1, 40, C 648), beim zweiten Mal von Treren und „Lykiern“, letzteres ohne Zweifel zu „Lykaoniern“ zu verbessern; es kann sich um eine erneute Plünderung vor dem Abzug gegen die Assyrer handeln.

26 Die Kimmerier wurden offensichtlich von den phrygischen Königen mit Getreide versorgt (verballhornte Überlieferung bei Steph. Byz. s.v. Syassos).

27 Angriffe auch auf Magnesia am Mäander, Smyrna, Kolophon und Milet.

vermutlich sogar dynastische Verbindung mit den luwischen Gegnern der Assyrer. 675 v. Chr. war einer der phrygischen Könige mit dem Namen Midas mit seinen kimmerischen Verbündeten Teil einer antiassyrischen Allianz (zusammen mit Tabal und Hilakku).²⁸

Nach der Konsolidierungsphase unter Sadyattes, der bereits einen sechsjährigen Krieg gegen Milet führte, schlug sein Sohn Alyattes die Kimmerier dann wohl um 605 v. Chr. mit skythischen Hilfstruppen vernichtend²⁹ und breitete die lydische Macht nach Lykaonien aus. Die Expansionspolitik dieser Lyderkönige ließ das Reich von Gordion zusammenbrechen; die phrygische Führungsschicht zog sich über den Halys zurück, errichtete die neuen Hauptstadt Pteria auf dem Kerkenes Dağ und unterstellte sich zu ihrem Schutz der Oberhoheit des Mederkönigs Kyaxares (Vgl. Strobel 2005b). Gordion war nun Teil des Lyderreiches, das seinen ersten Höhepunkt erreicht hatte, nun aber bei dem Versuch, jenseits des Halys Fuß zu fassen, mit den Medern zusammenstieß; Alyattes musste den Halys als Interessensgrenze anerkennen. Der erneute Versuch des Kroisos, eine Ostausdehnung unter Bruch des mit Kyaxares geschlossenen Vertrages zu erreichen, führte zwar zur Zerstörung der spätphrygischen Hauptstadt Pteria, jedoch führte die rasche Reaktion Kyros d. Gr. zur Eroberung des Lyderreiches mit dem Fall von Sardes und dem Tod des Kroisos zwischen 546/45 und 540 v. Chr.³⁰.

28 SAA 4, 1; 13; auch 17.

29 Hdt. 1, 16; Polyän. 7, 2, 1; Strab. 1, 3, 21. Das Datum 25.08.584 für die Schlacht zwischen Alyattes und den Medern, in der eine Sonnenfinsternis den fünfjährigen Krieg beendete, ist durch die neuen NASA-Tabellen endgültig gesichert.

30 Grundlage für die Chronologie ist die Nabonid-Chronik; vgl. Cahill 2010; Stronach 2008. Kyros II. von Anshan hatte als Usurpator seinen Oberherrn Astyages, den Schwager des Kroisos, in einem Bürgerkrieg 550/49 besiegt und sich zum Großkönig von Medien und Anshan aufgeschwungen. Kroisos spekulierte zweifellos damit, dass Kyros' Macht noch nicht gefestigt und die Lage noch instabil war. Zu legitimieren suchte er seinen Angriff als Rache für Astyages (Hdt. 1, 73, 1-2). Das Überschreiten der Halysgrenze kann somit nicht zu spät nach dem Sturz des Astyages wohl nach den entsprechenden Rüstungen und diplomatischen Vorbereitungen angesetzt werden. Im 9. Jahr Nabonids (547/6) sammelte Kyros das Reichsheer bei Arbela und überschritt März/April den Tigris und griff im April/Mai das Land Urartu an; sein König wurde getötet, das Land übernommen und Truppen stationiert. Dies war wohl Teil der Durchsetzung des Herrschaftsanspruchs in der Nachfolge der medischen Dynastie. Die Ergänzung der Namensreste zu Luddu/Lydien erscheint nun doch nicht möglich. Im 10. Jahr (546/5) erwähnt der vollständig erhaltene Bericht keine Aktion des Kyros. Der erhaltene Teil der Chronik bricht beim historischen Bericht für das 11. Jahr ab; die Jahre 12-15 fehlen; im 16. Regierungsjahr (540/39) beginnt Kyros seinen Angriff auf Babylon, das im Herbst 539 fällt. Kroisos kann seinen Angriff im Jahre 546 oder 545 eröffnet haben; er stand mit seinem Heer jedenfalls längere Zeit im Gebiet des Halysbogens, ehe Kyros, der in einer diplomatischen Offensive die ionischen Städte zum Abfall zu bewegen suchte, ihm in der Ebene von Sorgun zur Schlacht stellte und zum herbstlichen Rückzug nach Sardes zwang (Hdt. 1,

Während die Kimmerier im mittleren 7. Jh. das Lyderreich unter Gyges schwer bedrängt haben und bis zu den Griechenstädten an der Ägäisküste vorgestoßen sind, finden die militärischen Aktivitäten der Kimmerier in den blühenden Außen- und Fernhandelsbeziehungen, wie sie das Fundmaterial in Gordion widerspiegelt, keinen Niederschlag. Gerade der noch in das späte 7. Jh. zu datierende, besonders reich ausgestattete Tumulus F dokumentiert den Reichtum der zeitgenössischen phrygischen Herrscher (Vgl. De Vries 2005: 43f.). Kimmerierzerstörungen, ein Topos der älteren Forschung wie der legendenhaften Überlieferung, konnten bisher nirgends nachgewiesen werden³¹.

Auch der letzte phrygische König, der zur Zeit des Kroisos unter medischer Oberhoheit nach der Aufgabe Gordions und der Gebiete westlich des Halys regierte, trug den Namen Gordios, Sohn des Midas (Hdt. 1, 35.45). Die luwischen Namen der beiden Gründerheroen des Reiches, Midas/Mita, Sohn des Gordios/Kurtis, und Gordios blieben offenkundig die feste Namenstradition der regierenden Herrscher, die sich damit sehr wohl in das nachgroßreichszeitliche politische System einordneten.

76-77). Eine Datierung erst nach der Annexion des neubabylonischen Reiches und dem damit verbundenen enormen Machtzuwachs muss als unwahrscheinlich gelten. Euseb datiert den Fall von Sardes auf 546/5, das Marmor Parium auf 541/40.

31 Muscarella 2008 geht in seinem teilweise polemischen Angriff (unrichtige Zitierung von M. M. Voigt a.O. 176, von Mannings *December 2007 report* a.O. 179; Kuniholms Daten von 1988 haben sich nicht willkürlich, sondern auf Grund des methodischen und naturwissenschaftlichen Fortschritts verändert; die Verwendung von altem Holz wurde früher so verbreitet angenommen, da die Dendrodaten nicht mit der alten Datierung der Zitadelle vereinbar waren) auf die neue Gordion-Chronologie nach R. Young weiterhin von der nirgends belegten Behauptung aus „Midas committed suicide when the city was destroyed“. Viele seiner Argumente basieren allein darauf, dass er andere Fundplätze heranzieht, deren Daten jedoch von der alten Gordion-Chronologie bestimmt sind und damit ebenfalls einer Revision bedürfen. Fibeln sind ein Leitfossil, aber sie haben einen jeweils spezifischen Kontext ihres Erscheinens, ihrer Laufzeit und persönlicher Moden bzw. familiären Traditionsgutes; Muscarellas Fibelchronologie basiert primär auf Youngs axiomatisch angenommener Kimmerierzerstörung Gordions um 700. Fraglich ist die Annahme, in Tumulus KY läge eine nomadische Bestattung vor; der Nachweis der Anwesenheit eines nomadischen Volkes in Gordion misslingt. Mit kimmerischen Söldnern ist zudem nicht nur in Assyrien, sondern gerade bei den phrygischen Königen bereits seit dem 1. Viertel des 7. Jh. zu rechnen. Die ‚skythischen‘ Pfeilspitzen (a.O. 183f.) sind der mittelpHYRIGISCHEN Phase, nicht der Verfüllungszeit der Vorgängerzitadelle zuzuweisen; Störungen, Gruben, Instandsetzungen und mehrfache Böden wurden bei dem Abgraben ihrer Bauten und beim raschen Durchgraben der Verfüllung wenig beachtet, wie sich zwischenzeitlich gezeigt hat. Die These einer rituellen Bestattung der zerstörten Stadt (nur in der Zitadelle hatte es teilweise gebrannt!) ist wenig überzeugend. Die Gordion-Daten sind durch die jüngste Systematik (Basis IntCal09) bestätigt: +3,5/-5,5 Jahre bei 95,4% Wahrscheinlichkeit (S. Manning, December 2009 report). Vgl. allgemein die Beiträge in Manning – Bruce 2009.

Das Symbol des Wagens hatte eine entscheidende Rolle bei der Übertragung der königlichen Autorität und Legitimation auf Grund göttlichen Willens für die Gründungstradition des phrygischen Königtums. In diesem Kontext haben wir, zumal angesichts der neuen Ergebnisse für das 12. und 11. Jh. v. Chr., auf die im Folgenden einzugehen ist, nach dem möglichen Zusammenhang mit der hethitischen Königsideologie zu fragen. Dabei fällt selbstverständlich die Aussage von CTH 414 ins Auge: „Zu mir, dem König, hat „Der Thron“ gebracht vom Meer her die Autorität und den Wagen“. Bis Arnuwanda I., also bis ins mittlere 15. Jh. bildeten die Gottheiten von Zalpa und Hattuša das Zentrum des hethitischen Staatspantheons. Die Aussage des Anitta-Textes, dass sich das Throngemach des Anitta, des Begründers des hethitischen Großkönigtums, in Zalpa befand, was offenkundig besondere politische und ideologische Bedeutung hatte, zeigt die feste Einbindung der dortigen Herrschaftstradition in die eigene Begründung königlicher Vormacht, wie auch das Thronritual die Ableitung des Königtums der Großkönige des Landes Hatti, i. e. der Könige in Hattuša, vom Königtum des Landes Zalpuwa deutlich werden lässt (Vgl. Haas 1977: 15-26). Das althethitische Königtum erweist sich als ein hybrides Gebilde mit hattischer Kult- und Legitimationstradition³².

Die hethitische Throngöttin Halmašuit, die alte hattische Throngöttin Hanwašuit(ta), deren heilige Stadt Harpiša nicht zu lokalisieren, aber doch im geographischen Kontext von Nerik und Zalpa (am Meer) anzunehmen ist, gehört zum vorhethitischen Kernbestand der Königsideologie und des Herrscherrituals³³. Mehrfach tritt die Gottheit in die unmittelbare Nähe des Kriegsgottes und Herrn des Landes, Zababa/(hatt.) Wurukatte (Vgl. Haas 1994: 364-366). Wesentlich ist das Erneuerungsritual des Königtums im Rahmen des Purulliya-Neujahrsfestes in KUB 29, 1 (hierzu Haas 1994: 724-728). Hier wird der Machtbereich der Throngöttin gegen jenen des Königs abgegrenzt. Die Throngöttin ist die Gefährtin des Königs, soll aber „hinter den Bergen“ (im Norden, nahe dem Meer) stehen, sie soll die Berge beschützen, der regierende Herrscher aber das Land und den Palast, die ihm von der Sonnengöttin und dem Wettergott übergeben sind. „Mir dem König, hat die Throngöttin vom Meere her die Insignien der Macht und die *hulukanni-*

32 Vgl. Haas 1977; Klinger 1996; 2008; Forlanini 1984; 2004; 2007; Corti 2009.

33 Vgl. E. v. Weiher, RIA 4, 1972-1975: 62; Starke 1979; Haas 1994: 11, 188, 251f., 434, 542, 612, 723-728; Popko 2005: 71f., 81; zum Pantheon von Nerik v. Haas, RIA 9: 1998-2001, 229-231; Haas 1994: 594-607; 1970. Zur Rolle der Throngöttin im Anitta-Text s. Neu 1974, p. 13.15 Z. 46-48.56-58 (bei der Eroberung von Hattuša; Bau von Tempeln für den Wettergott, Šiu und Halmašuit).

Kutsche³⁴ gebracht³⁵. Zugleich wird die Throngöttin mit der Natur, mit den Wesen in Wiese und Wald verbunden. Sie autorisiert das Entsühnungsritual des Königs und beschwört den Schutz der wichtigen sakralen Berge (und ihrer Numina)³⁶. Sie macht die Seele des Königs mit seinem Herzen verflochten, sie fordert Sonnengöttin und Sonnengott zur Erneuerung der Herrschaft des Königs auf. Die Throngöttin ist unmittelbar mit den Ritualen für den Bau des Palastes aus der Natur heraus verbunden. Nerik, die Stadt des Königtums, ist mit dem Berg (Gebirge) Haharwa verbunden, der auch kultisch verehrt wurde. Bergkulte wie die Berggötter und -göttinnen von Kaštama³⁷ spielen in der Region von Nerik, die sich ursprünglich über die östlichen Küre Dağları bis zur Schwarzmeerküste erstreckte und auch im Westen und Süden von hohen Bergen umrahmt war, eine große Rolle, wie überhaupt das nordhethitisch-hethitische Kernland (Strobel 2008a) einschließlich Pala/Paphlagolien eine ausgesprochene Gebirgsregion war.

Die Throngöttin bringt Herrschertum und Herrschaftssymbolik „vom Meer her“, aus dem Machtbereich der Natur, mit dem sie ebenso wie mit den Bergen verbunden ist. Ihrer ist der Bereich hinter den „Bergen“ am Meer, der König ist mit der Herrschaft über das ‚zivilisierte‘ Land der Menschen beauftragt. Die Throngöttin wird in den späthethitischen Texten mit dem Sumerogramm ^{GI}ŠDAG geschrieben, was als Kultbasis, Kultsockel, ‚Thron‘, auf dem etwas steht oder sitzt, zu deuten ist. Dass der rituelle Wagen des Königs im Phrygerreich dieselbe Bedeutung als Herrscherinsignie einnahm wie im Hethitischen, ist nicht zu bezweifeln. In der althethitischen Überlieferung ist der König in einer Form der Wesenseinheit mit dem als Sonnengott verehrten gemein-ide. Licht und Himmelsgott Šiu verbunden³⁸. An die zentrale Stelle tritt aber der Wettergott von Hatti, dessen Wirkungsbereich Himmel und Berge sind, als Beschützer des Königtums und der kosmischen Ordnung.

34 Eine schon Karum-zeitlich belegte zweirädrige Zeremonialkutsche; vgl. Haas 1994, 200f.

35 KUB 29, 1, Vs. 1 23-24; Übersetzung nach Haas 1994: 201, 725.

36 „Die Berge seien an ihrem Platz! Berg Pentaya sei an deinem Platz! ... Berg Harka (= Argaios) sei an deinem Platz; Berg Tuthaliya, sei an deinem Platz! ... Berg Šituwaani und Berg Piškuruwa, seid an eurem Platz! Die großen Berge sollt ihr nicht heben“, ebd. 726. Zum Aspekt der Berggottheit und des Bergkultes Popko 1999.

37 Zu den Berggottheiten, die auch als fruchtbarkeitsfördernde Numina erscheinen und die Verbindung von Berg und Fruchtbarkeitsgöttin zeigen, vgl. Haas 1994: 461-464, bes. 462ff., 598f., 740f. (Kult von Kaštama).

38 Zum sakralen Königtum, das in der Stadt Nerik verwurzelt ist, Haas 1994: 181-229, bes. 185.

Ganz entsprechend ist auch der männliche Hauptgott des phrygischen Pantheons, der Himmels und Wettergott ‚Zeus‘, mit dem phrygischen Königsritual verbunden. Wie bereits M. Hutter zu Recht betont, erscheinen in dem phrygischen Matarkult der alt- und mittelp hrygischen Zeit weder Attis als Paredros noch ekstatische Züge oder Eunuchen als Priester. Hingegen ist die männliche Hauptgottheit Ata, „Vater“, als Gegenpol der Göttin zu finden, der in der griechischen Überlieferung als Zeus mit einem zentralen Heiligtum in Gordion erscheint und in der Stiergestalt des Wettergottes respektive in Doppelidolen zusammen mit Matar dargestellt wurde³⁹. In seinem Heiligtum in Gordion war der rituelle phrygische Königswagen geweiht, den noch Alexander zur Legitimation seiner Herrschaft über Asia (im Sinne von Asia Minor) heranzog⁴⁰. In der Entwicklung der phrygischen Religion trat der männliche Hauptgott allerdings stark in den Hintergrund. Die mit dem Königtum unmittelbar verbundene Gottheit und Schutzherrin des Landes und der Natur wurde sein weiblicher Gegenpart.

Es spricht alles dafür, dass Mita/Midas bei der Gründung und Legitimierung einer eigenständigen Königsherrschaft, anstelle eines hethitisch-luwischen Vasallenstaates, wohl noch in der 1.Hälfte des 12. Jh. (s. u.) die hattisch-hethitische Throngöttin als Bringerin der Herrschermacht und ihrer Insignien aus der hethitischen Königsideologie übernommen hat. Eine in der großköniglichen Legitimationstradition verankerte Begründung seiner Macht war offensichtlich für ihn entscheidend, gleichzeitig aber hat er augenscheinlich das neue Königtum in den religiösen Traditionen der Region verankert. Dabei hat er offenbar die in den lokalen Kulturen verwurzelte Vorstellung der Matar, der im Berg bzw. Felsen präsenten und daraus hervortretenden Gottheit, lokalen Formen der anatolischen Muttergottheit im westlichen mittleren Anatolien (Haas 1994, 339ff., 432ff), zur neuen Reichsgöttin aufgebaut und sie dabei mit der Rolle des „Thrones“ und den Aspekten der Sonnengöttin von Arinna (Haas 1994, 423-432), der „Königin“, „Mutter“ und „Herrin der Hatti-Länder“ verbunden. Die Sonnengöttin von Arinna weist solaren wie chtontischen Charakter auf und ist primär als Erd- und Muttergöttin, als Königin der Erde, neben ihrer astralen Rolle als Königin des Himmels, anzusprechen. Zusammen mit dem Wettergott führt

39 Vgl. Berndt-Ersöz 2004; 2006a: 164-166; Hutter 2006a: 85ff. mit Hinweis auf das Stiermonument von Beşkardeş, das später zu einem phrygischen Kultmonument umgestaltet wurde. Vgl. auch Gonnet 1998.

40 Arr. an. 2, 3, 1-6; Pomp. Trog.-Justin 11, 7, 3-14; zu weit geht Vassileva 2003 in ihren Folgerungen, so auch zur Verbindung von Midas mit Pessinus.

sie seit Hattušili I. das Pantheon des hethitischen Staatskultes an. In der systematischen Verbindung mit lokal verehrten ‚Müttern‘ und Berggöttinnen als religiöser Neukonstruktion und ideologischer Basis des Reiches übernahm die mit Bergen und wilder Natur verbundene Thron- und Muttergottheit die zentrale Rolle im offiziellen Kult der Reichsbildung. Daraus erklärt sich auch zwanglos die in der Überlieferung gebotene Verbindung zwischen Midas als Begründer der phrygischen Religion und dem Kult der Gottheit.

Mit der legendären Gründergeneration des Reiches, ist die Gründung und Namensgebung der beiden Reichszentren Midaion und Gordion verbunden. Dabei kommt dem gewaltigen Siedlungshügel von Midaion (Karahüyük), welcher die mittlere Stromebene des Porsuk bereits in der mittleren Bronzezeit beherrschte, zweifellos die Priorität zu, wie selbst die Gordios-Version der Gründungslegende deutlich macht. Die bedeutende Stadtsiedlung, die mit gutem Grund mit Hapalla, der Hauptstadt des Landes Hapalla gleichzusetzen ist, wurde von dem Gründer des Königtums in „Stadt des Mita/Midas“ umbenannt. Midaion ist bereits bei Hellanikos von Lesbos erwähnt (FGrHist 4 F 17). Die Stadt war neben Pessinus noch in hellenistisch-römischer Zeit ein prominenter Kultort der Matar Kubileya bzw. Kybele. Zu wenig Beachtung haben bisher die großen, teilweise bereits zerstörten phrygischen Tumuli im Umkreis von Midaion gefunden. Die Errichtung einer königlichen Zitadelle nahe der Einmündung des Porsuk in den Sangarios, in der bis dahin unbedeutenden früheisenzeitlichen Siedlung von Gordion, die auf dem relativ kleinen bronzezeitlichen Tell lag, der seinerseits auf einem leichten, nach Osten vorspringenden und vom Sangarios in einem Bogen umflossenen Höhenrücken entstanden war, dürfte bereits mit einer expansiven, nach Osten über das phrygische Kernland hinausgehenden Politik verbunden gewesen sein. Dem legendären Midas wird auch die Gründung von Ankyra zugeschrieben (Paus. 1, 4, 5), was primär als Gründungsmythos zu sehen ist, aber auch einen gewissen historischen Hintergrund haben kann. Jedenfalls ist Ankyra eine eisenzeitliche Gründung, in der phrygisches Fundgut bereits des 10. Jh. v. Chr. nachgewiesen ist.

Die spätbronzezeitliche Siedlung von Gordion war innerhalb des hethitischen Machtbereichs ein unterordnetes hethitisches Verwaltungszentrum⁴¹. Größere Bedeutung als Hauptorte der Region, hatten die jeweils mit Unterstadtterrassen verbundene Siedlungshügel bei Sarioba und Şabanözü, letzterer am Fuß des in hellenistischer Zeit belegten Mons Olympus (Çile

41 Vgl. Gunter 1991; Mellink 1956; Voigt 1994: 265-267; Dusinberre 2005: Nr. 7-14.

Dağ), der sich damit als Ort eines Kultes des anatolischen Himmels- und Wettergottes ausweist. Das bronzezeitliche Gordion wurde mit dem Ende des Systems administrierter und zentralisierter wirtschaftlicher Produktion und Distribution im 12. Jh. verlassen⁴². Die erste früheisenzeitliche Dorfsiedlung zeigt ein völlig verändertes kulturelles, soziales und wirtschaftliches Bild (YHSS 7B); Außenkontakte waren nur sehr begrenzt vorhanden. Der Phase geht vermutlich ein relativ kurzer Hiatt in der Besiedlung voraus. Wie in weiten Teilen Anatoliens erscheint nach dem Ende des großreichszeitlichen Wirtschaftssystems, an dessen Stelle sich selbst versorgende Dorfgesellschaften traten, handgemachte Keramik lokaler Produktion. Die Hausarchitektur ist äußerst einfach. Der Zuzug einer Bevölkerung aus dem westpalaischen Raum nördlich des Sangarios-Bogens und des Ankara Çayı ist durchaus möglich. In der folgenden Phase YHSS 7A läuft die Produktion der handgemachten Keramik weiter, zugleich tritt aber eine neue, teilweise auf der langsam drehenden Töpferscheibe gefertigte Ware von wesentlich besserer Qualität auf, mit der bereits die Entwicklung des älteren Kanons der phrygischen Keramik einsetzt und in der mittelbronzezeitlichen Prototypen fassbar sind. Am Ende der Phase YHSS 7A beginnt das Erscheinen der charakteristischen grauen phrygischen Ware; die Keramik wird nun wieder in größerer Stückzahl auf der schnell rotierenden Töpferscheibe ausgeformt. In der Architektur und in der Technik der Vorratshaltung tritt in YHSS 7A ein charakteristischer Wechsel ein. Dieser Wandlungsprozess kann zu Recht mit dem Zuzug einer neuen, sozial und wirtschaftlich dominierenden Bevölkerungsgruppe verbunden werden; die vorhergehende Bevölkerung lebt noch weiter am Ort, verschwindet aber bald durch Assimilation aus dem Fundmaterial. Die zugezogene Bevölkerung weist in ihrer Keramik in den Raum des mittleren Porsuk wie des nördlichen Zentralphrygien. An der Stelle dieser Siedlung wird dann die erste befestigte Zitadelle von Gordion errichtet (YHSS 6B); die Keramik dieser Phase entwickelt sich bruchlos aus der späten Periode YHSS 7A.

In der Kampagne 2006 wurden große massive Balken entdeckt, die als Fundament für das Gebäude A der mittelphtyrischen, um 800 v. Chr. errichteten neuen Königszitadelle verwendet wurden. Sie stammen aus dem Bestand abgebrochener Teile der älteren Zitadelle, die nicht oder nur wenig vom Brand betroffen waren, oder aus dem Umbau- und Abbruchmaßnahmen in

42 Vgl. zum aktuellen Befund in Gordion Strobel 2008a: 136ff.; 2008b: 639, 665; 2008c; Manning, December 2007 report; K. Sams, KST, Istanbul 2010.

der Mitte des 9. Jh., die zumindest Teile der älteren YHSS 6B-Zitadellenmauer betrafen. Die Fälldaten dieser wieder verwendeten Balken haben als Terminus post quem die Zeitspanne zwischen ca. 1063 und 993 v. Chr. (die Waldkante ist jeweils nicht erhalten). Die wiederverwendeten großen Balken, die weder zu den Architekturphasen YHSS 7A noch 7B gehören können, belegen den Baubeginn der frühen Phasen der altphrigischen Zitadelle. Von der ältesten Innenbebauung der Zitadelle, die wir nur in Ausschnitten kennen, sind Megaron 5 und 6 in die Jahre um 940 v. Chr. zu datieren. Schon in das mittlere 10. Jh. v. Chr. oder kurz danach kann offensichtlich der erste Umbau der Befestigung datiert werden. Der ursprüngliche Zugang wurde durch einen repräsentativen, mit Orthostaten im typischen neohethitischen Stil geschmückten Torbau, das sogenannte Polychrome House, ersetzt. Gegen bzw. in der Mitte des 9. Jh. v. Chr. wurde die alte Ummauerung durch eine neue monumentale Festungsmauer ersetzt und eine neue monumentale Toranlage mit einer zwischen den Bastionen tief eingezogenen Torgasse errichtet. Die Holzstämme, die bei der Erweiterung der altphrigischen Zitadelle für den Neubau der großen Torbastionen verwendet wurden, sind auf nach ca. 862 v. Chr. datiert, wobei die Waldkante nicht unmittelbar erhalten ist. Der bisherige Torbau (Polychrome House) wurde zuerst noch als innere Torkammer einbezogen, dann aber abgetragen. Der gesamte Neubau der Befestigung hat sich zweifellos abschnittsweise über einen längeren Zeitraum hingezogen, wobei die neue Toranlage offensichtlich den zuletzt vollendeten Baukörper darstellt. Der schrittweise Umbau des Zitadelleninneren zu einem großzügig geplanten Palastviertel beginnt bereits gegen 900 v. Chr. (Fälldatum für Hölzer für das Gebäude CC 3 ca. 912/910) und setzt sich mit der Anlage des Komplexes der Terrace-Buildings nach 883 v. Chr. fort. Im letzten Drittel des 9. Jh. v. Chr. fiel ein Großteil der Innenbebauung einer Brandkatastrophe zum Opfer (830/vor 800), worauf man um 800 v. Chr. eine völlige Neuanlage der Zitadelle und der ganzen Stadt in Angriff nahm, die möglicherweise nun erst zu einem großen urbanen Zentrum ausgebaut wurde. Die mittelphrigische Unterstadt umgab eine weit gespannte, mit Türmen, zwei Forts (Küçük Höyük, Kuştepe) und Eckbastionen bestückten Stadtmauer. Die ausgedehnte östliche Vorstadt war ebenfalls befestigt, wie jüngste Prospektionen ergeben haben. Die Zeit zwischen 800 und 700 v. Chr. ist zweifellos die Blütezeit des Reiches von Gordion. Der sogenannte Midas-Tumulus (MM), die glanzvollste Bestattung der Königsnekropole, ist durch das Fälldatum der Baumstämme für den Grabbau auf 743/741 v. Chr. datiert.

Mit dem Beginn des Baus der Burganlage in Gordion bereits nach Mitte des 11. Jh. v. Chr. verringert sich der Abstand zwischen der vorausgehenden Gründung eines Herrschaftsmittelpunktes in Phrygien in Midaion und dem Ausklang der Großreichszeit nach 1180 weiter, der durch einen Verlust der hethitischen urbanen Strukturen, der zentralisierten Administration und wirtschaftlichen Produktion sowie eine Reduzierung auf regionale Wirtschaftskreisläufe und eine erneute Dominanz selbstversorgender Dorfgemeinschaften in bedeutenden Teilen Anatoliens charakterisiert ist. Der innerdynastische Bruch, der auf den Putsch Hattušilis III. zurückging, eskalierte zum bewaffneten Konflikt in der Krisenphase der kurzen Regierung Arnuwandas III.⁴³ Kennzeichnend für die Lage ist, dass erst Šuppiluliuma II. die Toten- und Memorialmonumente für den gemeinsamen Vater Tuthalija III./IV. errichten konnte. Ein Ansatz Tuthalijas, der noch als Kronprinz das kurzzeitig verlorene Nerik zurückeroberte, zum Priester des Wettergottes geweiht wurde und die Funktion eines Vizekönigs ausübte, auf ca. 1240 bis nach 1220 v. Chr. ist sehr wahrscheinlich, ebenso eine Regierung Arnuwandas III. in der Mitte des folgenden Jahrzehnts und eine Datierung der Thronbesteigung Šuppiluliumas II. noch vor 1210 v. Chr. Zu einem uns unbekanntem Zeitpunkt, wohl kurz nach 1197 v. Chr., hat Šuppiluliuma II. Hattuša als Residenz und Hauptstadt des Reiches aufgegeben; die aktuellen Dokumente wurden aus den Archiven entfernt und zusammen mit den Göttern und Ahnen in eine neue Hauptstadt gebracht. Es ist bisher unbekannt, wohin Šuppiluliuma die Residenz verlegt hat. Das Fehlen der aktuellen Archivbestände in Hattuša und der Archive von Karkamiš macht es unmöglich, die spätere Regierung Šuppiluliumas II. zu rekonstruieren oder sein Verschwinden aus der Geschichte aufzuhellen⁴⁴. Außerdem ist es sehr wahrscheinlich, dass die Verlegung der Hauptstadt in ein sicher luwischsprachiges Gebiet zur Aufgabe der hethitischen Amts- und Schriftsprache und der mit ihr verbundenen Keilschrift geführt hat⁴⁵. In Anatolien hatten sich Teilreiche verselbständigt: Karkamiš im Osten und Mira im Westen. Das von Šuppiluliuma II. in Südanatolien nach dem Ende der Sezession

43 Vgl. zusammenfassend Strobel 2008b; 2008c. Bryce 2007 sieht in Hartapu den Sohn des Sezessionisten Kurunta und Gegner der Großkönige in Hattuša, bis Šuppiluliuma II. die Einheit des Reiches durch die Unterwerfung von Tarhuntašša wiederhergestellt habe. Dies ist aber mit dem Befund für Hartapu nicht zu vereinbaren.

44 Ein wichtiger Versuch hierzu bei De Martino 2009; Hawkins 2009.

45 Vgl. Simon 2009: 260f. Die Annahme von Hawkins 2008, das Verschwinden der hethitischen Schrifttradition könne nur durch ein gewaltsames Ende des Großreiches erklärt werden, ist nicht überzeugend.

von Tarhuntašša bald wieder eingerichtete Teilreich (Vgl. RSO 7, 14), dessen Territorium nun vielleicht das ebene Kilikien mitverwaltete, öffnete sich für den Import von Keramik im LH IIIC-Stil, die dann auch lokal produziert wurde. Der Südkomplex des zerfallenen Großreiches löste sich offenbar noch im 12. Jh. in eine Reihe von Einzelstaaten auf: Pirindu im Rauhen Kilikien⁴⁶; Hilakku im Taurus-Gebiet nördlich von Adana; Hijawa⁴⁷ -alternativ Land der Danunäer (phönizisch *dnny*, i. e. der Leute von Adana)- unter der Herrschaft der Muksa (griechisch Mopsos) Dynastie im Ebenen Kilikien (phönizisch *mq 'dn*, Ebene von Adana), das unter den alternativen Bezeichnungen Qawa und Danuna in der ägyptisch-hethitischen Korrespondenz erscheint, in den späteren assyrischen und babylonischen Quellen als Qauwa, Quwe, Que bzw. Hume (Hawkins, RIA 11: 2007, 191-195). Alle diese Benennungen sind ethymologisch mit Hijawa zu verbinden.

46 Das fast vollplastisch wirkende Felsrelief mit der Darstellung einer nach rechts gewendeten Frau mit hohem Polos, Schleier und Schleppe an der senkrechten Felswand beim Dorf Kepen (Ehringhaus 2005: 112-118; Işık 2005, der für einen etwas zu späten Ansatz plädiert) weist keine Inschrift auf, welche die Dargestellte identifizieren würde. Die Felswand bei Keben ist eine prominente Landmarke der Talenge des unteren Kalykadnos. Das Relief dürfte eine Grenzsituation markieren (Grenze von Tarhuntašša zu Ura?) und in den Kontext der Ausbildung von Nachfolgereichen gehören.

47 Der luwische Namen Hijawa ist bereits in hethitischer Zeit belegt. Während des Feldzuges Šuppiluliumas II. in Lukka hatte Ammurapi von Ugarit Hijawa-Truppen mit Nahrungsrationen zu versorgen (RS 94, 2523.2530, Lackenbacher – Malbran-Labat 2005: 236-238; als Ahhijawa-Söldner möchte diese De Martino 2009: 24f. deuten; anders Singer 2006). Entgegen der heute vorherrschenden Gleichsetzung mit dem hethitischen Terminus Ahhijawa ist der Wegfall des für das griechische Ethnikon entscheidenden Anlautes (Achaiwoi) im Luwischen nicht zu erwarten. Nach Hdt. 7, 91 hätten die Kilikier früher, ehe sie von dem Phöniker Kilix ihren Namen bekommen hätten, Hypachaioi geheißt; auch diese Legendenkonstruktion geht auf dem Begriff Hijawa zurück (etwa „die Leute unter der Herrschaft von Hijawa; *Hypachiaioi mit der alten, episch belegten Form der Präposition und einer späteren Angleichung an den geläufigen griechischen Sprachgebrauch). Vor oder um 900 hat Šuppiluliuma, der König von P/Walistin (vgl. dazu Hawkins 2009; sein Datierungsvorschlag für die beiden Stelen von Arsus vor das 9. Jh. (persönliche Mitteilung) erscheint überzeugend), wie er auf den beiden Stelen aus der Hafenstadt Arsus/Rhosus (Arsuz) südlich von Iskenderun (Publikation durch B. und A. Dinçol; Vortrag Istanbul 2010) berichtet, die Stadt Adana besiegt und das Land Hijawa gewonnen. Die beiden Stelen waren sicher für den Transport über See in das eroberte Kilikien vorgesehen, konnten aber wegen des raschen Verlustes der Eroberung nicht dorthin gebracht werden, wie Hawkins zu Recht vermutet. Dieser Šuppiluliuma, König über die Amuq-Ebene und die Küstenebene von Iskenderun, kann entgegen A. Dinçol nicht mit dem Sapalulme/Šuppiluliuma gleichgesetzt werden, der 858 von Salmanassar III. geschlagen wurde (vgl. Yamada 2000, 73 Anm. 184, 75, 107); zu dieser Zeit war Lubarna/Labarna bereits seit langem König von Patin (Unqi) gleich P/Walistin; er hatte die Besetzung von Aribu durch Assurnasirpal II. hinnehmen und Tribut leisten müssen. Beide wurden von den Assyrern besiegt, ihre Städte eingenommen. 857 leistete der neue König Qualparunda Salmanassar Tribut. Šuppiluliuma ist als Vizekönig und wohl Kronprinz anzusehen.

Wie die hieroglyphenluwisch-phönizischen Bilinguen von Karatepe und Çineköy (Warika gleich Awarika, König von Hijawa bzw. der dnnym) zeigen, galt Muksas, phönizisch *mpš*, als Begründer der Dynastie; in der griechischen mythologischen Überlieferung sind in der Gestalt des Mopsos, der Sohn der Manto und des Rakios, Enkel des Teiresias, offensichtlich mehrere unterschiedliche Traditionen zu einer Gestalt verschmolzen worden, auf die man die Gründung des Heiligtums von Klaros und die Vertreibung der Karer aus dem Gebiet von Klaros und Kolophon ebenso zurückführte wie die Gründung von Städten in Pamphylien und Kilikien; ja er soll bis Syrien und Phönikien gekommen sein (Strab. 14, 4, 3)⁴⁸. Der sicher luwisch-anatolische Ahnherr des Hauses von Adana dürfte aus den Auseinandersetzungen beim Zerfall des hethitischen Südkomplexes, die sich durchaus in den beiden kurz aufeinander folgenden Zerstörungen von Kilisetepe im mittleren 12. Jh. spiegeln können, als Herrscher hervorgegangen sein. Der bisher immer wieder postulierte allgemeine Zerstörungshorizont, verbunden mit der Ankunft fremder Bevölkerungsgruppen aus dem ägäischen Raum, wird durch die Grabungen in Sirkeli Höyük widerlegt, wo sich eine klare Kontinuität abzeichnet und spätbronzezeitliche Bauten in der Eisenzeit weiter benutzt und umgebaut wurden⁴⁹. Sehr wahrscheinlich in der Folge der Destabilisierung der ganzen Region durch die Feldzüge Tiglatpilegars I. und des durch seine Ermordung und den Niedergang der mittelassyrischen Macht ausgelösten Vakuums nach 1076 v. Chr. konnte Taita, der König des Landes Palistin (P/Walastin)⁵⁰, ein

48 Zur Mopsos-Legende vgl. Kruse, RE 16/1, 1933, 242f.; Vanschoonwinkel 1990; Scheer 1993: bes. 182ff., 202ff.; J. N. Bremmer, DNP 8, 2000: 390f. Der Name Muksas (Mu-ka-sa/sá, phön. MPŠ) ist in Kleinasien und im karisch-ägäischen Raum weiter verbreitet gewesen (in Linear B als mo-ko-so in Knossos und Pylos belegt); er erscheint bereits im Maduwatta-Text als Muksus; vgl. J. D. Hawkins, RIA 8, 1993-1997: 413. Die mit ihm verbundenen Stadtgründungen Perge/Parha, Aspendos/Estwediys, Syllaion und Mopsu(h)estia sind alle bereits im 2. Jt. existent, Phaselis erst um 690 von Lindos aus gegründet, für Mopsukrenai fehlt noch archäologische Information. Pamphylien soll zuvor den Namen Mopsopia getragen haben (Plin. n. h. 5, 96), offenkundig eine Konstruktion aus den mit Mopsos verbundenen Gründungslegenden. Die chronologische Einordnung seiner Herrschaft in Kilikien in das Jahr 1154 bei Euseb geht allerdings auf die genealogischen Konstruktionen für die Zeit nach dem Ende des Troianischen Krieges zurück. Auf einen westanatolischen Ursprung möchten Jasink – Marino 2007 Muksas und seine Dynastie zurückführen.

49 Freundliche Mitteilung M. Novak.

50 Zu Taita und seinem *Philistine Kingdom* vgl. Hawkins 2009; Vortrag Istanbul 2010. Hdt. 1, 105, 1; 2, 106, 1; 3, 91, 1; 4, 39, 2; 7, 89, 1 Syrië Palaistinē teils für die ganze Levante, teils für das Gebiet von Phönikien bis Ägypten. Mit dem Begriff sind zweifellos die viel diskutierten Palastu/Peleset zu verbinden, die offenkundig mit den eigentlichen sogen. Seevölkern nichts zu tun haben; vgl. hierzu Strobel 2008b: 656-658. Ramses III. nennt im Resümee seiner Siege im Bericht für das 12. Jahr das Land der Peleset, denen keine ‚Heimat im Meer‘ oder ‚auf den Inseln‘ zugeschrieben wird,

neohethitisches Reich errichten, das sich schließlich von Hamat im Süden zeitweise bis nach Karkamiš im Norden erstreckte.

Auch das bisherige Bild eines Endes der großköniglichen Linie mit Šuppiluliuma II. um 1180 v. Chr. dürfte grundlegend zu korrigieren sein. Die erneute Studie der Silberschale im Museum Ankara durch Z. Simon führt zu dem überzeugenden Ergebnis, dass es sich um ein diplomatisches Geschenk an Mazi/a-Karhuha⁵¹, einen Herrscher im nordsyrisch-nordmesopotamischen Raum, handelt, das von Asamaja, einem hohen Funktionär des Hofes, im Auftrag des Großkönigs von Hatti, Tuthalija, überbracht worden ist; nach Schrift und Inhalt ist dies aber erst nach Tuthalija III./IV. und Šuppiluliuma II. anzusetzen (Simon 2009). Dieser hethitische Großkönig Tuthalija kann mit einiger Sicherheit als der bezeugte Sohn Šuppiluliumas II. (CTH 126.2) identifiziert werden, der damit wohl um 1180 seinem Vater nachfolgte. Wie die Inschrift der Silberschale bezeugt, hat er einen erfolgreichen Feldzug in das Land Tara/i-wa/i-zi/a unternommen; als Zeitangabe für die diplomatische Gabe schreibt die Inschrift „in dem Jahr, in dem Tuthalija, der Labarna, das Land von Tarwiza besiegt hatte“. Dieses Land kann aber sprachlich nicht mit Tarwiša/Taru(w)iša gleichgesetzt werden, sondern muss dem aus den uratäischen Inschriften bekannten ^{KUR} Tar(a)iu entsprechen, wie Simon richtig feststellt. Dieses Gebiet ist in Ostanatolien nordöstlich von Erzurum als Teil von Diauhe⁵² im Raum zwischen Erzurum und Kars (im Südwesten des Çaldır/Çıldır Gölü) zu lokalisieren (Diakonoff – Kashkai 1981, 83f.). Dies hat enorme Konsequenzen. Denn einen derartigen Feldzug nach Ostanatolien,

sondern nur eine Lokalisierung nördlich von Ägypten. In der Inschrift des Jahres 8 sagt Ramses III. in einer kurzen Notiz, dass die Feinde, welche die Landgrenze des ägyptischen Machtbereichs in Südsyrien (Grenzdistrikt Djahi) erreicht hätten, zerschlagen worden seien. Ein eigenes, von der Seevölkerschlacht im Delta zu trennendes Geschehen ist der planmäßig vorbereitete und durchgeführte Landfeldzug des Pharaos nach Djahi, dessen Darstellung in der Vernichtung von Gruppen gipfelt, die mit ihren Familien auf Ochsenkarren (einachsige mit großen Scheibenrädern) unterwegs sind. Ziel des Feldzuges, bei dessen Beginn sich nach den Worten Ramses III. die Peleset in ihren Städten verbergen, ist ein Angriff auf die ‚feindlichen Länder‘, welche die Grenzen Ägyptens verletzen. Die Beischrift zum Kampfpaneel XII besagt, dass die Bewohner der Ebenen und der Hügelländer niedergeworfen seien. In einem entsprechenden Text wird von Asien bzw. von Land respektive von den Ländern der Peleset gesprochen. Der Feldzug gehört zwischen das Jahr 8 und 11 der Regierung Ramses III. In Medinet Habu ist das Ethnikon Peleset in Bart- und Haartracht sowie Kleidung als Asiate/Syrer gezeichnet.

51 Der Gott Karhuha ist durch die neue hieroglyphenluwische Stele aus Masuwari/Til Barsip (Tell Ahmar) hier nun auch neben Karkamiš belegt (Bunnens 2006; Text und Übertragung durch D. J. Hawkins a.O.: 11ff.).

52 Land der Taochoi bei Xen. anab. 4, 4, 18; 4, 6, 5; 4, 7, 1-14; 5, 5, 17.

der aus dem Oberen Land nördlich von Melid⁵³ bis in das äußere Quellgebiet des Euphrat führte, hatten die Hethiter noch nie unternommen. Dies bedeutet, dass sich das Interesse der hethitischen Großkönige vom Süden und Westen abgewandt und nach Nordosten verlagert hatte. Die neue Hauptstadt wäre dann wohl nicht im Süden des mittleren anatolischen Plateaus zu suchen, sondern im Oberen Land. Eine alternative Deutung wäre es, den Tuthalija der Silberschale als Großkönig in Karkamiš sehen, doch passt der Name nicht in das Schema der dortigen dynastischen Namen; dann würde er auch erst gegen Mitte des 12. Jh. möglich sein. Weder Tuthalija III./IV. noch einer der anderen Großkönige dieses Namens kommen in Frage.

Mit dem Verlassen von Hattuša muss es zu einem religiös-ideologischen Bruch gekommen sein, der sich bereits unter Muwatalli angekündigt hatte. Die Kultzentren von Arinna und Zippalanda fanden mit dem Raum nördlich der Zinzirli Dağları und des Gebirgsstocks von Yozgat offensichtlich nicht mehr das Interesse der Großkönige. Dies muss eine politische Entscheidung gewesen sein. Die Geschichte des Oberen Landes kann auf Grund fehlender Ausgrabungen in Tabal nicht rekonstruiert werden. Jedoch ist die Zerstörung der monumentalen Gebäudekomplexe von Sarissa/Periode III durch Feuer noch in die späte Großreichszeit zu datieren, ebenso die folgende Phase IV 1b mit einfacher Architektur (Genz 2004: 26), in der die Ruinen genutzt wurden; dann wurde die Siedlung zu einem unbekanntem Zeitpunkt im 12. Jh. v. Chr. verlassen. In Melid/Arslantepe⁵⁴ folgt auf die Zerstörung der großreichszeitlichen Zitadelle um die Mitte des 12. Jh. der Wiederaufbau einer massiv befestigten Zitadelle, deren Torkomplex mit den bekannten Reliefthostaten (wieder verwendet im späteren Löwentor) ausgestaltet war. Zu diesem Zeitpunkt wurde Melid sehr wahrscheinlich eine Sekundogenitur von Karkamiš. Die jüngerhethitische Zitadelle fiel um die Mitte des 11. Jh. v. Chr. einer Brandzerstörung zum Opfer. Daraufhin war der Platz bis gegen Mitte des 9. Jh. v. Chr. nur für Hütten und einfachen Bauten einer offenbar seminomadischen Bevölkerung genutzt. Für Tille Höyük⁵⁵ ergibt die dendrochronologische Neudatierung eine Errichtung der Befestigung mit der monumentalen Toranlage erst Mitte des 12. Jh. v. Chr. und eine Renovierung um 1090. Es

53 In diesem Raum ist jetzt im Bereich des Quellgebietes des Kızıl İrmak der große befestigte Siedlungshügel von Asmentepe (500x300m), der offensichtlich vom 3. bis 1. Jt. eine große regionale Bedeutung hatte, festgestellt (A. Engin, AST Istanbul 2010).

54 M. Francipane – M. Liverani – F. Manuelli, Vorträge Istanbul 2010.

55 Vgl. Griggs – Manning 2009; J. Summers, Vortrag Istanbul 2010, der betont, dass erst mit Karkamiš' Ausbau der Positionen eine standardisierte Keramik im hethitischen Stil, die sich bald stark verschlechtert, einzog.

handelt sich offensichtlich um eine Neuanlage unter der Regie von Karkamiš ohne großreichszeitlichen Vorgänger. Die Brandzerstörung ist wahrscheinlich auf die Feldzüge Tiglatpilesars I. zurückzuführen. Erst die assyrischen Feldzüge bringen das Ende der kulturellen Spätbronzezeit in dieser Region. Doch auch engere Kontakte zu kaskäischen Gruppen im Norden scheint Karkamiš in der 2. Hälfte des 12. Jh. unterhalten zu haben. Tiglatpilesar I. war mit 4000 Urumu- und Kaskäerriegern am oberen Tigris konfrontiert, die das Land Subartu besetzt hatten (RIMA 2/1, 17 col. II 100-III 6). Sie sind mit gutem Grund als ein Teil des Heeres von Karkamiš zu verstehen, der sich verselbständigt hatte.

Die in das 12. Jh. v. Chr. datierende Stele aus der Stadtanlage von Karahöyük bei Elbistan⁵⁶ nennt uns mit einiger Sicherheit den Sohn und Nachfolger Tuthalijas IV./V., wie wir ihn nennen sollten. Dieser Großkönig trägt den eng mit der in Karkamiš residierenden Linie der hethitischen Dynastie verbundenen Namen Ira-Tarhunta (hurritische Lesung Lesung Ir-Teššup)⁵⁷. Es ist mit gutem Grund davon auszugehen, dass sein Vater sich durch eine dynastische Heirat wieder enger mit Karkamiš zu verbinden und damit seine Politik abzusichern suchte. Die Heirat kann auch noch von dessen Vater Šuppiluliuma II. für einen politischen Zusammenhalt der beiden rangmäßig gleichberechtigten Linien arrangiert worden sein. Das diplomatische Geschenk der Silberschale zeigt, dass auch diplomatische Beziehungen zum syrisch-nordmesopotamischen Raum noch mit aufrechterhalten wurden. Die Stele wurde *in situ* mit ihrer Basis auf dem öffentlichen Platz der Stadtanlage, die unmittelbar auf die großreichszeitliche Schicht folgt, gefunden. Sie ist die Weihung eines hohen Funktionärs des Großkönigs, Armananis, des „Herrn der Pithos-Leute“, ein Titel, der in der Administration Hattušas gut bezeugt ist⁵⁸. Die Inschrift hebt sich völlig von der Gruppe der frühen Inschriften von Melid aus der Zeit Mitte 12. bis Mitte 11. Jh. v. Chr. ab und stellt einen epigraphischen ‚Import‘ dar, der engste Beziehungen zur Kızıldağ/Karadağ-Gruppe aufweist. Die Stele berichtet, dass der Großkönig in das Land POCULUM.PES.*67 (Lesung unbekannt) gekommen ist, dessen Zentralort, zweifellos die Stadt des Karahöyük, er „leer fand“ und wiederherstellte sowie weitere Aufbaumaßnahmen im Land durchführte; dem Armananis übergab der Großkönig drei Städte. Am Ende des 12. Jh. gehörte diese Region

56 Hawkins 2000, I 1, V 1, p. 288-295; vgl. Özgüç 1948; Masson 1979; Hawkins 1993.

57 Für ihn gibt Simon keine Zuweisung, der Hartapu als Nachfolger des Kurunta sehen möchte, ohne dies weiter zu diskutieren.

58 PITHOS.VIR.DOMINUS, 26mal im Nişantaş-Archiv belegt; vgl. Herbordt 2005: 105f.

dann zum Königreich Melid, das ursprünglich als eine Sekundogenitur des Großkönigtums von Karkamiš eingerichtet worden war. Ira-Tarhunta beherrschte somit das Obere Land bis an die Grenzen von Melid und Karkamiš. Der weite und spektakuläre Vorstoß nach Osten unter seinem Vater scheint keine längerfristigen Folgen gehabt zu haben.

Im Westen blieb das Königtum von Mira bis zur Etablierung einer neuen Dynastie durch den Putsch des Guggu/Gyges bewahrt, auch wenn Apasa, das bronzezeitliche Ephesos, als Hauptstadt offenbar im 1. Jh. v. Chr. aufgegeben hatte. Der frühere hethitische Vassallenstaat des Šeha-Flusslandes war, zumindest was das Hermos-, Phrygios- und Hyllosgebiet betrifft, in Mira aufgegangen. Durch die Verlagerung kam es zu einer zunehmenden Lydisierung bzw. Maeonisierung der Elite des Reiches. Es ist aber zu beachten, dass noch in der Zeit des Alkaios der Tyrann von Lesbos (luw. Lazpa) den Namen Myrsilos/Muršili trug⁵⁹, ebenso der letzte König der alten, von Gyges gestürzten Dynastie in Sardes. Die hethitischen Monumente von Akpınar⁶⁰ am Nordhang des Sipylos-Massivs sind auf die in der Spätbronzezeit dicht besiedelte Beckenlandschaft von Magnesia am Sipylos (Manisa) mit der Einmündung des zur Beckenlandschaft von Thyateira und Hierakome führenden Phrygios (Kum Çayı) in den Hermos bezogen. In klassischer Zeit wurde das Bildwerk in der Hauptnische als Darstellung der thronenden Mutter der Götter, also der Kybele angesehen, wie Pausanias bezeugt (3, 22, 4; 5, 13, 7). Dies hat die Deutung lange Zeit geprägt und zum Eingang des Monuments in die Diskussion um den Kult und die Darstellung der Kybele geführt, was noch heute nachklingt⁶¹. Hingegen verband Hipponax von Ephesos im mittleren 6. Jh. v. Chr. das Monument mit Tös, dem Sohn des Königs Mytalis (Frg. 7, ed. Degani 1983), dessen Name als Muwatalli gedeutet werden kann⁶². Muwatalli II. hatte seine Schwester mit Masturi, dem König des Šeha-Flusslandes verheiratet. Deshalb kann der Name in der späteren dynastischen Linie aufgetreten sein oder auch in der Überlieferung als legitimierender Bezugspunkt der Dynastie gedient haben. Das halbplastische Bildwerk der großen Nische zeigt deutliche Parallelen zu den Bildschemata

59 Alkaios frg. 60 mit Anm. 91; 70; 114 Scholion; 129; 306B; 306Cd; 332 (ed. G. Liebermann, Paris 1999). Sardes entwickelte sich erst im späteren 8. Jh. zum Zentralort; vgl. Roosevelt 2009: 64.

60 Vgl. Bossert 1954: bes. 144ff.; Güterbock–Alexander 1983; Spanos 1983; Ehringhaus 2005: 84–87 mit Abb. 153–159. Vgl. zur Situation *Barrington Atlas of the Greek and Roman World* (Princeton 2000) p. 56.

61 So etwa bei Roller 1999: 199f.

62 “Das Erinnerungsmal des Tös, des Sohnes des Mytalis“; zu der oft diskutierten Stelle vgl. Masson 1962: 133f.; De Sousa Medeiros 1961: 66–69, frg. 36.

von Eflatunpınar⁶³, so in der Arm- und Handhaltung der Berggötter und in der Darstellung des rechten thronenden männlichen Hauptgottes. Die seitlich in einer flachen Nische angebrachte Hieroglypheninschrift nennt den Prinzen Kuwalanamuwa bzw. Kuwatnamuwa, der wahrscheinlich auch in den Felsinschriften von Imamkulu und Hanyeri erscheint und wohl als hoher Würdenträger und Feldherr Muršilis II. zu sehen ist⁶⁴. Die zweite Nische enthält ein nur grob bossiertes Bildwerk und eine Hieroglypheninschrift (Poetto 1988) unsicherer Lesung. Die Interpretation des Hauptmonuments als eines auf einem Thron sitzenden Berggottes kann als gesichert gelten; es muss die göttlichen Gestalt des Berges Sipylos sein, der in der späteren Tradition als Sitz des Tantalos galt und auf seiner Spitze den Thron des Pelops tragen soll. Auch in der Legende des Pelops spielt ein Wagen eine zentrale Rolle, der ihn zum Königtum auf der Peloponnes geführt habe. Pelops, der als Lyder oder als Phryger bezeichnet wird, ist der aus dem väterlichen Reich vertriebene Sohn des Tantalos, des Königs des Sipylos (Pindar 1, 24; Hdt. 7, 8, 3; 11, 4).

Die Zeit gegen Mitte des 12. Jh. v. Chr. war trotz spektakulärer militärischer Unternehmungen, wobei der Feldzug Tuthalijas IV./V. wohl der weiträumigen Absicherung der Ostflanke seines engeren Herrschaftsgebietes gegolten hat, offensichtlich von Auflösungserscheinungen des inneren Systems des noch bestehenden zentralanatolischen Reichsgebietes gekennzeichnet. Regionale Unterzentren wie Gordion oder städtische Zentren wie Karahüyük bei Elbistan, das nach einer wohl nicht allzu kurzen Zeit erst wieder besiedelt und das Umland wieder aufgebaut werden musste, waren verlassen worden. Andere hethitische Zentren sind im 12. Jahrhundert auf Dauer verschwunden. Doch auch militärische Auseinandersetzungen zwischen den Nachfolgestaaten des Großreiches sind nicht von der Hand zu weisen. In diesen Zusammenhang können beispielsweise Zerstörungen in Fraktın, Porsuk oder Kilisetepe gehören. Selbstverständlich hatte das Restreich nicht mehr die militärische und wirtschaftliche Kraft wie das Reich des 13. Jh. v. Chr. Auch der Westen, das spätere Phrygien, entglitt in der 1. Hälfte des 12. Jh. v. Chr. seiner Herrschaft. Eine Reduktion auf Lykaonien, Isaurien und das spätere Tabal zeichnet sich ab. Die Karahüyük-Inschrift zeigt aber, dass eine traditionelle Administration jedenfalls am Hofe dieser Großkönige zumindest für zwei Generationen weiter bestanden hat, die sich wohl nur mehr

63 Hinzu kommen als weitere Parallelen der monumentale, von Löwen flankierte Statuenthrone, der das Hauptmonument krönte, und die Sitzfiguren vom Südmonument und von der Beckenwand. Vgl. Bachmann-Özenir 2004; Ehringhaus 2005: Abb. 94ff.

64 Vgl. Güterbock 1979: bes. 238f.; J. D. Hawkins, RIA 6, 1980-1983: 398f.

der im Alltag üblichen luwischen Sprache und der hieroglyphenluwischen Schrift auf Holztafeln, Gefäßen oder Bleistreifen bediente. Entscheidende Strukturen, welche das hethitische System seit dem 16. Jh. v. Chr. getragen hatten, lösten sich allerdings auf. Auch im Religiösen setzte sich eine lokale und regionale Fragmentierung durch. Mittelbronzezeitliche Traditionen und vorreichszeitliche Wirtschaftsformen, welche in den ländlichen Gebieten auch während der Großreichszeit bewahrt worden waren, traten wieder in den Vordergrund.

Zugleich ist mit dem Rückgang kontrollierender staatlicher Macht auch eine neue Dimension der Mobilität von Bevölkerungsgruppen innerhalb des Raumes des früheren Großreiches wie aus den angrenzenden Randzonen gegeben gewesen. Der geographische Begriff des Landes *Māša* hat sich nun offenkundig über die bisherigen Grenzen in den Sündiken *Dağları* und den Gebirgen westlich von *Eskişehir* und *Kütahya* in die Kernlandschaften Großphrygiens hinein ausgedehnt. Der Begriff des Landes *Hapalla* ist dafür verschwunden; es ist zu vermuten, dass seine wahrscheinlich zumindest teilweise längst phrygische Bevölkerung nun zu *Maša* gerechnet wurde. Nur so ist der Anspruch des Großkönigs *Hartapu* um 1100 v. Chr. zu erklären, er habe das Land *Maša* „für immer“ erobert (Inscription *Kızıldağ* 4)⁶⁵.

Durch die Monumente und hieroglyphenluwischen Inschriften vom *Kızıldağ* und *Karadağ* in der lykaonischen Ebene zwischen *Konya* und *Karaman* sind zwei weitere hethitische Großkönige belegt⁶⁶, einmal *Muršili* in

65 Vgl. Strobel 2008b, zum *Kızıldağ* und *Karadağ* ebd., bes. 666f. Sürenhagen 2007 versucht erneut, *Hartapu* in die Großreichszeit als Sohn *Muršilis* II. einzubinden, ohne jedoch neue Argumente vorlegen zu können. Für das Monument des sogen. Thrones des *Hartapu* übersieht er dessen gewaltsame Sprengung in den 80er Jahren. Die als lineare Zeichnung auf der geglätteten seitlichen Felsfläche angebrachte Darstellung des auf dem Thron sitzenden *Hartapu* sieht er als sekundär und weist auf den Unterschied zwischen der im erhabenen Flachrelief angebrachten Inschrift und der Darstellung Königs hin. Er vermutet ein ursprüngliches Bild im Flachrelief, das für die neuere Darstellung abgearbeitet sei, von dem aber noch einige tiefer gehende Konturlinien zu sehen sind. Dies ist durchaus plausibel. Dann müssen wir davon ausgehen, dass das Relief nach dem Zusammenbruch der Macht dieser Dynastie beschädigt und anschließend wiederhergestellt worden ist.

66 Vgl. Strobel 2008b: 662ff. Allerdings ist eine direkte dynastische Ableitung einer großköniglichen Tradition in *Tabal* von *Hartapu* nicht erweisbar. Freu 2005 wendet sich mit gutem Grund gegen die Annahme, dass sich ein Großkönigtum in *Tabal* direkt von *Tarhuntašša* herleiten ließe. Melcherts Deutung des Schlusses der Südburg-Inschrift lehnt er aber mit dem ungenügenden Argument ab, dass dies ein einmaliger Vorgang wäre; realiter passt es nicht zu Freus These eines friedlichen Nebeneinanders der beiden dynastischen Linien, von denen sich diejenige von *Tarhuntašša* bis *Hartapu* fortgesetzt habe (Konstruktion einer direkten Linie a.O. 408 mit Datierung *Hartapus* ins 12. Jh. und des *Ira-Tarhunta* erst nach *Hartapu*). Dass Freu die Thraker und Phryger nach 1200

der Stele Kızıldağ 5 (Hawkins 2000, I 2, X 4; auf der beschädigten Vorderseite der Stele ist nur der Namen und ein Teil der Titulatur erhalten), die am steilen Ostabhang des Berges gefunden wurde und wahrscheinlich in der byzantinischen Befestigung sekundär verbaut gewesen ist, sowie sein Sohn Hartapu, der auch die Inschriften des von ihm erbauten Bergheiligtums des Himmlischen Sturmgottes Tarhunta(s) und des Göttlichen Großen Berges auf dem Karadağ setzen ließ. Die Inschriften Karadağ 1 und 2 (Hawkins 2000, I 2, X 6.7) sind an den Wänden eines in den Felsen gehauenen Ganges angebracht, der den Zugang zum heiligen Bezirk bildete. Dieses klassische Bergheiligtum in hethitischer Tradition auf dem Nordgipfel am Rande des gewaltigen Kraterbeckens des erloschenen, in seinem Hauptgipfel 2.271m hoch aufragenden Vulkanmassivs wurde mit einer Kirche überbaut, deren Schutt das Gelände füllt. In der Inschrift Karadağ 1 erklärt Hartapu, er, der Großkönig, der mit der Gunst des Gottes und aller Götter alle Länder erobert habe⁶⁷, habe die Anlage zu Ehren des Himmlischen Sturmgottes Tarhunta(s) und des Göttlichen Großen Berges errichtet.

In der Inschrift Kızıldağ 3 (Hawkins I 2, X 3) am sogen. Thron des Hartapu weist sich dieser als Erbauer der Stadt auf dem Kızıldağ und seiner Unterstadtterrasse aus. Die älteste zu beobachtende Keramik in dieser Anlage datiert ins 11. Jh. v. Chr. Unter Hartapus Vater Muršili dürfte bereits eine Kultstätte auf dem Kızıldağ bestanden haben. Die Inschriften selbst lassen keinen großen Abstand zu den hieroglyphenluwischen Inschriften der späten Großreichszeit zu. Wir haben ein Großkönigtum vor uns, das die großreichszeitlich Tradition der Monumentalinschrift und auch die Selbstdarstellung des Herrschers ungebrochen fortsetzte. In der Inschrift Kızıldağ 4 (zur Lesung Poetto 1998) rühmt sich Hartapu, er habe durch die Gunst des Himmlischen Sturmgottes und aller Götter alle Länder erobert, insbesondere das Land Māša, das er „für immer“ erobert und das ganze Territorium genommen habe (§ 2c-3). Die Herrschaft Hartapus wird durch die Felsinschrift von Burunkaya verdeutlicht (Hawkins 2000, I 2, X 8), die ca. 8km östlich von Aksaray beim Dorf Gücünkaya am strategisch wichtigen Karasu-Tal gefunden wurde. Es ist sicher kein Zufall, dass ca. 30 km östlich bei Topada/Acıgöl und ca. 30km nördlich bei Suvasa Felsinschriften gefunden wurden, in denen Wasusarmas, der König von Tabal, und sein Vater Tuwati (ca. 770-750/750-729 v. Chr.) - im Gegensatz zu ihren Inschriften aus dem eigentlichen Tabal

einwandern lässt, entspricht noch dem älteren Bild, dass sich aber die Lukka nach Lykaonien verschoben haben sollen, ist doch eher verwunderlich.

67 Hawkins 2000, I 2, X.6 mit Poetto 1998: 471f.

- als Großkönige bezeichnet werden und die Inschriften eine ausgesprochen archaisierende Schriftform bieten, die an die Kızıldağ/Karadağ-Gruppe anschließt (Hawkins I 2, X 12.13, vgl. ebd.: 429). In dem Raum Aksaray (Sinuhtu) bis Nevşehir suchte Wasusarmas offenkundig bewusst Anschluss an die ‚großen Ahnen‘. Eine direkte Abstammung wird aber nicht propagiert.

In den Kontext des Reiches der Hartapu-Dynastie, das jedenfalls noch Isaurien, das Untere Land, Lykaonien und die westlichen Teile Kappadokiens bis zum Halys umspannt haben muss, gehört mit größter Wahrscheinlichkeit auch die Stele, die nahe dem Südufer des Eber Gölü zwischen Sultandaği und Çay in der Nähe des Siedlungshügels bei Yakasinek (3. Jt.-1. Hälfte 1. Jt. v. Chr.) in den Fundamenten eines römischen Gebäudes sekundär verbaut gefunden wurde (Şahin–Tekoğlu 2003). Die logographisch aufgebaute Inschrift zeigt charakteristische Archaismen, einige ungewöhnliche Zeichenformen und orthographische Besonderheiten sowie ein bisher nicht belegtes Zeichen. Sie steht in deutlichem Anschluss an die spätgroßreichszeitlichen Inschriften und die Kızıldağ-Karadağ-Gruppe. Die geflügelte Sonnenscheibe über dem Text hat offenkundig keine syntaktische Funktion, sondern dient wie bei der Königskartusche als Rangsymbol, was bei großreichszeitlichen Inschriften ausgeschlossen wäre⁶⁸. Es handelt sich um die von dem Prinzen PES2.PES-Vitellus-^{*}285 errichtete Weihung an den Sturmgott; der Name kann, wenn die logographische Schreibung tatsächlich in syllabische Werte umzusetzen ist, als Tarpa-ma_x-zuwa⁶⁹ gelesen werden. Anlass der Errichtung der Stele war die Eroberung einer Stadt, deren logographisch geschriebener Name ^{*}522-^{*}286(?)-^{*}278(?) derzeit nicht zu deuten ist⁷⁰, die aber in der Region zu suchen sein dürfte. Der Vorgang ist wohl als Eroberung eines Teils der alten Landschaft Walma oder des Ostteils des alten Pitašša zu deuten.

Somit erscheint heute das Fortbestehen der großköniglichen Linie nach dem Tode des Šuppiluliuma II. über Tuthalija IV./V. und Ira-Tarhunta zu Muršili IV. und seinem Sohn Hartapu als sehr wahrscheinlich. Zu ihrem Herrschaftsbereich dürfte vermutlich noch die gesamte Region des späteren Tabal gehört haben. Der direkte Zugang zur Mittelmeerküste und die

68 Für eine Spätdatierung auch F. Starke, in: Ehringhaus 2005: 48.

69 Vgl. Hawkins 2000: 618f.; Şahin – Tekoğlu 2003: 542. Der Wortstamm tarp- erscheint in Ortsnamen insbesondere in Karien, Lykien, Lykaonien, Kappadokien wie Darba, Derbe, Tarpana, Tarbassos, Tarbastene, dem Gebirgsnamen Tarbelos und in luwischen Personennamen insbesondere in Lykien, Pamphylien, Pisidien, Rauhes Kilikien, Isaurien, Lykaonien (vgl. Houwink ten Cate 1961: 160-162); er erscheint aber selten im großreichszeitlichen Kontext.

70 So auch Starke a.O.; nicht überzeugend Şahin – Tekoğlu 2003: 543f.

Kontrolle über Tarhuntašša und Kilikien war aber offenbar im 2. Viertel des 12. Jh. v. Chr. verloren gegangen. Als seine ganz besondere Eroberung hebt Hartapu die Annexion des Landes Maša hervor. Dies kann mit gutem Grund als eine Expansion nach Nordwesten in den zentralphygischen Raum mit dem oberen und mittleren Porsuk gesehen werden, die um 1100 v. Chr. zu datieren ist. Berücksichtigt man in diesem Zusammenhang, dass die beiden legendenumwobenen Gründer des phygischen Reiches gängige luwische Namen trugen und diese dynastische Namen bis zum Ende des phygischen Königtums durch Kroisos weitergegeben wurden, so drängt sich die Vermutung auf, dass Hartapu zur Beherrschung der eroberten Region in der alten Hauptstadt von Hapalla eine Sekundogenitur eingerichtet hat, deren erster Vasallenherrscher dann Kurtis, der Vater des Mita, sein würde. Noch in der 1. Hälfte des 11. Jh. v. Chr. hätte sich Mita von der Vorherrschaft gelöst und ein unabhängiges Königtum mit dem Zentrum in der von ihm umbenannten Midas-Stadt/Midaion begründet, das seinerseits rasch zu einer Expansion seiner Macht überging. Der Zerfall des binnenanatolischen Restreiches der hethitischen Dynastie in regionale bzw. lokale Königsherrschaften scheint jedenfalls ein Vorgang des 11. Jh. zu sein.

Am starken Einfluss der nachgroßreichszeitlichen hethitischen Repräsentationskunst auf die Entwicklung in Phrygien ist heute nicht mehr zu zweifeln. Hinzu kommt, dass die Datierung der neohethitischen Monumente selbst erheblich nach oben korrigiert werden musste. Zudem ist der Einfluss der mittellassyrischen Kunsttradition im nachgroßreichszeitlichen hethitischen Kunstschaffen deutlich, was der früheren Spätdatierung auf Grund assyrisierender Einflüsse, die man auf die neuassyrische Zeit konzentriert sah, den Boden entzieht. Dies steht mit den revidierten Daten von Gordion und einer Revision der Datierung der Midasstadt im Einklang und gibt auch den Orthostatenreliefs von Ankara eine höhere Datierung.

Die Befestigung der altphygischen Zitadelle in Gordion lässt in allen ihren Phasen deutliche Parallelen zur Festungsarchitektur des nachgroßreichszeitlichen Horizonts in Südostanatolien und Nordsyrien wie Tabal erkennen. Dabei ist auch auf die mitteleisenzeitliche Festungsanlage von Çevre Kale bei Yaraşlı hinzuweisen, nicht zu vergessen die leider nie publizierte Befestigung von Hacituğrul-Yenidoğan, eine als kreisrunde Stadtanlage (Durchmesser um 600m) geplante Neugründung am Übergang zur mittelfhygischen Epoche um die Wende vom 9. zum 8. Jh. v. Chr. Hinzu treten nun die beiden

Festungen von Aktepe bei Seki Köy und Üçbaşı⁷¹ nördlich und nordwestlich von Gordion, die offenkundig ein feindliches Vordringen gegen Gordion aus dem Raum nördlich von Sangarios und Kirmir Çayı blockieren sollten.

Die fragmentarischen Orthostatenreliefs, die offensichtlich zur Ausstattung des jüngeren, sehr wahrscheinlich aber in das 10. Jh. v. Chr. zu datieren Tores der ältesten phrygischen Zitadelle (sogenanntes Polychrome House) in Gordion gehörten, sind sowohl nach ihrem Stil wie auch in ihrer architektonischen Verwendung direkt auf die nachgroßreichszeitliche hethitische Bildkunst und Repräsentationsarchitektur zu beziehen (Kelp 2004; F. Prayon, RIA 10, 2005: 553). Charakteristische Merkmale weisen sie als lokale Produkte aus. Ebenfalls als lokale Produkte späthethitischer Kunst sind die in sekundären Zusammenhängen im Raum von Ankara gefundenen 11 Orthostatenreliefs mit schreitenden Tieren aus rötlichem Andesit anzusprechen, die sich nach bestimmten Unterschieden in zwei Gruppen trennen lassen, von denen eine ältere noch nicht dem stärker assyrisierenden Stil ab dem späten 9. Jh. v. Chr. folgt. Ein ganz entsprechendes Orthostatenrelief mit der Darstellung eines Greifens wurde vor wenigen Jahren in Midaion gefunden. Die jüngere Gruppe dieser Orthostatenplatten, deren bauliche Zusammenhänge zweifellos ebenfalls späthethitischen Vorbildern entsprechen, ist somit sehr wahrscheinlich in das 8. Jh. v. Chr. zu datieren, die ältere Gruppe dagegen wohl in das 9. Jh. v. Chr. Sie zeigen neben den großen Tumuli die herausragende Bedeutung Ankyras an, das nach der Keramik, die mit Büyükkale II/YHSS 6A zu parallelisieren ist, im 9. Jh. v. Chr. schon als großräumige Siedlung bestand. In der Tiefgrabung vor der Südwestfront des Roma et Augustus-Tempels fanden sich Spuren einer Befestigungsmauer (Özgüç 1946: 611). Die Bedeutung Ankyras als herrschaftliches Zentrum wird durch die mehr als 20 teilweise sehr großen Tumuli verdeutlicht, die nach ihrem Fundgut heute vom ausgehenden 9. bis ins 6. Jh. v. Chr. zu datieren sind⁷².

Mit gutem Grund ist der monumentalisierte Kult der Matar, wie er sich insbesondere im sogen. Midas-Monument in Midasstadt dokumentiert und auf den später einzugehen sein wird, als ein offizieller, mit dem Königtum verbundener Staatskult zu bewerten und in der sogen. Midas-Stadt ein

71 Vortrag T. und H. Sivas, Edirne 2010.

72 Tumulus 19, der bisher Ende des 8. Jh. v. Chr. angesetzt wurde, ist nach der Revision der Gordion-Daten um 800 oder spätestens auf das beginnende 8. Jh. zu datieren.

zentralen Kultkomplex des Reiches zu sehen⁷³. In der Überlieferung wird eine enge Verbindung zwischen dem Kult der Kybele und ‚dem König Midas‘ hergestellt⁷⁴, was zu vielfältigen Spekulationen hinsichtlich des im späteren 8. Jh. v. Chr. belegten Midas geführt hat, die jedoch alle wenig überzeugend bleiben. Die Verbindung zwischen Gottheit und Königtum ist vielmehr auf den Beginn der Reichsbildung zurückzuführen, wie im Folgenden zu zeigen sein wird. Schon S. Berndt-Ersöz hat im Zusammenhang mit der nicht in Frage zu stellenden Deutung der phrygischen Stufenmonumente im Sinne des Konzeptes des Götterthrones auf die anatolisch-hethitische Vorstellung des vergöttlichten Thrones hingewiesen, ohne dies aber weiter zu verfolgen (Berndt-Ersöz 2006a: 194).

Erste Nachweise für einen Myterienkult der Kybele stammen erst aus dem 2. Jh. v. Chr. Die Errichtung des Tempelstaates mit der Etablierung einer politisch-herrschaftliche Macht ausübenden Priesterschaft ist erst in nachpersischer Zeit möglich; er ist ein Ergebnis der Politik der Diadochen in Kleinasien nach 311 bzw. 301 v. Chr.

Mit dem Kult der phrygischen „Berg-Mutter“⁷⁵, *Matar Kubileya*⁷⁶, ist die Vorstellung verbunden, dass die Gottheit im Felsen wohnt; sie war in Felsen- bzw. Steinidolen präsent. Ort ihrer Verehrung waren Stufenmonumente, welche die Funktion von Göttersitzen bzw. Götterthronen, wie die Opfernäpfchen zeigen, mit jenem von Kultaltären verbanden, und die Kultnischen der Felsfassaden⁷⁷. Ein entsprechendes Heiligtum mit Stufenmonumenten befindet sich nördlich von Gordion bei Dümrek⁷⁸, westlich des schluchtartigen

73 Vgl. Strobel 2009; auch Hutter 2006: 89f.; Roller 2006: 132.

74 Vgl. etwa Diod. 3, 59, 8; dazu Roller 2006; auch sie kann keine besondere Rolle des Midas des 8. Jh. aufzeigen, betont aber zu Recht die Verbindung zwischen *Matar* und Königtum. Die Hypothese von Berndt-Ersöz 2003: 261ff.; 2006a: 210f., Midas habe in der 2. Hälfte des 8. Jh. das anthropomorphe Bild der Gottheit eingeführt und die Göttin zur Hauptgottheit des phrygischen Staates unter Zurückdrängung ihres männlichen Konterparts gemacht, ist ohne Grundlage.

75 Die Bezeichnung „Berg-Mutter“ bei Diod. 3, 58, 3.

76 Vgl. Neumann – Strobel 2005: 547f.; Roller 1999; 2006; Hutter 2006a; Waser – Ruge – Cumont, RE 7/1, 1912: 674-682, s.v. Gallos; Lane 1996. Die Testimonia zu Pessinus und zum dortigen Kult zusammengestellt bei Strubbe 2005: 233ff., 236ff. T 1-26. Vgl. auch K. Strobel, DNP 9, 2000: 658-660.

77 Tahsin Uçankuş 2002: 142-224; Berndt-Ersöz 2003; 2006a.

78 Berndt-Ersöz 2006a: 264-266; Grave – Kealhofer – Marsh 2005. Auf der gegenüberliegenden Talseite liegen in dem von den Schluchten der beiden Flüsse begrenzten Dreieck neben einer byzantinischen Burganlage mehrere Siedlungsplätze mit Keramik vor allem später Zeitstellung, darunter eine, die auch mittelphtyrische und hellenistische Keramik zeigt. Der Verf. konnte hier bei seinen Besuchen 1995 und 1996 als weitere, noch nicht publizierte Monumente zwei stark verwitterte Stufenmonumente und ein Nischenmonument, feststellen.

Zusammenflusses von Sakarya und Ankara Çayı, mit insgesamt mindestens 13 Kultmonumenten. Charakteristischerweise gibt es dort wie an anderen Plätzen des nördlichen Phrygien keinen Hinweis auf orgiastische Riten.

Felsnischen verschiedener Größe, Stufenmonumente, insbesondere solche in ‚Thronform‘, Felsaltäre, bewegliche Idole in Stelengestalt, Felsfassaden, Felsschalen und Felsnäpfe, Felsbecken und Felsrinnen sind keineswegs auf Phrygien beschränkt, sondern stellen auch ein Charakteristikum im urartäischen Raum dar⁷⁹; ebenso treten sie in Paphlagonien, Lykien⁸⁰, Pisidien und Isaurien⁸¹ auf und erstrecken sich bis Westkleinasien⁸². Die Felscella am Nordostrand der Midasstadt hat urartäische Parallele, doch ist vor allem auf die von dem Großkönig Hartapu um 1100 v. Chr. errichteten Felsheiligtümer auf dem Kızıldağ und Karadağ als voll ausgebildete Vorbilder von Felsencella und Stufenmonument hinzuweisen. Wir haben es offenkundig mit einem religiösen Phänomen zu tun, das weite Teile Anatoliens erfasst und ein kultisches Charakteristikum der anatolischen Eisenzeit darstellt, wobei eine systematische Erfassung solcher Monumente in vielen Regionen noch nicht begonnen hat. Am Çatalkaya-Monuments südlich von Eskişehir⁸³ fanden sich neben dem Bruchstück eines chalkolithischen Steinbeils Scherben bemalter älterphrygischer Ware, ebenso früh- und mittelbronzezeitliche Keramik. Das Monument, das allerdings durch spätere Eingriffe und Verwitterung stark gelitten hat, dürfte als Doppelidol zu deuten sein; vor dem Monument ist ein Galeriegang in den anstehenden Felsen geschlagen; die untere Vorderfont wurde mit einer Nische versehen. Das geborgene Keramikmaterial ist primär dem 1. Jt. v. Chr.

79 Vgl. Işık 1995; 1987 (berechtigte Auseinandersetzung mit den Thesen Akurgals, aber noch auf der Grundlage der älteren Chronologie); auch Işık 1986.

80 Vgl. Işık 1996.

81 Vgl. Bahar 1996; 1999: 14-18; Karauğuz – Kunt 2004; Doğanay – Karauğuz – Kunt 2005; Doğanay – Karauğuz 2008.

82 Felsheiligtum Kapıkaya bei Pergamon; Bergheiligtum der Kubaba nahe dem archaischen Koressos. Vgl. auch Işık 1999; 2000 (Karien). Problematisch sind zahlreiche überzogene Deutungen und weit ausgreifenden Schlussfolgerungen sowie die undifferenzierte Verwendung älterer Literatur bei De Frankovich 1990, der wichtige Details geliefert hat (Thronförmiges Stufenmonument von Ephesos, Abb. 76/77; Horik: Nische, omphalosartiger Fels mit Opfernafp und doppeltes Thronmonument auf Felsstufe, Abb. 88-90 und S. 65; omphalosartig bearbeiteter Fels mit Opfernafp in Kirkınler, Abb. 460 und S. 51, 148; Vergleich mit Reliefs von Alalach Abb. 113: Nische neben monumentaler Treppe). Zum Felsrelief bei Ephesos İçten – Krinzinger 2004. Das obere Kaikos-Gebiet gehört zur phrygischen Kulturzone (Roosevelt 2009: 129, 231). Eine Befestigung des 2. Jt. auf dem Burgberg von Pergamon dürfte nun feststehen (Pierson 2007; 28, 59 mit Anm. 91; 2009: 162).

83 Berndt-Ersöz 2006a: 10, 144, 320 Fig. 8; das vielgliedrige, komplexe Monument fehlt bei ihr. Besuch 2005 zusammen mit N. Bilgen und D. Çağlar.

zuzuweisen. Ihm benachbart ist ein fast schiffsförmiger isolierter Felsen, in den eine Vielzahl von kleinen kubischen Idolen, Stufenaltären, Abtreppungen und Kanälen eingehauen sind. Dieses Ensemble ist zweifellos zu den ältesten Kultmonumenten zu rechnen und in Verbindung mit dem ursprünglich natürlichen Felsmonument des Çatalkaya zu sehen. Eine Datierung ist nicht möglich, jedoch ist eine kultische Bedeutung des Platzes bereits seit dem 3. Jt. v. Chr. anzunehmen. Gerade die Datierung der ältesten kubischen Idole, die auch in Midasstadt häufig vorkommen, aber bisher gegenüber den klassischen Idolformen wenig Aufmerksamkeit gefunden haben, ebenso von einfachen Altären und den noch primitiven älteren Stufenmonumenten ist durch archäologische Befunde kaum möglich. Zweifellos bilden sie die ältesten Schichten der Kultmonumente⁸⁴. Nichts spricht gegen einen Ansatz spätestens in das 11. und 10. Jh. v. Chr.; sie können aber ebenso bereits in das 2. Jt. v. Chr. zurückreichen.

Der Kult der Göttin in ihrem in hellenistischer Zeit berühmtesten Heiligtum Pessinus, war hingegen mit ekstatischen Feiern, orgiastischen Tänzen und der Selbstentmannung der Priester verbunden. Jedoch ist eine große Bedeutung dieses Heiligtums im historischen Kontext des Reiches von Gordion keineswegs vorauszusetzen. Zugleich stellt sich die Frage nach der Lage des ursprünglichen, vorhellenistischen Kultzentrums von Pessinus (hierzu Strobel 2010). Die Matar wird in diesem Raum unter zwei verschiedenen Beinamen verehrt, nämlich als Matar Pissinūs und als Matar Dindymēnē⁸⁵. Die Errichtung des Tempels der Matar von Pessinus, im griechisch-römischen Sprachgebrauch der Kybele bzw. Magna Mater, wird in der Überlieferung mit dem legendären „König Midas“ verbunden⁸⁶. Übereinstimmend gingen die Zeitgenossen von einem hohen Alter des Kultes und des Heiligtums aus (auch Cic. har. resp. 28). Nun haben aber die archäologischen Untersuchungen in Pessinus/Ballıhisar keine bedeutenderen phrygischen Spuren erkennen lassen⁸⁷. Einzig Keramik des 6./5.-4. Jh. v. Chr. und geringe Bauspuren zeigen

84 Auch Berndt-Ersöz 2006a: 134-137, 141, 142 sieht einfache Idole und Stufenmonumente als die ältesten Formen und datiert sie vor das Ende des 9. Jh. v. Chr.

85 Strab. 10, 3, 12; die in den Handschriften (mit Ausnahme von B) überlieferte Textform (*metéra*) *Pissinoūnta* ist nicht zu *Pessinountída* zu korrigieren. In einer legendenfreien Tradition wird der Name Pessinus darauf zurückgeführt, dass das Bildnis der Gottheit von Himmel gefallen sei (Tzetz. schol. Lyk. 355; Herod. 1, 11, 1-2; Amm. 22, 9, 6-7, entgegen F. Jacoby, FGrHist ad no. 115 F 260 doch bereits bei Theopomp).

86 Theopomp FGrHist 115, F 260. Die Testimonia zu Pessinus zusammengestellt bei Strubbe 2005: 233ff.

87 Vgl. die jährlichen Berichte in: *Anatolia Antiqua*; Thoen 2002; Devreker-Claerhout 2008.

eine eher marginale, am Lauf des Gallos auch nicht überraschende Siedlung an. Typische phrygische Kultmonumente oder Grabanlagen fehlen vollständig. Die frühesten Bauspuren in Pessinus datieren in spätphrygische Zeit; monumentalere Baukomplexe setzen erst in frühhellenistischer Zeit ein und erreichen in und nach Mitte des 2. Jh. v. Chr. einen Höhepunkt. Auch die Nekropolen beginnen erst im 3./2. Jh. v. Chr. Der wahrscheinlich in spätaugusteisch-frühtiberischer Zeit errichtete römische Tempel (Sebasteion) ist auf einem abgebrochenen spähellenistischen Baukomplex des 2.-1. Jh. v. Chr. erbaut, der möglicherweise zu einem Kultareal unbekannter Zuordnung gehörte. Im Bereich der westlichen Agora und der Stoa sitzt die Schicht mit Material des frühen 2. Jh. v. Chr. unmittelbar auf der ursprünglichen Flussterrasse auf. Nördlich des Sebasteion zeigen phrygische graue Ware und relativ einfache Baustrukturen eine spätphrygische Siedlung des 5.-4. Jh. v. Chr. an. Es ist ein Grundproblem, dass ein Kybele-Tempel bereits in alter, also vorhellenistischer Zeit angenommen wird und man deshalb gezwungen ist⁸⁸, die Aussage Strabons (12, 5, 3), dass die Attaliden den Temenos mit einem Naos, also einem Tempelbau, und Säulenhallen aus weißem Marmor ausgestattet haben, umzuinterpretieren. Der Befund entspricht jedoch genau dieser Aussage, die den monumentalen Ausbau des Heiligtums den Attaliden zuschreibt und damit nach 189/88 v. Chr. datiert. Bereits in der Antike wurden zwei Stufen der kultischen Verehrung der Gottheit klar getrennt, zuerst der Kult an Altären (unter freiem Himmel), später dann der aufwendige Tempel in Pessinus (Diod. 3, 59, 8). Dass dieser bis heute nicht lokalisierte Tempel mit dem legendären Midas verbunden wurde, um das Alter des Kultes und seinen Rang zu erhöhen, braucht nicht zu verwundern. Offensichtlich kam es in frühhellenistischer Zeit zu einer Neuorganisation des Kultes und der Einrichtung eines Tempelstaates, der in seiner staatsrechtlichen Form erst jetzt entstanden sein dürfte; im Achaimenidenreich hätte er so keinen Platz gehabt. Die ältere Siedlung Tekören und das dortige Kultzentrum wurden aufgegeben und in dem an der Stelle einer älteren, bescheidenen Siedlung neu gegründeten Ort Pessinus/Balıhisar ein politisches und kulturelles Zentrum eingerichtet, das als staatlicher Mittelpunkt fungierte. Auch die früher zentrale Siedlung von Kepen Höyük verlor ihre Bedeutung. Mit dieser Maßnahme war zweifellos auch die Translatio des heiligen Steins der Göttin nach Pessinus/Balıhisar verbunden. Hingegen zeigt der neue Zentralort keine der für den Kult der Matar Kubileya charakteristischen topographischen Besonderheiten, ja der Kult einer mit Berg und Felsen assoziierten Gottheit

88 Vgl. etwa so Devreker – Thoen – Vermeulen 1995: 125f.; Strubbe 2005: 234.

ist im Grunde an diesem topographisch ganz untypischen Platz in einer Erosionslandschaft geradezu befremdlich. Für die Verehrung von Himmels- und Berggottheiten war dagegen der vulkanische Gebirgsriegel der Sivrihisar Dağları mit seinen zahlreichen bizarren Felsformationen geradezu prädestiniert, in dessen Felsformationen und deren östlichen Ausläufern sich eine Reihe von chalkolithischen Felsmalereien sowie phrygische Felsmonumente und Felskammergräber finden⁸⁹. Die Ortswahl muss deshalb eine politisch-administrative Entscheidung gewesen sein, die nicht vom Inhalt des Kultes bestimmt war. Auch der Fund des heiligen Steins der Göttin, offenbar ein besonders gestaltetes schwarzes Vulkangestein, kann kaum mit der Ortswahl in einem aus pliozenen bzw. neogenen Sedimenten, Kalkstein- und Gipsablagerungen gebildeten Gelände in Verbindung gebracht werden, zumal die Verehrung des Baitylos in prähistorische Zeit zurückreichen dürfte. Arnobius (adv. nat. 7, 49, 3) beschreibt ihn als einen relativ kleinen, unbearbeiteten und rauen, nachtschwarzen Stein mit hervorstehenden Ecken; offensichtlich entsprach seine natürliche Form einem archaischen Kultidol.

Der vorhellenistische Zentralort der Region war seit der Frühbronzezeit der große, heute stark gestörte Siedlungshügel von (Yukarı) Kepen (von der Osten 1929, 55f.) direkt an der heutigen Hauptstraße Sivrihisar-Afyon knapp 10 km südlich von Sivrihisar. Eine bedeutende Schichtenfolge aus den frühbronzezeitlichen Perioden, eine gut vertretene mittlere und späte Bronzezeit sowie eisenzeitliche und phrygische Keramik zeigen die zentrale Bedeutung des Platzes bis in spätphrygische Zeit an. In dem 8 km nördlich von Pessinus/Balıhisar gelegenen Ort Tekören finden sich altphrygische, jedenfalls bis ins 9./8. Jh. v. Chr. zurückreichende Kultmonumente⁹⁰.

89 Bisher näher untersucht sind die Felsmalereien von Balkayası nahe Böğürtlen, direkt auf der Nordseite der Sivrihisar überragenden Felsformationen (Eskişehir İl Rehberi. City Guide 2006, p. 80). Hier zeichnet sich eine Kultkontinuität des Ortes bis in phrygische Zeit ab. Bei Böğürtlen, 7 km nördlich von Sivrihisar am Fuße der bizarren Felsformationen, finden sich eine relativ kleine Kultfassade und ein Felskammergrab (Tüfekçi-Sivas 2005: 219).

90 Vgl. Devreker-Vermeulen 1991: 109-117; Tüfekçi-Sivas 2003b: bes. Abb. 14-15; 2005, 224f. Nordnordwestlich und nordöstlich von Tekören finden sich ferner menhirartige Megalithstrukturen, die teilweise mit spätchalkolithischer und frühbronzezeitlicher Keramik vergesellschaftet sind. Weitere, schwer zugängliche phrygische Felsmonumente in den Felsformationen der Gebirgsstöcke um Tekören sollen bisher nicht aufgenommen sein. Eine weit zurückreichende Kultradition des Ortes kann angenommen werden. Ein bereits antiker Hohlweg führt in das Bachtal hinab und weiter an einem phrygischen Felskammergrab vorbei den westlichen Gallos-Oberlauf entlang nach Süden. Eine kleine westlich dieses Bachtals gelegene Anhöhe zeigt chalkolithische und bronzezeitliche Scherben. Im Westteil des Siedlung von Tekören weisen Bruchstücke von Töpferöfen und Fehlbrände auf ein bedeutendes Produktionszentrum phrygischer Keramik hin.

Es sind dies ein in einen einzeln stehenden Felsen geschlagenes phrygisches Kammergrab sowie ein Stufenaltar, Opfernäpfchen im Fels und ein rechteckiges Becken, das in einen länglichen Basaltfelsen geschlagen ist und ein niedriger angelegtes, halbrundes Vorbecken besitzt, mit dem es durch eine Bohrung verbunden ist. Das Ensemble der beiden Becken kann überzeugend als Anlage zur Weinproduktion gedeutet werden; Parallelen sind auch von anderen altphrygischen Kultplätzen im zentralen Phrygien bekannt; die Anlage ist offenkundig mit dem Kult und seinen orgiastischen Riten verbunden. Im größeren Becken wurden die bereits vergorenen Trauben ausgepresst und das berauschende Getränk im unteren Becken gesammelt. Der Kultplatz liegt am Rande einer ca. 10 ha großen Siedlung, die nach dem Befund von Lesekeramik und Kleinfunden in der mittleren und späten Bronzezeit sowie in der Eisenzeit bestand und charakteristischerweise in frühhellenistischer Zeit endet. Die Siedlung dominierte eine wasserreiche, fruchtbare Landschaft am Fuße des Gebirges, die hier in den Gebirgszug beckenartig einschneidet und das westliche Quellgebiet des Gallos bildet, dessen Hauptquellen am Süd- und Südostfuß des schwarz aufragenden, das gesamte Gebirgsvorland dominierenden Vulkankegels mit seiner ausgeprägten Kraterstruktur entspringen. Diesem markanten Vulkankegel, der auch von Norden, von jenseits des Gebirges über die Senke von Koçaş zu sehen ist, kann zu Recht eine Bedeutung für den Kult der Berg-Mutter zugewiesen werden; es dürfte kaum zu bezweifeln sein, dass er mit dem Berg Agdos zu identifizieren ist. Dieser mit dem Matar-Kult verbundene Berg, an dessen Fuß Pessinus liege, wird von Paus. 1, 4, 5 erwähnt; dort sei Attis begraben⁹¹. Arnobius überliefert als spätere Kultlegende hierfür in einem Exzerpt aus Timotheos den Namen Agdus, aus dem sowohl Kybele wie dann durch den Samen des Zeus (des Himmels- und Wettergottes) das mythische Zwitterwesen Agdistis geboren seien⁹². Agdistis ist jedoch der Kultbeiname der Kybele bzw. der Matar von Pessinus (Strab. 10, 3, 12; 12, 5, 3); es handelt sich also ursprünglich um die aus dem Agdos-Felsenberg hervortretende Gottheit⁹³. Mit diesem Berg wurde später

91 Vgl. auch Steph. Byz. s. v. Pessinous, mit Hinweis auf den hier entspringenden, durch Pessinus fließenden Fluß, allerdings ist Attis mit Marsyas verwechselt. Eine weitergehende Textverderbnis, wie oftmals angenommen (vgl. Strubbe 2005: 242) ist nicht wahrscheinlich. Zu Attis auch Berndt-Ersöz 2006b, allerdings unrichtig in ihrer historischen Interpretation.

92 Arnob. adv. nat. 5, 5-7, bes. 5, 5 nach Timotheos (um 300 v. Chr.); etwas weniger detailliert Paus. 7, 17, 10; vgl. Knaack, RE 1/1, 1893: 767f.; G. Baudy, DNP 1, 1996: 243.

93 So auch Paus. 1, 4, 5 zu verstehen; in der überlieferten Textgestalt ist mit Westermann eine Textverderbnis anzunehmen (so auch W. Ruge, RE 19,1, 1937: 1109), jedoch in etwa in dem Sinne ‚am Fuß des Berges Adgos, nach dem sie Agdistis genannt wird‘. Die Pausanias-Stelle lässt entgegen zuletzt T. Drew-Bear, DNP 3, 1997: 575 den Namen Agdistis für den Berg nicht erschließen.

auch der Ursprung ihres Paredros Attis verbunden. Der Felsenberg wurde darüber hinaus als Geburtsort (Felsgeburt) des mythischen Zwitterwesens Agdistis gesehen, dessen Mythos offenkundig eine direkte Übernahme des hethitisch-hurritischen Ullikummi-Mythos darstellt und damit bereits das Weiterleben hethitischer Traditionen anzeigt⁹⁴. Nach einer nicht unbegründeten Vermutung ist der hethitische Mythos des von Kumarbi geschwängerten Berges Wašitta die unmittelbare Vorlage für die entsprechende Legende des Berges Agdos. Der Berg Agdos, der mit dem Kult und der Kultlegende der Matar und ihres Paredros Attis ebenso wie der Berg Dindymos⁹⁵ in unmittelbarer Beziehung stand, ist jedoch nicht, wie vielfach geschehen, mit dem Dindymos gleichzusetzen. Wir haben hier zwei zu trennende weibliche Berggottheiten vor uns, zwei Matar-Gottheiten, deren Ursprung, wie auch für andere Fels- bzw. Bergmütter des phrygischen Raumes anzunehmen sein dürfte⁹⁶, in das 2. Jt. v. Chr. zurückreicht.

Entgegen einer traditionellen Ansicht ist der Berg Dindymos also nicht mit dem Kult der Matar in Pessinus zu verbinden, sondern als eigenständiger lokaler Bergkult der Matar Dindymene⁹⁷ zu verstehen. Der Berg Dindymos, der auch der umgebenden Landschaft den Namen gegeben hat (Strab. 12, 5, 3), ist mit dem östlichen Hauptgipfel der Sivrihisar Dağları zu identifizieren, dem 1820 m hohen Arayit Dağı, auch Günyüzü Dağı genannt⁹⁸. Auf dem Sattel, der an der Westflanke des Berges den Übergang über den Gebirgszug erlaubt, ist auf der Nordseite unterhalb der Paßhöhe im Quellbereich des Baches, der den Paßaufstieg begleitet, die in eine anstehende Felsformation gearbeitete phrygische Kultfassade von Kuzören-Tavuk Pınarı mit der idolhaften

94 Vgl. Haas 1982: 184-190; 1994: 88-96; 2006: 130-176, bes. 156ff., 172-174; Burkert 1979: bes. 257.

95 Kult für Matar Dindymene und Attis in Dyme und Patrai; vgl. Paus. 7, 17, 9; 20, 3.

96 Etwas östlich von Kaymaz bilden die bizarr aufragenden vulkanischen Felsformationen bei Karakaya eine deutliche, nord-süd-verlaufende Geländemarke, die einzige in der sonst relativ eintönig gewellten Landschaft südlich der Sivrihisar Dağları bis zu dem 28 km entfernten Sivrihisar. In dem Felsgelände finden sich chalkolithische Felsmalereien sowie ein phrygisches Felskammergrab (Tüfekçi-Sivas 2005: 218) und mehrere Kultmonumente in Form von kubusförmigen Idolen auf sehr einfachen Stufenaltären und Opfernäpfchen. Kaymaz selbst weist drei Siedlungshügel auf, welche die vorgeschichtliche Bedeutung dieses Raumes mit einem spätkalkolithischen bzw. frühbronzezeitlichen Siedlungsbeginn und einer bedeutenden Besiedlung im 1. Jt. v. Chr. anzeigen. Durch zwei Inschriften ist hier der antike Ort Troknada lokalisiert, der seit 449 n. Chr. als Suffraganbistum von Pessinus erscheint.

97 Strab. 10, 3, 12; Hor. *carm.* 1, 16, 5; als „die Pessinuntische Dindymene“ bei Arnob. *adv. nat.* 4, 35; Vgl. Jessen, *RE* 5/1, 1903, 651f. In der Form des Mythos bei Diod. 3, 58, 1 ist Dindyme die Gattin des Königs Mēion von Lydien und Phrygien und Mutter der Kybele.

98 Vgl. Belke 1984: 158f.; T. Drew-Bear, *DNP* 3, 1997: 575.

Darstellung der Gottheit zu sehen⁹⁹. Hier haben wir den Kult der Matar Dindymene vor uns, der geographisch von Pessinus durch den Gebirgskamm getrennt ist.

Ganz im Gegensatz zu Pessinus kann der Komplex der sogenannten Midas-Stadt (Strobel 2009) und ihrer Umgebung als das Zentrum des Staatskultes des Reiches von Gordion gelten. Die großen Kultfassaden Zentralphrygiens, welche die Architektur repräsentativer Bauten in Holz- bzw. Fachwerkkonstruktion und ihre Dekoration wiedergeben, zeigen in der Kultnische Idole, später Bildwerke der Matar; die Nischen sind als Türen gestaltet, durch welche die Gottheit aus dem Berg oder Felsen austritt. Sie gehören ohne Zweifel zu einer fortgeschrittenen Gestaltung der Kultplätze, insbesondere was die reich ausgestalteten Großmonumente betrifft¹⁰⁰. Von entscheidender Bedeutung ist für die Frage der Chronologie das sogenannte Midasmonument in Midas-Şehir, dessen Datierung zwischen dem 8. und 6. Jh. v. Chr. schwankt¹⁰¹. Für eine Spätdatierung wurde zuletzt ins Feld geführt, dass die symmetrische Anlage von je einer Stoa links und rechts des freien Platzes bzw. einer Stoa mit Nische auf der linken Seite für griechischen Einfluss sprechen und eine Spätdatierung nahelegen würde¹⁰². Jedoch ist für eine solche Säulenhalle ein griechischer Einfluss gar nicht notwendig¹⁰³, zum anderen spricht alles dafür, dass die Nische links von der großen Fassade, die zu der hier angelegten Stoa gehörte, erst nachträglich angebracht wurde, der Bau der Stoa also mit einer sekundären Neuanlage des Vorplatzes in

99 Vgl. Tüfekçi-Sivas 2004: 157 mit Abb. 6.7; 2003. Besuch 2005 und 2007. In den Felsformationen des westlich aufsteigenden Gipfelgrates werden Hinweise auf chalkolithische Felsmalereien verfolgt.

100 Zu den phrygischen Felsmonumenten insgesamt vgl. Berndt-Ersöz 2006a; auch Sivas 2005.

101 Berndt-Ersöz 2006a: 232-234 Nr. 30. Vgl. Prayon, *RIA* 10, 2005: 552. Roller 1999: 100ff. geht in ihrer Datierung von der Dedikation der Kultfassade nach dem Tod ‚des Königs Midas‘ aus, den sie Anfang des 7. Jh. ansetzt. Ferner hält sie die geometrischen Ornamente anderer Kultfassaden für die Übertragung von Architekturerrata in Stein und diese seien erst in die 1. Hälfte des 6. Jh. zu datieren, was auf der älteren Gordion-Chronologie mit der Annahme eines längeren Hiatus nach einer Zerstörung um 700 beruht. Die Midas-Fassade und das Monument Büyük Kapıkaya als die ältesten Großmonumente datiert sie erst in das frühe bis mittlere 7. Jh. Prayon 1987 geht noch grundsätzlich von einer niederen Chronologie aus.

102 Börker-Klähn 2000a: 85-98; 2000b: 35-69, bes. 47f. (Ihrer Annahme, beide Inschriften der Fassade seien zeitgleich mit der Errichtung, kann man kaum folgen); Berndt-Ersöz 2006a: 94.

103 Vgl. auch Işık 2005a; 2006. Der Schwerpunkt der Fragestellung muss heute zu Recht auf die Einflüsse Anatoliens für die Entwicklung von Kunstschaffen und Architektur Griechenlands und insbesondere des ostgriechischen Raumes gelegt werden. Westkleinasien war zwischen 1200 und 800 v. Chr. eine Kulturlandschaft, die Griechen waren nicht Kulturbringer, sondern Empfangende.

Zusammenhang steht. Für eine symmetrisch dazu errichtete Halle auf der rechten Seite gibt es keinerlei Hinweise (vgl. auch Berndt 2002, 10). Gemäß der mit dem Baubeginn angebrachten, ursprünglichen Inschrift M-01a (Zitierung nach Brixhe – Lejeune 1984) oberhalb der Fassade hat Ates das Monument dem obersten Heerführer und königlichem Herrn Midas, also einem regierenden Herrscher dieses Namens, gewidmet. Unhaltbar ist schon deshalb die These von S. Berndt-Ersöz (2006a, 126-131; 2006b), der genannte Ates sei mit Atys, dem Sohn des Kroisos (Herodotos 1, 34-46) identisch und habe als lydischer Prinz die führende Priesterrolle im nunmehr lydischen Phrygien innegehabt, womit sie zugleich das Monument auf 560 v. Chr. datiert. Jedoch erscheint in der Inschrift ein amtierender phrygischer König mit dem dynastischen Namen Midas. Außerdem bestehen zwischen der Atys-Geschichte und den späteren Attis-Legenden, in denen die Selbstkastration eine zentrale Rolle spielt, gravierende Unterschiede. Die bei Diodor (3, 58-59) aus mehreren Teilen zusammengesetzte Legende weist einen eigenständigen Traditions-kern auf, der mit einer Gründungslegende für das Königtum von Mira in Zusammenhang zu stehen scheint.

Ates, dessen Name zur traditionellen phrygischen Onomastik gehört, war zweifellos ein hoher Würdenträger des Reiches, ohne dass sein Titel bisher zu entschlüsseln ist. Der Namensgraffito Ates erscheint auch auf den Edelmetallgefäßen aus dem Tumulus D von Bayındır in Nordlykien¹⁰⁴, der durch den Vergleich mit dem Material aus Gordion (Tumulus W und P) nunmehr auf die Wende 9./8. oder frühes 8. Jh. v. Chr. zu datieren ist. Die von Berndt-Ersöz vertretene Chronologie der Felsfassaden¹⁰⁵ entbehrt einer Grundlage, wobei sie für das Midasmonument ein Datum um 560 v. Chr. gewonnen zu haben glaubt und die nach ihrer Ansicht älteste Anlage Delikli Taş in den Anfang des 6. Jh. v. Chr. setzt (Berndt-Ersöz 2006a, 90-92). Die unvollendeten Fassaden bringt sie mit einem historischen Datum, nämlich

104 Brixhe 2004b: 108-118, der nun bereits in die Mitte des 8. Jh. höherdatiert. Ates auf den Gefäßen HP-103, HP-109. Es ist m. E. an eine lokale bzw. regionale Sekundogenitur des Reiches von Gordion zu denken, das auch darin hethitischem Vorbild zu folgen scheint.

105 Berndt-Ersöz 2006a: 88-142 (in zahlreichen Punkten ist die Liste S. 141 zu revidieren). Ihre Diskussion ist nur auf eine Spätdatierung ausgerichtet und versucht alle gegenteiligen Argumente auszuschalten. Das Erscheinen der Schrift setzt sie ins 8. Jh., deren Nutzung etwa auf Monumenten aber erst sehr viel später an. Als Argumente für die Spätdatierung gelten ihr weiterhin u. a. die architektonischen Terrakotten (S. 102-103 mit Bezug allein auf Akalan und Burdur), obwohl eine Gleichzeitigkeit nicht zwingend ist, ferner Sphingen nach angeblich griechischem Vorbild, wobei der Blick in den späthethitischen und assyrischen Raum unterbleibt. Für die Verwendung von Dachziegeln sieht sie eine zeitliche Priorität von Sardes (S. 108-112), aber auch dies ist unbewiesen.

der persischen Eroberung des Lyderreiches in Zusammenhang, wobei sie sich viel zu stark auf die heute nicht mehr haltbaren Datierungsansätze der französischen Ausgrabung stützt¹⁰⁶. An den Zusammenbruch des Reiches von Gordion diesseits des Halys im späteren 7. Jh. v. Chr. denkt sie dagegen nicht.

Die zweite, am rechten Rand des Monuments von unten nach oben geschriebene, später angebrachte Inschrift M-01b nennt Baba, der durch seinen Titel *proitavos* als (militärischer) Führer erscheint, als Stifter eines weiteren Objektes¹⁰⁷. Auf welche Stiftung sich die Inschrift bezieht, kann nicht geklärt werden. Der gleiche Baba hat auch die den südlichen Zugang zum zeremoniellen Aufweg dominierende, auf einem großen Felsen in eine vertiefte geglättete Fläche gesetzte Inschrift M-02 veranlasst.

Nach den Architektur- und Dekorationsformen der Midas-Fassade ist eine Zuweisung noch in die Zeit der älteren Zitadelle von Gordion und damit in das 9. Jh. v. Chr. ohne weiteres möglich; der Fassadendekor spiegelt sich auch im phrygischen Möbeldekor der 1. Hälfte des 8. Jh. v. Chr. wieder. Die Parallelität der Buchstabenformen zu Schriftzeugnissen aus Gordion weist ebenfalls in diese Zeit. Das geometrische Dekor selbst ist ebenso in der bemalten Keramik des 9. Jh. v. Chr. zu finden. Gegen eine Datierung der vorausgehenden einfachen Nischenrahmung mit Nachzeichnung einer Hausfassade als Nischenmonumente wie jenes von Kuzören¹⁰⁸ in das 9. Jh., vielleicht noch in das 10. Jh. v. Chr., können keine schlüssigen Argumente gebracht werden.

106 Siehe Berndt-Ersöz 2006a: 90-92; auch Haspels spätere Angaben zur Chronologie und Interpretation bedürfen auf dem heutigen Kenntnisstand einer erneuten Überprüfung, wie Besuche zahlreicher Fundplätze gezeigt haben. Haspels konnte sich zuletzt nur auf Youngs Chronologieansätze stützen, der die mittelp hrygische Periode Gordions erst in die 1. Hälfte des 6. Jh. gesetzt hatte. Zu den Problemen Haspels mit der äußerst problematischen Gestalt von A. Gabriel (bis hin zum Publikationsverbot) siehe Haspels 2009: bes. 143-147.

107 Die Buchstabenformen unterscheiden sich deutlich von M-01; für eine sekundäre Anbringung vgl. auch Berndt 2002: 12f. (allerdings mit sehr fantasievoller Erklärung); Roller 1999: 100. Eine Datierung erst ins 6. Jh. auf Grund des Erscheinens des Buchstaben yod ist nicht haltbar. Lejeune 1969: bes. 30-38; 1970: bes. 60-62 ging von der Übernahme des griechischen Alphabets (nur vokalisches i) durch die Phryger aus. Yod sei erst im 6. Jh. nach direktem aramäischen Vorbild in einer Reform (sic!) eingeführt worden und auch in Gordion nur unregelmäßig benutzt worden. Da eine sehr frühe eigenständige Übernahme des Alphabets aus dem anatolischen Südosten heute kaum mehr zu bestreiten ist und das phönikische Alphabet im späthethitischen Südosten (Kilikien, Tuwanuwa etc.) präsent war, wohin sich die Macht der Könige von Gordion im 8. Jh. vorgeschoben hatte, ist die Übernahme des konsonantischen yod gerade der frühen Entwicklung des phrygischen Alphabets zuzuweisen, wenn es auch nur sporadisch verwendet wurde. Eine ‚Reform‘ unter dem Einfluss des Reichsaramäischen ist auszuschließen.

108 Die Spätdatierung dieses Monuments durch Berndt-Ersöz 2006a: 268f. Nr. 110 auf 2. Hälfte 6. Jh. v. Chr. (mit Fragezeichen) entbehrt jeder Grundlage.

Die großen, reich ornamentierten Kultfassaden sind mit gutem Grund vor allem der Blüte des Reiches von Gordion im 9./8. bis frühen 7. Jh. v. Chr. zuzuweisen¹⁰⁹. Für die ‚Unvollendete Fassade‘ (Nr. 7)¹¹⁰ wird eine Datierung in das frühe/1. Hälfte 6. Jh. v. Chr. aufgrund der Annahme eines ostgriechischen Vorbilds für Motive des orientalisierenden Stils vorgeschlagen. Geht man von dem Primat eines ostgriechischen Vorbilds ab und nimmt stattdessen, wie auch die Elfenbeinarbeiten in Gordion zeigen, einen direkten Kontakt mit der Levante an, so kann dieses nicht vollendete Kultmonument sehr wohl ins 7. Jh. v. Chr. datiert werden. Der Abbruch der Arbeiten ist mit einiger Wahrscheinlichkeit mit dem Zusammenbruch des Reiches von Gordion im späten 7. Jh. v. Chr. zu verbinden.

Die Verwendung der phrygischen Schrift ist ebenfalls kein Argument gegen eine Frühdatierung; denn bereits aus der Phase YHSS 6A liegen Schriftzeugnisse vor (Strobel 2004, 271-272; 2005a, 199-200). So konstatiert jetzt auch C. Brixhe¹¹¹ eine eigenständige Alphabetentwicklung, die zu Beginn des 8. Jh. bereits abgeschlossen war und damit einen langen Vorlauf voraussetzt, was die Adaptierung des phönikischen Alphabets im 10. Jh. v. Chr. vermuten lässt. Es deutet alles darauf hin, dass die Übernahme der Alphabetschrift in Kleinasien aus dem nordsyrischen und südostanatolischen bzw. kilikischen Raum erfolgt ist, wo konsonantische Alphabetschrift und ältere Silbenschriften, also Vokalschreibungen in Kombination mit Konsonantenzeichen, nebeneinander traten und die Bedürfnisse der indoeuropäischen, Vokal betonten Sprachen besonders empfunden werden mussten. Zudem ist im frühen Gordion mit großer Wahrscheinlichkeit mit hieroglyphenluwischer Schrift vor der Durchsetzung des Alphabets zu rechnen¹¹². Als Schreibmaterial wurden wohl vergängliche Materialien, insbesondere Holztafeln, verwendet, ein bereits in hethitischer Zeit weit verbreiteter Schriftträger.

109 Bezeichnender Weise hebt Berndt-Ersöz 2006a: 103 selbst auf die Periode Mittelphrygisch I (Keramik) ab. Mittelphrygisch I wird von Uçankuş 2002: 52-54 auf 800-725, Mittelphrygisch II auf 740-690, Mittelphrygisch Spät auf 700-600 v. Chr. datiert. Die Dekorationselemente sprechen somit keineswegs gegen einen Ansatz im 8. und in der 1. Hälfte 7. Jh. v. Chr., wobei die Keramikentwicklung in YHSS 5 eine Neudefinition fordert.

110 Berndt-Ersöz 2006a, 236-237 Nr. 34.35.

111 Brixhe 2002: 24-28; 2004: 280-285 (rechnet den Buchstaben yod zum ursprünglichen Übernahmehorizont).

112 Zu den nichtverbalen Zeichen auf Keramikgefäßen in Gordion, die sich unmittelbar von hethitischen Hieroglyphenzeichen ableiten und eine Kontinuität dieser Schriftform anzeigen, vgl. Roller 1987.

Damit stellt sich die Frage nach der generellen Chronologie des Komplexes von Midas-Şehir. Der archäologische Forschungsstand stellt sich äußerst problematisch und lückenhaft dar; die Datierung bedarf einer grundlegenden Revision¹¹³. C. H. E. Haspels Ausgrabungen unter der nur nominellen Leitung von A. Gabriel 1936/37-1939 haben bis zu ihrem relativ raschen Abbruch nur Teile der Anlage erfasst. Zudem ist die Publikation durch Gabriel unzureichend und überaus ‚fantasievoll‘, wovon sich nur die Vorlage der Keramik durch C. H. E. Haspels abhebt.¹¹⁴ Allerdings hatte Haspels zur Zeit der Bearbeitung noch nicht das notwendige Vergleichsmaterial zur Hand und stützte sich zuerst auf die Datierungsansätze von Körte, später auf die vorläufigen Ergebnissen von R. Young in Gordion. So nahm sie später die erste Besiedlung und Befestigung der Kale vor 700 v. Chr. an, für die phrygische Stadt nur einen gestreuten Keramikbefund, für die 1. Hälfte 6. Jh. eine lydische Stadt und ab 2. Hälfte 5. Jh. v. Chr. eine persische Stadt (erst hier Architekturbefund)¹¹⁵. Die in der französischen Ausgrabung erfasste späte Siedlung erweist sich als spätphrygisch und fällt in das 5. bis 4. Jh. v. Chr. Für die ältere Siedlung liegen keine Baubefunde vor, nur mittelphrygische Keramik, später wiederverwendete Architekturfragmente und Bruchstücke von Terrakottaplatten, was in mittelphrygische Zeit und damit in das 8. bis 7. Jh. v. Chr. einzuordnen ist. Bei der vermeintlich lydischen Stadt handelt es sich um eine mittelphrygische Siedlung. Für die vorausgehende phrygische Besiedlung hat bereits Haspels Keramik im Metopen- bzw. Silhouettenstil und bemalte früheisenzeitliche Keramik publiziert (Haspels 1951, T. 4), wobei letztere in Gordion der Phase YHSS 7A zuzuordnen ist und damit heute schon um/nach 1100 v. Chr. datiert. Im Bereich des Hyazinth-Monumentes (Nr. 73) finden sich frühbronzezeitliche Scherben im wichtigen Aufgangsbereich zum Plateau (Haspels 1951: 23-24; 1971: 285). Im Fundmaterial aus jüngeren Arbeiten in Teilen der Anlage finden sich zumindest mittelbronzezeitliche Scherben, wobei die jüngsten Forschungen zeigen, dass mit der typischen hethitisch-großreichszeitlichen

113 Vgl. zusammenfassend Strobel 2009. Die bei Berndt 2002 gebotene Chronologie ist überholt (ab 850/825 Einwanderung der Phryger in ihr Kernreich, ab 750 Besiedlung von Midasstadt, Kimmerier erobern Gordion 674, damit Untergang des Phrygerreiches).

114 Gabriel 1952 (Grabungsflächen fig. 3); 1965; Haspels 1951 (zu den Grabungen ebd. 1-22). Eine teilweise revidierte Zusammenfassung bei Haspels 1971, 139-146. Die Deutungen der Befunde durch Gabriel, die sich in seinen Plänen niederschlagen, entbehren oftmals jeder Grundlage, was insbesondere für die von ihm postulierten und rekonstruierten Befestigungsanlagen gilt, verbunden mit der These, die Perser hätten diese eben bis auf den letzten Stein geschleift.

115 Haspels 1971 (Manuskriptabschluss 1965, letzter Phrygienaufenthalt 1958).

Massenware in Phrygien außerhalb administrativer hethitische Zentren nicht als Leitmerkmal der regionaler Spätbronzezeit zu rechnen ist. Es spricht nichts dagegen, auch im Komplex von Midasstadt mit einer kontinuierlichen Belegung zu rechnen, wobei eine frühbronzezeitliche Siedlung mit ihrem Friedhof hinzugezählt werden kann. Bronzezeitliche Scherben im Material jüngerer Arbeiten zeigt zumindest eine Begehung des Areals der westlichen unteren Terrasse an.

Die Bedeutung von Midasstadt liegt somit weder in einer nicht existierenden großen ummauerten Stadtanlage -zudem war die Besiedlung des Hochplateaus offenkundig nur in sehr beschränkten Flächen gegeben-, sondern in den hier konzentrierten Monumenten des Matarkultes¹¹⁶. Hier hat sich offenkundig das kultische Zentrum des Reiches entwickelt. Nur an wenigen Stellen sind eindeutig Felsarbeiten für die Aufnahme von Mauerfundamenten erkennbar, insbesondere am oberen Abschluss des repräsentativ gestalteten Aufweges auf das Plateau. Man kann hier zu Recht von einer Torsituation ausgehen, wobei der Aufweg von einer Mauer flankiert wurde. Das prominente thronförmige Stufenmonument mit den drei vorgelagerten, in den Felsen getieften Opfernäpfen, dessen Bedeutung durch das noch zu besprechende Relief verdeutlicht wird, war unmittelbar vor dem Tor zum Plateau gelegen und lässt sofort an bronzezeitliche, aber auch spät-hethitische Parallelen denken. Der gesamte Aufweg ist repräsentativ gestaltet gewesen und besitzt den Charakter eines Prozessionsweges. Auch hierfür lassen sich ebenso wie für die Darstellungen direkte Parallelen in der Repräsentationskunst und Architektur der hethitischen Nachfolgestaaten finden. Für die Felsreliefs des Aufweges, insbesondere für die Reliefdarstellung neben Monument Nr.63, sieht heute auch W. Ortmann einen frühen Ansatz im 10 Jh. v. Chr. als gerechtfertigt an, wobei auch das 11 Jh. nicht auszuschließen wäre. Das neben dem Monument Nr. 63, das als Stufenaltar mit Opferschalen das Tor zum Plateau auf der rechten Seite flankierte, prominent angebrachte Flachrelief zeigt eine nach rechts gewendete stehende männliche Figur in leichter Schrittstellung mit einem Szepter in der Rechten und einem köcherartigen Gebilde hinter dem Rücken. Die Haare sind im Nacken geknotet und er trägt einen Bart, ein knielanges Gewand und Schnabelschuhe.

116 So zuletzt Berndt 2002: 60-61 mit einer Zusammenschau der verschiedenen, meist wenig befriedigenden Annahmen. Zutreffend ist die Charakterisierung von Midasstadt als vorrangig kultischem Ort bei De Francovich 1990: 12ff., 44ff., 73ff., 88ff. Ohne Zweifel richtig war auch seine Schlussfolgerung gegen die traditionelle *communis opinio*, dass die Phryger bzw. ihre Kultur und Religion autochthonen Charakter haben und nicht mit einer Einwanderung aus Thrakien zu verbinden sind (De Francovich 1990: 192).

Die Darstellung ordnet sich ganz in die späthethitische Bildtradition ein. Nach rechts schließt sich ein Inschriftenfeld an, in dem zwei Hieroglyphen erscheinen, oben eine Vogelfigur und darunter ein Dreieck mit leicht gewölbten Seiten. Die Deutung als die allerdings unbeholfen ausgeführten Hieroglyphen für „Vogel-Land“ erscheint durchaus berechtigt. Jedenfalls war der Steinmetz im Gegensatz zum engeren späthethitischen Raum im Anbringen von Hieroglyphenzeichen auf Stein ungeübt. Ein Vergleich mit den Orthostatenfragmenten des 10. Jh. v. Chr. aus Gordion ist überaus aufschlussreich.

Der Befund der auf dem Plateau verstreuten Scherben älterphrygischer Keramik (YHSS 6B-6A) und deren Massierung im Schachtkomplex der westlichen unteren Terrasse zeigt eine verdichtete Belegung der Anlage spätestens seit dem frühen 10. Jh. v. Chr. an¹¹⁷. Diese Keramik muss mit der Besiedlung der Terrasse verbunden werden, auf der sich eine Vielzahl von Felsarbeiten, Pfostenlöchern, eingetieften Grundrissen, Becken, Kanälen und Balkenlagern abzeichnen, die vor der Ausgrabung nur mit einer dünnen Erdschicht bedeckt waren (Haspels 1951: 14-15). Die Verfüllung mit zeitlich gestaffeltem Scherbenmaterial zeigt zudem, dass der große, in die Tiefe führende Treppentunnel bereits in mittelphtyrischer Zeit verschüttet wurde und damit die ursprüngliche Anlage außer Funktion war. Der Schacht F2 war schließlich planmäßig mit Erde, die nur wenig Scherben enthielt, ganz verfüllt und überbaut worden (Haspels 1951: 2, 14).

Es stellt sich die Frage, ob die monumentalen Schacht- und Treppenanlagen mit entsprechenden Ritualen, in denen man den Unterweltsgöttern opferte oder Beschwörungspriester mit den Mächten der Unterwelt in Kontakt traten, in Zusammenhang stehen. Die Deutung der Schacht- und Treppenanlagen ist bis heute offen; sie unterscheiden sich von den anderen beiden gedeckten Treppenabgängen, die vom oberen Plateau herabführten und von denen der Tunnelabgang auf der Nordseite in einer großen Kaverne endet. Die Westterrasse hatte einen direkten Zugang zum quellenreichen Talgrund, so dass ein Tunnelsystem, noch dazu in dieser komplexen, keineswegs praktisch-funktional erscheinenden Komplexität, zur Wasserversorgung nicht nötig war. Die Anlage auf dem unteren Westplateau kann sehr wohl noch auf hethitische Anlagen Bezug nehmen. Höhlen und

117 Auch in der Kaverne, in die der große Treppenabgang vom Plateau auf der Nordseite mündet, wurden bei der Ausgrabung Scherben altphtyrischer Keramik gefunden, wobei die Ausgrabung gar nicht bis zu den untersten Schichten vorgestoßen ist (Haspels 1951, 10-11; 1971: 37).

künstliche Gruben waren die Eingänge zur Unterwelt; im Ritual von Nerik vollzog der Beschwörungspriester die Opferhandlung zur Besänftigung des Wettergottes, der sich grollend in die Unterwelt zurückgezogen hatte, in einer Höhle (Haas 1994, 127f., 603f.). Hinsichtlich des Königsrituals heißt es im Purilliya-Neujahrfestritual: „Auf ins Gebirge wollen wir gehen; und ich, der König, werde dir (der Throngöttin) eine Glasschüssel geben, und aus der Glasschüssel wollen wir essen... Ich (der König) beobachte; Išuštuna und Papaya, die unterirdischen, uralten Göttinnen, und die (göttlichen) kuša(-Wesen) knien (dort)“. Zu denken wäre somit durchaus an den hethitischen Begriff des KASKAL.KUR¹¹⁸ bzw. an die Monumente Südburg, Kammer 1 und 2, den chtontisch-kultischen „göttlichen Erd-Weg“ oder „göttlichen unterirdischen Weg“, wie er in der Südburg-Inschrift Šuppiluliumas II. genannt ist¹¹⁹. Eine Parallele dazu sind vermutlich die in den Felsstock des Gipfels der früh-mitteisenzeitlichen Festung der Çeska Kale bei Yozgat getriebenen Gänge und Kammern, wobei in einer der Kammern eine kleine Kultnische festzustellen ist. Der hoch aufragende, das Eğriözü-Tal beherrschenden Vulkangipfel kann mit dem wichtigen hethitischen Kultberg Puškurunuwa (Piškurunuwa) (M. Alparlan, RIA 11, 2006: 120f.) identifiziert werden.

Für die Entwicklung des phrygischen Kultbildes der Matar Kubileya steht heute außer Frage, dass sie sich aus der nachgroßreichszeitlichen Darstellung der Göttin Kubaba ableitet. Die Matar-Reliefs aus Ankyra können ebenso wie der Statuenkopf aus Sungurlu/Salmanköy in das 8. Jh. datiert werden¹²⁰; auch für die Kultgruppe von der Tornische auf Büyükkale/Boğazkale kann stratigraphisch eine Datierung in das 7. Jh. v. Chr. vorgeschlagen werden, da der Beginn von BK I nicht mit einer früher angenommenen Kimmerierzerstörung zusammenhängt, sondern noch ins 8. Jh. v. Chr. fällt¹²¹. Die beiden gefundenen Statuentorsi von Midasstadt¹²² datierte Haspels unter dem Eindruck des Axioms einer Priorität der ostgriechischen Kunstentwicklung,

118 H. Otten, RIA 5, 1976-1980: 463f.; Hawkins 1995: 44f. Vgl. H. Otten, RIA 5, 1976-1980: 463-464; 1988: 35-36 (zu Col. I, Z. 48 „Quellbecken des Wassers Ḫinnaruwaš“); Gordon 1967; Van den Hout 1995: 55, 57; Rüster – Neu 1989: Nr. 259; Kelly-Buccelati 2002.

119 Z. 18: vgl. Hawkins a.a.O.; allerdings erscheint eine völlige Gleichsetzung beider Begriffe doch unsicher; kultisch konkret ist hier der zweite.

120 Für das 7. Jh. jetzt F. Prayon, RIA 10, 2005: 552-553; Berndt-Ersöz 2006a: 117-118, 142 datiert die Darstellungen aus Etlik und Bahçelievler älter als Mittelphrygisch II in die 2. Hälfte 8. Jh. v. Chr., wobei diese Einordnung aber eher auf die 1. Hälfte des 8. Jh. verweist.

121 Berndt-Ersöz 2006a: 118 setzt nach der älteren Funddatierung auf ca. 600 v. Chr. an.

122 Haspels 1951: 111-116 mit T. T. 47, a1-2: b1-3; 1971: Abb. 53 und 54. Nicht überzeugend die Ausführungen bei Berndt-Ersöz 2006a: 116-117.

wie besonders von E. Akurgal vertreten, spät in das 2. Viertel des 6. Jh. F. Işık hat sich in einer Reihe von Arbeiten überzeugend gegen dieses Axiom gewandt¹²³ und im Gegenteil auf die Beeinflussung der ostgriechischen Kunst durch die anatolische Bildkunst hingewiesen. Zudem ist dieses von Vertretern der Stilgeschichte noch hochgehaltene Axiom durch die höhere Datierung der neohetitischen Kunstwerke im anatolisch-nordsyrischen Raum und die veränderte anatolische Chronologie nicht mehr vertretbar. Der eine Torso wurde noch vor Beginn der Ausgrabung im Bereich der phrygischen Brunnenanlage und des Quellheiligtums C¹²⁴ gefunden. Allerdings erscheint die aus Tuff gefertigte Statue als ein deutlich westanatolischer Typus und damit in Phrygien eher als Fremdkörper, weshalb mit gutem Grund an ein Bildwerk zu denken ist, das auf eine nichtphrygische Initiative hin aufgestellt worden ist. Ob es sich überhaupt um eine Darstellung der Matar gehandelt hat, ist keineswegs gesichert. Das Bildwerk kann in die Zeit der beiden letzten lydischen Könige, Alyattes und Kroisos, gehören. Das zweite Statuenfragment hat seine direkten Parallelen in der fast vollplastischen Reliefdarstellung der Kubaba aus Karkamiş, die in das 10./9. Jh. v. Chr. datiert, zum anderen in der Silberfigur eines Priesters aus dem Tumulus D in Bayındır¹²⁵, der auf Grund der Neudatierung von Gordion nun sehr viel höher angesetzt werden muss (um die Wende 9./8. Jh. oder frühes 8. Jh., jedenfalls vor Tumulus MM).

Prof. Dr. Karl Strobel

Abt. f. Alte Geschichte, Altertumskunde und Archäologie

Universität Klagenfurt

Universitätsstraße 65-67

A-9020 Klagenfurt / Österreich

karl.strobel@uni-klu.ac.at

123 Işık 1986/1987; 1998; 1999; 2004. Hinsichtlich der Frage nach einem möglichen ostgriechischen Einfluss ist auch auf die geradezu spätarchaisch, ja ionisch anmutende Elfenbeinfigur der Göttin aus dem eben genannten Tumulus D hinzuweisen, die natürlich für eine Zuordnung zur frühen ionischen Kunst zu früh datiert.

124 Vgl. Gabriel 1965: 46-49; für die Aufstellung der Statue gibt es aber realiter keinen Anhaltspunkt.

125 Vgl. zum Befund Işık 2003. Die Datierung des Tumulus D erst in das 7. oder frühe 6. Jh. v. Chr. bei Berndt-Ersöz 2006a: 100 ist ohne Grundlage und zielt nur auf ihre Spätdatierung der zahlreichen phrygischer Monumente.

Bibliographie

- Bachmann, M. – S. Özenir
2004 „Das Quellheiligtum von Eflatun Pınar“, *AA* 2004/1: 85-122.
- Bahar, H.
1996 “Isauria bölgesi’nin antik çağdaki yerleşim merkezleri”, *Anadolu Araştırmaları XIV, Prof. Dr. Afif Erzen’e Armağan*, Istanbul: 51-91.
1999 *Demirçağında Konya ve Çevresi*, Konya.
- Belke, K.
1984 *Galatien und Lykaonien (TIByz 4)*, Wien.
1996 *Paphlagonien und Honorias (TIByz 9)*, Wien.
- Berndt, D.
2002 *Midasstadt in Phrygien*, Mainz.
- Berndt-Ersöz, S.
2003 *Phrygian Rock-Cut Shrines and other Religious Monuments. A Study of Structure, Function and Cult Practice*, Stockholm.
2006a *Phrygian Rock-Cut Shrines. Structure, Function and Cult Practice*, Leiden-Boston.
2006b “The Anatolian Origin of Attis”, in: Hutter 2006a: 9-39.
- Bilgen, N.
2005 *Çavlum. Eskişehir Alpu Ovası’nda Bir Orta Tunç Çağı Mezarlığı*, Eskişehir.
2008 “Yeni Dönem Seyitömer Höyük Kazıları”, E. Genç – D. Çelik (eds.), *Aykut Çınaroğlu’na Armağan, Studies in Honour of Aykut Çınaroğlu*, Istanbul: 49-52.
- Bossert, H. Th.
1954 „Das hethitische Felsrelief bei Hanyeri (Gezbeli)“, *Orientalia NS* 23: 129-147.
- Börker-Klähn, J.
2000a „Zur Altersbestimmung von Midas- und Areyastis-Inschrift“, *Incontri Linguistici* 23: 85-98.
2000b „Nachlese an phrygischen Fundplätzen“, *RivArch* 24: 35-69.
- Brixhe, C.
1979 « Le nom de Cybèle », *Die Sprache* 25: 40-45.
2002 « Corpus des inscriptions paléophrygiennes: Supplément I », *Kadmos* 41: 1-102.
2004 « Nouvelle chronologie anatolienne et la date d’élaboration des alphabets grec et phrygien », *CRAI*: 271-285.
- Brixhe, C. – M. Lejeune
1984 *Corpus des inscriptions paleo-phrygiennes*, Paris.

- Bryce, T.
2007 "The Secession of Tarhuntassa", D. Groddek – M Zormann (eds.), *Tabula Hethaeorum. Hethitologische Beiträge. Festschrift S. Košak*, Wiesbaden: 119-129.
- Bunnens, G.
2006 Tell Ahmar II. A New Luwian Stele and the Cult of the Storm-God at Til Barsip-Masuari, Louvain.
- Burkert, J.
1979 „Von Ullikummi zum Kaukasus. Die Felsgeburt des Unholds“, *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft NF. 5*: 253-261.
- Cahill, N.
2010 „The City of Sardis. The Persian Sack of Sardis“, *The Lydians and Their World*, Istanbul: 75-105, 339-361.
- Carruba, O.
2001 „Anitta res gestae: paralipomena I“, *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie*, Wiesbaden: 51-72.
2003 *Anitta Res Gestae*, Pavia.
- Corti, C.
2009 “Il racconto delle origini: alcune riflessioni sul testo di Zalpa”, F. Pecchioli Daddi – G. Torri – C. Corti (eds.), *Central-North Anatolia in the Hittite Period. New Prospections in the Light of Recent Research (Studia Asiana 5)*, Rom: 113-121.
- De Martino, S.
2009 “Anatolia after the Collapse of the Hittite Empire”, E. Borgna – P. Càssola Guida (eds.), *Dall’Egeo all’Adriatico: Organizzazioni sociali, modi di scambio e interazione in età postpalaziale (XII-XI sec. a.C.)*, Rom: 21-28.
- De Sousa Medeiros, W.
1961 *Hipónax de Éfeso*, Coimbra.
- De Vries, K.
2005 “Greek Pottery and Gordion Chronology”, in : Kealhofer 2005, 36-55.
- Devreker, J. – I. Claerhout
2008 *Pessinus*, Istanbul.
- Devreker, J. – F. Vermeulen
1991 “Phrygians in the Neighbourhood of Pessinus (Turkey)”, H. Thoen (ed.), *Studia Archaeologica. Liber amicorum J. A. E. Nequin*, Gent: 109-117.
- Devreker, J. – H. Thoen – F. Vermeulen
1995 “The Imperial Sanctuary at Pessinus and its Predecessors: A Revision”, *Anatolia Antiqua 3*: 125-144.
- Diakonoff, I. M. – S. M. Kashkai
1981 *Geographical names According to Uartian Texts*, Wiesbaden.

- Doğanay, O. – G. Karauğuz
2008 “Stepped Rock-Monuments of Isauria Region”, *Arkeoloji ve Sanat* 127: 45-60.
- Doğanay, O. – G. Karauğuz – H. I. Kunt
2005 *Isauria Bölgesinde Bir Kale Kent: Pharax (Fariske)*, Konya.
- Dusinberre, E. R. M.
2005 *Gordion Seals and Sealings*, Philadelphia.
- Ehringhaus, H.
2005 *Götter, Herrscher, Inschriften. Die Felsreliefs der hethitischen Großreichszeit*, Mainz.
- Forlanini, M.
1984 „Die Götter von Zalpa. Hethitische Götter und Städte am Schwarzen Meer“, *ZA* 74: 245-266.
- 2004 “La nascita di un impero. Considerazioni sulla prima fase della storia hittita: da Kaniš a Hattuša”, *Orientalia NS* 73: 363-389.
- 2007 “The Offering List of KBo 4.13 (I 17^c-48^c) to the Local Gods of the Kingdom, Known as „Sacrifice-List“, and the History of the Formation of the Early Hittite State and its Growing beyond Central Anatolia”, A. Archi – R. Francia (eds.), *VI Congresso Internazionale di Ittitologia (SMEA 49)*, Florenz: 259-280.
- Frankovich, G.
1990 *Sanctuari e tombe rupestri dell'antica Frigia e un'indagine sulle tombe della Licia*, Roma.
- Freu, J.
2005 « Des Grands Rois de Tarhuntaša aux Grands Rois de Tabal », *Res Antiquae* 2: 399-418.
- Gabriel, A.
1952 « *Phrygie. Explorations archéologiques II. La cité de Midas. Topographie, le site et les fouilles* », Paris.
- 1965 *Phrygie. Explorations archéologiques IV. La cité de Midas. Architecture*, Paris.
- Gelzer, M.
1875 „Das Zeitalter des Gyges“, *Rheinisches Museum* 30, 1875, 230-268.
- 1880 *Sextus Iulius Africanus und die byzantinische Chronologie I*, Leipzig.
- Genz, H.
2004 *Büyükkaya I. Die Keramik der Eisenzeit*, Mainz.
- Gonnet, H.
1998 « Remarques sur le monument de Beşkardeş à la lumière d'une nouvelle interprétation de Fraktin », *Acts of the IIIrd International Congress of Hittitology*, Ankara: 247-259.

- Gordon, E. J.
1967 "The Meaning of the Ideogram ^dKaskal.Kur = „Underground Water-course“ and its Significance for Bronze Age Historical Geography”, *JCS* 21 (Special Volume Honoring Professor A. Goetze): 70-88.
- Grave, P. – L. Kealhofer – B. Marsh
2005 "Ceramik Composition Analysis and the Phrygian Sanctuary at Dümrek", in: Kealhofer 2005: 149-160.
- Griggs, C. B. – S. W. Manning
2009 "A Reappraisal of the Dendrochronology and Dating of Tille Höyük", *Radiocarbon* 51: 711-720.
- Gunter, A. C.
1991 *Gordion Excavations Final Report III. The Bronze Age*, Philadelphia.
- Gusmani, R.
1969 „Der lydische Name der Kybebe“, *Kadmos* 8: 158-161.
1975 *Neue epichorische Schriftzeugnisse aus Sardis (1958-1971)*, Cambridge, Mass.
- Güterbock, H. G.
1979 „Hieroglyphische Miszellen“, *Studia mediterranea Piero Meriggi dedicata*, Rom: 235-245.
- Güterbock, H. G. – R. L. Alexander
1983 "The Second Inscription on Mount Sipylus", *AnSt* 33: 29-32.
- Haas, V.
1970 *Der Kult von Nerik*, Rom.
1977 „Zalpa, die Stadt am Schwarzen Meer und das althethitische Königtum“, *MDOG* 109: 15-26.
1982 *Hethitische Berggötter und hurritische Steindämonen*, Mainz.
1994 *Geschichte der hethitischen Religion (HdO I 15)*, Leiden- New York-Köln.
2006 *Die hethitische Literatur*, Berlin- New York.
- Haspels, C. H. E.
1951 *Phrygie. Explorations archéologique III. La cité de Midas. Céramique et trouvailles diverses*, Paris.
1971 *The Highlands of Phrygia. Sites and Monuments*, Princeton.
2009 *I am the Last of the Travellers. Midas City Excavations and Surveys in the Highlands of Phygia*, v. D. Berndt (ed.), Istanbul.
- Hawkins, J. D.
1993 "The Historical Significance of the KARAHÖYÜK (Elbistan) Stele", *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors*, Ankara: 273-279.
1995 *The Hieroglyphic Inscription of the Sacred Pool Complex at Hattusa (Südburg)*, Wiesbaden.

- 2000 *Corpus of the Hieroglyphic Luwian Inscriptions I 1-3*, Berlin-New York.
- 2008 “The Disappearance of Writing Systems: Hieroglyphic Luwian”, J. Baines et al. (eds.), *The Disappearance of Writing Systems. Perspectives of Writing, Literacy and Communication*, London-Oakville: 31-43.
- 2009 “Cilicia, the Amuq, and Aleppo. New Light in a Dark Age”, *Near Eastern Archaeology* 72/4: 164-173.
- Herbordt, S.
2005 *Die Prinzen- und Beamtsiegel der hethitischen Grossreichszeit auf Tonbullien aus dem Nişantaş-Archiv in Hattuša*, Mainz.
- Houwink ten Cate, Ph. H. J.
1961 *The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera during the Hellenistic Period*, Leiden.
- Hutter, M.
2001 „Luwische Religion in den Traditionen aus Arzawa“, G. Wilhelm (ed.), *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie (StBoT 45)*, Wiesbaden: 224-234.
2003 “Aspects of Luwian Religion”, in: Melchert 2003: 211-280.
2006a (ed.) *Pluralismus und Wandel in den Religionen im vorhellenistischen Anatolien*, Münster.
2006b „Die phrygische Religion als Teil der Religionsgeschichte Anatoliens“, in: Hutter 2006a: 79-96.
2006c “Die Kontinuität des palaischen Sonnengottes Tiyaz in Phrygien”, R. Rollinger – B. Truschnegg (eds.), *Altertum und Mittelmeerraum: Die antike Welt diesseits und jenseits der Levante. Festschrift Peter W. Haider*, Stuttgart: 81-88.
- Hutter, M. – S. Hutter-Braunsar (eds.)
2004 *Offizielle Religion, lokale Kulte und individuelle Religiosität*, Münster.
- İçten, C. – F. Krinzing
2004 „Ein wiederentdecktes Felsrelief aus Ephesos“, *ÖJh* 73: 159-163.
- Işık, F.
1986 „Neue Beobachtungen zur Darstellung von Kultszenen auf urartäischen Rollstempelsiegeln“, *Jdl* 101: 1-22.
1986/1987 „Die Entstehung der frühen Kybelebilder Phrygiens und ihre Einwirkung auf die ionische Plastik“, *ÖJh Beibl* 57: 42-108.
1987 „Zur Entstehung phrygischer Felsdenkmäler“, *AnSt* 37: 163-178.
1995 *Die offenen Felsheiligtümer Urartus und ihre Beziehungen zu denen der Hethiter und der Phryger*, Rom.
1996 „Zum Ursprung lykischer Felsheiligtümer“, *Fremde Zeiten. Festschrift J. Borchhardt I*, Wien: 51-64.
1998 „Ein phrygisch-ionischer Torso der Muttergöttin in Alanya“, *Light on top of the black hill. Studies presented to Halet Çambel*, Istanbul: 435-449.

- 1999 *Doğa Ana Kubaba. Tanrıçaların Egede Buluşması*, Antalya.
- 2000 „Der karische Bergherrscher und sein heiliger Stein in Khibide“, *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens und des ägäischen Bereiches. Festschrift Bakı Ögün* (Asia Minor Studien 39), Bonn: 117-135.
- 2003 *Die Statuen vom Tumulus D bei Elmalı*, Antalya (= *Lycia* 5, 2000).
- 2004 „Zur Entstehung der Falten und des Lächelns in der Ägäis“, M. Novák – F. Prayon – A.-M. Wittke (eds.), *Die Außenwirkung des späthethitischen Kulturraumes. Gütertausch – Kulturkontakt – Kulturtransfer*, Münster: 127-150.
- 2005a „Zu den Anfängen ionischer Architektur“, in: *Neue Forschungen zu Ionien. Asia Minor Studien* 54, Bonn: 21-42.
- 2005b „Zur hethitischen-ionischen Synthese am Felsrelief von Keben“, *Synergia. Festschrift F. Krinzinger II*, Wien: 249-259.
- 2006 „Von anatolischer Säulenhalle zu griechischer Stoa“, *IstMitt* 56: 169-184.
- Ivantchik, A. I.
1993 *Les Cimmériens au Proche-Orient*, Fribourg-Göttingen.
- 2001 *Kimmerier und Skythen*, Moskau-Mainz.
- Karauğuz, G. – H. I. Kunt
2004 *Eskiçağ Kaleleri (Orta Anadolu'nun Güneyi)*, Konya.
- Kealhofer, L. (ed.)
2005 *The Archaeology of Midas and the Phrygians. Recent Work at Gordion*, Philadelphia.
- Kelly-Buccelati, M.
2002 „Ein hurritischer Gang in die Unterwelt“, *MDOG* 134: 131-148.
- Kelp, U.
2004 „Der Einfluss des späthethitischen Kulturraumes auf Orthostaten in Gordion“, in: Novák – Prayon – Wittke 2004: 285-298.
- Klinger, J.
1996 *Untersuchungen zur Rekonstruktion der hattischen Kulturschicht*, Wiesbaden.
- 2008 „Zalpa, Nerik und Hakmiş -Die Bedeutung der nördlichen peripherie Zentralanatoliens in hethitischer Zeit“, G. Wilhelm (ed.), *Hattuša-Boğazköy. Das Hethiterreich im Spannungsfeld des Alten Orients*, Wiesbaden: 277-290.
- Lackenbacher, S. – F. Malbran-Labat
2005 « Ugarit et les Hittites dans les archives de la 'Maison d'Urtenu », *SMEA* 47: 227-240.
- Lane, E.
1996 (ed.) *Cybele, Attis and Related Cult. Essays in Memory of J. M. Vermaseren*, Leiden.

- Laroche, E.
1960 *Éléments orientaux dans la religion grecque ancienne*, Paris.
- Lejeune, M.
1969 « Discussions sur l'alphabet phrygien », *SMEA* 10: 19-47.
1970 « Les inscriptions de Gordion et l'alphabet phrygien », *Kadmos* 9: 51-74.
- Manning, S. W. – M. J. Bruce
2009 (eds.) *Tree-rings, Kings, and Old World Archaeology and Environment. Papers pres. in Honor of P. I. Kuniholm*, Oxford.
- Masson, E.
1979 “La stele de Karahöyük-Elbistan: Nouvelle examen”, *Florilegium Anatolicum. Mélanges E. Laroche*, Paris: 225-241.
- Masson, O.
1962 *Les fragments du poète Hipponax*, Paris.
- Mellink, M.
1956 *A Hittite Cemetery at Gordion*, Philadelphia.
- Mosshammer, A. A.
1977 “Phainias von Ephesos and Chronology”, *CSCA* 10: 105-132.
- Munn, M.
2006 *The Mother of the Gods, Athens, and the Tyranny of Asia. A Study of Sovereignty in Ancient Religion*, Berkeley.
- Muscarella, O. W.
2008 “Again Gordion’s Early Phrygian Destruction Date: ca. 700 +/- B.C.”, E. Genç – D. Çelik (eds.), *Aykut Çınaroğlu’na Armağan. Studies in Honour of Aykut Çınaroğlu*, Istanbul: 175-187.
- Neu, E.
1974 *Der Anitta-Text*, Wiesbaden.
- Neumann, G. – K. Strobel
2005 „Phryger“, *RLA* 10: 543-549.
- Novák, M. – F. Prayon – A.-M. Wittke
2004 (eds.) *Die Außenwirkung des späthethitischen Kulturraumes. Gütertausch -Kulturkontakt -Kulturtransfer*, Münster.
- Otten, H.
1988 *Die Bronzetafel aus Boğazköy. Ein Staatsvertrag Tuthalijas IV.*, Wiesbaden.
- Özgüç, T.
1946 “Anadolu Araştırmaları”, *Belleten* 10: 557-624.
1948 “Archaeological Journeys in the Plain of Elibstan and the Excavation of Karahöyük”, *Belleten* 12: 233-237.
- Pierson, F.
2007 „Pergamon – Bericht über die Arbeiten in der Kampagne 2006“, *AA* 2007/2: 13-70.

- 2009 „Pergamon – Bericht über die Arbeiten in der Kampagne 2008“, AA 2009/2: 129-213.
- Poetto, M.
1988 “In margine della seconda iscrizione luvio-geroglifico del monte Sipylos”, *Vicino Oriente* 7: 171-176.
- 1998 “Traces of Geography in Hieroglyphic Luwian Documents of the Late Empire and Early Post-Empire Period (Boğazköy-Südburg and Kızıldağ IV): The Case of Masa”, *Acts of the IIIrd international Congress of Hittitology*, Ankara: 469-479.
- Popko, M.
1999 „Berg als Ritualschauplatz. Ein Beitrag zur Kenntnis der hethitischen Religion“, *Hethitica* 14: 97-108.
- 2005 *Religions of Asia Minor*, Warschau.
- Prayon, F.
1987 *Phrygische Plastik. Die früheisenzeitliche Bildkunst Zentralanatoliens und ihre Beziehungen zu Griechenland und zum Alten Orient*, Tübingen.
- Roller, L. E.
1981 “The Great Mother at Gordion: The Hellenisation of an Anatolian Cult”, *JHS* 111: 128-143.
- 1983 “The Legend of Midas”, *Classical Antiquity* 2: 298-313.
- 1987 *The Non-verbal Graffiti, Dipinti, and Stamps* (Gordion Special Studies 1), Philadelphia.
- 1989 “The Art of Writing at Gordion”, *Expedition* 31: 54-61.
- 1999 *In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele*, Berkeley-Los Angeles-London.
- 2006 “Midas and the Phrygian Cult Practice”, in: Hutter 2006a: 123-136.
- Roosevelt, Chr. H.
2009 *The Archaeology of Lydia*, Cambridge.
- Rutherford, I.
2006 “Religion at the Greco-Anatolian Interface. The Case of Karia”, in: Hutter 2006a: 139-144.
- Rüster C. – E. Neu
1989 *Hethitisches Zeichenlexikon. Inventar und Interpretation der Keilschriftzeichen aus den Boğazköy-Texten*, Wiesbaden.
- Şahin, S. – R. Tekoğlu
2003 “A Hieroglyphic Stele from Afyon Archaeological Museum”, *Athenaeum* 91: 540-545.
- Scheer, T.
1993 *Mythische Vorväter. Zur Bedeutung griechischer Heroenmythen im Selbstverständnis kleinasiatischer Städte*, München.

- Simon, Z.
2009 „Die ANKARA-Silberschale und das Ende des hethitischen Reiches“, *ZA* 99: 247-269.
- Singer, I.
2006 „Ship Bound for Lukka: A New Interpretation of the Companion Letters RS 94.2530 and RS 94.2523“, *Altorientalische Forschungen* 33: 242-262.
- Spanos, P. Z.
1983 „Einige Bemerkungen zum sogenannten Niobe-Monument bei Manisa (Magnesia ad Sipylum)“, *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. Festschrift Kurt Bittel*, Mainz: 477-483.
- Starke, F.
1979 „Halmašuit im Anitta-Text und die hethitische Ideologie vom Königtum“, *ZA* 69: 47-120.
- Strobel, K.
2001 „Phryger, Lyder, Meder“, T. Bakır (ed.), *Achaemenid Anatolia*, Leiden: 43-55.
- 2004 „Neue Fragen zur Chronologie Gordions und Anatoliens im 1. Jahrtausend v. Chr.“, M. Novák – F. Prayon – A.-M. Wittke (eds.), *Die Außenwirkung des späthethitischen Kulturraumes. Gütertausch – Kulturkontakt – Kulturtransfer*, Münster: 259-284.
- 2005a „Aspekte eines neuen Bildes der Entwicklung Anatoliens in der Frühen Eisenzeit“, A. Çilingiroğlu – G. Darbyshire (eds.), *Anatolian Iron Ages 5*, Ankara: 195-210.
- 2005b „Pteria und das Phrygerreich“, *Eine ganz normale Inschrift und Ähnliches zum Geburtstag. Festschrift Ekkehard Weber*, Wien: 133-154.
- 2005c „Phryger“, *RIA* 10: 546-549.
- 2008a „Die kulturelle und religiöse Entwicklung Altphrygiens I: Kontinuitäten – Brüche – Einflüsse“, E. Schwertheim – E. Winter (eds.), *Neue Forschungen zu Phrygien, (Asia Minor Studien 61)*, Bonn: 123-142.
- 2008b „Die kulturelle und religiöse Entwicklung Altphrygiens II: Von Hattuša nach Gordion. Mit einem Anhang zum Kızıl Dağ“, *Vom Bosphorus bis zum Euphrat – Kleinasien in der Antike. Festschrift Elmar Schwertheim (Asia Minor Studien 65)*, Bonn: 639-671.
- 2008c “The 13th to 11th Centuries B.C.: Questions of Chronology and History in Central and Western Anatolia”, A. Erkanal-Öktü – S. Günel – U. Deniz (eds.), *Batı Anadolu ve Doğu Akdeniz Geç Tunç Çağı Kültürleri. Üzerine Yeni Araştırmaları*, Ankara: 193-208.
- 2008d “A Hittite Fortress on Çevre Kale, Yaraşlı? Some Notes”, *Muhibbe Darga Armağanı*, Istanbul: 451-456.

- 2008e „Neues zur Geographie und Geschichte des Alten Anatolien. Eine Einführung mit einem Beitrag zur hethitischen Geographie des westlichen Anatolien“, K. Strobel (ed.), *New Perspectives on the Historical Geography and Topography of Anatolia in the II and I Millennium B.C. (Eothen 16)*, Florenz: 9-61.
- 2009 „Midas Şehri-Midasstadt: Fragen der historischen und chronologischen Interpretation des Komplexes und seiner Monumente“, *Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shore of the Upper Sea*, Istanbul: 641-656.
- 2010 „Ist das phrygischer Kultzentrum der Matar mit dem hellenistischen und römischen Pessinus identisch? Zur Geographie des Tempelstaates von Pessinus“, *Orbis Terrarum* 9/2003-2007: 207-228.
- Stronach, D.
2008 “The Building Program of Cyrus the Great at Pasargadae and the Date of the Fall of Sardis”, S. M. R. Darbandi – A. Zournatzi (eds.), *Ancient Greece and Ancient Iran: Cross-Cultural Encounters*, Athen: 149-173.
- Strubbe, J. H. M.
2005 *The Inscriptions of Pessinous (IK 66)*, Bonn.
- Sürenhagen, D.
2007 „Hartapu -Ein Sohn Mursilis II.“, A. Archi – R. Francia (eds.), *VI Congresso Internazionale di Ittitologia (SMEA 50)*, Florenz: 729-738.
- Talloon P. – H. Vanhaverbeke – M. Waelkens
2004 “Cult in Retrospect. Religion and Society in Pre-Hellenistic Pisidia”, in: Hutter - Hutter-Brausar 2004: 433-450.
- Talloon P. – J. Poblome – M. Waelkens – H. Vanhaverbeke
2006 “Matar in Pisidia. Phrygian Influences in Southwestern Anatolia“, in: Hutter 2006a: 175-190.
- Toen, H.
2002 “Pessinus 2000. Dating the Temple Area: The Evidence of the Finds”, *Anatolia Antiqua* 10: 145-154.
- Tüfekçi-Sivas, T.
2003a “Wine presses of Western Phrygia”, *Ancient West and East* 2/1: 1-18.
2003b “The newly Discovered Phrygian Façade Monument from Western Phrygia: The monument of Kuzören-Tavuk Pınarı”, *Thracia* 15: 189-196.
2004 “2002 yılı Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar illeri yüzey araştırması, 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, Ankara: 155-166.
2005 “Phrygian Rock-Cut Monuments from Western Phrygia, with observations on their cult functions”, in: A. Çilingiroğlu – G. Darbyshire (eds.), *Anatolian Iron Ages 5*, London: 217-226.
- Uçankuş, T. H.
2002 *Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas'ın Ülkesi Phrygia (Kültür Rehberi)*, Ankara.

- van den Hout, Th. P. J.
1995 *Der Ulmitešup-Vertrag: eine prosopographische Untersuchung*, Wiesbaden.
- Vanschoonwinkel, J.
1990 « Mopsus: Légendes et réalité », *Hethitica* 10: 185-211.
- Vassileva, V.
2003 “King Midas and the Gordion Knot”, *Thracia* 25: 371-382.
2004 „Thrakisch-phrygische Kontakte“, in: *Die Thraker. Das Goldene Reich des Orpheus*, Bonn: 187-194.
- Voigt, M. M.
1994 “Excavations at Gordion 1988-1989: The Yassihöyük Stratigraphy Sequence”, *Anatolian Iron Ages* 3, Ankara: 265-293.
- von der Osten, H. H.
1929 *Explorations in Central Anatolia. Season of 1926*, *Oriental Institute Publications (OIP)* 5, Chicago.
- Welles, C. B.
1934 *Royal Correspondence in the Hellenistic Period*, London.

Side Tiyatrosu ve Çevresinde Onarım-Koruma Uygulamaları ve Sorunları*

Ülkü İzmirligil

Keywords: Side, Pamphylia, Surveys, Excavations, Restorations and their Problems

Anahtar Kelimeler: Side, Pamphylia, Araştırmalar, Kazılar, Onarımlar ve Sorunları

Antalya'nın önemli arkeolojik merkezlerinden biri olan Side, İlkçağda Pamphylia Bölgesi'nin ticaret ve savaş filolarıyla güçlü bir liman kentidir (Res. 1). Aiol ve İyon gibi çeşitli Yunan kabilelerinin istila ettiği Pamphylia, 'tüm kabileler ülkesi' anlamına gelmektedir. Kentin kuruluş tarihi, kesin olarak bilinmemekle beraber, ikinci kolonizasyon hareketi sırasında, yani İÖ 7.yy da Kyme'nin bir kolonisi olarak kurulduğu söylenmiştir. Ancak, daha sonraki çağlarda ana kent ile arasında dini ve kültürel bağ bulunmaması bu tarihleme hakkında kuşku yaratmaktadır. Tarihleme konusunda filolojik alanda çeşitli görüşler ve yorumlar vardır (Mansel 1968: 2-6).

Grekenin Anadolu kıyılarında yaygınlaştığı dönemde bile Anadolu kökenli dilini kullanmakta ısrar eden tek Pamphylia kenti olan Side, bu dilde "nar" anlamına gelmektedir. Hellenistik, hatta Roma Dönemi'ne kadar Side'de yerel dil hâkim olmuştur.

Side, Batılı birçok gezgin ve araştırmacının ilgisini çekmiştir (Corancez 1816: 373-383, Beaufort 1817: 139 vd., Lanckoronski 1890: 125-152, Fellows 1839: 203-204, Spratt-Forbes 1842: 34-35). 19. yy başında buraya gelen Amiral F. Beaufort bir yazıtta gördüğü *Sidetes* sözcüğünden, buranın Side olduğunu saptamış ve yarımadanın planimetrik bir taslağını yapmıştır. Kont Lanckoronski ise çalılarla örtülü tiyatro yapısının akropol olduğunu sanmıştır.

* Bu makale Sayın Ülkü İzmirligil'in 16.03.2010 tarihinde Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü'nün konferansları çerçevesinde sunulan konuşmanın geliştirilmiş metnidir.

Cumhuriyet Dönemi'nde ilk bilimsel araştırmalar 1943 yılında İstanbul Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Başkanı Prof. Dr. A. Müfit Mansel başkanlığında, Türk Tarih Kurumu adına, ele alınmıştır, 1947 yılında başlayan kazılar, 1967 yılına kadar devam etmiş (Resim 2), yedi yıllık aradan sonra 1974 yılında Prof. Dr. Jale İnan başkanlığında Apollon Tapınağı onarımı ile tekrar başlamıştır (Abbasoğlu 2000: 235). Bu çalışmalar, mimarisi Prof. Dr. Mansel, heykeltıraşisi Prof. Dr. İnan, yazıtları Prof. Dr. Bosch tarafından değerlendirilerek yayınlanmıştır (Mansel – Bosch – İnan 1951).

1955-65 yılları arasında kazılar tiyatrodada yürütölmüştür (Mansel – Bean – İnan 1956). Yapıyı kaplayan bitki örtüsü temizlenerek, sahne binasının yıkıntısı kısmen ayıklandıktan ve mimari parçalar tanımlandıktan sonra, Arkeolog-Mimar Dr. Mübin Beken tarafından tiyatronun rölöve ve restitüsyon çizimleri yapılmıştır. Side Tiyatrosu Prof. Mansel tarafından Antoninuslar Dönemi'ne, İS 2. yy ortalarına tarihlendirilerek yayınlanmıştır. Prof. Bean tarafından yayınlanan bir yazıtta “tiyatronun tamiri” olarak bahsedilmektedir (Mansel 1962: 45-56). Son yıllarda bu bölgede yazıtlar üzerine çalışan Prof. Dr. Nollé tiyatronun yapımını Titus Flavius Spartiaticus'a ait olan bu yazıtı yorumlayarak İS 2. yy ortası veya 3. çeyreğine tarihlemektedir (Nollé 2001: 362-364).

Yapılan kazı ve araştırmalar sonucu Side'de tarihi kalıntıların Hellenistik, Roma ve Bizans Dönemlerine ait olduğu anlaşılmaktadır (Plan 1). Hellenistik Dönem kalıntılarında ayakta kalan surlar ve kentin giriş kapıları (Mansel 1968: 127-138) ile antik liman bilinmektedir. Ancak bu devre ait hiçbir yazılı belge bulunmamıştır (Nollé 2001: 457). Bugün büyük bir kısmı betonla örtölen antik limanın su altı ve su üstü kalıntıları 1968'de Dr. Schläger ve Dr. Schäfer tarafından araştırılmış ve planı çıkarılmış, daha sonra Dr. P. Knoblauch tarafından yayınlanmıştır (Knoblauch 1977).

İS 2. ve 3. yy'larda Pamphylia'nın Roma eyaleti olmasıyla başkent olan Side kenti, *nymphaeum*lar hamamlar, tapınaklar ve Agora'lar gibi anıtsal yapılarla donanmıştır. Antik yerleşmenin bulunduğu yarımadaanın en dar yerinde dönemin tüm görkemini, Roma'nın gücünü simgeleyen tiyatro, agoraya bitişik olarak inşaa edilmiştir. Yaklaşık 15.000 seyirci için yapılmış olan bu tiyatronun alt *caveası* doğal toprak eğimi üzerine otururken üst *caveası* Anadolu'da rastlanmayan bir uygulamayla kemerli dış cephesi olan, iki katlı tonozlu bir altyapı üzerine yerleştirilmiştir (Plan 2). Yarım daireyi aşan *caveası* ve orkestrası tonoz örtöülü *parodos*larla, yaklaşık 28 m yükseklikteki 3 katlı sahne binasına bağlanmaktadır (Res. 3-4). Side Tiyatrosu'nun bütün bu yapısal özellikleriyle hem Anadolu tiyatrolarına, hem de İtalya ve

Batı eyaletlerindeki örneklere benzemesiyle tiyatrolar arasında ayrıcalıklı bir yere sahiptir (Bernardi Ferrero 1970: 142).

Side Tiyatrosu'nun tarihi süreç içinde çeşitli değişiklikler ve onarımlar geçirmiş olduğu tarihi kaynaklardan anlaşılmaktadır. Geç İmparatorluk Dönemi'nde, İS 3. yy'ın sonlarında tiyatrodaki yapılan sanat şöenlerinin yerini arena gösterilerine bırakınca, orkestra çukurunun çevresi yüksek bir duvarla çevrilmiştir. Alt oturma sıralarının üzerinde yaklaşık 1.50 m yüksekliğinde devşirme taşlardan yapılmış olan bu duvar, orkestrayı tribünlerden ayırmaktadır (Res. 5). Burada gladyatör yarışmaları ve vahşi hayvan mücadelelerinin (venationes) düzenlenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu duvarın dış cephesinin su geçirmez bir harçla sıvanması, sahne binası önünde yer alan *pulpitum*un cephesinde de aynı sıra olması orkestranın su ile doldurularak deniz savaşları (Navmahia) için kullanıldığını göstermektedir.

Kazı ve onarım çalışması sırasında *pulpitum*un cephe duvarı derz aralarında bulunan sikkelerin İS 3. yy'a ait olması orkestranın arena olarak kullanıldığı dönemde yeniden tamir edildiğini göstermektedir. Ayrıca Prof. Dr. Mustafa Adak tarafından incelenen, 3. yy sonu 4. yy başında ait olan bir yazıtta Crispinus adlı bir kişi tarafından *logeionun* (*pulpitum*) onarıldığının belirtilmesi bu hususu desteklemektedir (Adak – Onur 2010). Vahşi hayvan mücadelesi oyunlarının yapıldığı, üzerinde kabartma ve yazıt bulunan İS 3. yy olduğu anlaşılan iki heykel kaidesinde görülmektedir (Res. 6-7). Söz konusu oyunların düzenleyicisi Modesta adında bir kadın ve Modestus adında bir erkek için mahallenin *gerusiası* tarafından dikilmiştir (Mansel 1978: 209-10).

İS 3. yy sonlarına doğru Roma'nın altın çağı bitmiştir. Dağlardan inen kavimlerin saldırısı, Side'yi giderek daha fazla hırpalamaya başlamıştır. İS 4. yy. ortalarına doğru kente bir iç sur yapılması kaçınılmaz duruma gelince, tiyatroların görkemli sahne binası, Attius Philippus tarafından yaptırılan surun bir parçası haline gelmiştir. Sahne binasının Agora'ya açılan kapıları örülerek, yapının içi toprak ve çevredeki yapılardan devşirme malzeme ile doldurulmuştur.

İS 4. yy sonlarına doğru Side'nin yeniden kalkındığı, sur çemberini aşarak nekropol alanına yayıldığı bilinmektedir (Eyice 1960: 54, Eyice 1957: 130-133). Bizans döneminde ise, İS 5-6 yy'larda Side 'Piskoposluk Merkezi' olmasıyla kentte dinsel yaşam egemen olmuş, tiyatro açık hava kilisesine dönüştürülerek oturma sıralarının doğu ve batı uçlarına üzeri tonoz örtülü iki küçük şapel eklenmiştir (Plan 3) (Mansel 1978: 211). Alt *caveanın* batı ucunda yedi sıra sökülerek inşa edilen şapelin cephesinde yer alan kapının söveleri

ve *lentosu* çalışmalarımız sırasında yerinde bulunamamıştır. Muhtemelen 1971 ihalesi sırasında tahrip olmuştur (Res. 8). 1999 yılında doğu *parodosta* yapılan kazı sonucu geç dönemde burada yapılan değişikliklerle tonoz örtülü ve arka duvarında fresk bulunan bir şapel daha ortaya çıkmıştır (Res. 9)¹.

Yapılan epigrafik çalışmalardan da tiyatronun 5.-6. yy'da kilise olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Erken Bizans Dönemi'nde İS 3.-6. yy arası geçirdiği şiddetli depremlerde (Guidoboni 1994, Karagöz 2005: 41) büyük hasar gören yapılardan biri de tiyatro olmuştur. Yıkılan üst kat galerileri bir daha onarılmamıştır. Ancak kemerleri yıkılan alt kat galerileri konglomera yerine kumtaşı kullanılarak özellikle E, F, G, H akslarındaki kemerler Bizans Dönemi'nde düzensiz bir şekilde onarılmıştır (Mansel 1978: 211, İzmirligil 2004b: 249-261) (Plan 4, Res. 10). Kilit taşları üzerinde bulunan yuvarlak çerçeve içindeki haç motifler de bunu göstermektedir. Bu dönemde dış galeri ve arkasındaki mekânlardan bazılarının zeminleri mozaiklerle döşenmiş hatta şapel olarak kullanılmıştır.

Tiyatronun onarımı ile ilgili yazıtlar da yapılan onarımlara ait belgelerdir. Sütunlu caddenin kenarında bulunmuş 4 anıtsal yazıtın ikisinde de *tabula ansata* içinde şiir diliyle tiyatro 'ünü tüm dünyaya yayılmış anıtsal bir yapıt' olarak belirtilmekte, eski prokonsül Phronton'un girişimi ve kentin kendi imkânları ile fil ayakları (*pessos*) ve kemerlerin (*apsis*) onarıldığı söylenmektedir (Mansel 1978: 211-12, Mansel 1964: 240) (Res. 11-12). Diğer yazıtlarda ise Teodoros ve oğlunun onarım işinde emekleri geçtiği bildirilmektedir. Ayrıca bunlardan başka yazıtlardan birinde Glykon'un oğlu (...) İmos'un *scenae fronsun* üst katına ait tanrı heykellerini yaptırdığı belirtilmektedir (Nollé 2001 no.140, Mansel 1978: 205, Bean 1965: 6-7). Bu husus, o dönemde tiyatro cephesinin henüz tümüyle yıkılmadığını da göstermektedir.

Side'de bulunan Bizans yapılarının 9.-10. yy'dan daha geç olmadığı çeşitli yazılı kaynaklardan ve arkeolojik belgelerden anlaşılmaktadır. Özellikle Arap donanmasının akınları ile huzuru bozulan halk, bu dönemde Side'yi terk etmiştir. Oturulmaz hale gelen kent çeşitli depremler ve yangınlarla harabe haline gelmiştir. Yüksek yapısıyla uzaktan seçilen tiyatro bile toprağın ve bitki örtüsünün altında gömülü kalan Roma'nın görkemi, zamana ve doğaya yenik düşmüştür.

1 Konservasyon çalışmaları Restorasyon ve Konservasyon Merkez Laboratuvarı restoratörlerinden Gülseren Dikilitaş ve Burak Aydoğdu tarafından yapılmıştır. G.Dikilitaş tarafından üç ayrı dönem saptanmıştır.

18. yy sonunda Girit'te çıkan isyanlardan dolayı 1900 yıllarında Giritli Müslüman göçmenlerin yarımada'ya yerleşmesiyle Selimiye Köyü'nün kurulmasına değin Side bir harabeler yığını olarak kalmıştır.

1947 yılında Side'de Prof. Dr. A. M. Mansel başkanlığında kazıların başlamasıyla Selimiye Köyü'ne hareket gelmiştir. 1955-65 tarihleri arasında tiyatrodaki kazılar teknik olanaklardan yoksun güç koşullar altında yürütülmüştür. Bu nedenle, bu dönemde tiyatronun onarımı ele alınamamıştır.

Tiyatronun onarımının, ilk defa, 1966 yılında UNESCO'nun işbirliği ile gerçekleşmesi planlanmıştır. Hatta onarım ekibinin çalışması için yapılan şantiye binaları tamamlanmış, UNESCO danışmanı Piero Sanpaolesi Side'nin mevcut durumunu inceleyerek bir rapor hazırlamıştır. Antik kentin korunması, özellikle tiyatronun estetik ve teknik onarım sorunları hakkında hazırladığı bu raporda yerleşmenin yakın bir bölgeye taşınmasını, antik kentle bütünleşmiş olan eski Selimiye köyünün dondurularak korunmasını öngörüyordu. Tiyatronun onarımı için araç, gereç, onarım ustaları, yönetim bürosu önererek 3,5 yıllık bir inşaat dönemi ve 2 milyon dolarlık bir bütçe tahmin etmiştir. Ancak ilişkiler istendiği şekilde gelişmediğinden bu proje gerçekleştirilememiştir.

1969 yılında Turizm ve Tanıtma Bakanlığı tarafından 'Side ve Çevresi İmar Planı Uluslararası Yarışması'nın ardından güncellik kazanan Side Tiyatrosu 1971'de Bakanlık programına alınmıştır (Res. 13). Bu tarihte Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından ihale yoluyla yapının onarımına başlanmıştır, ayrıntılı bir rölöve ve restorasyon projesi yapılmadan girişilen bu uygulamada tiyatro'nun alt *cavea*sındaki basamaklar özgün yerlerinden sökülerek, gelişigüzel yerlere oturtulmuş, eksik olanların yerlerine beton dökülmüş fazla aşınmış olanlar ise yeniden tıraşlanmıştır. Basamaklar kalın harçla üst üste oturtulduğundan alt *cavea*da 29 sıra yerine, *diazoma* seviyesine kadar 28 oturma sırası yerleştirilebilmiştir. Artan son sıra *diazoma* kotu üzerine konulmuştur. Böylece yapılan onarım sonucu alt *cavea*nın planı ve eğimi, hatta akustiği de bozulmuştur. Ayrıca bu çalışma sırasında tiyatronun çeşitli yerlerinden, özgün yerleri tespit edilmeden, agoraya çekilen mimari parçalar ileride yapılan çalışmalarda karışıklıklara yol açmıştır.

Bunun üzerine Prof. Mansel'in müdahalesiyle durdurulan, düzeltilmesi imkânsız olan bu tahribin ardından, Genel Müdürlük tarafından Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fotogrametri Merkezi'ne (Özdural 1978a: 35-38, Özdural 1978b) tiyatronun 1/50 ölçekli rölöve projesi yaptırılmışsa da alt *cavea*nın özgün durumu belgelenmeden kalmıştır.

Tiyatronun özellikle sahne binasının kısmen toprak altında olduğu sırada yapılmış olan bu rölöve sonucu, 1971 yılında projersiz yapılan onarımda geri dönülmez hatalar yapılmıştır. Aşağıda verilen bazı örneklerde uygulamalar sonucu ortaya çıkan aksaklıklar görülmektedir:

- *Diazoma* da yer alan bloklar belgelenmeden boşaltıldığından özgün durumu bozulmuştur (Res. 13-14). Büyük bir olasılıkla *diazomanın* ön cephesini meydana getiren bu blokların bir kısmı basamakların onarımında kullanılmış olmalıdır. Böylece, onarım öncesi belgelemenin ne kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır.
- *Analemma* duvarının kazısı bitmeden hatta duvarın varlığı bile bilinmeden betondan yapılmış olan oturma sıralarından bazılarının duvarın üzerine inşa edilmesi duvarda çatlak ve kırılma gibi bozulmalara sebep olduğu gibi tiyatronun planı da değişikliğe uğramıştır (Plan 5-6, Res. 15). Bu husus, arkeolojik alanlarda yapılan ihalelerde ne kadar dikkatli olmamız gerektiğini bir kez daha hatırlatmaktadır.

Prof. Mansel, Side kitabında yapılan bu onarımı ‘tahribat’ olarak değerlendirek şöyle der, “ümit edelim ki bu anıtsal yapının artık değiştirilmesi mümkün olmayan bu acıklı akıbeti bizlere bir ders olur ve onarım kisvesi altında bu kabil tahrip işlerine tekrar girilmez. Bunu halen iş başında bulunan değerli ve dinamik genç mimar ve teknisyenlerimizden beklemek hakkımızdır” (Mansel 1978: 213). Değerli Hocamız Prof. Mansel’in bu sözlerini hiç unutmamak ve yapılan işlerin bilimsel olarak yürütülmesini sağlamak için daima özen gösterdik. Buna rağmen bizim dışımızda alınan kararlarla yapılan ihalelerde gerçekleşen uygulamaların yirmi, otuz yıl öncesinden çok farklı olmadığı görülmektedir.

1982 yılında Kültür Bakanlığı adına yeniden ele alınan Side Tiyatrosu’nda, yapının aşamalı restorasyonuna yönelik bir program doğrultusunda çalışmalar başlatılarak onarım projesinin yapılması amaçlanmıştır. Ancak, 2008 yılına kadar 26 yıl süren kazılar sonucu, tiyatronun onarımı için mevcut olanaklarla ‘kısa vadeli’ çalışmalar yapılabilmemiş bu çapta bir onarım çalışmasının gerektirdiği ‘uzun vadeli’ planlama uygulamasına başlanamamıştır (İzmirligil 1984: 313-321, İzmirligil 1985: 387-395, İzmirligil 1986: 127-135, İzmirligil 1990: 193-200, İzmirligil 1993: 243-252). Öncelikle 1983 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi’nden Prof. Dr. Müfit Yorulmaz ve Prof. Dr. İsmet Aka tarafından tiyatro yapısı için bir statik rapor hazırlanmış, tehlikeli bölümler tespit edilerek, kazı ve onarım öncesi alınması gereken ivedi önlemler belirlenmiştir. Bu rapora göre, uzun zaman süreci içinde tiyatrodan ortaya çıkan

bozulmalar, bir süre daha, özellikle deprem gibi bir etken devreye girmezse mevcut durumlarını koruyabilecekleri, ancak bu tür yığma yapıların çoğu zaman aniden çökebilen sistemler olduğu belirtilmektedir (Yorulmaz – İzmirligil 1993) (Res. 16). Bu durumda, çalışma alanlarında önlemlerin alınması gerektiği anlaşılmış ve Antalya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu kararlarıyla çeşitli önlemler projelendirilmiş, özellikle ziyaretçilerin dolaştığı alanlarda kemerler askıya alınmıştır (Res. 17).

Ön hazırlığın en önemli aşaması olarak 1983-85 yılları arasında tiyatroya bitişik olan Agora'nın, zeminde bulunan Geç Dönem suru için buraya yığılan dolgu toprak temizlenerek, bu alanda mimari parçalar tipolojik gruplar halinde düzenlenmiştir. Büyük bir kısmı orkestra içinde yığılı olan (Res. 18) ve bir kısmı 1971 ihale sonucu *agoraya* çekilmiş olan bu parçaların ayrıntılı dökümü yapılmış tümü sahne binası cephesindeki yerlerine göre kotlanarak, rölöve, restitüsyon çalışmalarına başlanmıştır (İzmirligil 1983: 291-295) (Res. 19). Tiyatroya ait mimari parçaların tümlenerek onarılmasının yanı sıra, aynı alanda bulunan *agora portiklerine* ait parçalar da onarılmıştır (Res. 20-21).

Yapıya yönelik koruma-onarım çalışmalarında ise ilke olarak yapıya en az müdahale etme yöntemi seçilerek daha çok koruma ağırlıklı *anastylosis* çalışmaları uygulanmıştır. Yapı malzemesinin bozulma durumları tespit edilerek belgeleme projeleri yapılmış ve çözüm önerileri araştırılmıştır.

1985-89 yılları arasında Yüksek Mimar Müren Beykan mevcut mimari parçalarla sahne cephesi (*sceanae frons*) için bir restitüsyon denemesi yapmıştır. 1960'lı yıllardan (Mansel 1978: 200-201) farklı bir restitüsyon denemesi ortaya çıkararak, 2 katlı gösterilen sahne binasının, aslında 3 katlı olduğu ve bazı mimari parçaların yerlerinde değişiklikler yapıldığı saptanmıştır. O sırada, parodos kazıları henüz yapılmadığından 2. ve 3. katın yükseklikleri belirlenememiştir (İzmirligil 1986: 127-135) (Plan 7).

1992'den itibaren kazıya katılan Prof. Dr. Reha Günay ve ekibi tiyatroya ait mimari parçaların belgelenmesine devam etmiştir. Bunun yanı sıra, 1993-95 yılları arasında kazıya katılan Graz Üniversitesi'nden Mimar Doç. Dr. Karl Friedrich Gollmann, tiyatronun *diazomasında* ölçüm ve araştırmalar yapmıştır. Sonuçta *diazomadan* üst *caveaya* çıkan merdivenler tespit edilerek restitüsyon denemeleri gerçekleştirilmiştir (Plan 8, Res. 22). Daha önce 1960'lı yıllarda yapılan çizimlerde *diazoma* ile üst *caveaya* çıkan merdivenlerin izi bulunmadığı bilinmekteydi (Mansel 1978: 197-198). Daha sonra Prof. Dr. Günay tarafından orkestra, *diazoma* ve *ambulacrum* ile üst *cavea*'da ölçümler yapılarak onarım ön hazırlık ve düzenleme çalışmaları yapılmıştır (Günay 2003: 272-277).

1999-2002 yılları arasında Efes Kazı Başkanlığı tarafından geçici bir süre için tahsis edilen kule, vinç ile kazı ve onarım işleri hız kazanmıştır (Res. 23). Bu sırada *parodos*ların kazısında *scaenae fronsa* ait mimari parçaların düşüş yerlerine göre belgelenmesi ve mimari parçaların birleştirilmesi sonucu sahne binası cephesine ait sütun yükseklikleri 2. kat 4.76 m, 3. kat 3.51 m olarak Dr. M. Büyükkolancı tarafından belirlenmiştir (İzmirligil – Günay 2001: 336, Büyükkolancı 2003: 267-269). Sonuç olarak 3 katlı olan sahne cephesinin 2. kat yüksekliği 8.65 m, 3. kat yüksekliği ise 6.50 m olduğu kesinleşmiş olup bir restitüsyon denemesi yapılmıştır. Dr. H. S. Alanyalı tarafından ise, kaset kabartmaları gruplara ayrılmış ve yapıdaki konumları kesinleşmiştir (Alanyalı 2003: 269-272). Ayrıca *podium* kabartmaları incelenerek değerlendirilmiştir (Alanyalı 2004: 11-18).

2000-2001 yıllarında dış galeriler ve arkasındaki mekânlar Prof. Dr. Günay tarafından statik ve malzeme açısından incelenerek projelendirilmiş ayrıca mimari parçaların daha önce yapılan rölövelerine dayanarak *scaenae fronsun* restitüsyon denemesi yapılmış *podium* alt kotundan itibaren yaklaşık 28 m olduğu belirlenmiştir (Günay 2008: 541-555).

Bu dönemde koruma-onarım programı kapsamında doğu *parodos analemme* duvarı, *pulpitum*, *Latrine*, sahne binasının Agora'ya bakan arka cephesi duvarının (Res. 24-25, Plan 9) koruma-onarım projeleri Mimar Leyla Gültekin tarafından yapılmış olan uygulama, ihale yoluyla kontrolümüz altında yürütülmüştür (İzmirligil 2004b: 249-261).

Prof.Dr. Mansel tarafından mevcut tiyatro yapısının, Hellenistik veya Erken Roma Dönemi'ne ait bir tiyatronun, İS 2. yy Roma İmparatorluk Dönemi'nde genişletilmiş olabileceği belirtilmektedir. Yapılan kazı çalışmaları sırasında arkeolog İ. Akan Atila tarafından tiyatronun alt *caveasında* mevcut oturma sıraları altında, eski oturma basamakları tespit edilmiştir (Res. 26). Ayrıca, Dionysos Tapınağı'nın güneydoğu ucunun, tiyatronun dış galerisi tarafından kesilmesi de, Dionysos Tapınağı'nın daha eski olduğu, tiyatronun Roma İmparatorluk Dönemi'nde genişletildiği fikrini desteklemektedir. Dr. Büyükkolancı, Dionysos Tapınağı'nın sahne binası kazısından çıkan mimari parçalarını değerlendirerek, Erken Roma Augustus Dönemi'ne ait olduğunu belirlemiştir (Büyükkolancı 2008: 259-282). Daha sonra bu alanda 2005-2006 yıllarında Dr. Mehmet Özhanlı tarafından, düzenleme çalışmaları yapılmıştır (İzmirligil – Özhanlı 2007: 567-569). 2009 yılında kazı başkanı Doç. Dr. Alanyalı tarafından yapılan sondaj çalışmalarında, Dionysos Tapınağı'nın erken dönemi incelenmiş ve İÖ 1. yy'a kadar indiği tespit edilmiştir. Bu incelemeler ilerledikçe tiyatronun ilk yapımı belirlenebilecektir (Plan 10).

2001 yılındaki ihale ile alt *caveada* turizm baskısıyla yapılan hızlı onarım işlerinin ağırlık kazanmasıyla, tiyatronun onarımı kazı ekibinin kontrolü dışında kalmıştır. Müteahhit firmanın alt *cavea* sıralarının onarımında taşın özgün malzemesine uygunluğu ve mukavemeti incelenmeden, az bozulmuş taşların değiştirilmesi eğilimi, kazı ekibini işbirliği yapmakta zorlamıştır. Alt *caveada* ilk dönem basamaklar inceleneceği yerde üzerleri kapatılmıştır.

Side Tiyatrosu'nda, daha önce belirttiğim gibi ancak "kısa vadeli" onarım işleri yapılabilmektedir. Tarihi yapılarda özellikle koruma-onarım projesi öncesi ön hazırlıklar çeşitli aşamalar halinde ele alınması gerektiği bilinmektedir. Bunlar sırasıyla: belgeleme çalışmaları, rölöve ve restitüsyon çalışmaları, analiz ve analitik çalışmalar, koruma-onarım projesi.

Bu aşamalardan elde edilen verilere dayanarak estetik kriterlerle şekillenerek koruma-onarım projesi hazırlanır ve restorasyon uygulaması bunun sonucudur. Koruma-onarım projesi, kazıların analiz ve araştırmaların belgeleme işlemlerinin sonuçlandığı bir aşama olup onarım yalnızca kararların uygulanmasıdır. Acele ve eksik yapılan her onarım telafi edilemez yanlışlıklarla sonuçlanabilir. Tarihi yapılarda koruma-onarım sorunlarıyla ilgili iki, üç nokta üzerinde durmak istiyorum:

1. Tarihi çevrenin korunması değerlendirilmesi ve bugünün yaşantısına olumlu katkıda bulunması uzun vadeli bütçesi olan programlar kapsamında ele alınması önem taşımaktadır. Hatta bu planlamanın makro ölçekte, yani ülke bölge ve sit ölçeğinde yapılan projelerle daha sağlıklı sonuçlara ulaşılabilir. Sit tümüyle ele alınmazsa, onarım için seçilen tekil örnekler anıtsallaşmış olur. Onarılan anıt, yanıltıcı bir odak noktası meydana getirebilir. Özellikle arkeolojik alanlarda koruma-onarım sorunlarına tek anıt ölçeğinde bakmamamız gerekmektedir.
2. Ülkemiz 1950'lerden beri koruma-onarım alanında birçok uluslararası karara katılmış olmasına rağmen, yapılan bazı onarım uygulamaları, koruma ilkelerinin göz önüne alınmadığı, neredeyse bilinmediği kaygısına düşürmektedir. Arkeolojik alanlarda eskitme usulüyle ihale sisteminin iyi sonuç vermediği bir gerçektir. İhale, ancak ön çalışmaların ve koruma-onarım projesinin hazır olduğu zaman, uzmanların denetiminde yapılması halinde iyi sonuç verebilir. Oysaki ihalelerde ön hazırlık (belgeleme, analiz vb) süresi çok kısa tutulmakta, malzeme analizlerine yeterince önem verilmemektedir.
3. Koruma-onarım alanında sürekli bir donanım gereklidir. Restoratör-Mimar, Mühendis, Konservatör, Kimyager gibi disiplinlerarası çalışmalar

yapabilecek uzmanlarla yürütülmesi önem taşır. Ülkemizde uygulama deneyimi bulunan ehliyetli kişilerin az sayıda olması da kontroldeki denetim kaygımızı daha çok arttırmaktadır.

Anadolu'nun en görkemli tiyatroları arasında yer alan Side Tiyatrosu, tarihten günümüze kalan ve korunması gereken maddi belgelerden biridir. Bu maddi belgenin, gelecek kuşaklara doğru yöntemlerle uygulanarak bozulmadan aktarılması gerekmektedir.

Ülkü İzmirliġil Arkeolog-Mimar (Emekli)

Moda Cad. Cem Sok. No: 10/3

34710 Kadıköy

İstanbul / Türkiye

izmirliġil@yahoo.com

Kısaltmalar ve Kaynakça

- Abbasoğlu, H.
2000 “Side Kazıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara: 235-240.
- Adak, M. – F. Onur
2010 “Side’de Epigrafik Çalışmalar”, *Side’ye Emek Verenler Sempozyumu 2007*, İstanbul.
- Alanyalı, H. S.
2003 “Dionysos Frizi ve Kaset Kabartmaları Çalışmaları”, *24. Kazı Sonuçları Toplantısı II*: 269-272.
- 2004 „Gedanken zum Kybele-Kult im Römischen Pamphylien am Beispiel von Side und Perge“, *Anadolu’da Doğu (Festschrift für Fahri Işık zum 60. Geburtstag)*, İstanbul: 11-18.
- Bean, G. E.
1965 *Side Kitabeleri (The Inscriptions of Side)*, Ankara.
- Bernardi Ferrero, D. de
1970 *Teatri classici in Asia Minore, citta dalla Troade alla Pamfilia* (Vol. III.), Rom.
- Beaufort, F.
1817 *Karamania or a brief description of the south coast of Asia Minor*, London.
- Büyükkolancı, M.
2003 “Parodos 1 ve 2 Kazıları sonucu sahne binası cephe mimarisi”, *24. Kazı Sonuçları Toplantısı II*: 267-269.
- 2008 “Side Dionysos Tapınağına ilişkin yeni bulgular”, Euergetes – Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu’na 65.Yaş Armağanı (Cilt 1), İstanbul: 259-282.
- Corancez, L. A. O.
1816 *Itinéraire d’une partie peu connue de L’Asie Mineure*, Paris: 373-383.
- Eyice, S.
1957 « La ville byzantine de Side en Pamphylie », *X. Milletlerarası Bizans Tetkikleri Kongresi Tebliğleri*, İstanbul: 130-133.
- 1960 “Side’nin Bizans Devrine Ait Binalarının Sanat Tarihi Bakımından Değerleri”, *V. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, Ankara: 53-60.
- Guidoboni, E.
1994 *Catalogue of ancient earthquakes in the Mediterranean area up to the 10th Century*, Roma.
- Fellows, Ch.
1839 *A Journal written during an excursion in Asia Minor*, London: 203-204.
- Günay, R.
2003 “Orkestra, Diazoma, Ambulacrom ile Üst Cavea’da Onarım Ön Hazırlık ve Düzenleme Çalışmaları”, *24. Kazı Sonuçları Toplantısı* (Cilt II): 272-277.

- 2008 “Side Antik Tiyatrosu Sahne Binası 1992-2006 Yılları Çalışmaları Sonucu Ön Rapor”, *Euergetes – Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu’na 65. Yaş Armağanı* (Cilt 1), İstanbul: 541-555.
- İzmirligil, Ü.
1983 “Side Tiyatrosu Kazı, Onarım ve Çevre Düzenlemesi 1982”, *V. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara: 291-295.
- 1984 “Side Tiyatrosu ve Çevresi Kazı, Onarım ve Düzenleme Çalışmaları 1983”, *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı II*, İzmir: 313-321.
- 1985 “Side Tiyatrosu ve Çevresi Kazı, Onarım ve Düzenleme Çalışmaları 1984”, *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara: 387-395.
- 1986 “Side Tiyatrosu ve Çevresi Kazı, Onarım ve Düzenleme Çalışmaları 1985”, *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı II*, Ankara: 127-135.
- 1990 “Side Tiyatrosu ve Çevresi Kazı, Onarım ve Düzenleme Çalışmaları 1989”, *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara: 193-200.
- 1991 “Side Tiyatrosu ve Çevresi Kazı, Onarım ve Düzenleme Çalışmaları 1990”, *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Çanakkale: 259-263.
- 1993 “Side Tiyatrosu ve *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara 1992”, *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı II*, Ankara: 243-252.
- 2004a “Side Tiyatrosu ve Çevresinde Kazı, Koruma Onarım Çalışmaları (2003)”, *14. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Nevşehir: 281-288.
- 2004b “Side Tiyatrosu ve Bizans Dönemi Kullanımı” *Sanat Tarihi Defterleri 8, Metin Ahunbay’a Armağan, Bizans Mimarisi Üzerine Yazılar*, İstanbul: 249-261
- İzmirligil, Ü. – R. Günay
2001 “Side Tiyatrosu’nda Kazı ve Koruma Onarım Hazırlık Çalışmaları 1999”, *22. Kazı Sonuçları Toplantısı II*, Ankara: 335-344.
- İzmirligil, Ü. – M. Özhanlı
2007 “Side Tiyatrosu ve Çevresinde Kazı-Düzenleme Çalışmaları (2006)”, *29. Kazı Sonuçları Toplantısı III*, Ankara: 567-578.
- Karagöz, Ş.
2005 *Eskiçağda Depremler*, İstanbul.
- Knoblauch, P.
1977 *Die Hafenanlagen und die anschliessenden Seemauern von Side*, Ankara.
- Lanckosronski, G. K.
1890 *Städte Pamphylens und Pisidiens I*, Wien.
- Mansel, A. M. – E. Bosch – J. İnan
1951 *1947 Senesi Side Kazılarına Dair Ön Rapor*, Ankara.
- Mansel, A. M. – G. E. Bean – J. İnan
1956 *Side Agorası ve Civarındaki Binalar, 1948 Kazılarına Dair Bir Rapor*, Ankara.

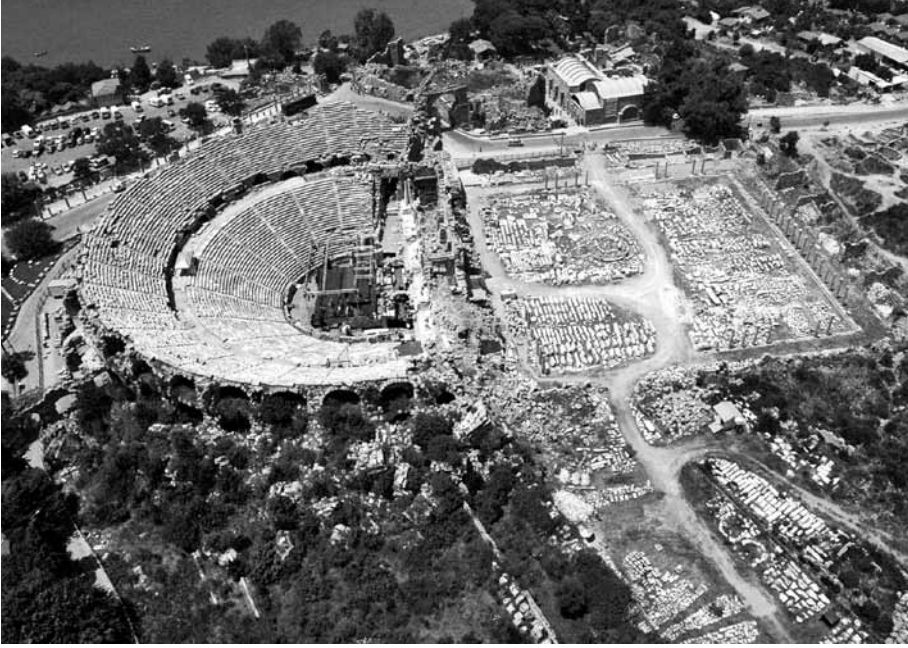
- Mansel, A. M.
1962 "Side Tiyatrosu", *Bulleten XXVI / 101*: 45-56.
- 1964 „Restaurationen und Umänderungen des Theaters von Side in Byzantinischer Zeit“, *Actes du XIIe Congres International des Etudes Byzantines* (Vol. III), Beograd: 239-243.
- 1968 "Side'nin Doğu Şehir Kapısı-1966 Kazısına Dair Ön Rapor", *Bulleten XXII / 126*: 127-138.
- 1978 *Side. 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmaları Sonuçları*, Ankara.
- Nollé, J.
2001 *Side im Altertum, Geschichte und Zeugnisse II, Inschriften griechischer Stadte aus Kleinasien 44*, Bonn.
- Özdural, A.
1978a "Fotogrametrik Ölçü Yöntemiyle Side Tiyatrosu", *Türk Tiyatrosu*: 35-38.
- 1978b "Photogrammetric Survey of the Amphitheatre of Side", *Fotogrametria dei Monumenti*: 115-120.
- Spratt, T. A. B. – E. Forbes
1842 *Travels in Lycia II*, London.
- Yorulmaz, M. – Ü. İzmirligil
1993 "The Antique Theater of Side", *Assembly Halls from Antiquity to Present*, IASS, İstanbul.

Res. 1 Side Genel Görünüm

Res. 2 1947'de Selimiye Köyü

Res. 3 Side Tiyatrosu (2001)

Res. 4 Side Tiyatrosu Dış Görünüş

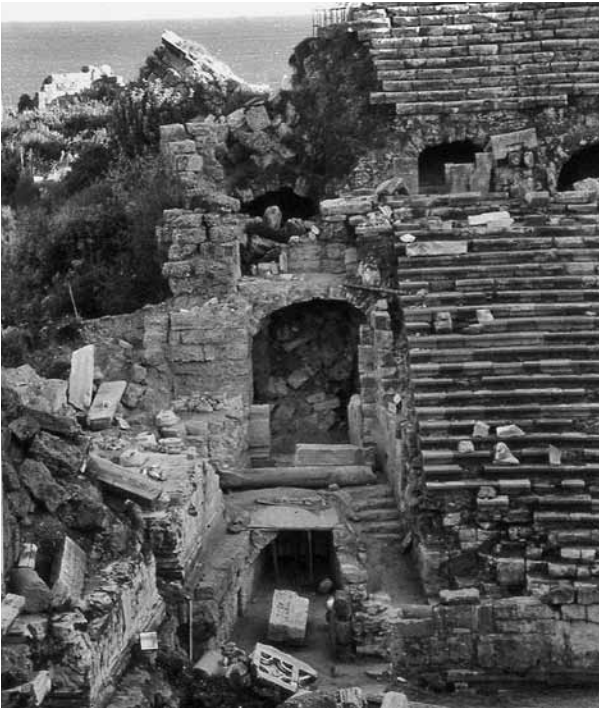
Res. 5 Orkestra Çevresindeki Duvar

Res. 6-7 Hayvan Mücadelesi Oyunlarını Gösteren Heykel Kaideleri

Res. 8 Batı Parodos Şapeli

Res. 9 Doğu Parodos Şapeli

Res. 10 Dış galeri E-F Aksları

Res. 11-12 Tiyatro Onarımı Hakkında Yazıtlar

Res. 13 Diazoma Onarım Öncesi (1971)

Res. 15 Analemma Duvarında Bozulmalar

Res. 14
Diazoma (1983)

Res. 16
Dış Galerideki Deprem
Yıkıntıları

Res. 17
Dış Galeride Askiya
Alınan Kemerler

Res. 18
Kazı Öncesi Orkestra (1982)

Res. 19
Scaenae Frons Parçalarının
Agora'da Düzenlenmesi

Res. 20
Sceanae Frons
Parçalarının Onarımı

Res. 21
Agora Portik Onarımı

Res. 22
Diazoma ve Alt Cavea

Res. 23 *Scaenae 2002 Kazı Çalışmaları Sonu*

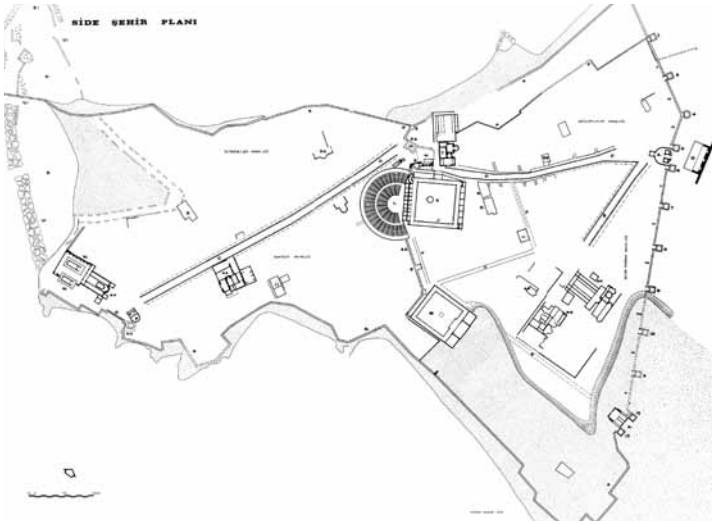
Res. 24 *Sahne Binası Arka Cephesi Onarım Öncesi*

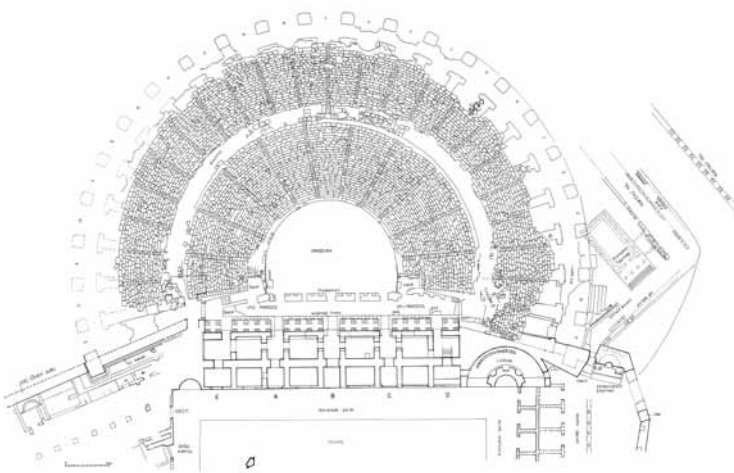
Res. 25 *Onarım Sonrası*

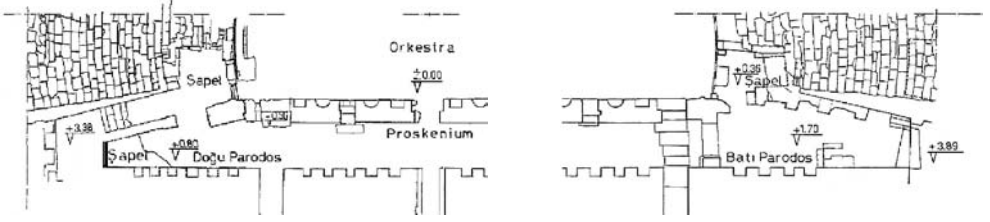
Res. 26
Tiyatronun İlk Yapımına
Ait Oturma Sırası

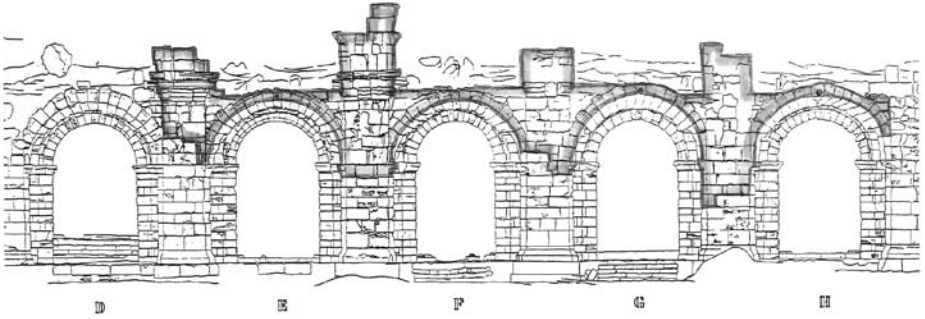
Plan 1
Side Planı

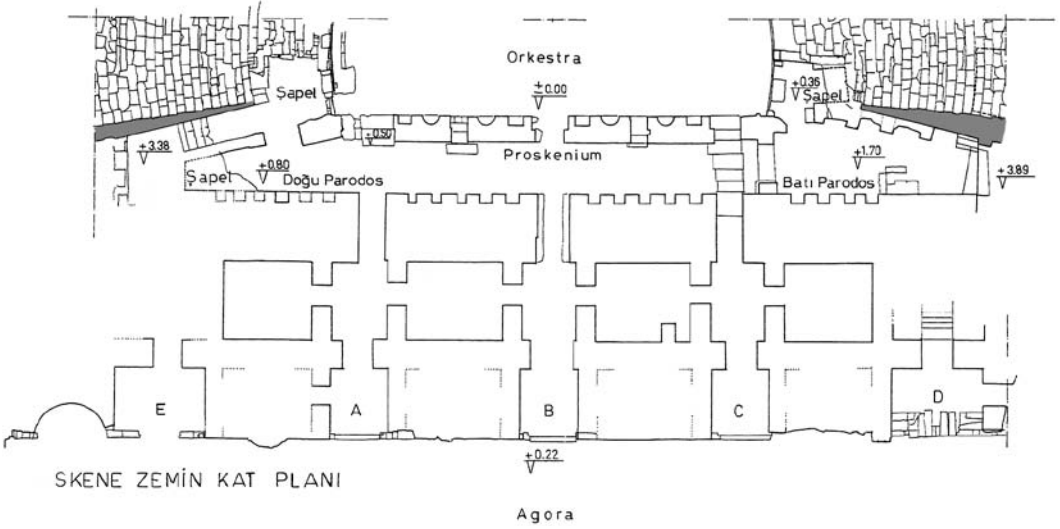
Plan 2
Side Tiyatrosu ve
Çevresi (Özdural'ın
fotogrametrik planı
genişletilmiştir)

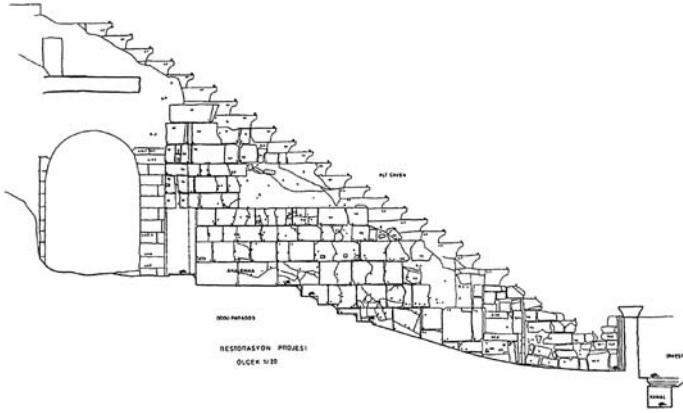
Plan 3 Doğu ve Batı Parodoslardaki Şapeller

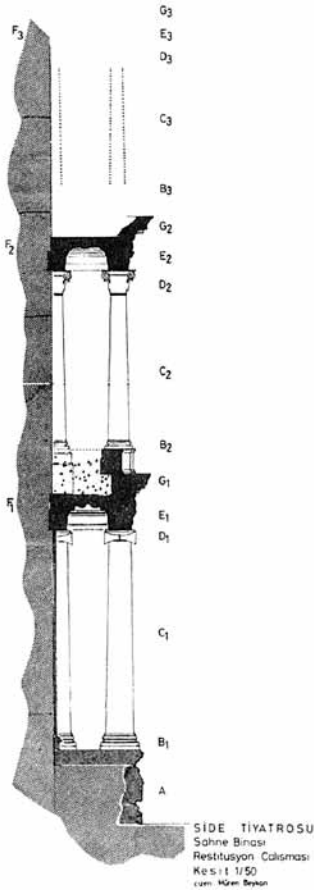
Plan 4 Side Tiyatrosu Dış Galeri Bizans Dönemi Onarımı

Plan 5 Sahne Binası Zemin Kat Planı

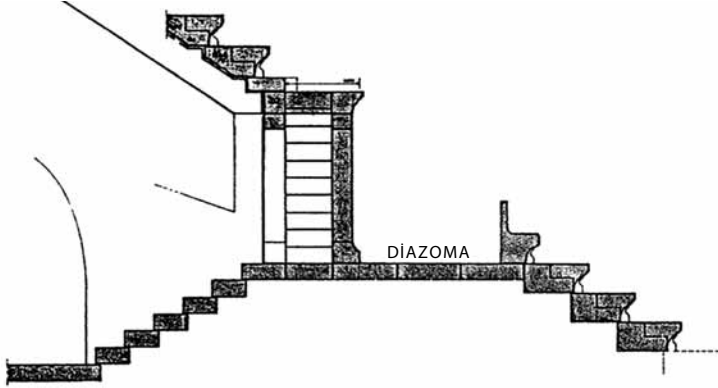

Plan 6
Doğu Parodos
Analemma Duvarı

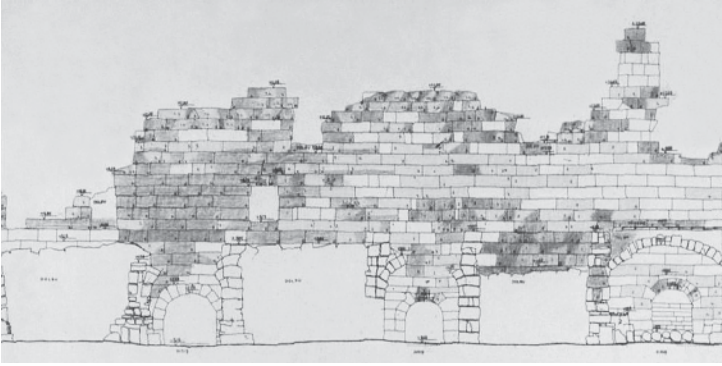

1955-65	1985
Scaenae frons 2 katlı	Scaenae frons 3 katlı
1. kat kompozit sütun başlığı	1. kat ion sütun başlığı
1. kat kornişli geison	2. kat kornişli geison
1. kat yüksekliği 9.25	1. kat yüksekliği 8.30
1. kat podium üzerinde kapılar arası 4 sütun 2 aedicula halinde	1. kat dört sütun tek bir birim halinde
2. kat podiumsuz	2. kat podiumlu
2. kat Korint sütun başlığı	2. kat kompozit başlığı
2. kat dışlı saçaklık	1. kat dışlı saçaklık
2. kat yüksekliği 8.75 (podiumsuz)	2. kat yüksekliği 8.65 (podiumlu) sütun yüksekliği kesinleşmemiş
	3. kata ait mimari elemanlar-kaide, korint başlığı, renolu arşitrav friz, dışlı geison, sütun yüksekliği kesinleşmemiş

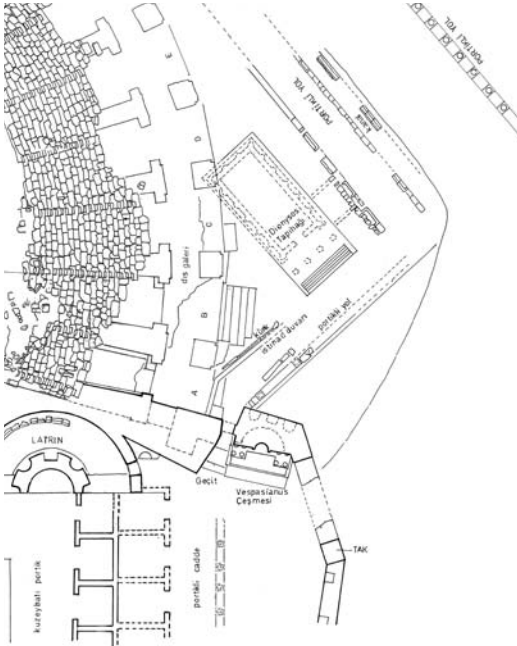
Plan 7
Sahne Cephesi
Kesiti ve 1955-
1965, 1985
Arasında Mimari
Elemanlarda Yer ve
Ölçü Değişiklikleri

Plan 8
Diazoma
Restitüsyonu

Plan 9
Sahne Binası
Arka Cephesi
Restorasyon
Projesi

Plan 10
Side Tiyatrosu-
Dionysos
Tapınağı

Troas Bölgesi'ndeki Taşın Hayat Verdiği Kent Assos: 1881-2009 Yılları Arasındaki Kazılara Genel Bakış

Nurettin Arslan

Keywords: Assos, Temple of Athena, Ayazma Church, Agora, Necropolis

Anahtar Kelimeler: Assos, Athena Tapınağı, Ayazma Kilisesi, Agora, Nekropolis

Assos, Edremit Körfezi'nin kuzeyinde, Biga Yarımadası'nın batı ucunda ve Lesbos adasının karşısında yer almaktadır (Res. 1). Antik kentteki ilk iskânlar konusunda yazılı kaynaklarda az da olsa bilgiler mevcuttur. Bunlardan ilki Hitit metinlerinde geçen Assuwa'nın Assos ile ilişkilendirilmesidir (Alparslan 2002: 23-24). Diğeri ise Homeros'un *İlyada* destanında sözünü ettiği Pedasos kentidir. Bir Leleg kenti olan Pedasos, Satnioeis nehri kıyısındaki sarp kayalık üzerine kurulmuştur (Homeros, *İlyada* 6, 34). Arkeolojik kazılarda ele geçen buluntular arasında MÖ II. bine tarihlenen objeler olmakla birlikte bu döneme ait iskân yeri henüz tespit edilememiştir (Arslan – Dennert – Böhlendorf-Arslan 2009: 105). Yerleşmenin bir kent olarak ortaya çıkması MÖ 7. yy'daki Lesbos'lu göçmenlere bağlanmaktadır. Myrsilos, Assos'un Methymnalılar tarafından kurulduğunu, Hellanikos da Assos'un Gargara ve Lamponia gibi bir Aiolis kenti olduğunu aktarır (Strabon, XIII 1, 58). Kentte ele geçen arkeolojik bulgular, Aiollerin MÖ 7. yy'ın ortalarında Assos'a yerleştiklerini göstermektedir. Assos diğer Anadolu kentleri gibi Arkaik Çağ'da Lidya ve Pers egemenliğine girmiştir. MÖ 365 yılında Frig satrapı Ariobarzanes, Pers kralına karşı ayaklanarak Assos'a sığınır. Autophradates, Assos'ta Sparta'nın müttefiki olan Ariobarzanes'i kuşatmıştır. Ancak Agesilaos'tan korkarak kaçmıştır (Ksenophon, Hell. 2, 26). Bu kuşatmanın ardından Eubulos adlı zengin (banker) bir kişi Assos'u tiran olarak yönetmeye başlamıştır (Didymos, In Demosthenem, IV 68-V 2, V 57-62; Trampedach 1993: 68). Eubulos'un ölümünden sonra kölesi Hermeias yönetimi devralır. Makedonya kralı II. Philippos'un Perslere karşı Hermeias ile bir anlaşma yaparak maddi yardımında bulunduğu ileri sürülmektedir (Harding 2006: 124-125). Hermeias,

Atina'daki filozoflardan Aristoteles, Ksenokrates, Erastos, Koriskos ve Theophrastos'u MÖ 347 yılında Assos'a davet ederek burada bir akademinin kurulmasını sağlamıştır (Strabon XIII 1,57; Marbach 1838, 237; Trampedach 1993: 75). Aristoteles, Assos'ta Hermeias'ın kızı veya yeğeni olan Pythia ile evlenerek şehrin yöneticisi ile akrabalık bağı kurmuştur (Strabon XIII 1,57). Hermeias, Eubulos'a göre daha ılımlı bir tirandır. Çevresindeki filozofların telkini ile belki de monarşiyi benimsemiştir. Assos çevresindeki kentler bu yüzden gönüllü olarak Hermeias'ın yönetimi altına girmiş olmalıdırlar (Didymos, In Demosthenem, IV 68-V 2; V 57-62; Trampedach 1993: 73, 78). MÖ 345 yılında Hermias'ın Persler tarafından tutuklanması sonrasında Assos Pers Krallığı'nın kontrolüne girmiştir. Hermeias'ın öldürülmesi ve Perslerin Assos'a hâkim olması nedeniyle Aristoteles kentten aynı yılda ayrılmak zorunda kalmıştır (Strabon XIII 1,57). Detaylarını fazla bilmediğimiz bu olayların sonrasında Assos'un siyasi durumu konusunda hiçbir bilgi mevcut değildir. Hellenistik Çağ'da Assos'un ve çevresinin Lysimakhos Krallığı ve daha sonra Pergamon Krallığı kontrolünde olduğu tahmin edilmektedir. MÖ 133 yılında Pergamon Krallığı'nın topraklarını Roma devletine bırakması ile Assos, Roma hâkimiyeti altına girmiştir. Roma İmparatoru Troas Bölgesi'ni Germanicus'a vermiştir. Assos'ta ele geçen heykel kaidesi ve bronz levha üzerindeki yazıtta Assosluların Germanicus ve oğlu Caligula'ya bağlılıkları açıkça ifade edilmektedir (Barrett 1989: 13, 47, 72). MS 56/7 yılında Aziz Paulus tarafından ziyaret edilen Assos, Bizans Çağı'nda önemini giderek kaybeder (Acta Apostolorum XX, 13-14). Piskoposluk listelerinde yer alan Assos ve çevresi 14. yy'da Türklerin eline geçmiştir (Böhlendorf-Arslan 2008: 121-132). Kentte Türk Dönemine ait eserler Erken Osmanlı Devri'ne ait Hüdavindigar Cami ve Tuzla Çayı/Geme Deresi (Satnioeis) üzerindeki köprüdür.

Araştırma ve Kazı Tarihçesi

Sultan II. Mahmut tarafından 1835 yılında Athena Tapınağı'na ait kabartmalı bloklar Fransızlara hediye olarak verilmiştir. Raoul-Rochette İstanbul'da gerekli hazırlıkları tamamlayarak 1838 yılında Assos'daki mimari parçaları Paris'e götürmüştür (Clarke 1882: 11; Mendel 1914: 2-3). 1878 yılında yirmi bir yaşındaki J. T. Clarke ve ona çizimlerde yardım edecek olan arkadaşı F. H. Bacon, Yunanistan ve Türkiye'deki Dor mimarisi üzerinde bir çalışma yapmaya karar verirler. Boston Mimarlar Derneği'nin verdiği küçük bir avans ve her birinin biriktirdiği beşyüzer doları vardır. İngiltere'de ellerindeki paranın projeyi gerçekleştirmek için yeterli olmadığını düşünürler. Yolculuğu daha ucuza getirmek ve aynı zamanda konaklamak için *Dorian* adını verdikleri bir

yelkenli tekne alarak İngiltere'den yolculuğa çıkarlar (Allen 2002: 64). Manş Denizi, Ren Nehri, Tuna Nehri, İstanbul ve Çanakkale Boğazı'ndan sonra 1879 yılında Assos'u ziyaret ederler (Ceram 1949: 378). Ülkelerine dönüşte yirmi sayfalık raporu Amerikan Arkeoloji Enstitüsü başkanı E. Norton'a sunarlar ve onu Assos'ta kazı yapmak için ikna ederler (Allen 2002: 63-92). Amerikan Arkeoloji Enstitüsü'nün İtalya ve Yunanistan gibi ülkeler yerine Osmanlı topraklarındaki bir antik kenti seçmesinin bir nedeni de Osmanlı Devleti yasalarının daha uygun olmasıdır (Dyson 1998: 68). E. Norton'a göre Yunanistan'dan antik eserleri çıkarmak mümkün değildir. Buna karşın Türkiye'den her şeyi çıkartmak doğru ilişkilerle mümkündür (Allen 2002: 67). O yıllardaki yasaya göre bulunan eserler kazı yapan, arazi sahibi ve Osmanlı Devleti arasında üçe bölünmekteydi.

Assos kazısı için 50 kişilik gönüllü arasından 7 kişi seçilmiştir. Bunlar Maxwell Wrigley (mühendis ve mimar), Charles Howard Walker (mimar), Joseph Silas Diler (jeolog), C.E. Norton'un Harvard Üniversitesi'nden öğrencileri, Edward Robinson, Charles Bradley, William Cranston Lawton ve Norton'un en büyük oğlu Eliot'dur (Allen 2002: 68). Amerikalılar kazı için Almanların Olympia ve Pergamon'daki çalışmalarını örnek almışlardır (Allen 2002: 76).

İlk ziyaretten üç yıl sonra bu iki genç mimar birçok bilim adamından oluşan bir ekip ile birlikte Assos'ta kazı yapmak üzere İzmir'e gelirler. Burada 8 liraya aldıkları bir kayığı buharlı geminin arkasına bağlayarak Midilli'ye doğru denize açılırlar. Midilli'de elden geçirip boyadıkları kayıklarına *Metschitra* (taze peynir) adını verirler (Ceram 1949: 378).

Kazı için beklenen ferman 13 Mart 1881 tarihinde çıkar. Ancak kazı başkanı J.T. Clarke'nin Assos'a geç gelmesi yüzünden kazı çalışmalarına Ağustos ayında başlanabilir (Allen 2002: 71). 6 Aralık'ta kazı çalışmalarına ara verilir. 8 Mart 1882'de yeniden başlayan çalışmalar 26 Aralık'ta son bulur (Dyson 1998: 68-71). Clarke ve Bacon'un daveti üzerine 1 Nisan 1882 tarihinde Assos'a gelen Alman mimar ve arkeolog R. Koldewey de kazıda görev alır. Münih ve Viyana'da mimarlık, arkeoloji ve sanat tarihi eğitimi almış olan Koldewey bu iki arkadaşını çok geride bırakarak 20. yy'ın en ünlü arkeologları arasında yer almayı başarmıştır (Ceram 1949: 378-379). Bacon'ın "Koldewey'i insan tanıdıkça daha çok seviyor, Clarke ve bana uygun bir adam" diye tanımladığı 27 yaşındaki bu Alman arkeolog sayesinde daha düzenli ve programlı çalışmak mümkün olmuştur (Ceram 1949:379; Andreia 1952: 22).

Kazı başkanı J.T. Clarke'in ilk yıldan sonra giderek kendini geri plana çekmesi nedeniyle, H. Bacon kazının bütün yükünü çekmek durumunda kalmıştır. H. Bacon, topografik çalışmaları yanında nekropolis (Res. 2). gymnasium ve köprüde; R. Koldewey, agoradaki stoa, bouleuterion ve Roma Hamamı'nda; J.T. Clarke ise surlar, cami, tapınak, tiyatro ve atriumlu evdeki çalışmaları yürütür (Clarke 1898: 3). 1883 yılının Ocak ayında başlayan kazı çalışmalarına, Türk Hükümeti'nin isteği üzerine Mart ayında son verilir. Yürürlükteki yasa kapsamına göre, arazinin Hündevandigar Cami vakfına ait olması nedeni ile eserlerin üçte ikilik kısmı Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır (Clarke – Bacon – Koldewey 1902: 10). Amerikan kazı heyeti tarafından Assos limanından Çanakkale'ye getirilen eserlerin değer tespiti yapılarak keyfi % 8 vergi alınmıştır (Clarke – Bacon – Koldewey 1902: 11). Gümrük işlerinin tamamlanmasından sonra Assos eserleri Boston'a götürülmüştür (Congdon 1974: 83-85). Boston Fine Arts Müzesi, Osmanlı Devleti'ne bırakılan eserlerden özellikle tapınağa ait parçaların satın alınması için 2000 dolar ayırmıştır. Ancak yasanın kısa süre sonra değişmesi nedeni ile bu gerçekleşmemiştir (Clarke – Bacon – Koldewey 1902: 11; Allen 2002: 78). Assos kazıları için harcanan bütçe toplam 19.121 dolardır (Clarke – Bacon – Koldewey 1902: 11). Kazı giderleri Boston'daki farklı enstitüler, kişisel bağışlar ve Boston Fine Arts Müzesi tarafından karşılanmıştır. Boston Müzesi'nin kazıya destek olmasının nedeni koleksiyonuna eser kazandırmaktır (Dyson 1998: 70). Klasik Çağ arkeolojik kazıları için Assos kazısı öncü bir model oluşturmaktadır. 1881-1883 yılı kazılarında çok farklı disiplinlerden oluşan araştırmacılar görev yapmıştır (Dyson 1998: 69-70). Kazının ilk yılında H. Schliemann Assos'u ziyaret etmiştir. Schliemann, Assos'ta mermer heykeller ve değerli eserlerin bulunamayacağı görüşündedir (Schliemann 1881: 20, 22). Bacon da 16 Mayıs 1881 günü Assos'a gelen Schliemann'ın kazı ile hiç ilgilenmediğini ve biraz da kaçık bir adam olduğunu günlüklerine not etmiştir (Congdon 1974: 88).

Assos'ta 1881-1883 yılları arasında gerçekleştirilen kazılarda kentin resmî yapılarına ağırlık verilmiştir. Bu kapsamda Athena Tapınağı, agora çevresinde bouleuterion ve stoa, gymnasium, tiyatro ve Batı Nekropolisinde kazılar yapılmıştır. (Clarke 1882; Clarke 1898). Amerikan kazı heyetine göre o yıllarda Assos'da görülmeye değer bütün yapılar gün yüzüne çıkartılmıştır (Clarke – Bacon – Koldewey 1902: 10) (Res. 3).

1883 sonrasında kendi kaderine terk edilen kalıntılar, taşların İstanbul'a nakledilmesi ve yöre halkı tarafından alınması yüzünden hızla yok olmuştur. 1904 yılında Assos'a yeniden gelen H. Bacon, antik kalıntıların çok fazla tahribe maruz kaldığını ifade etmiştir (Congdon 1974: 95). 1896 yılında Assos'u

ziyaret eden W. Dörpfeld, Athena Tapınağı'na ait bazı parçalar bulmuş ve bunları İstanbul'a getirmiştir (Mendel 1914: 4). 1970'li yıllarda antik kentte surların onarımı ve gezi güzergâhları yapılmıştır. Bu kapsamda akropolis üzerindeki Bizans Çağı surları ile Batı Kapısı'nın kuzeyindeki surun bir bölümü onarılmıştır.

1883 yılında kaderine terk edilen Assos'da yüz yıl aradan sonra 21 Eylül 1981 yılında Prof. Dr. Ü. Serdaroğlu kazılara yeniden başlamıştır. 4 Şubat 1982 tarihine kadar devam eden ilk sezonda Athena Tapınağı ve Batı Kapısı önündeki nekropoliste çalışılmıştır (Serdaroğlu 1983: 181-182). Kazının ilerleyen yıllarında 1987 yılında Athena Tapınağı ve sonrasında toprak altındaki tiyatro açığa çıkartılarak onarım çalışmaları gerçekleştirilmiştir. 1989-1994 yılları arasında nekropolis kazıları Almanya'nın Münster Üniversitesi'nden R. Stupperich tarafından yürütülmüştür. Assos'daki kazı çalışmaları Ü. Serdaroğlu'nun 23 Eylül 2005 yılında vefat etmesine kadar kesintisiz sürdürülmüştür. 24 yıllık kazı çalışmalarında, Athena Tapınağı, konut alanları, bouleuterion, tiyatro, Ayazma Kilisesi, stoa ve antik limanda araştırmalar yapılmış ve elde edilen arkeolojik sonuçlar bilim dünyasına sunulmuştur (Serdaroğlu 1982: 181-182; Serdaroğlu 1992: 43-51; Serdaroğlu – Stupperich – Schwertheim 1990; Serdaroğlu – Stupperich 1992; Serdaroğlu – Stupperich 1993; Serdaroğlu – Stupperich 1996; Utili 1999; Stupperich 2006a).

Antik Yerleşmenin Tanımı

Assos, Ege Denizi kıyısında 236 m yüksekliğindeki volkanik bir kayalık tepe ve onun eteklerine kurulmuştur. Assos'un çevresi yaklaşık 3 km uzunluğunda surlarla çevrilmiştir. Tamamı andezitten inşa edilmiş olan surlar, örgü biçimleri, taş boyutları ve duvar kalınlıkları bakımından çok farklı bölümlerden meydana gelmektedir (McNicoll 1997: 183). Söz konusu farklılıkların onarımdan mı yoksa farklı zamanlarda inşadan mı kaynaklandığı henüz bilinmemektedir. Surun belli yerlerinde çok sayıda kapı bulunmakla birlikte en büyüğü kentin batısındadır. Her iki yanında dikdörtgen planlı kule ile desteklenmiştir. İyi korunan kulelerin yüksekliği 18 metreyi bulmaktadır (Lawrence 1979: 328, Fig. 70). Assos surlarının poligonal bölümlerinin Arkaik Çağ'da, diğer kısımlarının ise MÖ 368 yılında Autophradates, kuşatmasından önce yapıldığı düşünülmektedir (McNicoll 1997: 182, 189; Rathke 2001: 17). Son yıllardaki araştırmalarda, surun bir parçası olarak görülen poligonal duvarın aslında bir teras duvarı olduğu anlaşılmıştır.

Kentin merkezi olan agora ve diğer resmi yapılar için Ege Denizi'ne bakan güney yamaçlar seçilmiştir. Kuzeybatı ve kuzeydoğudaki alanların iskâna

daha uygun olmasına rağmen kentin resmi yapıları ve konutlarının birçoğu akropolisin güneyindeki bölgeye inşa edilmiştir. Bu durum kentte üç yıl yaşamış olan Aristoteles'in ideal kent tanımına da uygun düşmektedir (Aristoteles, *Politika* VII, 11). MÖ 5. yy'ın başından itibaren uygulanmaya başlayan Hippodamos planlı bir kentin savunulması, Aristoteles'e göre daha zordur. Ona göre, kentin bir bölümü geometrik, bir bölümü de düzensiz planlı olmalıdır (Aristoteles, *Politika* VII,11). Assos'un teraslar üzerine kurulması nedeniyle ızgara planı uygulamak mümkün olmamıştır.

2005-2009 Yılı Kazı Çalışmaları

Nekropolis

Surların dışındaki doğu, batı ve kuzey bölgeleri mezarlık alanı olarak kullanılmıştır. Mezarlar kentin batı ve doğusundaki ana kapılara bağlanan yolların kenarlarında daha yoğundur (Stupperich 1994: 57). Ancak Amerikan kazı ekibi ve Ü. Serdaroğlu kentin batısındaki nekropoliste kazılar yapmışlardır. Bu bölgede Alexandria Troas yönünden gelen ana cadde, Batı Nekropolis'i'nin ortasından geçerek MÖ 4. yy'da inşa edilmiş olan anıtsal kapıya bağlanmaktadır (Stupperich 1994: 57). Zemini büyük taşlarla kaplı yol, MÖ 6. yy'ın sonlarına tarihlenmektedir (Res. 4). Söz konusu bu ana caddenin kuzeyinde Hellenistik ve Roma çağlarına tarihlenen birbirlerine paralel iki cadde daha bulunmaktadır (Clarke – Bacon – Koldewey 1902, 221, 25; Stupperich 1994: 56). Batı Kapısı yakınındaki kazılarda MÖ 7. yy'ın ortalarından Roma Çağı'na kadar uzanan mezarlar tespit edilmiştir (Stupperich 1994: 56,68). Kazılar ana cadde ve kuzeyindeki bölgeler de gerçekleştirilmiştir.

2006 yılından itibaren ana cadde ile onun kuzey ve güney kesimlerindeki alanlarda kazılar yapılmıştır. Ana caddenin kuzeyindeki çalışmalarda güneye doğru eğimli arazide 50-100 cm derinlikte ana kayaya ulaşılmıştır. Ana kaya üzerinde ölü küllerinin bulunduğu çok sayıda urne ortaya çıkartılmıştır. Urnelerin birçoğu 15-30 cm yüksekliğindeki gri renkli seramik türlerinden oluşmaktadır. Etrafları küçük moloz taş ile basitçe çevrilmiş urneler ağızları yana veya yukarı gelecek şekilde yerleştirilmişlerdir. Ağızları tabak veya kâse gibi vazolar ile kapatılmıştır (Stupperich 1994: 68) (Res. 5). Seyrek olarak bronz kaplar da kapak olarak kullanılmıştır. Arkaik Çağ'a tarihlenen urnelerin içinde ölü hediyesine rastlanmamıştır. Arkaik Çağ'da yetişkinlerin yakılarak gömülmesi geleneği uygulanmaktadır. Çocuklar ise her devirde gömülerek defnedilmiştir. Çocuklar amphora, küçük pithos ve sandık tipi mezarlara gömülmüşlerdir. İyi korunmuş çocuk mezarlarından biri ana

caddeye paralel bir lahdin kuzey kenarında yer almaktadır. Yaklaşık 90x40 cm ölçülerinde taş levhalarla oluşturulmuş sandık tipi mezardaki iskelet 1-2 yaşlarındaki bir çocuğa aittir. Mezara doğu-batı yönünde bırakılan iskeletin yanına guttus, aryballos, gri tabak ve Frig fibulası gibi hediyeler bırakılmıştır. Assos nekropolisindeki çocuk mezarlarına yetişkinlere göre daha fazla hediye bırakılması yaygındır. Sandık tipi mezarın batısında sadece alt kısımları korunmuş amphora içinde nar biçimli aryballos ile gri minyatür bir oinochoe ele geçmiştir. Bu alanda kaya zemin üzerinde sadece alt kısımları korunmuş pithos mezarlara da rastlanmıştır. Ana caddenin batısında geçmiş yıllarda yapılan kazılarda, çok sayıda pithos mezar ortaya çıkartılmıştır (Janßen 1992: 103-107; Stupperich 1996b: 54-59, Abb. 14). Pithos kullanımı MÖ 6. yy'ın ortalarına rastlamaktadır. Kazı alanının bu bölümünde güney-kuzey veya doğu-batı yönlerine yerleştirilmiş çok sayıda andezit taşından yapılmış lahit ortaya çıkartılmıştır. Caddenin kuzeyinde basit plaka şeklinde kapağı olan lahdin içerisinde, bir erkek ve kadın iskeleti bulunmuştur. Mezar, siyah astarlı baskı bezemeli kâse, strigilis ve sikkeler yardımı ile MÖ 5. yy'ın sonlarına tarihlenmektedir. Açmanın kuzey sınırındaki pişmiş topraktan yapılmış lahit Assos'daki ikinci örnektir (Stupperich 1993: 24, Abb. 16-17). Lahit içerisindeki karınlı lekythosa göre MÖ 5. yy'ın sonlarına tarihlenmektedir. Bu alanın orta kesimindeki düzgün blok taşlarla yapılmış sandık tipi mezar Hellenistik Çağ'a tarihlenmektedir. Mezar içinde kül kabı olarak bir amphora kullanılmıştır. Bu alandaki lahitler kuzey-güney yönündedir. Klasik ve Hellenistik Çağ lahitlerinin Roma Çağı'nda ikinci kez kullanımı tespit edilmiştir (Stupperich 1996b: 68). Bu mezardan biri MÖ 1.-MS 1. yy'a tarihlenmektedir (Arslan 2008: 52-53) (Res. 6).

Ana caddenin güneyinde Amerikan kazı heyeti tarafından açılan sondaj ile Larikhos ailesine ait mezar arasındaki alanda 2007 yılından kazılara başlanmıştır (Clarke – Bocan – Koldewey 1902, 280, Fig. 29), Daha önceki yıllarda ana caddenin güneyinde Hellenistik Çağ'a tarihlenen aile mezarları ortaya çıkartılmıştır (Arslan – Dennert – Böhlendorf-Arslan 2009: 106-110). Larikhos aile mezarlığının güney batısındaki dar bir alanda çalışmalara başlanmıştır. Açmanın üst tabakalarında soyulmuş iki adet ostotheke ile karşılaşmıştır. Hellenistik Çağ'da yakma geleneği yeniden yaygınlaşmış ve andezitten yapılmış ostotheke kül kabı olarak kullanılmıştır (Stupperich 1996b, 67). Aynı bölgenin üst katmanlarında 100 cm uzunluğunda 50 cm genişliğindeki kiremitlerden yapılmış mezarlar gün yüzüne çıkartılmıştır. İki kiremit arasına konan cesetlerin baş ve ayak kısımları küçük taşlarla kapatılmıştır. Bu mezarlar ele geçen unguentarium ve kâse yardımı ile MÖ 2. yy'a tarihlenmektedir (Arslan 2008: 54). Kiremit mezarların altında, kuzey-güney

doğrultusunda ana caddeye kadar uzanan ve büyük kaba taşlardan örülmüş duvar açmayı ikiye bölmüştür. Söz konusu duvarın batısındaki alan Açma 8, doğusundaki alan ise Açma 7 olarak isimlendirilmiştir. Açma 8'deki alanın Hellenistik Çağ'dan Arkaik Çağ'a kadar kesintisiz kullanımı söz konusudur. Ana kaya üzerinde Arkaik Çağ'a ait çok sayıda urne ve amphoraya rastlanmıştır (Res. 7). Açma 8'in ortasına yakın bölümde kuzey-güney aksında ön yüzleri yuvarlatılmış, yan yana dizilmiş taş plakalar ve bunların arkasına dikilmiş dikdörtgen taş bloklar ile karşılaşmıştır (Res. 8). Önleri yuvarlatılmış taş plakalardan kuzeydeki diğerlerine göre daha büyüktür. Bu bloğun altında ağzı bir kâse ile kapatılmış yonca ağızlı gri renkli bir oinochoe (urne) ele geçmiştir. Geçmiş yıllarda Batı Kapısı yakınında yapılan kazılarda da benzer urneler tespit edilmiştir (Stupperich 1994: 60). Assos nekropolisinde ön yüzleri yuvarlatılarak altlarına urneler konmuş taşlar, basit bir altar olarak kullanılmış olmalıdır (Stupperich 1990: 21, Abb. 13; Utili 1999:115, Abb. VII). Urnelerden biri Yaban Keçisi Stili'nde amphora, diğerleri ise gri renkli vazolardan oluşmaktadır (Stupperich 1996b: 54, Abb. 8; Utili 1999:114-122). Aynı alanda çocuklara ait pithos, amphora ve sandık tipi mezarlar ortaya çıkartılmıştır. Arkaik Çağ'da çocuk mezarlarına daha fazla hediye bırakılmıştır. Çocuk mezarlarında özellikle aşık kemiklerinin fazlalığı dikkati çekmektedir. Arkaik Çağ mezarlarının üzerine Geç Arkaik Çağ sandık ve Klasik Çağ lahit mezarlarının yerleştirilmesi sırasında, eski mezarların zarar görmemesine özen gösterilmiştir. Açmanın güney kenarında soyulmuş bir lahit içerisinde mezarın tarihlenmesine yardımcı olacak kırmızı figürlü lekythos, cam amphoriskos ve sikkeler ele geçmiştir. Lekythos Assos mezarlarında ele geçen en güzel örneklerden biridir.

Çalışma alanını ikiye bölen duvarın güneyindeki Açma 7'nin üst katmanı Larikhos Aile mezarlığının kazı toprağından oluşmaktadır. Atık toprak içinde Augustus adına basılmış Parion sikkesi ile altın kaplama bir yüzük bulunmuştur. Atık toprağın altında ince bir bant (10-15 cm) şeklinde ve bütün alanı kaplayan kül tabakası tespit edilmiştir. Bu tabaka içindeki kemik ve seramiklerin yoğunluğu dikkati çekmektedir. Üçüncü tabaka ana kaya ile son bulmaktadır. Son tabaka içerisindeki sikke ve seramik örnekleri MÖ 3. yy' sonu ile 2. yy'a tarihlenmektedir. Seramikler Batı Yamacı, kalıp yapımı kâseler, balık tabakları ve mühürlü amphora kulplarından oluşmaktadır. Açma 7'de mezara rastlanmamıştır. Söz konusu alanın dar olması nedeni ile ortaya çıkan bu durumu daha iyi analiz etmek üzere güneyindeki Açma 6'da çalışmalara başlanmıştır. Açma 6'nın ilk tabakası da diğer açmalarda olduğu gibi lahit kapakları ve moloz taşlardan oluşan kazı atık toprağından oluşmaktadır. Burada diğer açmalardaki kül tabakasının mevcut olmadığı gözlenmiştir. İkinci tabaka ana

kaya ile son bulmaktadır (Res. 9). Birinci ve ikinci tabakalar hem arazinin topografik yapısı hem de kazı toprağının atılması ile oluşan tepelik nedeni ile kuzeyden güneye doğru eğimlidir. Açma 6'da Hellenistik Çağ'ın karakteristik seramikleri yanı sıra yüzlerce terrakotta parçası, camdan yapılmış yüzük taşları, metal objeler, sikkeler, kurşun parçaları ve iki adet terrakotta kalıbı bulunmuştur. Bu kalıplar, mezarlarda ele geçen fırınlanmamış terrakotaların üretim yeri için önemli bir kanıttır (Stupperich 1993: 21) (Res. 10). Buluntular arasında ön yüzü grifon betimlemeli kurşun bir ağırlık kentin arması taşıması bakımından önemlidir (Res. 11). Bu ağırlığın bir benzeri Hellenistik Çağ'a tarihlenen bir lahit içerisinde bulunmuştur (Stupperich 1993: 18, Abb11,3). Açma 6'da bulunan Athena kentine ait gümüş sikke amphora damgaları, seramikler ve terrakotalar Hellenistik Çağ'a tarihlenmektedir (Res. 12). Açma 8'i Açma 7'den ayıran büyük duvarın peribolos olduğu düşünülmektedir.

Nekropolisteki kazılar sonrasında Arkaik Çağ mezarlarının ana caddenin güneyinde de mevcut oldukları ortaya konmuştur. (Stupperich 1996b: 54-59, Abb. 14). Kazılarda ortaya çıkartılan lahitler toprak altına gömülmüştür. Bu yüzden lahitlerin üzerlerinde yazıt ve bezek yoktur. Ancak Roma Çağı'nda yüksek podyumlar üzerine konulan lahitlerde girland ve yazıtlar görülür. Yerel üretim olan bu lahitlerin bir bölümü Roma Çağı'nda uzak ülkelere ihraç edilmiştir (Koch 1989: 175-178).

Kuzey Stoa

Assos agorası kuzey ve güney yönlerde Dor düzenindeki çok katlı iki stoa ile sınırlandırılmıştır. Her iki stoada Amerikan kazı heyeti tarafından sondajlar yapılarak planları çıkartılmıştır Güney Stoa dört katlıdır. Stoa'nın ilk üç katı sarnıç ve depo gibi farklı amaçlar için kullanılırken son katı agoraya açılmaktadır. Kuzeydeki stoa ise iki katlıdır. Stoa için kuzeydeki konglomera kayalık kesilmiştir. Zeminden yüksekliği 11,3 m olan Kuzey Stoa, 111,526 m. uzunluğunda ve 12,42 m. genişliğindedir (Clarke – Bacon – Koldewey 1902: 33). Bu yapıda diğer binalar gibi andezitten inşa edilmiştir. Ancak sütun başlıkları ve yan yüzlerdeki alınlıklar mermerdendir.

2007 yılında Kuzey Stoa'nın batısındaki açmada; yapının inşası ve kullanımını konusunda verilerin elde edilmesi için kazı çalışmalarına yeniden başlanmıştır (Arslan – Dennert – Böhlendorf-Arslan 2009: 110-111). Stoa ikinci kat yüksekliğine kadar moloz taş ve toprakla dolmuştur. Dolgunun en üst seviyesinde Bizans Çağı'nda döşenmiş taş plakalar, haç bezemeli başlık ve sırlı seramik parçaları ele geçmiştir. Bu tabakanın hemen altında sadece taş yongalarından oluşan ve kuzeyden güneye doğru eğimli taş dolgu ile karşılaşılmıştır.

Taş dolgunun kalınlığı 3 metreyi bulmaktadır. Sadece taştan oluşan bu tabaka; üst terasta Bizans Çağı'ndaki bir inşa faaliyeti sırasında açığa çıkan taş molozların, stoaya kısa bir sürede atılması ile açıklanabilir. Taştan tabakanın (II.) altındaki III. tabaka, stratigrafik olarak MS 2-5. yy'a tarihlenmektedir (Res. 13-14). Agora'nın ilk kullanımı ve stoanın olası safhalarını tespit etmek amacı ile iki noktada mekan zemininin altına inilmiştir. Stoanın batısındaki birinci sütunun doğusunda ve güney duvarı önünde açmalar yapılmıştır. Birinci sütun ile ikinci sütun arasındaki açmanın üst seviyelerinde ana zemin üzerine düşmüş iki sütun tamburu bulunmuştur. Birinci sütun kaidesinin çevresinde, az sayıda MÖ 2. yy'a ait seramikler ele geçmiştir. Düşen sütun tamburlarından 90 cm derinlikte kesme taşlardan oluşan bir yapının temeline rastlanmıştır (Res. 15). Temel taşları altında MÖ 4. yy'a ait Assos kent sikkesi ele geçmiştir. Açmadaki çalışmalar sonrasında söz konusu duvarın stoanın aksına paralel olmadığı görülmüştür.

Stoanın güney duvarı boyunca daha önceki yıllarda açılan sondaj temizlenerek bu alanda çalışmalar sürdürülmüştür. Mekânın ana zemini altında çakıl taşları ve kırmızı topraktan oluşan çok sert bir zemin ile karşılaşmıştır. Bu zemin parçasının içinde ele geçen Assos kent sikkesi de MÖ 4. yy'a tarihlenmektedir. Söz konusu zemin diğer açmadaki temel ile aynı kottadır. Sıkıştırılmış zeminin önündeki köşede ana kayaya kadar inilmiştir. Stoanın yapımı sırasında temelin altındaki ana kaya kesilerek altına düzgün taş döşenmiştir (Res. 16). Mekân içinde kalan kayalar olduğu gibi bırakılmıştır. Ana kayaya ulaşılan köşede de yine çok az sayıda Siyah Astarlı ve Batı Yamacı seramikleri ele geçmiştir. Stoanın iç mekanı büyük iri taşlar, küçük taş yongalar ve topraktan oluşan malzeme ile doldurulmuştur. Pergamon stoalarının tipik bir örneği kabul edilen Assos'daki stoalar MÖ 2. yy'a tarihlenmektedir (Coulton 1976: 70; Winter 2006: 214). Kazı da elde edilen az sayıdaki seramik örnekleri de bu tarihi desteklemektedir.

Hellenistik Çağ agoralarındaki geometrik düzenin Assos'ta tam olarak mevcut olduğu söylenemez. İki stoanın birbirine paralel olmaması yanında; bouleterionun Kuzey Stoa'nın arkasında kalması, aksının biraz kaymış olması ve agoranın batısındaki tapınağın stoalardan farklı bir aks üzerinde yer alması; agoranın tek bir yapı programı kapsamında inşa edilmediğini akla getirmektedir. Bouleteriondaki yapı kitabesi, Kuzey Stoa içerisindeki eski temeller ve agoranın güneyindeki mozaikli mekânlar MÖ 4. yy'a tarihlenmektedir. Bilindiği gibi MÖ 2. yy' sonrasında birçok kentteki agoralar yeniden düzenlenerek geometrik bir düzene kavuşturulmuştur (Hoepfner 2006: 17). Büyük bir olasılıkla, MÖ 4. yy'da resmi yapılar ile donatılmış olan

agorada, Hellenistik Çağ'daki düzenleme programı çerçevesinde stoalar inşa edilmiş olmalıdır.

Athena Tapınağı

Amerikan Arkeoloji Enstitüsü kazı ekibinin en uzun süreli çalıştığı alan kuşkusuz Athena Tapınağı'dır. Dor düzeninde bir yapı olmasına rağmen frizlere sahip tapınak MÖ 540-530 yılları arasına tarihlenmektedir (Finster-Hotz 1984: 9, 120). Friz ve metoplarda mitolojik konular ve hayvan mücadeleleri işlenmiştir. Alınlıkları yalın bırakılan tapınak, bir sütun başlığı üzerindeki yazıta göre tanrıça Athena'ya adanmıştır. Tamamı andezitten inşa edilen tapınak 6x13 sütunlu ve peripteros planlıdır. Tapınağın sütun başlıkları üç farklı tipten oluşmaktadır (Wescoat 1987: 553-568). Birden fazla atölye, uzun süren inşa veya onarım bunun nedenleri arasında sayılabilir. Cellanın zemini MÖ 4. yy'da çakıl mozaiği ile kaplanmıştır (Stupperich 1996c: 39-41, Abb. 4, Taf. 13.6). Batı alınlığında korniş blokları kullanılmıştır. Bunun nedenleri; tapınağın bir tarihte yıkılması sonrasındaki onarım veya fazla sayıda hazırlanan korniş bloklarının değerlendirilmesi olabilir.

1981 sonrasında Athena Tapınağı çevresinde temizlik, çevre düzenlenmesi ve küçük çaplı onarımlar yapılmıştır (Res. 17). 1987 yılında 6 adet sütun ayağa kaldırılmıştır. Stylobat ve sütunların eksik ve kırık bölümleri beton ile tamamlanmış veya yeniden üretilmiştir. Aradan geçen süre içerisinde betondan yapılan kısımlarda çatlama ve bozulmalar meydana gelmiştir. 2008 yılında Amerikan Arkeoloji Enstitüsü restorasyon projeleri için bir fon oluşturmuştur. Athena Tapınağı'nın restorasyonu için hazırlanan proje bu kurum tarafından kabul edilmiştir. Hazırlanan proje kapsamında tapınağın eksik parçalarının özgün andezitten yapılmasına başlanmıştır. Dr. Klaus Müller tarafından stylobat blokları ve sütun tamburlarının ölçüm ve çizimleri yapılarak çalışmalar yönlendirilmiştir. Restorasyon için ihtiyaç duyulan taş malzeme köyün kuzeyindeki taş ocağından alınmıştır. Sütun tamburları için yüzeydeki yuvarlak taşlar tercih edilmiştir (Res. 18). Bu taşlar önce küp haline getirilerek daha sonra silindirik forma dönüştürülmüştür. Sütun parçaları ve başlık arasında bağlayıcı bir malzeme kullanılmamıştır. Eski sütun tamburlarının alt ve üst yüzeylerinin çok düzgün olmaması nedeni ile boşlukları gidermek için kurşun levhalar konulmuştur. Sütun başlığının yerine konmasının ardından, gövdedeki yivlerin açılmasına başlanmıştır. 2009 yılında bir sütun ve bunun altındaki iki stylobat bloğu yeni hazırlanan bloklar ile değiştirilmiştir (Res. 19). Diğer stylobat blokları ile sütun tamburlarının 2010 yılında yerlerine konulması planlanmaktadır.

Bouleuterion

Kentin resmi yapılarından olan bouleuterion agoranın doğu kenarında yer almaktadır. Kare planlı (20,60x20,60 m.) binaya agoraya bakan batı yönden girilmektedir. Bouleuterionun bu yönü sütunlar ve kafesler ile kapatılmıştır (Krischen 1941: 19). Yapının kırma çatısı mekân içerisindeki dört sütun tarafından taşınmaktadır (Clarke – Bacon – Koldewey 1902: 34, 55-58). Dor düzenindeki binanın inşasında diğer bütün yapılar gibi andezit kullanılmıştır. Bouleuterionun oturma yerlerinin ahşaptan olduğu tahmin edilmektedir. İlk kazılarda, bouleuterionun etrafının Bizans Çağı'nda yoğun iskân edildiği tespit edilmiştir. Bu çağda büyük bir olasılıkla yıkılan çatı için köşelerden merkeze doğru uzanan destek duvarları örülmüştür. Bouleuterionun kuzey duvarına paralel yerleştirilmiş kaideler dikkat çekmektedir. Bizans Çağı'nda çatıyı destekleyen yığma duvar içinde iki adet yazıtlı blok kullanılmıştır. Bunlardan biri Assos halkının Germanicus ve Agrippina adına diktirdikleri heykel kaidesidir. Diğer yazıt gri renkli büyük bir blok üzerinde yer almaktadır. Blok üzerindeki izlerden bunun da heykel kaidesine ait bir yazıt olduğu anlaşılmaktadır. Bouleuterion çevresindeki araştırmalarda yapıya ait kitabe bulunmuştur. Yazıtlı arşitrav bloğu, bouleuterionun batısındaki Geç Antik Çağ duvarının temelinde kullanılmıştır. Söz konusu yazıt, bouleuterionu yaptıranlar ve inşası konusunda yeni bilgilerin elde edilmesini sağlamıştır. Birçok araştırmacı bouleuterionun MÖ 2. yy'da inşa edildiği konusunda hemfikirdir (Meinel 1980: 171; Shear 1995: 170). Ancak bu görüşlerin aksine, kitabe yapının MÖ 4. yy'da yapılmış olabileceğini ortaya koymaktadır. Yazıtta göre bouleuterion, MÖ 2. yy'daki yapı programı çerçevesinde yaptırılan Kuzey Stoa'dan daha eski olmalıdır.

Tiyatro

Agoranın güneyinde, Ege Deniz'ine bakan yamaçta yer alan tiyatro, konglomera kayalığın kesilmesi ile oluşturulan basamaklı teras üzerine inşa edilmiştir (Kind 1862: 233; Dörpfeld 1896: 148-150). Tiyatro, 1883 yılındaki kısa süreli kazıların ardından 1980'li yıllarda tamamen açığa çıkartılarak restore edilmiştir. At nalı planı ile tipik bir Hellen tiyatrosu olan yapı, MÖ 3. yy'ın sonlarına tarihlenmektedir (Bulle 1928: 253; Ferrero 1970: 41). Tiyatroya daha sonra eklenen sahne ve korkuluk levhaları, yapının Roma Çağı'nda da kullanıldığını göstermektedir. Orkestrayı saran birinci oturma sırasının kesilerek korkuluk levhalarının yerleştirilmesi, tiyatrodaki gladyatör oyunlarının düzenlenmesine bağlanmaktadır. Bu görüş akropolisin güneybatı yamaçlarındaki kayalık üzerinde, miğferli ve elinde ağ tutan gladyatör (retiarus) tasviri

ile desteklenmektedir. Bu betimleme yanındaki yazıtta göre MS 2. yy'a tarihlenmektedir. Assos'daki yazıtların katalog çalışmalarını yürüten T. Özhan, tiyatronun oturma sıraları üzerinde dört yazıt tespit etmiştir. Yazıtlardan biri Serapis kültü, diğerleri ise taş ocağı işletmecileri, demirciler ve dericiler gibi farklı meslek gruplarına aittir. Roma Çağı'nda oturma sıralarına kazınan bu meslek grupları hiç kuşkusuz kentin ekonomisi konusunda bize bilgi vermektedir.

Prof. Dr. Nurettin Arslan
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü
Çanakkale / Türkiye
narslan@hotmail.de

A Retrospective Overview of Archaeological Excavations at the Aeolian: City of Assos between 1881 and 2009

The ancient city of Assos was founded on a volcanic rough hill to the north of the Gulf of Edremit and opposite of the Island of Lesbos/Midilli. The city is often associated with the Assuwa of the Hittite cuneiform texts dating to the Late Bronze Age and Pegasus mentioned in the *Iliad* of Homer. Because Assos was a typical ancient city and the Ottoman law of antiquities were more flexible at that time than those of other countries with ancient remains, were important reasons for the selection of Assos for excavation by the American team in 1881. Following an interval of a century, archaeological excavations resumed at Assos by a Turkish team. The Temple of Athena and theater were two main structures restored during this term of excavations at Assos lasted until 2005. Western Necropolis was also intensively excavated during this term of excavations. Following 2006, new term of excavations was started at Assos, concentrating mainly on structures such as Bouleuterion, North Stoa, Western Necropolis, Ayazma Church and the District of Houses.

The Bouleuterion located at the eastern edge of the agora was completely unearthed in 2005. The entrance of Bouleuterion faces west. Its roof was apparently superimposed on four columns. It is assumed that the seats in the interior were made of wood. This building has been dated to 2nd century BC by most scholars. A dedicatory inscription uncovered immediately to the west of Bouleuterion during the recent excavations indicates that the building dates back to the 4th century BC. Several Roman inscriptions and inscribed pedestals uncovered inside the Bouleuterion evidently stood in front of the northern wall of the building. This would indicate that this building continued to be used in the Roman period.

North Stoa in the agora of Assos is another building begun to be re-excavated in 2007. Small scale excavations were first undertaken in North Stoa by Bacon and Koldewey in 1880s. Western part of the North Stoa was also excavated in 1990s. Archaeological soundings have also been initiated in the western part of North Stoa in 2007 to better interpret this building. The results of

new work in North Stoa show that the building was covered by the debris of architectural activities undertaken in the terrace above the agora in the 5th century AD. Beneath this, an almost 3 meters-thick debris layer with phases dating from 5th to 2nd centuries BC has been identified. 5th- and 4th- century phases yielded high number of bone implements and fragments of frescoes with floral decorations, and inscriptions. It is difficult to prove at this point whether these frescoes belonged to stoa or they were accumulated with debris from the terrace above the agora. The phase dating to 3rd and 2nd centuries BC yielded numerous coins of Alexandria Troas, as well as several pot sherds and terracotta figurines. The pot sherds with figural scenes represent the mold-made vessels of Pergamon.

Recent archaeological excavations continued to focus on the cemetery area to reveal information about the burial customs of Assos. The city has two main city gates at the east and west. The areas around the stone-paved streets reaching these main gates were used as burial grounds by the populations of the city. The Archaic street leading to west city gate was paved with flat stones. Two additional streets were also constructed in later periods to the north of this archaic road. Hellenistic and Roman burials were mainly located around these two streets. Archaeological excavations conducted around the Archaic Street show that this burial ground was used as early as the 7th century BC. Adults were cremated and their ashes were placed in funerary urns. Infants were inhumated in cist graves or simple jars. Besides cremation, inhumation also appears as a burial custom for adults in the 6th century BC. Cremation became very common in the Hellenistic period in Assos. The practice of depositing deaths in sarcophagi appeared some time in the end of the 6th century BC. Although the exteriors of these sarcophagi were left originally undecorated, they were adorned with garlands in the Roman period. It is evident that they were exported in this period. Numerous sarcophagi with garlands were unearthed around the street. The use of terracotta sarcophagi has been attested by two examples in the Classical period. These local terracotta sarcophagi are plain. Graves located to the north of the main stone-paved street leading to western gate yielded graves dating from Archaic to the Roman period. Excavation in the south of the main street has also recently produced similar graves. Trenches 6, 7, and 8 in this area give useful information. Trench 8 shows an uninterrupted sequence of burials from Archaic to Roman times. What appears to be a peribolos wall has also been attested in these trenches. This area produced high number of objects dating to Hellenistic period, including terracotta figures, gemstones, stamped amphora handles, sherds representing west slope ware, metal objects, coins, and a bronze weight.

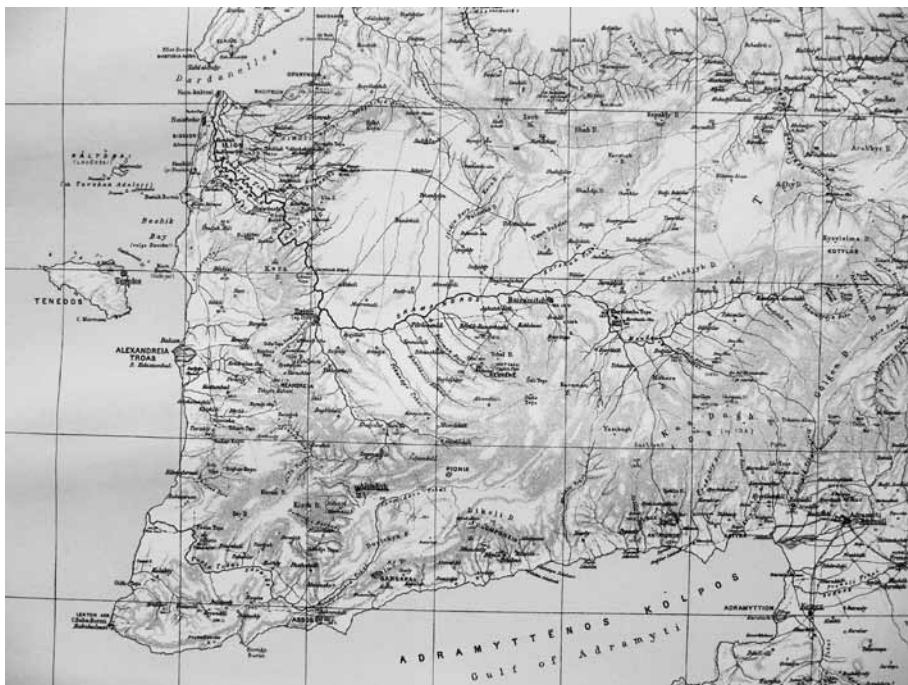
New information was obtained about the planning of Agora, construction of Stoa buildings, and Bouleuterion. New inscriptions were also unearthed during the investigations carried out at Assos. With the financial support of the American Institute of Archaeology, a new restoration project for the temple of Athena was initiated in 2008. It aims to reconstruct the parts of the temple by completing the missing architectural blocks with newly made andesite ones.

Kaynakça

- Allen, S. H.
2002 "Americans in the East. Francis Henry Bacon, Joseph Thacher Clarke, and the AIA at Assos", S.H. Allen (ed.), *Excavating Our Past: Perspectives in the History of the Archaeological Institute of America*, Boston: 63-92.
- Alparslan, M.
2002 "Artukka: Assuva Ülkesi ve Lokalizasyonu (*Artukka: Das Land Assuwa und seine Lokalisation*)", *Anadolu Araştırmaları/Jahrbuch für Kleinasiatistische Forschung* 16: 23-24.
- Andreia, W.
1952 *Babylon: die versunkene Weltstadt und ihr Ausgräber Robert Koldewey*, Berlin.
- Arslan, N.
2008 "2006 Yılı Assos Kazı Çalışmaları", *Türk Arkeoloji Dergisi* 8: 49-58.
- Arslan, N. – M. Dennert – B. Böhlendorf-Arslan
2009 "Assos 2007 Yılı Kazı çalışmaları", *XXX. Kazı Sonuçları Toplantısı III*, Ankara 26-30 Mayıs 2008, Ankara:105-122.
- Barrett, A. A.
1989 *Caligula - The Corruption of Power*, London.
- Böhlendorf-Arslan, B.
2008 „Assos in byzantinischer Zeit“, E. Winter (ed.), *Vom Euphrat bis zum Bosphorus. Kleinasien in der Antike, Festschrift für Elmar Schwertheim zum 65. Geburtstag, Asia Minor Studien* 65, Bonn: 121-132.
- Bulle, H.
1928 *Untersuchungen an griechischen Theatern*, München.
- Ceram, C. W.
1949 *Götter, Gräber und Gelehrte*, Hamburg.
- Clarke, J. T.
1882 "Report on the Investigations at Assos, 1881", *Papers of the Archaeological Institute of America, Classical Series* 1, Boston.
1898 "Report on the Investigations at Assos, 1882, 1883", *Papers of the Archaeological Institute of America, Classical Series* 2, Boston.
- Clarke, J. T. – F. H. Bacon – R. Koldewey
1902 *Expedition of the Archaeological Institute of America. Investigations at Assos. Drawings and Photographs of the Building and Objects Discovered during the Excavations of 1881-1883*, London.
- Congdon, L. O. K.
1974 "The Assos Journals of Francis H. Bacon", *Archaeology* 27: 83-95.
- Coulton, J. J.
1976 *The Architectural Development of the Greek Stoa*, Oxford.

- Dörpfeld, W.
1986 *Das griechische Theater*, Athen.
- Dyson, S. L.
1998 *Ancient Marbles to American Shores, Classical Archaeology in the United States*, Pennsylvania.
- Ferrero, D. D. B.
1970 *Teatri Classici in Asia Minore III*, Roma.
- Harding, P.
2006 *Didymos on Demosthenes*, Oxford.
- Hoepfner, W.
2006 „Die griechische Agora im Überblick“, W. Hoepfner – L. Lehmann (eds.), *Die griechische Agora*, Mainz: 1-28.
- Janßen, T.
1992 „Bemerkungen zu den Grabpithoi der Westtor-Nekropole“, Ü. Serdaroğlu- R. Stupperich (eds.), *1992 Ausgrabungen in Assos 1990 (Asia Minor Studien 5)*, Bonn: 103-107.
- Kind, J.
1862 „Die Stadt Assos in Kleinasien und Insel Kalymnos im Griechischen Archipel“, D. A. Petermann (ed.), *Mittheilungen aus Justus Perthes' geographischer Anstalt*, Gotha: 233-235.
- Koch, G.
1989 „Der Import kaiserzeitlicher Sarkophage in den römischen Provinzen Syria, Palästina und Arabia“, *Bonner Jahrbücher* 189: 174-211.
- Krischen, F.
1941 *Antike Rathäuser*, Berlin.
- Lawrence, A. W.
1979 *Greek Aims in Fortification*, Oxford.
- Marbach, G. O.
1838 *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*, Leipzig.
- McNicoll, A.W.
1997 *Hellenistic Fortifications from the Aegean to the Euphrates*, Oxford.
- Meinel, R.
1980 *Das Odeion: Untersuchungen an überdachten antiken Theatergebäuden*, Frankfurt.
- Mendel, G.
1914 *Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines, III*, İstanbul.
- Schliemann, H.
1881 *Reise in der Troas im Mai 1881*, Leipzig.
- Serdaroğlu, Ü.
1983 “1981 Yılı Assos Çalışmaları”, *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara 8-12 Şubat 1982*, Ankara: 181-182.

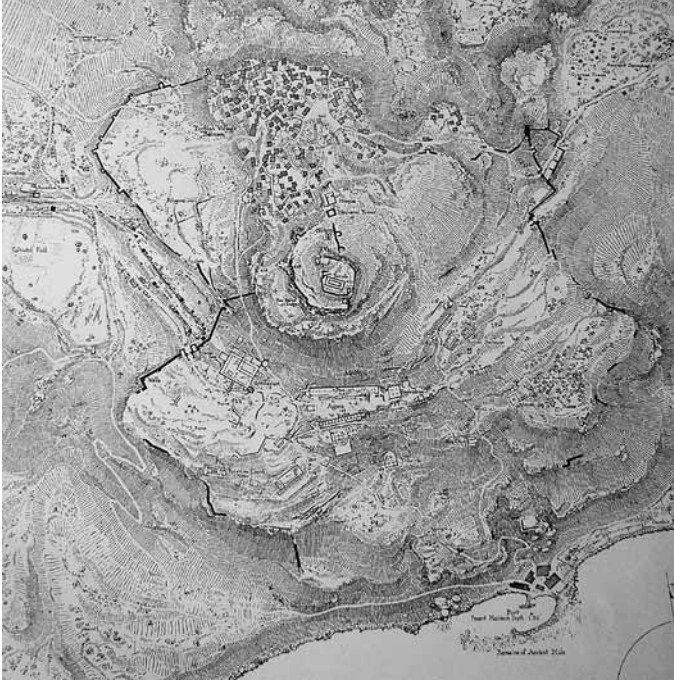
- 1992 “Assos 1990 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı II, Çanakkale 27-31 Mayıs 1991*, Ankara: 43-51.
- Serdaroğlu, Ü. – R. Stupperich (eds.)
1996 *Ausgrabungen in Assos 1992 (Asia Minor Studien 21)*, Bonn.
- 1992 *Ausgrabungen in Assos 1990 (Asia Minor Studien 5)*, Bonn.
- 1993 *Ausgrabungen in Assos 1991 (Asia Minor Studien 10)*, Bonn.
- 1996 *Ausgrabungen in Assos 1992 (Asia Minor Studien 21)*, Bonn.
- Serdaroğlu, Ü. – R. Stupperich – E. Schwertheim (eds.)
1990 *Ausgrabungen in Assos (Asia Minor Studien 2)*, Bonn.
- Shear, T. L.
1995 “Bouleuterion, Metroon and the Archives at Athens”, M. H. Hansen - K. Raaflaub (eds.), *Studies in the Ancient Greek Polis*, Stuttgart: 157-190.
- Stupperich, R.
1993 „Dritter Vorbericht über die Grabung in der Westtor-Nekropole von Assos im Sommer 1991“ Ü. Serdaroğlu - R. Stupperich (eds.), *Ausgrabungen in Assos 1991 (Asia Minor Studien 10)*, Bonn: 1-35.
- 1990 „Vorbericht über die Grabung in der Westtor-Nekropole von Assos im Sommer 1989“, Ü. Serdaroğlu - R. Stupperich - E. Schwertheim (eds.), *1990 Ausgrabungen in Assos (Asia Minor Studien 2)*, Bonn:7-22.
- 1994 „Beobachtungen zu Gräbern und Grabsitten in der Nekropole von Assos“, *Laverna 5*: 56-86.
- 1996a “Vierte Vorbericht über die Grabung in der Westtor-Nekropole von Assos im Sommer 1992” *Ausgrabungen in Assos 1992 (Asia Minor Studien 21)*, Bonn: 1-31.
- 1996b „Grabungen in der Nekropole von Assos 1989-1994“, *Thetis 3*: 49-70.
- 1996c „Neue Reliefs vom Athena-Tempel von Assos“, Stupperich, R. (ed.) *Ausgrabungen in Assos 1993 (Asia Minor Studien 57)*: 33-4.
- Stupperich, R. (ed.)
2006a *Ausgrabungen in Assos 1993 (Asia Minor Studien 57)*, Bonn.
- 2006b „Fünfter Vorbericht über die Grabung in der Westtor-Nekropole von Assos im Sommer 1993“, R. Stupperich (ed.), *Ausgrabungen in Assos 1993 (Asia Minor Studien 57)*, Bonn: 1-26.
- Trampedach, K.
1993 *Platon, Die Akademie und die zeitgenössische Politik*, Stuttgart.
- Utili, F.
1999 *Die archaische Nekropole von Assos, Asia Minor Studien 31*, Bonn.
- Wescoat, B. D.
1987 “Designing the Temple of Athena at Assos: Some Evidence from the Capitals”, *American Journal of Archaeology*, 91/4: 553-568.
- Winter, F. E.
2006 *Studies in Hellenistic Architecture*, Toronto.

Res. 1 Troas Bölgesi

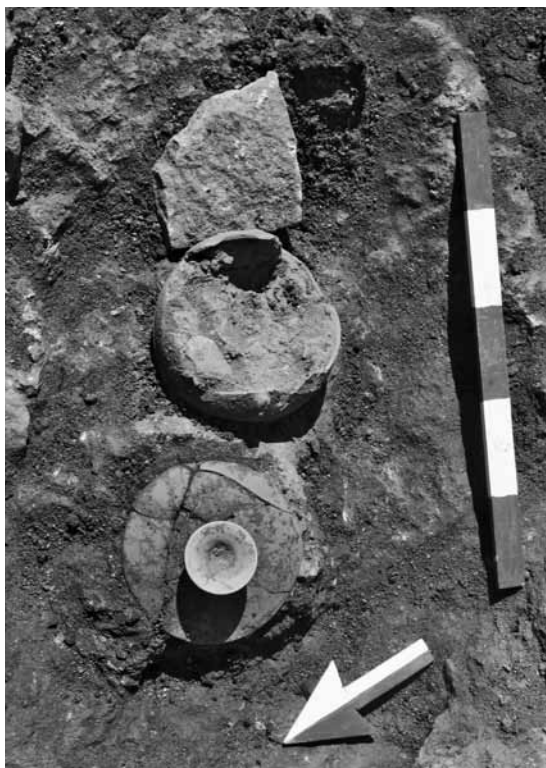
Res. 2 Batı Nekropolisi (Clarke – Bacon – Koldewey 1902)

Res. 3 Assos (Clarke – Bacon – Koldewey 1902)

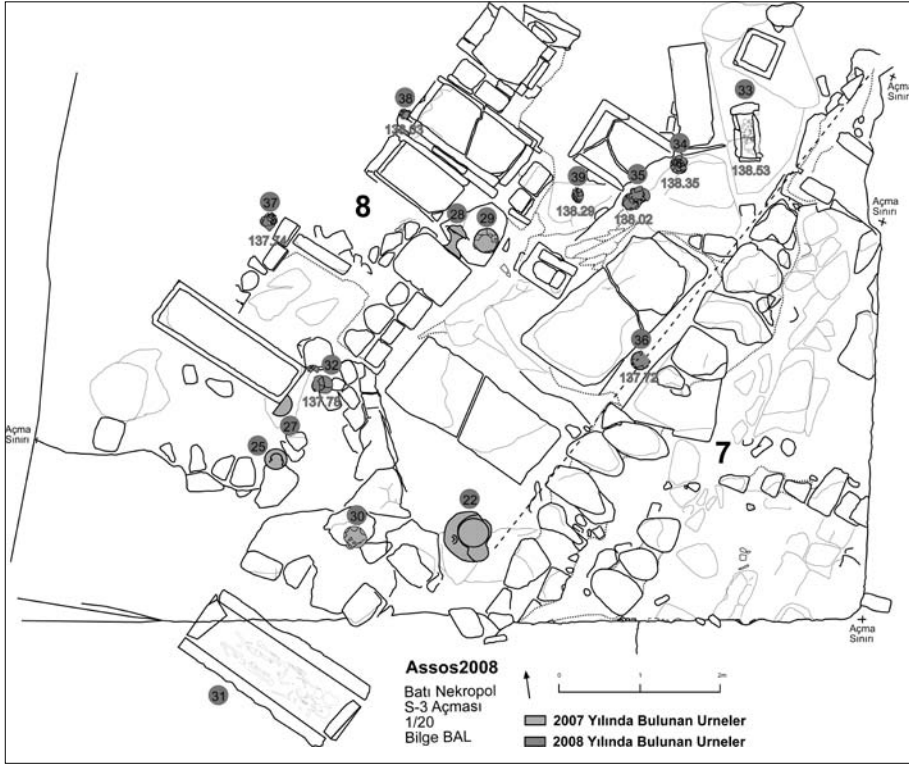
Res. 4 Batı Nekropolis, Ana Cadde

Res. 5
Urne Mezarlar

Res. 6
Lahit içinde Ele Geçen
Roma Çağı Hediyeler

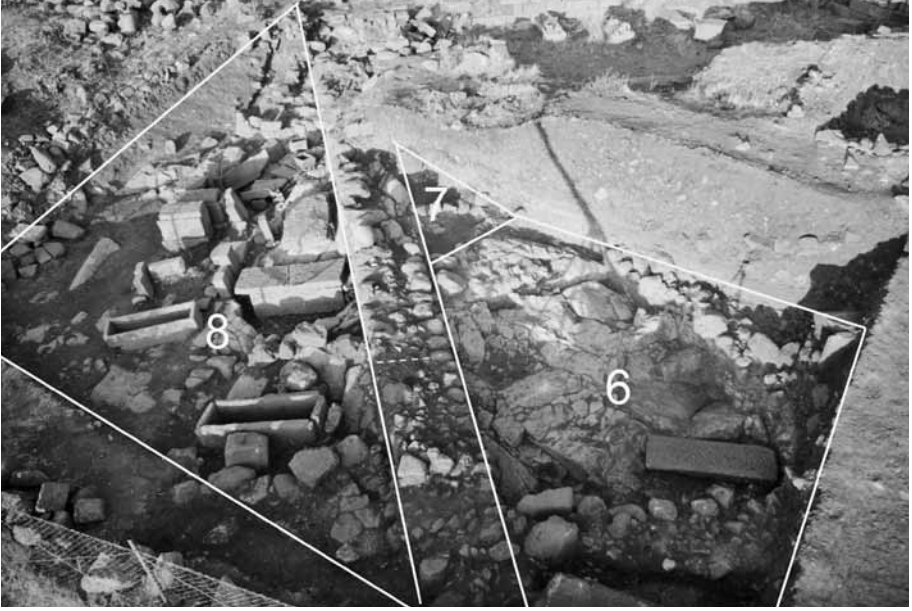

Res. 7 Açma 8'deki Mezarlar

Res. 8
Açma 8, Urnelerin
Üzerindeki Önleri
Yuvarlak Taşlar

Res. 9 Açma 6, 7 ve 8 Genel Görünüm

Res. 10 Açma 6, Terrakotta Domuz Kalıbı

Res. 11 Açma 6, Griphon Betimlemeli Kurşun Ağırlık

Res. 12
Açma 6,
Athena Kentine
Ait Sikke

Res. 13 Kuzey Stoa'nın Batısındaki Kazı Çalışmaları

Res. 14 Kuzey Stoa,
Alexandria
Troas Kentine
Ait Sikke

Res. 15 Kuzey Stoa, Klasik Çağ Yapısına Ait Temel

Res. 16
Kuzey Stoa, Güney
Batı Köşesi, Ana Kaya
Üzerine Oturan Temel

Res. 17 Akropolis ve Athena Tapınağı

Res. 18 Sütun Tamburlarının Hazırlığı

Res. 19 Restorasyon Sonrası Sütunun Görünümü

Antik Çağ'da Strigilisin Ecza Amaçlı Kullanımı Veriler ve Kanıt

Daniş Baykan

Keywords: Strigilis, Ancient Medicine, Pharmacology, Alliano, Ancient Sours

Anahtar Kelimeler: Strigilis, Antik Çağ Tıbbı, Ecza, Alliano, Antik Kaynaklar

İlâç biliminde kullanılan bitkisel, mineral veya hayvansal hammaddelerin çoğu binlerce yıl değişmeden günümüzde de kullanılmaya devam etmektedir. Antik Çağ ecza tedavisi, doğanın insan üzerindeki etkilerinin deneme yanılma yöntemiyle öğrenilmesine dayandırılmıştır. Hekimler bazen diyet, masaj, hidroterapi ve ilaç tedavisini cerrahiye göre daha tehlikesiz görerek yeğlemişlerdir. İlaç tedavisi yöntemlerini kullanan hekimler de cerrahlar gibi belli bazı aletler kullanmak zorundaydılar. Ecza aletleri çoğunlukla günlük hayatta başka amaçlarla da kullanıldığından, bu konuda en doğru bilgiyi hekim mezar kontekstleri ve antik kaynaklar vermektedir. İlaç tedavilerinde, ilacın hazırlanması için kullanılan havan, ezme paleti, saklama kapları gibi gereçler haricinde en sık kullanılan aletler kaşık tipleridir.

Kaşıklar, ilaçları ölçmek ve karıştırmak için, ayrıca uygulama aşamasında da ilacı damlatma amacıyla kullanılmıştır. En çok bilinen Antik Çağ kaşık tipi “kulak kaşığı”dır. Antik Çağ'daki kullanım yerlerinden yalnızca biri olan kulak göz önünde bulundurularak isimlendirilen ve kulak temizliğinde kullanıldığı belirlenen bu âletin benzerleri, yakın zamana kadar aynı amaçla kullanılmıştır. Aslında âlet, kaşık uçlu sonda, ölçek, muayene sondası, sivri uçlu sonda, kazıyıcı sonda olarak kozmetik, eczacılık ve tıp alanlarında farklı fonksiyonlarda da kullanılmıştır. Kulağa kaçan nesnelere çıkarılmasında, kulağın temizliğinde ve kulak içindeki yaraların muayenesinde de yardımcı olduğu söylenebilir. Antik Çağ'da kulak temizliğinde, lavman tekniğiyle kulak şırıngası gibi özel âletler (Paulus VI.7; VI.59) ve kulak yaralarının iyileştirilmesinde sakız ağacının (*Pistacia lentiscus*) gövdesinden alınan reçine kullanılmıştır (Jackson 1999: 117). Antik kaynaklarda “MHLWIS, MHLWIDOS,

MHLWTRIS, *WTOGLUFUS*, *MHLHN EjWTIDA*, *oricularium specilla*, *auriscalpia*”ya karşılık gelen KSo. Tip IA, Celsus (ör. VII.26) ve Aetios Amidenos’un (LXXXII-LXXXIII) eserlerinde kulak sondası (*oricularium specilla*) adıyla geçer. Çekirdeksiz /*UPALEIPTROU*, sivri ucu, *delici / perforatör* (Galenos XIV.787) ve ilaç tatbikinde (yün vs. sarılarak) kullanılmıştır. Kaşık uç, ölçek, karıştırıcı, *çekici / retraktör* (Celsus VII.21-22), *parçalayıcı / dissektör* (Paulus VI. 88) ve *ayırıcı / ekartör* (Celsus VII.27) olarak da kullanılmıştır. Merhem kaplarından (*unguentaria*) merhem alınması için en uygun kaşıktır. Celsus, *anüs* müdahaleleri (Celsus VII.30) ve mesane taşının kırılmasının (Celsus VII.26) yanı sıra kulak kurtlarının ve duymayı engelleyen diğer nesnelerin çıkarılmasında (Celsus VI.7) bu âletin kullanıldığını aktarır. “V” kesitli yaprak biçimli (orta damarından kıvrık) kaşıklara, MS 3. ve 4. yy’lara ait kontekstlerde rastlanması (Künzl 1992: 201-244), standart tipleri MS 2. yy’da oluşan diğer kaşık sondalardan daha sonra şekillendiğini düşündürür. Bu tip kaşıklar toz ilaçların yaraya serpilmesine uygundur. “V” kesitli yaprak biçimli ve “U” kesitli oval kaşıklar, antik kaynaklarda kaşık / *cyathus* veya sonda / *specilla* ismiyle geçse de John Milne’nin kullandığı *cyathus* ve *MHLH* birleşimi (Milne 1976: 61)yanlışlığını, Lawrence J. Bliquez düzeltene dek (Bliquez 2003: 322-330), tıp literatüründe *cyathiscomele* olarak kullanılmıştır.

Fransa Paris hekim mezarı kontekstindeki akıtıcı uçlu kaşık (Künzl 1983: 75-77); Kıbrıs Nea Paphos hekim mezarı kontekstindeki iki farklı alet (Michaelides 1984: 315-332) formları farklı olmakla birlikte sıvı ilaç akıtılmasında kullanılmış olmalıdır. Kıbrıs Nea Paphos hekim mezarı kontekstindeki aletlerden biri “U” kesitli büyük armudî kaşıklardandır. Derinliği, sap birleşiminden akıtıcı uca doğru azalan, ölçek benzeri bu kaşıklar, içlerinde hazırlanacak sıvı ilacı kulak, burun gibi vücut açıklıklarına damlatmaya uygundur. Kordoba yakınlarındaki *Ez-Zehra*’da doğduğu için Zahravi olarak anılan Abûl Kasım Al Zahravi’nin, *Kitab al-Tasrif* adlı eserinde benzer kaşıklar “istendirse saplı olabilecek yağ kandili gibi ucu açık, bir burun damlalığı” şeklinde tanımlanmıştır (Zahravi II. 24)¹.

Kazıları 1998 ile 2006 yılları arasında, Yrd. Doç. Dr. Ahmet Yaraş başkanlığında sürdürülen Allianoî’da² da “U” kesitli büyük armudî kaşıklar tespit edilmiştir (Baykan 2009a: 46-47). Daha önceden de Allianoî’un eczacılıkla

1 930-1013 yıllarında yaşayan Zahravi’nin Kordoba Üniversitesi’nde toplanan (antik) kaynaklardan yararlanarak yazdığı eserini, 1519’da Latinceye çevrilirken gören Amasya Hastanesi başhekimi *Sabuncuzade Şerefeddin bin Ali* kitabın cerrahî bölümünü kısmen değiştirerek Türkçeye tercüme etmiş (*Cerrahiyyetü’l Hâniyye*) ve Fatih Sultan Mehmet’e armağan etmiştir.

2 Allianoî, İzmir ili Bergama ilçesinin 18 km kuzeydoğusunda, Paşa Ilcası mevkiinde yer almaktadır.

ilişkisi, Roma İmparatorluk Dönemi'nde günümüz eczanelerinin görevini üstlenerek ilâç, zehir ve kozmetik karışımlarının (*medicamenta*) özel kaplar içerisinde bulundurulduğu, *tabernae medicae* isimli küçük dükkânların varlığıyla ortaya konmuştur (Baykan 2005: 447-452). Ayrıca ilaç yapımında kullanılan *mortarium*, *pestillum*, kemik ve metal kaşıklar ile ilaç saklama kapları da Alliano'i'da ele geçmiştir.

Fransa Paris hekim mezarı (Künzl 1983: 75-77) kontekstindeki akıtıcı uçlu kaşıkların benzerleri Gaziantep Müzesi (Uzel 2000: 233) ve Britanya Müzesi'nde (Milne 1976:78) bulunmaktadır. Kıbrıs Nea Paphos hekim mezarı (Michaelides 1984: 315-332) kontekstindeki akıtıcı uçlu ikinci alet ise kaşıktan çok bir strigilise (Yun.: στλεγγίς, Lat.: *strigilis*) benzemektedir. Bulgaristan'ın Varna (Künzl 1983: 112-113), Filibe (Kessyakova – Kirova 2005: 411-412) ve Nova Zagora (Kancheva – Ruseva – Ignatov 1996: 23-27); Almanya'nın Köln (Künzl 1983: 91-93); İtalya'nın Este (Künzl 1983: 105) kentlerinde bulunan hekim mezarlarının kontekstlerinde ecza kap ve aletleriyle birlikte strigililerin de ele geçmesi Antik Çağ'da spor sırasında yağlanan vücudun temizliği yanı sıra ilaç uygulamalarında da kullanıldıklarını kanıtlamaktadır.

Galenos (XII.622-623)³, Celsus (VI.7.1)⁴, Plinius (XXV.103)⁵, Marcellus Empiricus (IX.1)⁶ ve Scribonius Largus'un (XXXIX)⁷ aktardıkları, ecza kaşıkları yerine bazı özel durumlarda strigilis kullanımının daha uygun görüldüğünü kanıtlamaktadır. Bahsi geçen bu antik kaynaklarda strigilisin ecza amaçlı kullanımında, içerisindeki sıvı ilacın ısıtılması ve bir vücut açıklığına (kulak deliği gibi) uygulanması söz konusudur. Celsus (VI.7.1), kulak içerisine ılık sıvı ilaç uygulanacak en uygun alet olarak şırınga gibi kullandığı strigilisi önermektedir. Galenos (XII.622-623) da aynı şekilde hayvansal yağları strigilis içerisinde ısıtarak kulağa uygulamıştır. Antik kaynaklarda iyileştirmede kullanılan karışım farklılık gösterse de strigilis içerisinde ısıtılan karışımın ılındıktan sonra strigiliden doğrudan (kulağa) uygulanması

3 “...Aut anguis fenectam cum calicibus papaveris coquito et infundito, aut cum quopiam ex praedictis unguentis. Aut garum Hispanum calefactum per strigilem instillato. Facit et acopon foetidum tepidum infusum. Aut papaveris succus rosaceo et exiguo crocino dilutus...”.

4 “...In aurem vero infundere aliquod alimentum oportet quod semper ante tepefieri convenit, commodissimeque per strigilem instillatur...”.

5 “...omnis autem strigili calefactus infunditur, cotyledon etiam purulentis cum medulla cervina calefacta, ebuh radicit tritae sucus linteo colatus, mox in sole densatus et cum opus sit rosaceo dilutus et calefactus. parotidas verbenaca, item plantago sanat, item sideritis cum axungia vetere...”.

6 “...Conteres et in strigili calefacies, et infimdes, at lana occludes aurem...”.

7 “...Ad auriculae dolorem et tumorem sine ulcere prodest herbae urceolaris aut cucurbitae ramentorum sucus tepens per strigilem in foramen auris infusus...”.

değişmemektedir. Antik Çağ eczacılığında ısıtma farklı malzemelerin daha iyi karışmasını sağlamak, ılık tatbik edilen ilacın etkisini arttırmak ve karışımı yoğunlaştırmak için kullanılmış olmalıdır.

Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait hekim mezarı kontekstindeki ecza amaçlı strigilisler, yerleşimlerden ele geçtiğinde kesin saptama oldukça zordur. Tıpla doğrudan ilişkili olduğu kanıtlanan Allianoî'da, İlyas Çayı'nın kuzey yakasında, köprü ile kuzey kaplıca arasındaki avlulu yapıdan ve yakın çevresinden 4 bronz strigilis parçası ele geçmiştir. Allianoî metal buluntuları, birçok bilinmeyen gibi tıp tarihi konusunda da bizi aydınlatmaya devam etmektedir. Allianoî'dan ele geçen birinci parça⁸ (Res. 1) alışıldık işlevinde kullanılmak için son derece küçük boyutlu bir strigilisin sapına aittir. Eserin buluntu kontekstine ve boyutuna uygun olarak ecza amaçlı kullanılmış olması yüksek ihtimaldir. Yine küçük boyutlu ve alışıldık forma göre oldukça ince ve sivri bitimli bir strigilis kaşığının parçası⁹ (Res. 2) olan ikicisi de akıtma amaçlı bir kullanıma sahiptir. Kaşık şekli tam anlaşılamamakla beraber büyük bir strigilise ait sap parçası¹⁰ (Res. 3) da kesici sapı, sondalar ve ecza kaplarıyla birlikte ele geçtiği için ecza amaçlı kullanılmış olmalıdır. Allianoî'da bulunan bahsettiğimiz ilk üç örnek buluntu ortamına, kontekstine ve boyutuna göre ecza amaçlı damlalık veya akıtacak olarak kullanılmış olmalıdır.

Allianoî'dan ele geçen dördüncü ve son strigilis parçası¹¹ (Res. 4-5) üzerinde yapılan ayrıntılı inceleme sonucunda daha önemli veriler elde edilmiştir. Antik yazarlardan Galenos (XII.622-623), Celsus (VI.7.1), Plinius (XXV.103), Marcellus Empiricus (IX.1) ve Scribonius Largus'un (XXXIX) aktardıklarına göre, ecza amaçlı kullanılan bir strigilisin içerisindeki karışımın ateşte ısıtılması (Res. 6) ve ılındıktan sonra ucunun bir akıtacak veya damlalık olarak kullanılması gerekmektedir. Bronz gibi ateşe yüksek dayanım gösteremeyen malzemelerden yapılan strigilislerde bu tip kullanımlardan kaynaklanan izlerin bulunmasının gerektiği düşünülerek yapılan gözlemlerde Allianoî'dan ele geçen dördüncü örneğin alttan ısıtıldığı her iki yüzündeki izlerle tespit edilmiştir (Res. 7). Strigilis muhtemelen bir fitil ateşinde ısıtıldığı için sapının ve tutan elin etkilenmemesi için ısıtılacak malzeme ortada yani aletin kıvrım

8 All.Mb.0032 numaralı bronz strigilis sapı, JXI-b2 açmasında, 86.09-86.00 kodlarında bulunmuştur. 6,4 cm uzunluğunda ve 1 cm kalınlığındadır.

9 All.Mb.0612 numaralı bronz strigilis parçası, K VIII-a3 açmasında, 91.47 kodunda bulunmuştur ve 6,5 cm uzunluğundadır.

10 M.01-2537 numaralı bronz strigilis sapı, JXI-c3 açmasında, 86.25 kodunda bulunmuştur. 10,4 cm uzunluğunda ve 1,6 cm kalınlığındadır.

11 M.03-0026 numaralı bronz strigilis parçası, JXI-c4 açmasında, 87.46 kodunda bulunmuştur. 10,8 cm uzunluğunda ve 1,5 cm genişliğindedir.

yaptığı yerde toplanmalıdır. Strigilisin en derin kısmı olan ve daha çok malzeme alabilen bu bölümün açık ateşe denk gelen dış kısımda yoğun ısıya maruz kaldığını gösteren izler belirgindir.

Antik kaynaklarda anlatılan bir işlem, arkeolojik bir eserle kanıtlanabilmiştir. Üzerinde bölgesel ısıya maruz kaldığının izlerini taşıyan Alliano strigilisinin, buluntu yeri ve konteksti açısından da ecza amaçlı kullanıldığı şüphesizdir. Bu strigilis, İlyas Çayı'nın kuzey yakasında, köprü ile kuzey kaplıca arasındaki avlulu yapıda (b4 numaralı mekânda) ele geçmiştir (Res. 8). Bahsedilen mekân, Alliano için alet çeşitliliği açısından önemli bir konteksttin bulunduğu (Baykan 2002: 76) odadır. Ahşap bir kutu içerisinden mekâna dağıldığını düşündüğüm kontekstte *staphylagralar*, tutucular, dil baskısı, tüp sonda, kaldırıcı ve bir sonda mahfazası parçası bulunduğu için mekân muayene haricinde küçükdil ve hemoroit operasyonlarında kullanılmış olmalıdır (Baykan 2009a: 208). Tıp aletlerinin ele geçtiği tabaka, kontekstindeki diğer verilerin de yardımıyla MS 1. yy'ın son çeyreği ile MS 3. yy ortasına tarihlenmiştir (Baykan 2009a: 76). Aynı mekân içerisinden ama bahsedilen toplu buluntudan ayrı bir yerde ele geçen strigilis, ısıtılarak hazırlanan ilaçların belki yine küçükdil ve hemoroit tedavisinde, belki de antik kaynakların daha sık bahsettiği gibi kulak tedavisinde kullanılmaktaydı.

Antik Çağ tıbbına bakıldığında salt cerrahinin veya eczanın uygulanmıyıp, her ikisinden de aynı anda faydalanılmaya çalışıldığı kontekst buluntularının yardımıyla anlaşılmaktadır. Antik Çağ için cerrahinin uygulanmasından kaçınılan son çare olduğu düşünülürse tıbbi uygulamalarda ne kadar çok eczaya başvurulduğu daha iyi kavranabilir. Bu buluntu ve Pergamon'da gladyatör cerrahisi olarak çalıştığı bildiren Galenos'un (XIII.599), eserinde strigilis içerisinden ilaç karışımının ısıtılmasından bahsetmesi (XII.622-623), gladyatör hekimliğini Alliano'da yerine getirdiği fikrini (Baykan 2009b: 48-50) destekler niteliktedir. Strigilisin bir damlalık olarak kullanımının MS 2. yy'dan sonra azaldığı hekim mezarı kontekstlerinden anlaşılmaktadır. Bu tarihten itibaren Abûl Kasım Al Zahravî'nin eserinde tanımladığı (II.24) ve derinliği, sap birleşiminden akıtıcı uca doğru azalan, ölçek benzeri kaşıklar, strigilis yerine kulak, burun gibi vücut açıklıkları için damlalık olarak kullanılmıştır.

Araş. Gör. Dr. Daniş Baykan
Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji Bölümü Balkan Yerleşkesi
Edirne / Türkiye
danisbaykan@gmail.com

Pharmaceutical Purpose of the Strigilis in Antiquity

Data and Evidence

Most of the herbal, mineral and bestial materials which we use in pharmacology today had also been taken into use for thousands of years without changing. Except for the materials used for preparations such as mortars, grinding plates and conservators, the types of spoons are the most common instruments of all. Some antique sources and findings show that in some instances “strigilis” were used instead of these spoons.

Strigilis is a curved blade used by the ancient Romans and Greeks to scrape the body after bathing. Part of the bathing and personal hygiene routine in ancient Rome involved cleaning the body with oil. Having rubbed the oil in, a strigilis was used to scrape away any excess as well as any dead skin and dirt. Athletes also used strigilis to remove dirt, dust and oil from their bodies after exercise. This was sometimes bottled and sold as a medical treatment. It is desirable also to pour some medicament into the ear, and this should always be made lukewarm beforehand; and is best dropped in from a strigilis. Occasionally instruments not originally manufactured for surgical purposes were implemented. Galenos (XII.622-623)¹², Celsus (VI.7.1)¹³, Plinius (XXV.103)¹⁴, Marcellus Empiricus (IX.1)¹⁵ and Scribonius Largus’ un (XXXIX)¹⁶ mention that the strigilis, a curved piece of metal with a handle used for scraping oil and sweat off the body after exercise, was often used

12 “...Aut anguis fenectam cum calicibus papaveris coquito et infundito, aut cum quopiam ex praedictis unguentis. Aut garum Hispanum calefactum per strigilem instillato. Facit et acopon foetidum tepidum infusum. Aut papaveris succus rosaceo et exiguo crocino dilutus...”.

13 “...In aurem vero infiindere aliquod alimentum oportet quod semper ante tepefieri convenit, commo-
dissimeque per strigilem instillatur...”.

14 “...omnis autem strigili calefactus infunditur, cotyledon etiam purulentis cum medulla cervina cale-
facta, euh radices tritae succus linteus colatus, mox in sole densatus et cum opus sit rosaceo dilutus et
calefactus. parotidas verbenaca, item plantago sanat, item sideritis cum axungia vetere...”.

15 “...Conteres et in strigili calefacies, et infimdes, at lana occludes aurem...”.

16 “...Ad auriculae dolorem et tumorem sine ulcere prodest herbae uceolaris aut cucurbitae ramentorum
succus tepens per strigilem in foramen auris dolentis infusus...”.

to get into small openings. Galenos (XII.622), mentioned that the strigilis, a curved piece of metal with a handle used for scraping oil and sweat off the body after exercise was often used to get into small openings, so as Galenos said, “After having heated the fat of a squirrel in a strigilis, insert it into the auditory canal”. Celsus (VI.7.1) also directs that certain medicinal preparations can be warmed and allowed to drop into the ear by means of a strigilis, an appliance normally used by the Romans for scraping away sweat and dirt in the baths: “If severe inflammation entirely prevents sleep, there should be added to the poultice half its quantity of toasted and pounded poppy-head rind, and this should be boiled down with the rest in diluted raisin wine. It is desirable also to pour some medicament into the ear, and this should always be made lukewarm beforehand; and is best dropped in from a strigilis. When the ear is full, soft wool is applied over it to keep in the fluid. And these are the medicaments generally used for this purpose: but also there is rose oil and around-root juice and oil in which worms have been boiled, juice expressed from bitter almonds or from peach-kernels”.

It's possible that a “strigilis” found in a tomb of a medicine from Roman Imperial period was used for pharmacology. Outside of the tomb context (in a settlement for instance) when a strigilis was found, it's hard to determine the relation on it's use for pharmacological purposes. Surveys of researches on the metal findings of Allianoi, retains clarifying many issues of the Anatolian history of medicine. The pieces of strigilis' found in Allianoi show strong evidences in terms of it's use in medicine.

Kaynaklar

Antik Kaynaklar

- Aetios Amidenos
1899 *BIBLIA IATRIKA EKKAIIDEKA / Die Augenheilkunde des Aëtius aus Amida*, (çev. J. Hirschberg), Leipzig.
- Celsus (Aulus Cornelius)
1953 *De Medicina / On Medicine*, (çev. W. G. Spencer), Londra.
- Galenos
1821-1833 *PERI FUSIKON DUNAMEWN / Claudii Galeni Opera Omnia*, (çev. C. G. Kühn), Leipzig.
- Marcellus Empiricus
1968 *Marcellus, De Medicamentis*, (çev. J. Kollesch – D. Nickel), Berlin.
- Plinius (Gaius, Secundus)
1956-1966 *Naturalis Historia / Natural History*, (çev. H. Rackham), Londra.
- Paulus Aegineta
1844-1847 *Epitomae Medicae / The Seven Books of Paulus Aegineta*, (çev. F. Adams), Londra.
- Scribonius Largus
1983 *Compositiones / Scribonii Largi Compositiones*, (çev. S. Sconocchia), Leipzig.

Orta Çağ Kaynakları

- Abûl Kasım Al Zahravi
1861 *La Chirurgie D'Albucasis*, (çev. L. Leclerc), Paris.
- Şerefeddin bin Ali
1992 *Cerrahiyetü'l Hâniyye*, (çev. İ. Uzel – K. Süveren), Ankara.

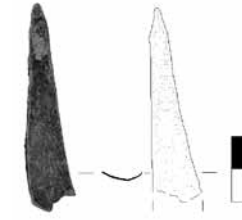
Modern Kaynaklar

- Baykan, D.
2002 “Allianoi Tıp Âletleri”, *Bilim ve Ütopya* Eylül: 76.
- 2005 “Allianoi'da Bulunan Pişmiş Toprak Ecza Kapları”, *III. Uluslararası Seramik, Cam, Emaye, Sır ve Boya Semineri Bildiriler Kitabı*, Eskişehir: 447-452.
- 2009a *Allianoi Tıp Âletleri*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- 2009b “Gladyatör Hastanesi: Allianoi”, *Atlas* 201: 48-50.
- Bliquez, L. J.
2003 “Roman Surgical Spoon-probes and their Ancient Names (μήλη, μῆλωτρίς, specillum)”, *JRA* 16: 322-330.

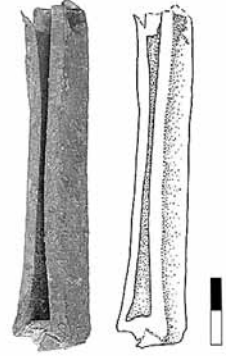
- Jackson, R.
1999 *Roma İmparatorluğu'nda Doktorlar ve Hastalıklar*, (çev. Ş. Mumcu), İstanbul.
- Kancheva-Ruseva, T. – K. Velkov – V. Ignatov
1996 *Prouchvaniya na Nadgrobni Mogili v Novozagorsko, N. Koichev ve M. Kanchev Memoriam*, Bulgaristan: 17-70.
- Kessyakova, E. – N. Kirova
2005 “Brickwork Double Grave From The Roman Age From The Village of Scutare, Plovdiv District”, *Universitatis Serdicensis Supplementum IV, Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov*, Sofya: 406-419.
- Künzl, E.
1983 *Medizinische Instrumente aus Sepulkralfunden der römischen Kaiserzeit*, Bonn.
- 1992 „Spätantike und byzantinische medizinische Instrumente“, *From Epidaurus to Salerno. Symposium held at the European University Centre for Cultural Heritage*, (Haz. A. Krug), *PACT* 34: 201-244.
- Michaelides, D.
1984 “A Roman Surgeon's Tomb from Nea Paphos Part I”, *Report of the Department of Antiquities of Cyprus*: 315-332.
- Milne, S. J.
1976 *Surgical Instruments in Greek and Roman Times*, Chicago.
- Uzel, İ.
2000 *Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri*, Ankara.

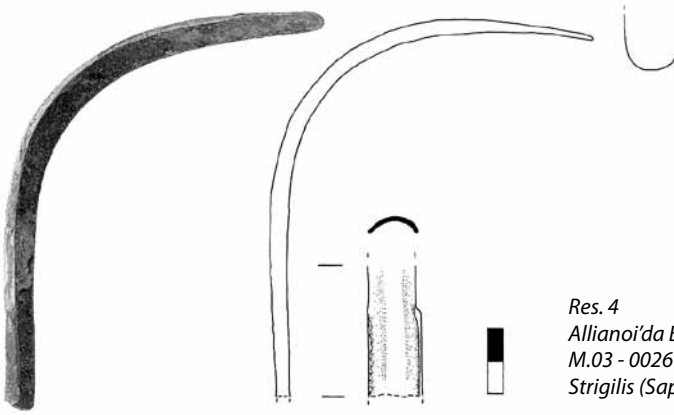
Res. 1 Alliano'i'da Bulunan
All.Mb.0032 Numaralı
Strigilis Sapi

Res. 2 Alliano'i'da Bulunan
All.Mb.0612
Numaralı Strigilis
Parçası

Res. 3 Alliano'i'da
Bulunan M.01-
2537 Numaralı
Strigilis sapi

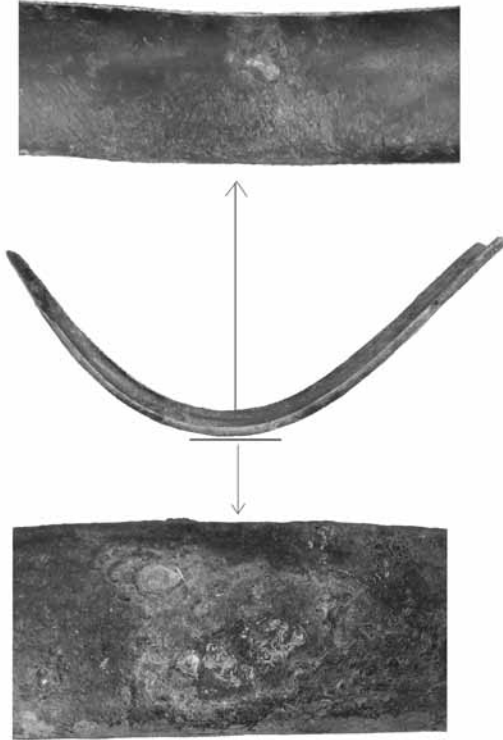
Res. 4
Alliano'i'da Bulunan
M.03 - 0026 Numaralı
Strigilis (Sapı Kısmı Eksik)

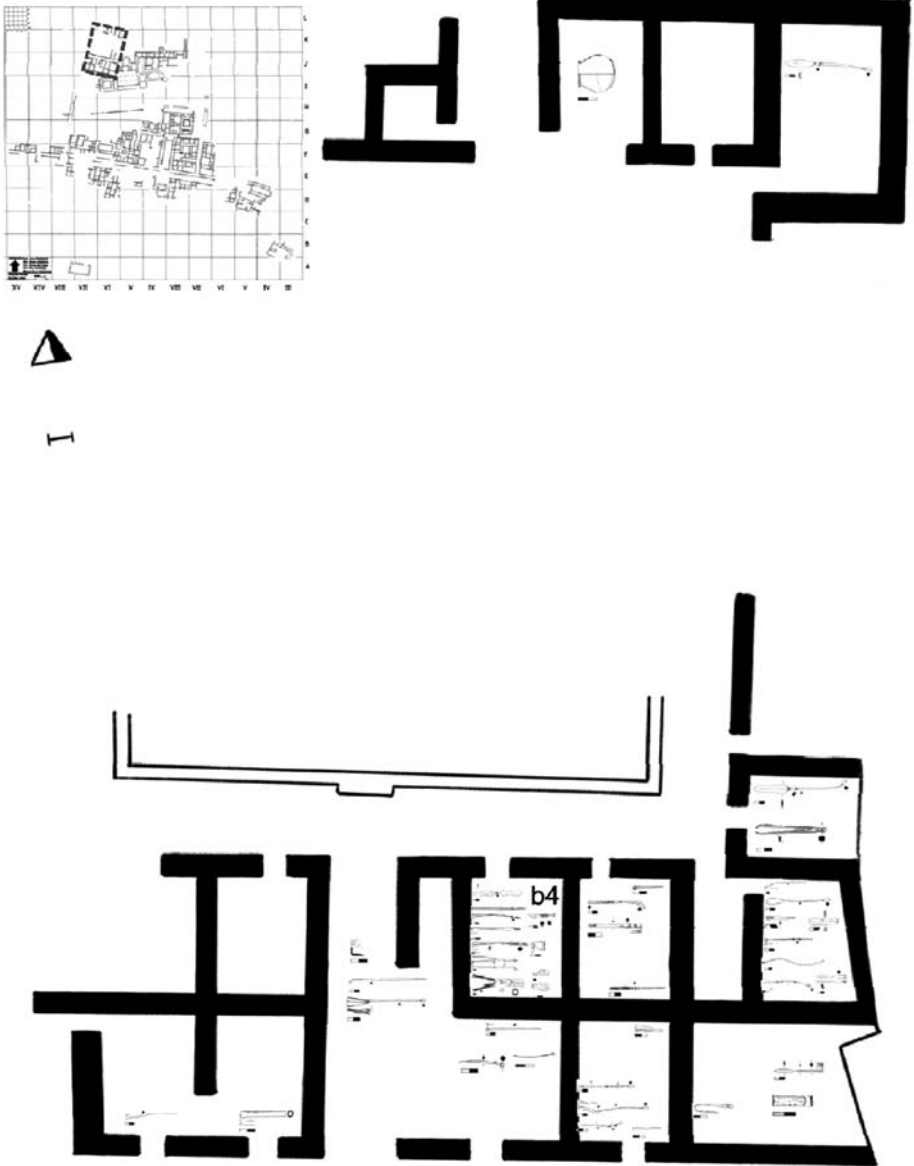
Res. 5
M.03-0026 Numaralı
Strigilisin Önden ve
Yandan Görünümü

Res. 6 Antik Çağ'da Ecza Amaçlı Strigilis Kullanımı (Canlandırma)

Res. 7 M.03-0026 Numaralı Strigilisin Isıtıldığını Kanıtlayan Her İki Yüzdeki İzler

Res. 8 İlyas Çayı'nın Kuzey Yakasında, Köprü ile Kuzey Kaplıca Arasındaki Avlulu Yapı ve Mekânlarındaki Kontekst Buluntular

Urartu Krallığı'nda Harem

Rafet Çavuşoğlu – Bilcan Gökce – Kenan Işık

Keywords: Harem, Eunuch, Urartian, Women, Palace

Anahtar Kelimeler: Harem, Haremağası, Urartular, Kadın, Saray

Bu makalede, yazılı kaynaklar, arkeolojik buluntular ve görsel sanatlar ışığında Urartu krallığında harem anlayışı ve organizasyonu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Urartulularda harem konusu işlenirken bazı noktalara açıklık getirebilmek amacıyla Assur ve Pers krallıklarına ait haremlere de değinilmiştir.

Harem geleneğinin, Demir Çağı'nda, Yakındoğu'nun güçlü krallıklarından olan Assur krallığında var olduğunu dönemin yazılı kaynakları, görsel sanatları ve arkeolojik buluntularından anlamaktayız. Yeni Assur sarayları *babanu* ve *bitanu* olmak üzere iki ana bölümden oluşur. Bunlara ek olarak sarayın üçüncü bir bölümünü de harem oluşturduğu bilinmektedir. *Babanu*'daki en yüksek görevli, “*rab ša reši*” denen haremağasıydı ve taht odasında huzura çıkacakları krala takdim ederdi. *Bitanu*'nun başı da bir haremağası olan “*ša muhi bitani*” ya da “*rab ekalli*” (başmabeyinci) idi. En yüksek görevli “*ša reši*” denen haremağasına harem sorumluluğu bırakılmıştır (Wilson 1972: 44). Bazı Assur yazıtlarında saraydaki haremağalarının görevleri dışına çıktıkları durumlarda cezalandırıldıkları da bilinmektedir. Assur krallarından III. Tukulti-apil-ešarra (MÖ 745-727) dönemine ait bir yazıt bu konuya netlik getirmektedir:

...Saray haremağaları (*ša-re-šarranu*) ya da muhafızlar Eğer sarayda bir kadın şarkı söylerse ya da onunla aynı konumda olan birisiyle kavga ederse ve haremağalarından biri bunu durup dinlerse 100 kez dövülecek ve bir kulağı kesilecektir. Üzerinde giysi bulunmayan bir kadın o anda bir muhafıza seslenirse, muhafız dönüp konuşursa, bu durumda muhafız 100 kez dövülecektir. Bir muhafız sarayda bir kadınla konuşmayı denerse kadına

7 adımdan fazla yaklaşamaz. Muhafızlardan biri bu sınırları aşar ve haremağası bunu görür muhafızı cezalandırmazsa bu durumda sarayın önünde bu cezanın sorumluluğunu haremağası almak zorundadır... (Llewellyn-Jones 2002: 36).

Assur görsel sanatları da haremağalarına açıklık getirmektedir. Durşarrukin sarayı kabartmalarında haremağaları ya kral ile birlikte ya da krali tahtın bulunduğu taşıtı taşırlarken betimlenmişlerdir (Albenda 1986: Lev. 45, 47, 48). Kalhu II. Aşşur-nasir-apli sarayının güneydoğu ucunda, Kalhu *ekal maşarti*¹’inde ise sarayın güneybatı kesiminde harem bölümü mevcuttur. Bunların yanı sıra Hadatu sarayının kuzeydoğu ucunda ve daha alçak bir düzeyde, olasılıkla sarayın harem bölümü yer alır. Bu bölümdaki odalar iki küçük avlu çevresinde toplanmıştır. Bunlardan doğudaki, tabanı tuğla döşeli avlunun çevresinde, bir banyo ve bir oturma ya da yatak odasından oluşan dairelere yer verilmiştir (Sevin 1991: 46, 69). Assur yazıtlarından Sin-ahheriba’nın (MÖ 704-681) Babil’e yaptığı seferde birçok değerli malın yanı sıra ülkenin kralının haremını de aldığı bilinmektedir (Luckenbill 1968: 116, 131). Aynı kral Suriye-Filistin’e karşı yaptığı üçüncü seferinde ise Kudüs’den birçok değerli malın yanında haremini de krali şehir Ninive’ye getirmiştir (Luckenbill 1968: 121). Assur yazıtlarında Aşşur-ban-apli’nin (MÖ 668-627) hareminde Hititli, Arami ve Tyranlı birçok müzisyenin varlığından söz edilir (Oded 1979: 689). Bu yazıtlar Mezopotamya’da çevre bölgelere yapılmış olan seferlerden hareme kadın getirme geleneğinin göstergesidir.

Pers dönemi görsel sanatları, yazılı kaynakları ve arkeolojik kalıntıları da haremağaları ve harem konusuna açıklık getirmektedir. Persepolis kabartmalarında toplam altı haremağası figürü betimlenmiştir. Bunlardan en iyi bilineni I. Darius’un (MÖ 522-486) sarayının kapı pervazı üzerine işlenmiştir. Haremağalarının üzerinde ince, zarif uzun bir giysi vardır. Saçları bukleli olan figürlerin yüzü oldukça yumuşak ve sakalsızdır. Boyunlarında takı, alınlarında ise diadem vardır. Bunlar sıklıkla havlu, merhem/parfüm? şişeleri, şemsiye taşırlarken ya da sakallı soylu kişilere eşlik ederken görülürler (Wilber 1989: Lev. 13; Llewellyn-Jones 2002: 25). Ktesias dönemi buluntularında Pers saraylarında yaklaşık 60 haremağasının olduğundan söz edilir. I. Cyrus’un (MÖ 560/59-530) hükümdarlığı döneminde bunların sayıları 100’ü bulmuştur. Persler I. Darius döneminde Babil ve Assur’dan birçok ganimetin yanında sayıları yaklaşık 500’ü bulan hadım edilmiş erkek

1 Yeni Assur Devleti zamanında ortaya çıkmış, başkentlerdeki krallık ordusu ile ilgili kışla-saraylara verilen ad (bkz. Sevin 1991: 175).

çocukları da almıştır. Ester'in kitabında Pers kralı Xerxes'in (MÖ 486-465) özel işleriyle ilgilenen Haman, Bazen, Thara, Boraze, Zonthollha, Abuzaza ve Tharaba adlı yedi haremağasından söz edilir. Bunlardan bazıları hareme girip kraliçe Vashti'yi almakla görevlendirilmiştir. Persler'de kadınlara iyi hizmet eden haremağaları zenginlik, güç ve makamla ödüllendiriliyordu (Llewellyn-Jones 2002: 33, 36, 41). Persepolis sarayı kazılarında kadınların konakladığı alanlara dair izler bulunmuştur. Hazine binasının batısında ve bir caddeyle ayrılmış harem binası Pers kralı Xerxes'in kraliçesi Amestris için yapıldığı önerilmiştir. Harem dairesinin etrafında yer alan altı sıra odanın ise haremağalarına ait olduğu ifade edilmiştir (Schmidt 1953: 255).

Urartu krallığının sosyal ve siyasi yaşamına ilişkin yazılı kaynaklar harem konusunda da bilgiler sunmaktadır. Kimi yazıtlarda, Urartu krallarının yaptıkları yağmalama seferlerinde ele geçirdikleri ganimetlere ait listelerde kadını niteleyen terimler, sayısal değerleri, haremağaları, hadımlık, harem terimi, harem ünitelerinin bulunduğu merkezler ve haremelerde bulunan haremağalarının sayısal değerleri ile ilgili bilgilerden bahsedilmektedir.

Urartu metinlerinde kadın, Sümerce bir ideogram olan “MUNUS”² olarak geçmektedir (CTU II 467). Bu kelimenin yanında özellikle Urartu savaş ganimetleri ve toplu nüfus aktarımları listelerinde, kadını niteleyen başka sözcükler de vardır. Bunlar, “LÜú-e-di-a-ni”³, “MUNUSú-e-di-a-ni”⁴ veya “MUNUSlu-tú”dur⁵. Bu son sözcükleri Melikishvili “kadın” olarak tercüme etmiştir (UKN 480-485). Bunun yanında yazıtlarda sıklıkla geçen “LÜú-e-di-a-ni” için şahsi ev işlerinde çalıştırılan köle kadınlar olduğu önerilmiştir (Hoffman 1978: 65). Yazıtlarda açıkça isimleri verilen kadınların kralın eşi mi, kızı mı, yoksa annesi mi olduğu açık değildir. Bu bağlamda

2 “MUNUS” kelimesinin geçtiği yazıtlar için bkz., HChI no. 7, 127; UKN no. 24, 279, 297, 298; UKN II no. 457; KUKN no. 35, 140, 418, 433, 472-477; CTU I no. A1-2, A3-9, A5-98h, A12-6.

3 “LÜú-e-di-a-ni” kelimesinin geçtiği yazıtlar için bkz., HChI no. 6,7, 18a-18b-19a-19b- 20, 82, 103,103/3-5,108; UKN no. 20,24, 32-33-34- 35-38,128B2,155A,155C,159; Dinçol 1976: no: 1-9, 19-30; Dinçol – Kavaklı 1978: Karahan No: 3, 59 vdd.; KUKN no.31,35, 49-50-51-52-55,174B2,241A, 241C,248; CTU I no. A3-4, A3-9, A5-2A, A5-2B, A5-2C, A5-2D, A5-2E, A5-2F, A5-24, A8-2, A9-3 I, A9-3 II, A9-5.

4 “MUNUSú-e-di-a-ni” kelimesinin geçtiği yazıtlar için bkz., HChI no. 80, 81, 82; UKN no.127, 128B1, 128A4; KUKN no. 173, 174B1, 174A4, 174BI; CTU I no. A8-1.1.s, A8-2Vo, A8-3.I-II.

5 “MUNUSlu-tú” kelimesinin geçtiği yazıtlar için bkz., HChI no. 80, 81,102, 103, 106, 118, 128; UKN no. 127, 128A4, 156, 155, 158, 160, 266, 278; UKN II no. 386, 452; KUKN no. 173, 174A4, 240, 242, 241, 244, 249, 389, 411, 414; CTU I no. A8-1, A8-3, A8-12, A9-1, A9-3, A9-4, A9-6, A10-2, A11-3, A12-1, A12-4

Minua (MÖ 810-786) dönemine ait yazıtta (CTU I no. A 5A-1, 268)⁶ “...^m*Mi-nu-a-ini-e-i* ^{MUNUS}*si-la-a-i-e* ^{MUNUS}*Ta-ri-ri-a-i i-ni* ^{GIŠ}*ul-di* ^{MUNUS}*Ta-ri-ri-a-i-hi-ni-li ti-i-ni...*” = (“...Bu bağ Minua eşi? Tariria’nındır. Adı Taririahinilidir...”)⁷ ibaresi geçmektedir. Burada geçen “*si-la-a*” kelimesi Salvini tarafından “eş” olarak tercüme edilmiştir (CTU I no. 268). König bu kelimeyi “kız” olarak tercüme etmekle birlikte aynı kelimenin muhtemelen sadece kadın, kız kardeş, anne veya Şamuramat (Assur kraliçesi) gibi bir saray kadını anlamına gelebileceğini de belirtmiştir (HChI no. 40, dn. 7).

Urartu krallarından Minua (MÖ 810-786), I. Arğişti (MÖ 786-764) ve II. Sarduri (MÖ.764-734) dönemlerinde çevre bölgelere yapılan seferleri içeren yazıtlarda bazı kentlerin yakılıp yıkılmasının yanında, birçok ganimet ile birlikte esir olarak çok sayıda kadın ve kızın da Urartu ülkesine getirildiği belirtilmiştir. Bunlardan İşpuni oğlu Minua’nın hüküm sürdüğü ortak krallık döneminde Mesta⁷, Qua⁸, Saritu ve Nigubu şehirleri ile Barsu⁹ ülkesinin (şehirlerini) şehirlerinden çok sayıda kadın esir alınmıştır. I. Arğişti ise Apuni¹⁰, Artarmu ülkesi, Melia Irmağı’nın havzası altındaki Pileira şehri, Marmua¹¹ ülkesi, Eratele şehri, dağlık Alate¹² bölgesi, Etiuni ve Urme ülkesi gibi yerlerden çok sayıda kadın ve kızı alıp ülkesine getirmiştir. Keza II. Sarduri de Puinia şehri, Urme, Eriha ve Uitiruhi ülkelerinden birçok kadını esir almıştır (Payne 2006: 150, 151, 158, 165, 168, 172, 173, 210, 223). Ayrıca bazı yazıtlardan esir alınan kadınların önemli bir paylaşım unsuru olduğu da anlaşılmaktadır. II. Sarduri’ye ait askeri bir sefer yazıtında (CTU I no. A9-3 V, 429)¹³ “...^{mD}*Sar-du-ri-še a-li-e še-e-ri á-še* ^{MUNUS}*lu-tú* ^{LÜ}*A.SI*^{MEŠ}*-ú-e a-ru-bi...*” = (“...Sarduri der ki: ...Savaşçılara, kendileri için, kadınları geri verdim...”)¹⁴ ibaresi geçmektedir. Yine II. Sarduri’ye ait başka bir yazıtta (CTU no. A 9-1, 417)¹⁴ “...*i-na-ni* ^{MAN}*e nu-na-bi mi-i a-li* ^{LÜ}*A.SI*^{MEŠ}*-š[e] [pa-ar-tú še-r]i p[a]-a[r]-[tú]...*”

6 Ayrıca bkz., HChI no. 40, UKN no. 111, KUKN no. 137.

7 Urmiye Gölü’nün güneydoğu kıyısında (bkz. Diakonoff – Kashkai 1981: 57).

8 Urmiye Gölü’nün güneyinde, Yukarı Diyala’da bir kasaba (bkz. Diakonoff – Kashkai 1981: 62,67).

9 Urmiye Gölü’nün güneyinde, Yukarı Diyala’da (bkz. Diakonoff – Kashkai 1981: 62).

10 Kars/Kağızman’ın Batısında bir kasaba (bkz. Diakonoff – Kashkai 1981: 2).

11 Yukarı Mezopotamya’da Van Gölü’nün güneybatısında, Malatya yakınlarında, Fırat kıyısında (bkz. Diakonoff – Kashkai 1981: 55).

12 Urmiye Gölü’nün güneyinde (bkz. Diakonoff – Kashkai 1981: 5).

13 Ayrıca bkz., HChI no. 103/15; UKN no. 155 F; KUKN no. 241 F.

14 Ayrıca bkz., HChI no. 102; UKN no. 156 C; KUKN no. 242 C.

= (“...Bu (ganimetler) Krala yeterdi fakat savaşçılar kendi aldıklarını ayrı götürdüler...”) ibaresi geçmektedir. Bu yazıtlardan Urartu krallarının çevre bölgelere yapmış oldukları seferlerden çok sayıda kadını ülkesine getirdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca kralların kendileri dışında işgal seferinde kendisiyle olan askerlerine de başta kadın olmak üzere ganimet paylaşımına gittiğini de öğrenmekteyiz.

Urartu yazıtları haremağaları ve hadımlık konusunda da bilgiler sunmaktadır. Bu yazıtlardan, II. Rusa (MÖ 685-645) dönemine ait Toprakkale Sarayı'nda (*Rusahinili*) çıkan bir tablette kralın kendi adıyla kurduğu Toprakkale (*Rusahinili*) sarayında görevli olan kişilerin sayısı ve ünvanları verilmiştir. Tabletten ön yüzündeki Urartuca metinde geçen “III LIM VIII ME LXXX IV LÜŞÁREŞIMEŞ” ibaresi “3784 haremağası” olarak tercüme edilmiştir. Bunun yanında aynı tabletin arka yüzünde geçen “I ME VIII LÜŞÁREŞI [É] GAL-i ” cümlesi de “108 sarayın haremağası” olarak çevrilmiştir (UPD no. 12, 39)¹⁵. Burada tabletin ön yüzünde geçen 3784 haremağası ile yine tabletin arka yüzünde geçen 108 sarayın haremağası ibareleri Urartu'nun son dönemlerinde önemli bir merkez olan Toprakkale sarayında harem olduğuna dair güçlü kanıtlardır. Fakat aynı saraya (*Rusahinili*) ait tabletin iki yerinde farklı sayılarla ve aidiyetle haremağası tabirlerinin geçmesi, haremağalarının bir kısmının sarayda farklı krali işlerden sorumlu olabileceğini akla getirmiştir. Keza çağdaşı Assur krallığının saraylarında görevli olan *rab ša reši* ünvanlı baş haremağası, *ša muhhi bitani* ya da *rab ekalli* başmabeyinci denen haremağalarının sarayın farklı işlerinde görev aldıkları ve aynı durumun Pers İmparatorluğu saraylarında da söz konusu olduğu bilinmektedir. Urartu'da, “108 sarayın haremağası” ve “3784 haremağası” diye iki ayrı kategorinin varlığı, Urartu sarayında bu sınıftan tabir edilenlerin ya haremde çalışan haremağaları ya da Assur'da ve Pers'de olduğu gibi sarayda krali işlerde hizmet eden kişiler oldukları sonucuna götürmektedir. Keza Toprakkale Sarayı'nda görevli olanların envanterini veren tablette toplam personel sayısı 5507 olarak gösterilmiştir. Bu sayının 3784 tanesinin haremağası olarak geçmesi bunların harem dışında, tamamı yönetici olmayıp büyük olasılıkla sarayın başka işlerini yürüten kişiler olduğunu gösterir. Aynı tabletin arka yüzünde sarayın 108 haremağası ibaresinde saray haremağası cümlesinin özellikle vurgulanmış olması bunların da haremde sorumlu gerçek haremağaları olduğunun kanıtıdır.

15 Ayrıca bkz., HChI no. 131; UKN no. 286; KUKN no. 412.

Yine içinde haremağasının geçtiği oldukça karışık olaylardan söz eden bir tablet de Karmir-Blur'da (Teişeba URU) bulunmuştur. Bu tablet Urartu'nun son dönemlerinde, adına özellikle tabletlerde rastladığımız Erimena dönemine (MÖ 640-?) tarihlendirilmiştir. Tablette (KUKN no. 520, 394)¹⁶ haremağası şu şekilde geçmektedir: "...V ^mSi-pa-a-ni ^{LÜ}ŠĀREŠI ^{LÜ}DUMU ^{URU}Ir-di-ú-ni..." = ("...Sipa'nın Irdiu şehrindeki oğulları olan 5 haremağası..."). Söz konusu yazıtta geçen ve Akadça bir sözcük olan "^{LÜ}ŠĀREŠI"¹⁷ "haremağası" (UPD 39) veya "kısırlaştırılmış haremağası" olarak çevrilmiştir (KUKN no. 396).

Bazı Urartu kralların yapmış olduğu seferlerden de hadımlığa dair bilgiler edinmekteyiz. I. Arğişti dönemine ait bir yazıtta (CTU I no. A8-2 Vo, 331)¹⁸: "IV MAN^{MEŠ} ú-e-di-a-du-bi ^mŠá-áš-ki-e-h[i] [^mA]r-da-ra-ki-hi ^mBaltú-ul-hi ^mQa-bi-lu-h[i]" = ("Dört Kral hadım ettim: Šaški, Ardaraki, Baltulhi ve Qabilu (Boylarının Krallarını)"). Aynı yazıtın başka bir satırında (CTU I no. A8-2 Vo, 331) "MAN^{KUR}Lu-šá-[a-e] [ú-e]-di-a-du-bi" = ("Luša Ülkesinin Kralını hadım ettim.") ibareleri geçmektedir.

Urartu Kralı II. Sarduri Malatya-Elazığ yörelerine yaptığı seferlerinden birinde *Rihiša* ve *Hura* ülkelerine karşı uyguladığı cezaları sayarken, şöyle bir ifade kullanmaktadır: "^mBa-šá-a-ṭi-ni ú-e-di-a-du-bi" = ("Başatini'yi hadım ettim") (CTU I no. A9-1, 416 vdd)¹⁹.

Metinlerde geçen "ú-e-di-a-du" sözcüğü hadım etmek manasına gelmektedir (UKN no. 128BI, 30). Burada kadın olarak tercüme edilen "ú-e-di-a-" sözcüğü ile hadım etmek manasına gelen "ú-e-di-a-du" kelimesi aynı kök olan "ú-e-di" üzerine kurulmuştur. "ú-e-di-a-du" kelimesindeki "du-"²⁰ Urartuca da "yapmak, etmek" anlamında bir fiildir. Urartucada "-bi", transitif cümlelerde preteritum birinci tekil şahıs ekidir (Melikishvili 1971: 59). Bu durumda yukarıdaki yazıtta geçen "ú-e-di-a-du-bi" kelimesi tam olarak kadınlıktır veya kadına çevirdim şeklinde tercüme edilmiştir (KUKN 470). "ú-e-di-a-du"

16 Ayrıca bkz., UKN II no. 286; UPD no. 7.

17 Bu terim Urartu yazmanı tarafından Urartu sarayında bulunan soyluları tanımlamak içinde kullanılmış olabilir.

18 Ayrıca bkz., HChI no. 82 Rs; UKN no. 128 B1; KUKN no. 174 B1.

19 Ayrıca bkz., HChI no. 102; UKN no. 156 C; KUKN no. 242 C.

20 Urartuca'da transitif (geçişli) fiiller "du-" fiiliyle beraber genellikle isimlerden türetilen fiillerdir. Bu işlevi gören "du-" fiiline isimlerden fiil türetim partikeli denir. Örneğin "du-" fiilini alan *u-e-li* (toplantı) *u-e-li-du* (toplanmak); *u-ba-ra-du-ia* (emir, istek) *u-bar-du-du* (emretmek); *at-qa-na* (kurban) *at-qa-na-du-du* (kurban etmek) anlamlarına dönüşmektedirler (bkz. Melikishvili 1971: 66).

kelimesinin yer aldığı çoğu metinler sefer yazıtlarıdır²¹. Askeri seferlerde ele geçen ülkelerin beyleri veya krallarına uygulanan bir ceza şeklinde nakledilen bu tabirin şimdilik saray ya da haremde çalıştırılmak üzere hadım edilen haremâğalarını nitelediğini söylemek zordur. Urartu yazıtlarında geçen bu tabir bir cezalandırma yöntemi olabileceği gibi pekâlâ fethedilen ülkelerin krallarını küçük düşürmek anlamında da kullanılmış olabilir.

Urartu yazılı belgelerinde haremın varlığına dair belgelerden biri kral Minua dönemine aittir. Minua kuzeyde bulunan kavimlere karşı yaptığı seferlerde *Irukua* kavmine ait *Luhiuni* ülkesindeki erkekleri tutsak aldığından, çok sayıda kadını da Tuşpa'da bulunan hareme naklettiğinden bahseder. Yazıtta, [(^mMi-nu-ú-a-še ^mIš)-pu(-ú-i-ni-e-hi-ni-še) a-li x-x(sa-a-i (?) URU^UTu-ú-uş-pa-)]a URU ú-te-e a-i-še-e-i ^{LÜ}e-ri-li-e-še i-za-a-ni ^{LÜ}ú-e-di-a-ni tar-a-i-e pa-a-ra-la-ni gu-ú-[(ni ^mMi-nu-ú-a-še)] ^mIš-pu-ú-i-ni-e-hi-ni[(-še^U)] ^{RU}Lu-hi-ú-ni-a-ni [e-di-ni ka-am-ni? ^{LÜ}ú-e-di-a-ni á-a-ši-ni-e]-i ^{URU}Tu-uş-pa-ni' = ("İşpuini oğlu Minua der ki: Tuşpa şehrinin haremine (?) ilk olarak bu kadar çok kadın götürebilen bir Kral varsa (o kral) Luhiuni Ülkesi'nden kadınları Tuşpa'ya götüren İşpuini oğlu Minua'dır...") (Payne 2006: 65; CTU I no. A5-2A, A5-2B, A5-2C, A5-2D, A5-2E, 184-189)²² ibaresi yer almaktadır. Bu yazıtta geçen ve eksik olan "x-x-sa-a-i" sözcüğü haremın karşılığı olarak tercüme edilmiştir (CTU I no. A 5-2 A, A 5-2 B, A 5-2 C, A 5-2 D, A 5-2 E, 185-189).

Urartular'a ait yukarıdaki satırların dışında Assur yazıtları da Urartu'da harem olduğuna dair bilgiler vermektedir. Assur'un Urartu içindeki ajanlarından biri olan "Aşşur-reşûja"nın Assurca mektubunda: "...[Urartu] Kralına karşı komplo kuran (en yakın) çevresinden 20 Hadım (Harem Ağası) tutuklandılar. Urartu Kralı şimdi Turuşpa'ya geldi (ve) onları sorguya çekti. Onların tarafında bulunan bir grubu hadım, bir grubu da sakallı olan diğer kişiler getirildiler. Askerler idam edildiler. Abluqnu'nun kardeşi Turtana yardımcısı Ursinie tutuklandı. Abluqnu (bunun üzerine) Turuşpa'ya geldi. Urartu Kralı onu ve kardeşini sorguladı. (Bununla) hiçbir ilişkileri yok. (Kral elini) kaldırdı (ve) serbest bıraktılar..." ifadesi yer almaktadır (Lanfranchi-Parpola 1990: No. 91). Bu mektupta bahsi geçen olayların tarihi kesin olmamakla birlikte I. Rusa (MÖ 734-714) dönemine ait olabileceği belirtilmiştir (Salvini 2006: 100).

21 "ú-e-di-a-du" sözcüğünün geçtiği yazıtlar için bkz. HChI no.82 Rs, 102, UKN no. 128 B1, 156C, KUKN no. 174 B1, 242 C, CTU I no. A8-2 Vo, A9-1.1.s.

22 Ayrıca bkz., Dinçol 1976: no: 1-9, 19-30, Dinçol – Kavaklı 1978: 70 vdd, HChI no. 18a-18b-19a-19b-20, UKN no. 32-33-34-35-38, KUKN no. 49-50-51-52-55.

Yazılı kaynakların yanı sıra Urartu dönemi arkeolojik kalıntıları da saraydaki harem bölümleri hakkında bilgi vermektedir. Bilindiği üzere harem başlı başına bir mimari yapı olmayıp sarayların içinde bulunan ünitelerden biridir. Bu bağlamda söz konusu yazımızda Urartu'da hareme geçmeden önce genel olarak saray yapısına değinmek yerinde olacaktır. Urartuluların kurdukları birçok kalede saray yapısı mevcuttur. Urartu sarayları genellikle iki katlıdır. Alt kat mutfak, banyo, tuvalet gibi hizmet birimlerine ayrılmıştır. Üst katta ise büyük bir kabul salonu ile yatak odaları bulunmaktadır. Saraylarda taş temel üzerine kerpiç tuğlalar kullanılmıştır. Taban, kil veya taş levhalarla kaplanmıştır. Üst katların tabanlarının ahşap hatıllardan yapıldığı düşünülmektedir. Düz damlı çatılar yine ahşap hatılların yan yana ya da üst üste çapraz bir şekilde yerleştirilmesi ile yapılmıştır (Forbes 1983: 46). Bu bilgilerden Urartu saraylarının inşasında bölgenin coğrafi koşullarına uygun tekniklerin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Urartu'da birçok saray bulunmasına rağmen arkeolojik kazılardan harem denilen yapı şimdilik Çavuştepe (Erzen 1978: 8-9) ve Giriktepe'de (Balkan 1964: 241) ortaya çıkarılmıştır. Ancak yazılı kaynaklardan Van Kalesi (Payne 2006: 65; CTU I no. A5-2A, A5-2B, A5-2C, A5-2D, A5-2E, 185) ve Toprakkale'de (UKN no. 286; KUKN no. 330; Payne 2006: 299-300) de harem bölümünün olduğu anlaşılmaktadır. Çavuştepe'de saray, kalenin batı kesiminde yaklaşık olarak 81x33 m ölçülerinde geniş bir alana yayılmıştır. Sarayın çekirdek kısmı, iki yan koridor ve bir merkezi ana salondan meydana gelmektedir. Zemin ve temel kısmının büyük bir bölümü, ana kayanın ustaca şekillendirilmesi ve düzeltilmesiyle oluşturulmuştur. Saray yaklaşık dikdörtgen bir plan göstermekte ve kullanım amaçlarına uygun olarak depo, mutfak, kiler vb. gibi üniteler ihtiva etmektedir. Merkezi salonda ana kayaya oyulmuş, biri iki ağızlı, üç adet sarnıç yer almaktadır. Ana yapılardan tecrit edilmiş bulunan batı kesimindeki mekânların fonksiyonunu tayin etmek oldukça güçtür. Ancak kazı sırasında ele geçen birçok küçük buluntunun kadın ziynet eşyası olması nedeniyle, burasının kadınlara tahsis edilmiş bir harem bölümü olabileceğini akla getirmektedir. Harem olarak adlandırılan bölümde koridorların döşemesi altında atık su ve drenaj kanalları, çift kademeli yuvarlak bir tekne ve çeşmesi ele geçmiştir (Erzen 1967: 470; 1978: 8-9; Çiz. 1).

Giriktepe'de (Değirmentepe) ise II. tabakada ortaya çıkarılan bina büyük bir taht salonu, geniş iki mutfak odası, bir kiler, bir seramik deposu ve büyük küplerin dizili bulunduğu bir mahzeni ihtiva etmektedir. Yapının büyüklüğü, planı ve diğer mimari özellikleri bu binanın bir saray olduğunu gösterir. Sarayın temelleri taştan olup üst kısımları tipik Urartu kerpicisi ile örülmüştür.

Yapının güneyinde geniş bir avlusu bulunmaktadır. Bu avluya açılan üç kapı vardır. Kapılardan uzun ve geniş bir salona girilmektedir. Salonun doğu, kuzey ve batı duvarlarında derin birer niş görülmektedir (Balkan 1964: 240). Salonun kuzey duvarı arkasında uzanan genişçe bir koridora ise beş oda açılmaktadır. Bunlar doğudan batıya doğru sırasıyla kiler, geniş iki mutfak, bir oturma odası (harem) ve depodan ibarettir. Bu sarayın en dikkat çeken kısmı harem dairesidir. Çok iyi muhafaza edilmiş olan bu odada, duvar diplerine uzanmış veya oda ortasına serilmiş olarak 37 iskelet bulunmuştur. Bazıları yanarak kömürleşmiş olan iskeletler el dokunamayacak kadar bozulmuşlardır. Bunların birçoğunda boncuk, mühür, yüzük, küpe, bilezik, kemer, iğne vs. gibi süs eşyaları bulunmuştur. Bazı iskeletlerde boncuk dizileri arasında damga mühürlere de rastlanmıştır. Boncuklar iskeletlerin boyun etrafında veya göğüs bölgesine dağılmış olarak bulunmuştur. Birkaç iskeletin kulakları hizasında geometrik şekiller ihtiva eden veya halka şeklinde altın ve gümüş küpeler ele geçmiştir. Birkaç tanesinde baş hizasında büyük ve çeşitli şekillerde bezenmiş bronz iğneler de bulunmuştur. Boncuk, küpe ve iğne taşıyan iskeletlerin kadın olduğu belirtilmiştir (Balkan 1964: 241). Arkeolojik verilerden hem Giriktepe hem de Çavuştepe sarayında harem diye tabir edilen mekanların her ikisinde de mutfak, kiler ve depo binalarının aynı kompleks içinde olduğu anlaşılmıştır.

Muş/Kayalıdere'de bulunan 3 nolu oda Mezar A'da bir kadına ait iskelet üzerinde gümüş ve bronzdan çeşitli takılar ele geçmiştir. Bu kadının Kayalıdere Sarayı'nda yaşamış olduğu belirtilmiştir (Burney 1966: 110). Ayrıca Erzincan/Altıntepe'de II ve III nolu mezarlarda giysi ve takılarıyla gömülmüş kadın iskeletleri olduğu bilinmektedir²³ (Özgüç 1969: 10, 17, 69). III nolu taş sanduka mezardaki kadının saray kadını olduğu ifade edilmiştir (Çevik 2000: 79). Bu mezar gömüleri Urartu saraylarında kadınların önemli bir konumda yer aldığının kanıtlarıdır. Arkeolojik kalıntıların yanında Urartu görsel sanatları da Urartu'da kadının önemli bir yeri olduğunu göstermektedir. Özellikle kadın kemerleri üzerinde sadece kadınların betimlendiği ve bunların libasyon (Çiz. 2), ziyafet (Çiz. 3), dokuma (Çiz. 4) ve eğlence (Çiz. 5) gibi sahnelerde tasvir edildiği görülmektedir. Bu sahnelerden anlaşıldığı kadarıyla çeşitli işlerle uğraşan kadınların büyük olasılıkla saray ya da sarayın haremindedir eğitim almış ve bir zanaata sahip kadınlar olabileceğini akla getirmektedir.

23 Bu taş sandukalardan çıkan iskeletleri üzerinde antropolojik inceleme yapan R. Çiner'e göre; kadın iskeleti 50-55 yaşlarında, boyu 153,71 cm olup orta boylu kadınlar grubuna dâhildir. Uzun kafalı orta boylu kadın iskeleti Akdeniz tipi morfolojik özelliklerini göstermektedir (Çiner 1965: 225 vd.).

Ayrıca, Urartu görsel sanatları haremağaları konusuna az da olsa açıklık getirebilmektedir. Toprakkale’de bulunmuş olan iki heykelcikten biri 36,5 cm diğeri 24 cm. yüksekliğindedir. Taht parçası olarak bronzdan yapılmış ilk heykelciğin yüzü kireç taşındandır (Seidl 2004: 62-63, Abb. 25). Baş tarafı kısmen tahribata uğramıştır. Üzerinde zarif, iç içe kare ve püsküllerle bezenmiş uzun bir elbise bulunmaktadır. Boyunda pektoral, her iki kol bileğinde bilezik kullanılmıştır. Heykelcik vücuda yapışık bir eliyle bitki, diğeri eliyle göğsü üzerinden geçen kuşağı tutmaktadır. Bukleli olan saçlar omuzlara dökülmektedir. Yüzü oldukça yumuşak, sakalsız ve genç bir görünüme sahiptir. Merhav bu heykelciğin haremağası olabileceğini belirtmiştir (Merhav 1991: 171; Çiz. 6). Yine Toprakkale’den ikinci heykelcik kurşun ve bakır malzemedan yapılmış olup üzeri fildişi ve cam kakmalarla süslenmiştir. Bunun yanı sıra yüz ve el kısımları da yine fildişindedir (Mitchell 1983: 157-162, Res. XXXVIa-b). Bu heykelcik görünümüyle haremağası olarak nitelendirilen ilk örnekle benzerdir. Heykelcikler giysileriyle, takılarıyla ve görünümüyle Assur ve Pers kabartmalarında betimlenmiş haremağalarıyla benzerlik göstermektedir. Bu da dolayısıyla Urartu’da haremağalarından oluşan bir sınıfın bulunduğunu gösterir niteliktedir.

Sonuç olarak, yazıtlar ve arkeolojik kalıntılardan Urartu’da haremın şimdilik Çavuştepe, Giriktepe, Toprakkale ve Van Kalesi’nde olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu diğeri Urartu merkezlerinde harem kurumunun olmadığı anlamına gelmemektedir. Yazıtlarda seferlerden getirilen kadınların bir kısmının hareme nakledildiği belirtilmektedir. Çağdaşı Assur saraylarında harem kurumunun haremağalarının kontrolünde çeşitli işlerle uğraşan kadınlardan oluştuğunu bilmekteyiz. Assur Krallığı’ndan birçok alanda etkilenmiş olan Urartuluların haremında de bu tarz bir uygulama yapılmış olmalıdır. Yukarıda açıklamaya çalıştığımız üzere, Urartu mimarisi, yazılı kayıtları ve görsel sanatları da bunu desteklemektedir. Bunların içerisinde metal kemerler üzerine betimlenmiş olan dokumacı, müzisyen vb. hizmetliler olasılıkla sarayın harem bölümünde bir zanaata sahip kişileri temsil ediyor olmalıdır.

Yukarıda bahsi geçen bilgiler ışığında haremağalarının bir kısmının da devletin bürokratik işlerinden sorumlu olduklarını ileri sürebiliriz. Bununla birlikte Urartu kralına darbe girişiminde bulunacak kadar güçlü olmaları ve bunları tasvir eden heykelciklerin ele geçmesi Urartu sarayında haremağalarının önemli bir sınıf olabileceğini de göstermektedir. Urartu metinlerinde geçen hadım etmenin şimdilik daha çok yağmalanan ülkelerin kralları veya

beylerine cezalandırma ya da küçük düşürme amaçlı olarak uygulandığı anlaşılmaktadır. Ancak hadımlığın Urartu toplumunda şimdilik bahsi geçen cezalandırma dışında kimlere uygulandığı konusunda bilgiye sahip değiliz.

Yrd. Doç. Dr. Rafet Çavuşoğlu
Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji Bölümü
Kampus
65080-Van / Türkiye
rafetcavusoglu@yahoo.com

Araş. Gör. Bilcan Gökce
Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji Bölümü
Kampus
65080-Van / Türkiye
gokcebilcan@yyu.edu.tr

Arkeolog Kenan Işık
Van Arkeoloji Müzesi
Van / Türkiye
ke_nan123@hotmail.com

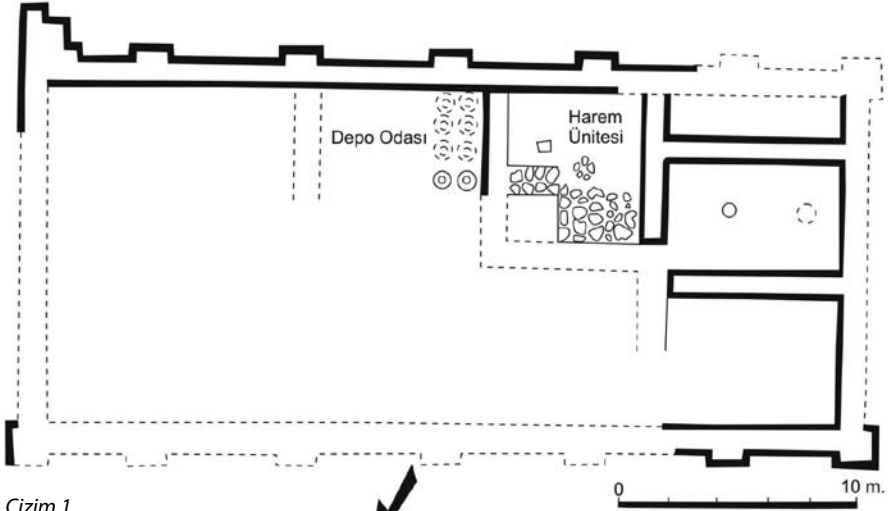
Harem in the Urartian Kingdom

The Urartian Kingdom was a dominant power throughout the 9th and 6th centuries BC in Eastern Turkey, Transcaucasia and North West Iran. Despite the harsh geographical conditions of the region, Urartian Kings built spectacular fortresses, and these archaeological remains are investigated today by archaeologists. There is a growing corpus of written materials and artefacts that illustrate the social and political life of the Urartian society. It is known that the Urartians, during the lifetime of their kingdom, constructed fortresses with elaborate features such as palaces with associated courtyards. The available data indicates that the ruling class and their retainers also constructed palaces which had harems attached. For example, Urartian written sources mention that a Harem existed at the Van and Toprakkale fortresses. Further archaeological evidence for harems comes from the sites of Çavuştepe and Giriktepe. There are also some Urartian cuneiform inscriptions that mention the numbers of eunuchs in Urartian palaces. It is also known that after each military campaign the Urartian king Minua brought back some women to Tuşpa and divided the rest of the captive women among his troops.

Kaynakça

- Albenda, P.
1986 *The Palace of Sargon, King of Assyria: Monumental Wall Reliefs at Dur-Sharrukin, from Original Drawings Made at the time of their Discovery in 1843-1844 by Botta and Flandin*, Paris.
- Balkan, K.
1964 “Patnos’da Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı”, *Türk Tarih Kurumu Yıllık Konferansları I Atatürk Konferansları*, Ankara: 235-243.
- Belli, O.
2008 “Urartuların Kullandıkları Müzik Aletleri ve Bunlardan Günümüze Ulaşanlar”, O. Belli (ed.), *III. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu 06-08 Haziran*, Hakkari: 123-138.
- Burney, C. A.
1966 “A first Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayahdere”, *Anatolian Studies* XVI: 55-111.
- CTU = Salvini, M., *Corpus Dei Testi Urartei Vol. I-II-III, Istituto di Studi Civiltà Dell’e Egeo e Del Vicino Oriente*, Roma, 2008.
- Çevik, N.
2000 *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, Ankara.
- Çiner, R.
1965 “Altıntepe Urartu İskeletlerine Ait Kalıntıların Tetkiki”, *Belleten* 114: 225-244.
- Diakonoff, I. M. – M. Kashkai
1981 *Geographical Names according to Urartian Texts*, Wiesbaden.
- Dinçol, A. M.
1976 „Die neuen uraräischen Inschriften aus Körzüt“, *Istanbul Mitteilungen* 26: 19-30.
- Dinçol, A. M – E. Kavaklı
1978 “Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları/Die neuen urartäischen Inschriften aus der Umgebung von Van“ *Jahrbuch für kleinasiatische Forschungen*, Beiheft 1, İstanbul.
- Erzen, A.
1967 “Van Bölgesi Çavuştepe Kazısı”, *Belleten* Cilt: XXXI, No: 123: 468-471.
1978 *Çavuştepe I. Urartian Architectural Monuments of the 7th and 6th Centuries B.C. and A Necropolis of the Middle Age*, Ankara.
- Forbes, T. B.
1983 *Urartian Architecture*, BAR International Series 170, Oxford.
- Hoffman, J. K.
1978 *Sociopolitical Implications of the Architecture of Northern Urartu and Urartian Sources*, Boston.
- HChI = König, F. W., *Handbuch der Chaldischen Inschriften I-II*, Graz, 1955-57.
- KUKN = Harutjunjan, N. V., *Korpus Urartskich Klinoobraznych Nadpisej*. Nacional’aja Akademija Nauk Respubliki Armenii, Institut Vostokovedeniya, Erevan, 2001.

- Lanfranchi, G. B. – S. Parpola
1990 The Correspondence of Sargon II, Part II. Letters from the Northern and Northeastern Provinces (SAA, Vol. V), Helsinki.
- Llewellyn-Jones, L.
2002 “Eunuchs and the Harem in Achaemenid Persia (539-331 BC)”, S. Tougher (ed.), *Eunuchs in Antiquity and Beyond*, London-Swansea: 19-49.
- Luckenbill, D. D.
1968 *Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II*, New York.
- Melikishvili, G. A.
1971 *Die Urartäische Sprache*, Roma.
- Merhav, R.
1991 “Some Observations on Pectorals and Medallions”, R. Merhav (ed.), *Urartu: A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.*, Jerusalem.
- Mitchell, T. C.
1983 “An Urartian Lead Figurine From Toprak Kale”, *Anatolian Studies* XXXIII: 157-162.
- Oded, B.
1979 *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*, Wiesbaden.
- Özgüç, T.
1969 *Altıntepe II*, Ankara.
- Payne, M.
2006 *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul.
- Salvini, M.
2006 *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul.
- Schmidt, E. F.
1953 *Persepolis I, Structures, Reliefs, Inscriptions*, The University of Chicago Oriental Institute Publications Volume LXVIII, Chicago.
- Seidl, U.
2004 *Bronzekunst Urartus*, Mainz am Rhein.
- Sevin, V.
1991 *Yeni Asur Sanatı I - Mimarlık*, İstanbul.
- UKN = Melikishvili, G. A., *Urartaskie Kliobrazny Nadpisi*, Moskova, 1960.
UKN II = Melikishvili, G. A., *Urartaskie Kliobrazny Nadpisi II*, Moskova, 1971.
UPD = Diakonoff, I. M., *Urartskiy Pisma i Dokumenti*, Moskova-Leningrad, 1963.
- Wilber, D. N.
1989² *Persepolis. The Archaeology of Parsa, Seat of the Persian Kings*, New Jersey.
- Wilson, J. V. K.
1972 *The Nimrud Wine Lists*, London.

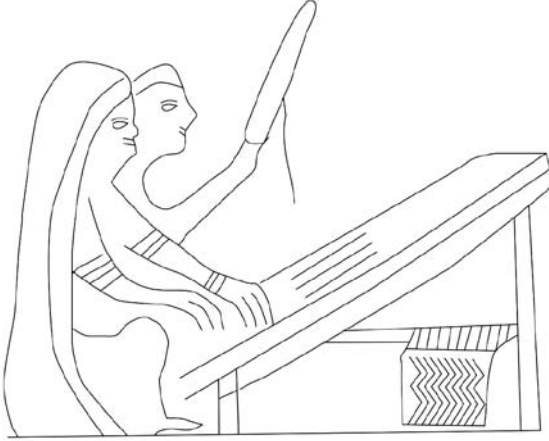
Çizim 1
Çavuştepe Saray Yapısı:
Harem Dâhil İç Mekânların
Planı (Erzen 1978: Çiz. 13).

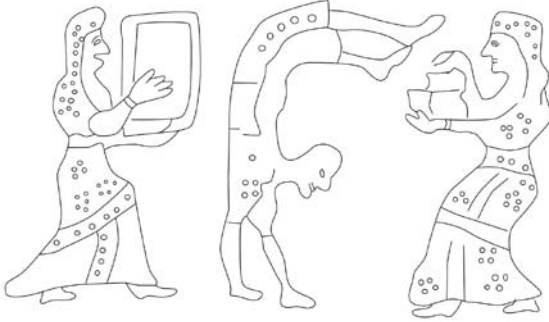
Çizim 2
Libasyon Sahnesinde Kadınlar
(Seidl 2004: Çiz. 99).

Çizim 3
Ziyafet Sahnesinde Kadınlar (Seidl 2004: Çiz. 1).

Çizim 4 Dokumacı Kadınlar (Seidl 2004).

Çizim 5 Kadın Müzisyenler (Belli 2008: Çiz. 9).

Çizim 6 Toprakkale'den Haremağası (Merhav 1991: Çiz. 4).

Red-Slip Ware from Tralles Excavations*

Aynur Civelek

Keywords: Anatolia, Red-Slip Ware, Eastern Sigillata, Tralles, Pottery

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Kırmızı Astarlı Seramik, Doğu Sigillata, Tralles, Seramik

The main aim of this paper is to evaluate the Late Hellenistic-Early Roman red-slip ware, namely the “Eastern Sigillata B” of Tralles found in recent excavations. The large amount of pottery that forms the subject of our study was found in summer of 2006. Excavations on the hillside to the west of Tralles yielded numerous red-slip wares. Although Tralles is not a well-studied site, it is known as an important production center of Sigillata B. Red-slip ware, termed as “Terra Sigillata” in earlier publications, constitutes a remarkable group with their forms, slip and decorations. Although Tralles is recognized as one of the significant centers, most studies on the red-slip ware have only been published recently. We hope that the more studies in the future will clarify on the Eastern Sigillata.

The term “Terra Sigillata” was first used in the 19th century by archaeologists, and is composed of the Latin words *terra* (earth) and *sigillum* (stamped). However, not all the red-slip ware is decorated with figures and/or floral ornaments. In addition to stamping, barbotine, appliqué, roulette and incising techniques were also used. Therefore, it must be emphasized that the term “Terra Sigillata” is inadequate, just as the term “Megarian bowls”. Terra Sigillata includes mould-made pottery of red clay and red soapy slip, with or without decoration, whose forms and ornaments were inspired by metal workmanship. Their forms and decorations can also be compared with those found on contemporary silver, bronze and glass tableware. Another distinguishing feature is the stamps of the workshops/factories on the bases or the tondos. They bear inscriptions containing names of the workshops,

* I would like to thank Prof. A. Yaylalı for his support and suggestions.

salutations and simple floral decorations, such as rosettes and palmettes. But much of this red-slip pottery is plain and the Terra Sigillata in Anatolia is rarely decorated.

In earlier publications “Arretine ware” had become synonymous with “Italian Sigillata”. German scholars Dragendorff, Loeschcke, Oxé and Comfort had published the decorations, potter’s stamps and basic typology of red-slip ware. Dragendorff was the first to study the pottery type known as “Arretine” in Europe. Archaeological excavations demonstrated that Western Sigillata spread out from Italy to Spain, France and England (Dragendorff 1896: 18-55). Western Sigillata was the typical pottery product of Augustan period and continued to be manufactured in the first century C.E. Excavations showed that Italy did not only exported the pottery but also its craftsmen.

It is widely accepted that the Eastern Sigillata production began around the middle of the second century B.C.E and production centre was the Eastern Mediterranean (Fig.1; Hayes 1997: 52-53). In addition to the distinction between Western and Eastern Sigillata, the latter is divided in two subgroups, “Samos type - Vasa Samia” and “Pergamon type - Pergamene”. A third group was revealed when the material from Pitane studied by Loeschcke was understood to be different from the other two groups (Loeschcke 1912: 344). Eastern Sigillata was classified on the basis of the clay and slip colors (A, B and C) by Kenyon in 1957, and is still valid (Kenyon-Crowfoot 1957: 281-288). New researches have shown that Cyprian, North African, Palestinian Sigillata should be separated from the Eastern Sigillata A, B and C.

Based on the information given by Plinius the Elder (*NH.* 35. 46, 160, 161), the high quality red-slip ware had been recognized as “Samos Product”. But no remains of sigillata workshops have been reported from Samos. Hayes put forward the hypothesis that the Eastern Sigillata B ware was produced in the area of Tralles (Hayes 1972: 9-10) and established the major framework of typology and chronology of Eastern Sigillata B ware (Hayes 1985: 49-78). Ephesos was also considered as a possible production center. That the distribution of this fine ware is concentrated in the Aegean Sea coast is clear. As indicated by Poblome, the production of sigillata was developed in the Eastern Mediterranean under a growing Roman influence in the end of the Hellenistic period (Poblome 2002: 275-276).

Terminology Problems

It is Plinius who first referred to red-slip pottery as “Vasa Samia,” and thus causing many scholars to conclude that the first production center was Samos (Zahn 1904: 447; Waage F.O. 1937: 51; Robinson H.S. 1959: 12). Some studies assumed that the word “Samia” comes from the verb *samiare* in Latin, which means the process of “polishing” (King 1980: 141). The Kaolinite clay mineral gives the red-slip ware its polished appearance. Galenus, the prominent Roman physician and philosopher, claimed that Kaolinite stopped profuse bleeding. In some ancient sources, the word *samiandum* is a process in pottery production, which gives the pottery a glossy appearance. There is solid evidence that the potters named L. Tettius Samia or Samus in Arretine produced this glossy ware.

There has been much discussion regarding the term Terra Sigillata: On one hand, Poblome prefers “red-slip ware” over Terra Sigillata, and on the other, L. Zoroğlu proposes the addition of the names of the production centres to the term, such as “Pergamon Terra Sigillata”, “Tarsus Terra Sigillata” - instead of “Eastern” or “Western” Sigillata which is not convenient (Zoroğlu 1996: 121-123). Studies on pottery employ the term “sintered pottery” instead Terra Sigillata. The black and red figure pottery of the 6th and 5th centuries B.C.E, however, was also made using the sintering process. Therefore, it might be more convenient to use the term Terra Sigillata with the name of the production centre like “Tralles Terra Sigillata” as proposed by L. Zoroğlu.

Eastern Sigillata B Products and Tralles

The production centers of ESB in Anatolia are numerous and widely distributed. The red-slip ware was produced from the first century B.C.E. to the first and second centuries C.E. Stratigraphic evidence or contexts for the ESB ware rarely come from the later levels

Published material on Eastern Sigillata B ware come from Troia (Tekkök 2003: 237-242), Pergamon (Schäfer 1962: 777-802), Pitane (Loeschcke 1912: 344-407), Ephesos (Beyll 1993: 8-9; Mitsopoulos-Leon 1991: 86-122; Meriç 1996: 79-81), Tralles (Takaoğlu 2006: 263-267; Civelek 2006a: 179-188) Labraunda (Hellström 1971: 32-33), Priene (Zahn 1906: 430-437), Sagalassos (Poblome 1999: 290), Pednelissos (Vandeput – Köse 2004: 242, 244), Patara (Uygun 2009), Anemurium (Williams 1989: 18-19), Ankyra (Kaya 1996: 111-116), Tarsus (Jones 1950: 179-181, 201-205), Antiokheia (Waage 1948: 31-38), Samsat (Zoroğlu 1996: 121-123) in Anatolia. They are found in almost all

Mediterranean cities and also in the coastal cities of the Black Sea and North Africa. In addition, it is spread to Samos (Unterkirsher 1983: 173 *et seq.*), Athens (Robinson 1959: Pl. 61-62), Corinth (Hayes 1986: 285-287), Knossos (Hayes 1971: 258-259), Stobi (Anderson – Stojanovic 1992: 303-340), Paphos (Hayes 1991: Fig. XXI) and Samaria (Kenyon - Crowfoot 1957: 281-288). Although few in number, it is understood that red-slip ware reached Black Sea coast (Domzalski 1999: 73-82; 1997: 103-108).

As indicated by ancient authors and travelers, pottery production was always important in this region (Rayet –Thomas 1997: 15, footnote 5). Judging from the diversity and quantity of pottery found in the excavations, Tralles was a great and important center in Hellenistic-Roman periods. Clay was easily obtained on the hillsides of Tmolus (Bozdağ), Mesogis (Kestane) and in Meander Valley (Menderes) and it contributed to the continuity of the pottery industry in the region. Under the Roman Empire Tralles, became economically and socially crucial during the peaceful period of *Pax Romana* (Dinç 2003: 1-68). Italian workshop owners founded branches in Tralles and other cities in the middle Augustan period. The developing pottery industry allowed the exportation of products to many cities in and out of Anatolia.

Epigraphic evidence indicating the production centers were found in the earlier excavations. In 1904, Priene material mentioned by Zahn (Zahn 1904: 430-447) was thought to have been produced in Western Asia Minor. A fragment with the stamp EKKAI / CAPHΣ from Notion referring to Tralles as the production center, points to KAESAREIA, which was the official name of Tralles during the Roman Imperial period. It is known that Emperor Augustus aided the city after the great earthquake in 27 B.C.E. and the city was referred to as “Caisarea” for a little while after Nero (Strabon XII, 8.18, 579).

The view that Tralles was the production center of Eastern Sigillata B was supported by recent studies. The results of the excavations and chemical analyses of the material found in Ephesos, corroborates the assumption that the production of this type of pottery took place in this region (Mitsopoulos-Leon 1991: 506-511; Beyll 1993: 8-13; Zabełhlicky-Scheffener 1995: 253-271; Outschar 1996: 47-54). In 2006 T. Takaoğlu studied clay analyses of Tralles red-slip ware and concluded that Tralles could have been the source of the clay (Takaoğlu T. 2006: 263-267). The gradual drop in production after 150 C.E is bound to factors such as spreading of glass production in the Roman

Imperial period as well as the decrease of economic activity due to diseases and earthquakes. The relationship between Tralles and Ephesos, the capital of province of Asia is also noteworthy. It is thought that Ephesos was the main distribution center.

Stamps, sharp profiles and roulette decorations were widely used in early 1st century C.E. Although rare in Eastern Sigillata B ware, applique decoration became popular in the third quarter of the 1st century. Stamp forms in Eastern products are diverse and not in Greek always. Eastern potters' stamps are almost in square or rectangular form. Foot-shaped "planta pedis" stamps on later Italian types are rare and in accordance with the reduction in Italian types after 30 C.E. Types without inscriptions, on the other hand, are in majority in 2nd century C.E. But the existence of branches of Italian workshops as well as local workshops in Anatolia is known from the stamps of Italian workshops found in Anatolia. They may have supplied the new technology.

Compared to other red-slip pottery used within the same period, the most important feature of red-slip ware is the wax glossy slip. The fabric of the slip has a very small shrinkage ratio due to plastic clay and that it does not contain poisonous additives is also important. Other property of the slip is its ability to give solidity and impermeability to pottery. Red color is obtained in the oxidation phase, while black in the reduction. As the ratio of iron in the clay of ESB products is higher, color becomes more reddish than ESA and ESC products. Modern experiments showed that these were fired between 920-1050°C in one phase (Acarsoy 1983: 101-102; Çizer 2005: 111-119).

Scholars have suggested various methods for the grouping of Eastern Sigillata ware. Robinson uses the classification of Samos A and B for the material found at Athenian Agora (Robinson 1959: 12, footnote 9), Hellström distinguishes Eastern Sigillata B1 (Robinson's Samos B) and Eastern Sigillata B2 (Robinson's Samos A; Hellström 1971: 32). ESB 1 and ESB 2 classification is generally accepted and used. In 1985, Hayes has identified seventy one forms belonging to ESB ware (41 forms from ESB 1 and 30 forms from ESB 2). These are cups, bowls, dishes, craters and large open forms with a few closed forms. Beyll published the preliminary report of the material from Marienkirche and Zabeňlicky - Scheffenegger have indentified twenty four forms from Tetragonas Agora at Ephesos, which had not been previously classified as of ESB 1 (Beyll 1993: Taf. 1-4; Zabeňlicky-Scheffenegger 1995: 254). U. Outschar published new forms and types from among the material

from Hanghaus 1 in Ephesos (Otschar 1996: 49-54). It is suggested that ESB products at Labraunda, another center near to Tralles, were more widespread than ESA products (Hellström P. 1971, 32).

The earliest production of Eastern Sigillata B 1 is accepted to have begun in 10 B.C.E. (Hayes 1972: 10). Hayes also suggested that Eastern Sigillata B2 production in Tralles began during the Tiberian period and ended by the end of 1st century C.E. This ware was no longer produced by 150-160 C.E. (Hayes 1985: 51). Most of the deposits indicating the period of production come from the Athenian Agora, Stobi and Ephesos. Eastern Sigillata A and B ware have been discovered in G and M deposits at Athenian Agora (Robinson 1959: 22-25, 82-83, 87). At Stobi, the Eastern Sigillata group belongs to the middle of the 2nd century C.E. (Anderson – Stojanovic 1992: 50-51). Eastern Sigillata B ware from Ephesos is dated to the Augustan-Tiberian periods.

Eastern Sigillata B 1 ware is less thick and has smooth surface, thin and sharp profile, and careful workmanship. Square or rectangular stamps were found to contain the workshop/ factory names. Numerous potters' stamps have been found in the gymnasium-bath area in previous excavations and the most common stamps are of Marcus, Doron, Hermes, Serenus, Koiranus, Aineias, Phoibos (Erol 2004: 96; Takaoglu 2006: 264, Fig. 2-5). The lack of evidence of C. Sentius, a well-known Arretine potter, is striking. The stamps, which belong to some Arretine potters', indicate that the local workshops or branches of Arretine factories might have operated in Tralles. But the details of relationship between local workshops and Italian factories are still unclear.

ESB 1 ware was used less than Eastern Sigillata B 2 and is dated before the middle of 1st century C.E. The Eastern Sigillata B2 ware has thicker and sharper profile than Eastern Sigillata B1. Usually, they have low ring or flat bases. The most significant characteristics are the flaky slip on the surface, on the rim joining to the body, and palmette stamps, rosettes and concentric circles on tondos or bases (Fig. 2, 3, 4). Although there is no solid criterion, ESB1 production is regarded to be somewhat earlier than ESB 2. Hayes identified seventy one forms composed of dishes, shallow and deep cups in his study, which is today very frequently referred (Hayes 1985: 49-78, Tav. XII- XV).

In the summer of 2006, during our surface surveys layers with red-slip ware were discovered on the southwestern slopes of Tralles (Civelek – Yaylali 2006: 555-576). Further work was carried out in G 0-100/B 300-200 grid squares. Plenty of material was recovered in a brief excavation period. In an area of

2,25 m², hundreds of “terra sigillata” pieces were found. Unfortunately, archaeological evidence (coins or inscriptions) for an exact date is lacking. They can be compared with the material from the other centers and contexts. Two groups (ESB 1 and ESB 2) and twenty different forms can be discerned, but most of them belongs to the ESB2 group and is dated to 50-125 C.E. Their profiles and roulette decorations are close to Arretine ware.

Shallow or deep plates and bowls, and glasses are the most frequent groups among the materials found during the 2006 excavations in Tralles. The majority of the material is fragments and there is no stamped sample among them. In addition to well-slipped samples with glossy surfaces, there are many others with poor slip. They have orange-brown, - or pink-brown clay and light or dark orange-brown slip. Grey or black slipped ware named “Terra Nigra” rarely appears. Clay and slip colors vary between 2,5 YR 5/8, 2,5 YR 5/6, 5 YR 5/8, 2,5 /N as per Munsell catalogue. The red-slip ware from the 2006 excavations in Tralles constitutes a homogenous group with their forms, decorations, stamps and clay. They are all plain ware and the thickness of the walls is 5 mm.

The pottery and terracottas were produced in Tralles in great quantities in the Hellenistic and Roman periods. The red-slip ware have been found in both settlement and necropolis areas in the earlier excavations (Dinç 2003: 1-67; Yaylalı – Saraçoğlu – Çekilmez 2008: 27-34). The southwestern slope of Tralles yields completely red-slip ware. Although there are no solid evidence, workshops must have been located in this area or just above the slopes. It is clear that these were produced by the workshops of Tralles.

Catalogue

Hayes' classification is followed in the grouping of Tralles red-slip ware.

TRL 1. (Hayes Form 19) (Fig.5)

Single example in Tralles material and similar to the incurved rim bowls of Hellenistic period. Incurved rim joint to the body with sharp angle and tapering to the flat base.

Middle of the first century C.E. (Hayes J. 1985: Tav. XII: 13; Beyll D. 1993, Taf. 3: no.40-41).

TRL 2. (Hayes Form 23) (Fig. 6)

Out curved rim with low ring base, large bowl. Rare form.

Middle of the first century C.E. (Hayes J. 1985: Tav. XII, 18).

TRL 3 (Hayes Form 29) (Fig. 7)

Single example in the Tralles material. Wide and flat rim, conic body profile, low ring base with grooves. Two variations occur in the Ephesos material.

First century C.E. (Beyll D. 1993: Taf.1: 8; Mitsopoulos-Leon 1991: Taf.159: H 184; Lund J. 1996: Pl. LXXI).

TRL 4 (Hayes Form 40) (Fig. 8)

Slightly convex body and flat base. Common from the middle of the 1st century C.E. (Hayes 1985, Tav. XIII: 12). No decoration on the surface of bowl. This type occurs more frequently in Tralles than the other centers. Similar examples come from Sagalassos. (Poblome J. 1999: 387, Fig. 48, 1C101).

Second half of the 1st century to the 3rd century C.E.

TRL 5 (Hayes Form 58 - DSB 2) (Fig. 9)

Shallow, flaring bowl with low ring base. Commonly occurs with many variations. Grooves and roulettes on the exterior of thick, flanged rim. 50/75-125 C.E. (Hayes J. 1985: Tav. XIV, 3; Beyll D. 1993: Taf. 3, 35-39; Lund J. 1999: Pl. LXXXII). Few bowls come from Athenian Agora in G and J groups (Robinson 1959: 24, Pl. 61, G 19). It appears in the middle of the 2nd century C.E. in Stobi (Anderson – Stojanovic 1992: 51, Pl. 35: 304-306) and second half of the 1st century and first quarter of the 2nd century in Patara (Uygun Ç. 2009: 100-101).

TRL 6 (Hayes Form 59 - DSB 2) (Fig. 10)

Rare form. Prototypes in ESB1 group. Shallow bowl with wide rim and wide, flat base. 50-125 C.E. (Hayes J. 1985: Tav. XIV: 4).

TRL 7 (Hayes Form 60 - DSB 2) (Fig. 11)

Common type in all Terra Sigillata groups and also in Tralles material. Shallow plate with offset rim and flat base. Generally two grooves below the rim. Generally stamped rosettes, palmettes and concentric circles indicating to workshops/factories. It is well-known from the early excavations of Tralles (Erol D. 2004: 74-76, Lev. 95-97). Hayes characterizes the prototypes in the ESB 1 group. Form 19 continues in ESB 2 group.

50-150 C.E. (Hayes J. 1985: Tav. XII, F 19, Tav. XIV, Form 60, 5-7; Hayes J. 1991: Fig. XXI, 7-10). Four types occur in Paphos (Hayes J. 1991: 52, 53, Fig. XXI, 7-10). Many variations in Ephesos material are dated from the last quarter of 1st century to middle of the 2nd century (Beyll D. 1993: Taf. 3, 42 - 43, Taf. 4, 44-51, Taf. 5, 52; Lund 1996: Pl. LXXXII). Similar samples come from the Athenian Agora, Stobi and Anemurium,

are and dated to the middle of the 2nd century C.E. (Robinson H.S.1959: 22, Lev. 61, G 25, Anderson – Stojanovic 1992: 51, Pl. 36, 307- 317; Williams 1989: Fig. 7, 104-109).

TRL 8 (Hayes Form 61) (Fig. 12)

Shallow bowl with flat base. Generally two or three narrow grooves on the rim. Single narrow groove on the outside, just above the base.

50-125 C.E. (Hayes 1985: Tav. XIV, 9).

TRL 9 (Hayes Form 62 A ve B - DSB 2) (Fig. 13)

Similar to Form 61, but fewer grooves on the thick rim than Form 61. Shallow plate with incurved rim. On the exterior of flat base single groove.

70/ 75-120 C.E. (Hayes 1985: Tav. XIV, 10, 11; Beyll 1993: Taf. 1, 15; Robinson 1959: Pl. 61, G 22).

TRL 10 (Hayes Form 63) (Fig. 14)

Common form in Tralles. Shallow plate with outcurved rim. Stamped dot-rosettes or palmettes on tondos.

70/75-120 C.E. (Hayes 1985: Tav. XIV, 13; Beyll 1993: Taf. 1: 2).

TRL 11 (Hayes Form 65) (Fig. 15)

Deep bowl with low ring base. Narrow grooves on the exterior of bowl.

50-125 C.E. (Hayes 1985: Tav. XIV: 15)

TRL 12 (Hayes Form 70 - DSB 2) (Fig. 16)

Common form as 58 and 60. Conic body with low ring base. Grooves and roulette on their exterior of the flanged rim. Roulette on the rim. A single example has horizontal “S” decoration in Tralles . There are numerous fragments of Form 70, frequently with stamped dot rosettes and palmettes, and rare concentric circles on tondos or bases.

(Hayes 1985: Tav. XIV, 19, Tav. XV, 20). It appears in the first half of the 2nd century in Athenian Agora material (Robinson 1959: Pl.62, M 33, J 29, G 28) and Stobi (Anderson – Stojanovic 1992: 52, Pl. 38, 320-325).

50/ 75-125 C.E.

Ephesos (Beyll 1993: Taf. 227, Taf. 3 no. 28-33); Patara (Uygun 2009: 106-107), Samsat (Zoroğlu 1986: 89, Ill. 10).

TRL 13 (Hayes Form 71) (Fig. 17)

Similar to Form 40 but with larger and more convex body profile.

50-125 C.E. (Hayes 1985: Tav. XV: 2; Robinson 1959: Pl. 62: G 29, G 30; Anderson – Stojanovic 1992: Pl. 38, 326 Beyll 1993: Taf. 1, 10; Lund 1996: Pl. LXXXII).

TRL 14 (Hayes 74 A - B) (Fig. 18)

Frequently found among Tralles material. Deep bowl with flanged rim and low ring base. One or two grooves on the rim and one groove on the exterior of the base. Stamped rosettes and palmettes on tondos. 74 A is larger than 74B.

70 / 75-120 C.E. (Hayes 1985: Tav. XV, 6-7). This form is also dated to the second half of the 1st century –first half of the 2nd century in Sagalassos (Poblome 1999: Fig. 27, 1B162), Flavian-Trajanic period in Ephesos (Beyll 1993: Taf. 1, 14; Lund 1996: Pl. LXXXII), and to the middle of the 2nd century in Stobi (Anderson – Stojanovic 1992: Pl. 39: 328-329). Similar examples come from Patara (Uygun 2009: 107).

TRL 15 (Hayes Form 75 A - B DSB 2) (Fig. 19)

Distinctive type of Form 72 and 74. Deep bowl with outcurved rim. Grooves just above the exterior of flat base.

Middle of 2nd century. (Hayes 1985: Tav. XV, 9; Anderson – Stojanovic 1992: Pl. 39, 330-331; Robinson H.S.1959: Pl. 62, M 32).

TRL 16 (Hayes Form 76) (Fig. 20)

Large bowl with flat rim and low ring base. Body profile of 76 B is more convex than 76A. One or two narrow grooves on the rim.

100-150 C.E. (Hayes 1985: Tav. XV: 10-11; Hayes 1991: Fig. XXI, 11; Beyll 1993: Taf. 2, 19; Anderson – Stojanovic 1992: Pl. 39: 332; Lund 1996: Pl. LXXXII).

TRL 17 (Hayes Form 77) (Fig. 21)

Shallow plate with outcurved rim and low ring base. Roulettes and two narrow grooves on the rim. Sharp-angled profiles inside and outside of the body.

Second half of the 1st century C.E. (Hayes 1985: Tav. XV, 12; Beyll 1993: Taf. 2, 18).

TRL 18 (Hayes Form 78) (Fig. 22)

Shallow plate with outcurved rim, low ring base. Rare form in ESB I group. Roulettes on the rim. Sharp-angled profiles inside and outside of the body. Second half of the 1st century C.E. (Hayes 1985: Tav. XV, 13).

TRL 19 (Hayes Form 79) (Fig. 23)

Rare form of which two samples occur in Tralles material. Prototypes can be observed in Italian Sigillata. Deep bowl with outcurved rim and low ring base. Narrow grooves on the inner rim.

Dated to the end of the 1st century and beginning of the 2nd century C.E. (Hayes 1985: Tav. XV, 14; Beyll 1993: Taf. 5, 61; Hayes 1991: Fig. XXI, 12).

TRL 20 (Hayes Form 80 -DSB 2) (Fig. 24)

Rare form. Shallow bowl with low ring base.

80-150 C.E. (Hayes 1985: Tav. XV, 15; Beyll 1993: Taf. 2, 25; Lund 1996: Pl. LXXXII).

Yrd. Doç. Dr. Aynur Civelek
Adnan Menderes University
Faculty of Arts and Sciences
Department of Archaeology
Aytepe Campus
Aydın / Turkey
acivelek@adu.edu.tr

Tralleis Kazılarında Ele Geçen Kırmızı Astarlı Seramikler

Çalışmamızın amacı, Geç Hellenistik-Roma Dönemlerinde sevilerek kullanılmış günlük sofrta takımlarını oluşturan ve arkeoloji dünyasında da ilgi gören, son yıllarda antik Tralles (Aydın) kazılarında ele geçen, Geç Hellenistik-Erken Roma Dönemi'ne ait, Tralles kırmızı astarlı seramiklerini üretim, biçim ve kronolojik açıdan değerlendirip, fazla tanınmaya olanak bulamamış bu malzemeyi sunmak; bundan sonraki yıllarda yapılacak daha ayrıntılı ve geniş çalışmalara yardımcı olabilmektir. Çalışmamızın konusunu oluşturan olağanüstü miktarda malzeme, Tralles'te 2006 yılında kentin batısındaki yamaçta yapılan kazılarda, çok miktarda ele geçmiştir. Arkeoloji dünyasında, daha erken yayınlarda "Terra Sigillata" adıyla anılan kırmızı astarlı seramikler, kaliteli, göz alıcı yapıları ve form çeşitliliğiyle dikkat çeken bir grubu oluştururlar. Tralles'in önemli merkezlerden biri olduğu bilinmekle birlikte, yayınlanmış çalışmaların azlığı dikkat çekmektedir.

"Terra Sigillata" alışımlı tanımlamasıyla kalıp yapımı, bezemeli ya da bezemesiz, formlarında ve bezemelerinde metal işçiliğinden etkilenmenin görüldüğü, kırmızı kilden ve sabunumsu görünümlü kırmızı astardan oluşan, kaliteli işçiliğe sahip seramiklerdir. Ayırt edici diğer özellikleri taban altlarında veya tondolarında üretici atölyelerin damgalarının bulunmasıdır. Bu damgalar atölye isimlerini gösteren yazılardan ve iyi dileklerden oluşabileceği gibi, rozet, palmet gibi basit bitkisel bezemeler halinde de olabilir.

Doğu Sigillata'lar açısından, Tralles'in önemli bir üretim merkezi olduğu kabul edilmektedir. Yaşlı Plinius, "Samos Kapları" olarak andığı seramiklerin itibar gördüğünden ve özellikle Tralles üretimlerinin her yerde ünlü olduğundan söz eder. Plinius'un anlatımına dayanarak, önceleri iyi kalitedeki kırmızı astarlı bu sofrta takımları "Samos Üretimi" ve "Pergamon Üretimi" olarak tanınmış, fakat son yıllardaki çalışmalarla Tralles'in üretim merkezi olduğuna ait düşünceler kanıtlanmıştır. Yine, ilk olarak Zahn tarafından sözü edilen Priene malzemesinin Tralles'te üretildiği düşünülmüştür. Tralles'in üretim merkezi olduğuna ait, Notion'dan gelen EKKAI/CAPHΣ mühürlü bir parça, Tralles'in Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki resmi ismi olan KAESAREIA'ya işaret eder. MÖ 27'deki büyük depremde sonra imparator Augustus'un

kente büyük yardımlarda bulunduğu ve kentin adının Nero zamanından biraz sonrasına kadar “Kaisarea” olarak anıldığı bilinmektedir.

Anadolu’da yerel atölyeler kadar İtalya’daki atölyelerin şubelerinin de var olduğu, Anadolu’da ele geçen İtalya atölyelerine ait mühürlerden anlaşılmaktadır. Anadolu’da Troia, Pergamon, Pitane, Ephesos, Tralles, Labraunda, Priene, Sagalassos, Anemurium, Tarsus, Antiokheia kırmızı astarlı seramiklerin bulunduğu önemli kentlerin yalnızca bir bölümüdür. Anadolu dışında Samos, Stobi, Cosa ve Samaria, adalardan Kıta Yunanistan’a, Girit’e, İtalya’ya ve Doğu Akdeniz kentlerinde bulunduğu dikkati çekmektedir. Az da olsa, Karadeniz kıyılarında Doğu Sigillata B üretimlerine rastlanmıştır.

Antik yazarlar ve gezginlerin de belirttiği gibi, çömlekçilik burada her zaman önemli olmuştur. Tralles antik kentinde yapılan kazılarda bulunan seramiklerin çeşitliliği ve miktarı dikkate alındığında, her zaman, fakat özellikle Hellenistik- Roma Dönemlerinde çok büyük ve önemli bir merkez olması, seramik üretiminin hangi boyutlarda olabileceğini kolayca tahmin etmemizi sağlamaktadır. Kilin Tmolus (Bozdağ) ile Mesogis (Kestane) yamaçlarında ve Maiandros (Menderes) ile Hermos (Gediz) gibi vadilerde bolca bulunması, seramik endüstrisinin bu bölgede her zaman önemini korumasına yardımcı olmuştur. Özellikle Roma İmparatorluğu Dönemi’nde *Pax Romana*’nın getirdiği barış ortamı ile genişleyen egemenlik alanları içinde Tralles, ekonomik ve sosyal açıdan önemli bir merkez olmuştur.

Doğu Sigillata B grubu seramikler turuncu-kahve renkte, mikalı kilden yapılmış ve turuncu/sarımsı- kırmızı renkte boyalıdır. DSB1 ve DSB 2 olarak iki grupta incelenen bu seramiklerde genellikle çift daldırma tekniğinin kullanıldığı dikkati çeker. MS erken 1. yy kaplarında mühürler, keskin şekilde kalıplar ve rulet bezemeler yaygın olarak kullanılmıştır. Çömlekçi mühürleri, çift satır halinde, kare veya dikdörtgendir. MS 2. yy’da ise genellikle yazısız örnekler çoğunluktadır. Geç Hellenistik-Erken Roma Dönemlerinde kullanılan kırmızı astarlı seramiklerin, aynı dönem içinde kullanılan diğer kırmızı astarlı seramiklerden gözle ayırt edilebilen en önemli özelliği, balmumu parlaklığında astara sahip olmalarıdır.

Son yıllarda Tralles antik kentindeki kazı çalışmaları sırasında ele geçen *sigillata*’ların değerlendirildiği iki yayın görülmektedir. Bunlardan ilki, D. Erol tarafından 2004 yılında yapılan çalışmada tipler ile mühürler ele alınmış; 2006 yılında T. Takaoğlu tarafından bazı parçaların kil analizleri yapılmış ve Tralles’te kırmızı astarlı seramiklerin üretildiği kanıtlanmıştır. 2006 yaz sezonunda Tralles’in güneybatı yamacında yapılan yüzey araştırmalarında, atölye

malzemelerinin deprem ve sel gibi doğal felaketler sonucunda aşağı doğru aktığı belirlenmiş ve G 0-100/ B 300-200 plankarede kazı çalışmaları yürütülmüştür. Yapılan yüzey araştırmalarında kentin batı yamacının tamamen seramik akıntularından oluştuğu gözlenmiştir. Kısa sürede çok fazla malzemenin ele geçmesi, kazı çalışmasının kısa tutulmasına neden olmuştur.

Malzemelerimiz arasında DSB1 ve DSB 2 üretimlerine ait örnekler bulunmaktadır. Daha önce yapılan çalışmalarda belirtildiği gibi, DSB 1 grubuna ait örneklerin profillerinin daha ince ve keskin açılı, DSB 2 grubuna ait örneklerin profillerinin daha kalın hatlı ve yuvarlak olduğu görülmüştür. İyi astarlanmış-özellikle çift daldırma tekniği ile - balmumu görünümünde, hafif parlak yüzeye sahip örneklerle birlikte mat astarlı örnekler ve özellikle ağız-gövde birleşim yerlerinde çatlakların ya da gövde üzerinde pul pul dökülmelerin görüldüğü, astarın iyi uygulanmadığı daha kalitesiz örnekler de bulunmaktadır. Kalıpta yapılmış olmalarının yanı sıra, gövde üzerinde, belki de son düzeltmelerin çarkta olduğuna işaret eden alet izleri rahatlıkla seçilebilmektedir.

Tralles'te 2006 yılında yapılan kazılarda ele geçen malzeme arasında sığ ya da derin tabaklar, sığ veya derin kâseler, bardaklar en fazla görülen gruplar olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat saydığımız bu üç grubun birçok çeşidinin olduğu dikkati çekmektedir. Malzememizin çoğunluğu kırık olmakla birlikte, iyi korunmuş örnekler de bulunmaktadır. Genellikle turuncu-kahverengi, pembe-kahverengi kile sahip ve açık ya da koyu turuncu-kahve renkte boyaya sahiplerdir. Çok az sayıda mat gri-siyah renkte astarlı örnekler rastlanmıştır. Munsell kataloğuna göre, kil ve astar renkleri 2,5 YR 5/8, 2,5 YR 5/6, 5 YR 5/8, 2,5 /N arasında değişmektedir. Genellikle formlar düzdür ve duvar kalınlıkları 5 mm kadardır.

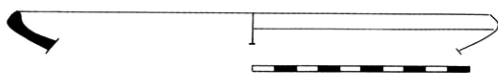
Hellenistik ve Roma Dönemleri boyunca Roma İmparatorluğu'nun etkisiyle giderek büyüyen ve gelişen Tralles antik kentinde, terracotta ve seramik üretiminin önemli olduğu ele geçen buluntulardan anlaşılmaktadır. Kazısını yapmış olduğumuz alanda çok fazla miktarda ele geçen kırmızı astarlı seramikler, kentin güneybatı yamacında veya bu alanın hemen üzerinde atölyelerin yer aldığını göstermektedir. Bu konuda ileride yapılacak araştırmaların, özellikle Tralles antik kentindeki kırmızı astarlı seramiklerin üretimi konusundaki problemleri daha fazla aydınlatacağını umuyoruz.

Kaynakça

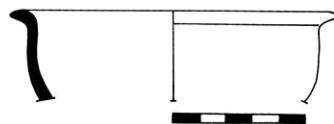
- Acarsoy, A.
1983 *Seramik Terminolojisi*, İstanbul.
- Anderson – Stojanovic V. R.
1992 *Stobi, The Hellenistic and Roman Pottery*, Princeton.
- Beyll, D.
1993 *Terra Sigillata aus der Marienkirche in Ephesos. Erste Zwischenbilanz*, Österreichisches Archäologisches Institut Berichte und Materialien 5.
- Civelek, A.
2006a “Phokaia 2004: Hellenistik Dönem Seramiği Üzerine Gözlemler”, *Olba* XIII: 179-198.
2006b “Antik Çağdan Günümüze Aydın ve Yöresinde Seramik Üretimi”, *Anadolu Arkeolojisine Katkılar*, 65. Yaşında Abdullah Yaylalı'ya Sunulan Yazılar, İstanbul: 365-371.
- Civelek, A. – A. Yaylalı
2007 “2006 Yılı Tralles Antik Kenti Kazı ve Restorasyon Çalışmaları”, 29. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara 2008: 555-576.
- Dinç , R.
2003 *Tralles Rehberi*, İstanbul.
- Domzalski, K.
1997 “Terra Sigillata Bowl from a Rich Cremation Burial from Giebultow Near Cracow”, *Materialy Archeologiczne* T. 30: 103-108.
1999 “Roman Fine Pottery From Rescue Excavations Conducted Outside The Defensive Walls of The Town of Nymphaion in 1995”, *Archaeologia* 50: 73-82.
- Hayes, J.W.
1971 “Four Early Roman Groups from Knossos”, *BSA* 66: 249-275.
1972 *Late Roman Pottery*, London.
- Hayes, J.
1985 “Sigillata Orientali”, *Encyclopedia dell’arte antica classica e orientale. Atlante delle Forme Ceramiche II, Ceramica Fine Romana nel Bacino Mediterraneo (Tardo Ellenismo e Primo Impero)*, Rome: 1-96.
1986 “Two Deposits From The Early Roman Cellar Building, Corinth”, *Hesperia* 55: 271-318.
1991 *Paphos, III, The Hellenistic and Roman Pottery*, Nicosia.
1997 *Handbook of Mediterranean Roman Pottery*, London.
- Hellström, P.
1971 *Labraunda. Pottery of Classical and Later Date. Terracotta Lamps and Glass*, Sweden.

- Jones, F. F.
1950 "The Pottery", *Excavations at Gözlü Kule Tarsus I, The Hellenistic and Roman Periods*, H. Goldman (ed.), Princeton.
- Kaya, N.
1996 "Ankara Ulus Kazısında Ele Geçen Baskılı Kaplar", *Varia Anatolica* XV: 111-116, Pl. LXXII-LXXIII.
- Kenyon K. M. – J. W. Crowfoot
1957 *The Objects from Samaria. Samaria-Sebaste*, London.
- King, A.
1980 "A Graffito From La Graufesenque and Samia Vasa", *Britannia* 1: 139-143.
- Loeschcke, S.
1912 „Sigillata Töpferein in Tschandarli“ *AM* 37: 344-407.
- Lund, J.
1996 "Eastern Sigillata B: A Ceramic Fine Ware Industry in the Political and Commercial Landscape of the Eastern Mediterranean", *Varia Anatolica* XV: 125-133, Pl. LXXXI-LXXXV.
- Meriç, R.
1996 "Efes Devlet Agorası Kuyu Buluntuları: Geç Hellenistik ve Roma Dönemi Seramiği", *Varia Anatolica* XV: 79-81, Pl. XLVIII-XLIX.
- Mitsopoulos-Leon V.
1991 *Die Basilika Am Staatmarkt in Ephesos Kleinfunde, 1. Teil: Keramik hellenistischer und römischer Zeit*, Wien.
- Poblome, J.
1999 *Studies in Eastern Mediterranean Archaeology, Sagalassos Red Slip Ware, Typology and Chronology*, Brepols.
- Poblome J. – M. Zelle
2002 "The Tableware boom. A Socio Economic Perspective from Western Asia Minor", *Patris und Imperium (Babesch 8)*: 275-287.
- Rayet, O. – A. Thomas
1997 *Tralles*, O. Saçıkara (trans.), Aydın.
- Robinson, H. S.
1959 *The Athenian Agora V, Pottery of the Roman Period*, Princeton.
- Schäfer, J.
1962 „Terra Sigillata aus Pergamon“, *Archäologischer Anzeiger* 77: 777-802.
- Strabon
Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika : XII-XIII-XIV), Adnan Pekman (trans.), İstanbul, 2005⁵.
- Takaoğlu, T.
2006 "New Lights on the Origins of Eastern Sigillata B Ware", T. Takaoğlu (ed.), *Anadolu Arkeolojisine Katkılar (65. Yaşında Abdullah Yayıncılık'ta Sunulan Yazılar)*, İstanbul: 263-267.

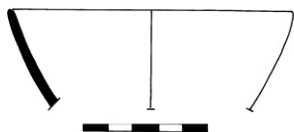
- Tekkök, B.
2003 "Troy from the Julio-Claudian to Flavian Period: Its Connections with the Mediterranean World", *Rei Critariae Romanae Fautorum Acta* 38: 237-242.
- Uygun, Ç.
2009 *Patara Tepecik Nekropolü ve Bey Evi'nden Ele Geçen Kırmızı Astarlı Seramikler (M.Ö. 2. yüzyıl-M.S. 4. yüzyıl)* (Ph. D. Diss.), Akdeniz Üniversitesi, Antalya.
- Vandeput, L. – V. Köse
2004 "The Pisidian Survey Project: Surveys in Pednelissos 2003", *Adalya*: 95-100.
- Waage, F. O.
1937 "Vasa Samia", *Antiquity* 11: 46-55.
1948 *Hellenistic and Roman Tableware of North Syria, Ceramics and Islamic Coins, Antioch on the Orontes* 4/1, Princeton.
- Williams, C.
1989 *The Excavations at Anemurium in Rough Cilicia*, Belgium.
- Yaylalı, A. – A. Saraçoğlu – M. Çekilmez
2008 "2007 Yılı Tralles Antik Kenti Kazı Çalışmaları", *30. Kazı Sonuçları Toplantısı* 3, Ankara: 27-34.
- Zahn, R.
1904 „Priene, Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898“, *Priene*, T. Wiegand – H. Schrader (eds.), Berlin.
- Zoroğlu, L.
1986 "Samsat'ta Bulunan Doğu Sigillatları İlk Rapor", *S.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi* 3: 61-100.
1996 "Doğu Sigillatlarının İmalat Yerleri ve Dağılımı Sorunu", *Varia Anatolica* 15: 121-123.

H.F 19

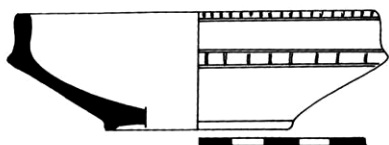
H.F 23

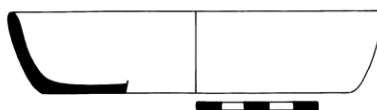
H.F 29

H.F 40

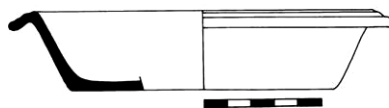
H.F 58

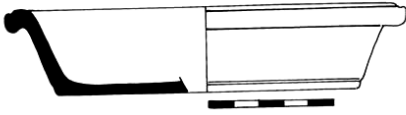
H.F 59

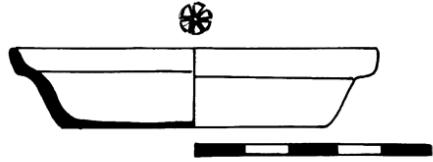
H.F 60

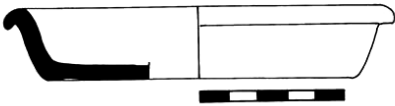
H.F 61

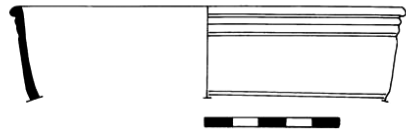
H.F. 62 A

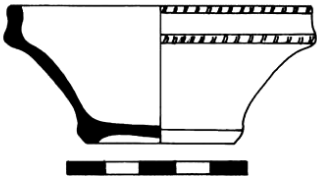
H.F. 62 B

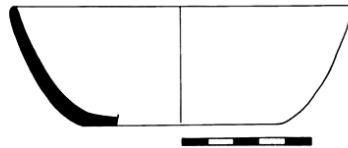
H.F. 63

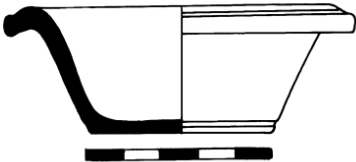
H.F. 65

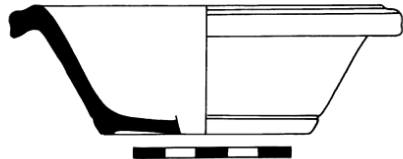
H.F. 70

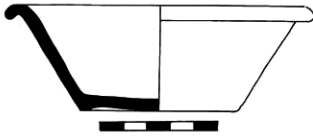
H.F. 71

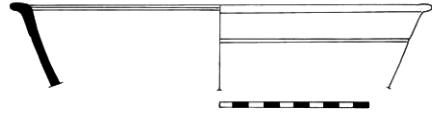
H.F. 74 A

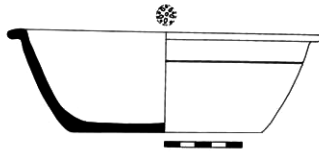
H.F. 74 B

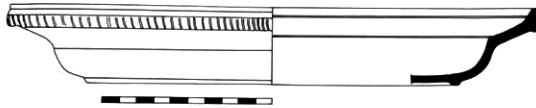
H.F 75

H.F 76 A

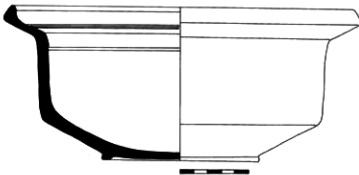
H.F 76 B

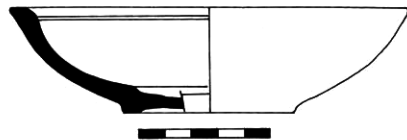
H.F 77

H.F 78

H.F 79

H.F 80

Fig. 1

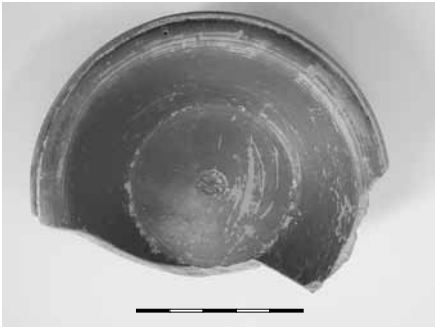

Fig. 2

Fig. 3

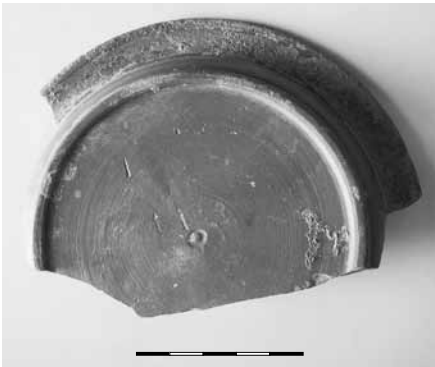

Fig. 4

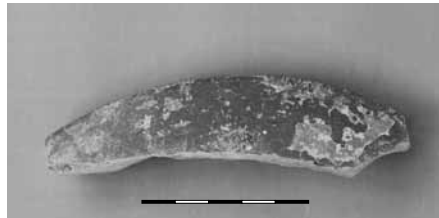

Fig. 5

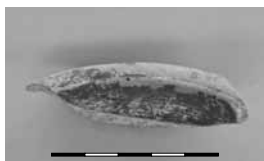

Fig. 6

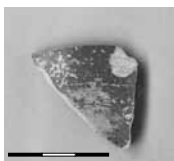

Fig. 7

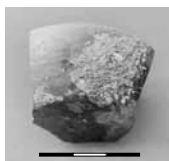

Fig. 8

Fig. 9

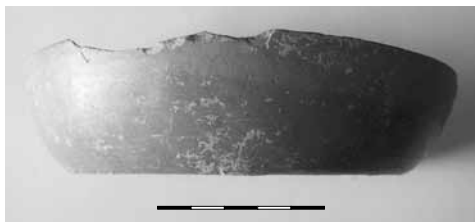

Fig. 10

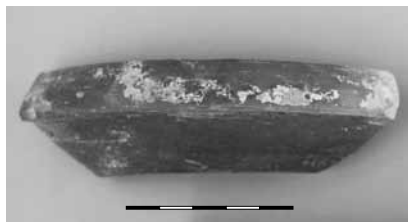

Fig. 11

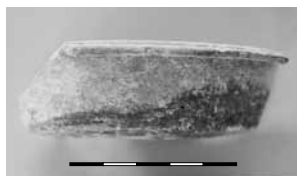

Fig. 12

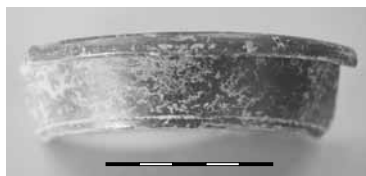

Fig. 13

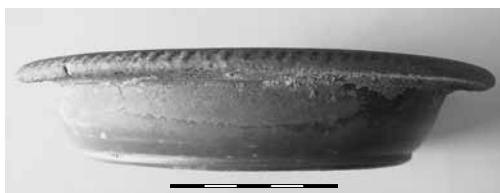

Fig. 14

Fig. 15

Fig. 16

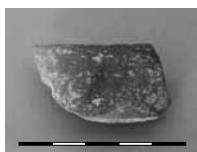

Fig. 17

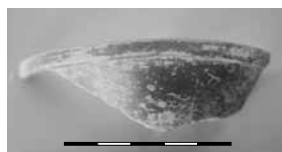

Fig. 18

Fig. 19

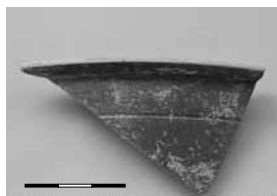

Fig. 20

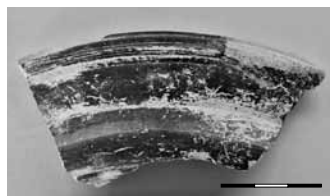

Fig. 21

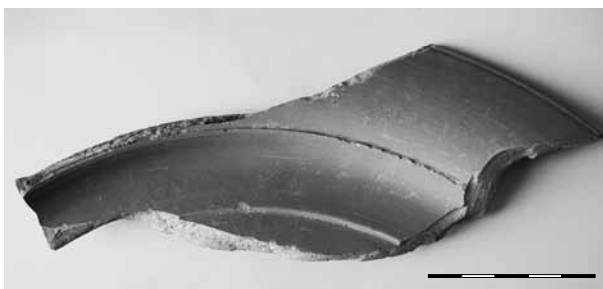

Fig. 22

Fig. 23

Fig. 24

The History of the Exploration of Uşaklı/Kuşaklı Höyük (Yozgat) and the “Rediscovery” of a Middle-Hittite Tablet*

Carlo Corti

Keywords: Uşaklı/Kuşaklı Höyük, Exploration, Middle-Hittite Tablet, KIN Oracle, (Royal) son, the Priest

Anahtar Kelimeler: Uşaklı/Kuşaklı Höyük, Araştırma, Orta Hitit Tableti, KIN Kehaneti, (Kralî) Oğul, Rahip

The subject of the present contribution is connected with the exploratory project of the Uşaklı/Kuşaklı Höyük¹ and its surrounding areas, supported by the chairs of “Ancient Near East Archaeology” (Prof. Stefania Mazzoni) and “Hittitology” (Prof. Franca Pecchioli Daddi) of the University of Florence, of which the first two campaigns have been concluded (Mazzoni 2009: 10-11). The most recent campaign took place from August 24 through September 18, 2009.

The Uşaklı/Kuşaklı Höyük mound (province of Yozgat) falls within the area of the Kanak Su basin and in fact its tributary, the Eğri Öz Dere, which forms various meanders in this zone, flows through it. The archeological site is situated along the southern bank of the river, in proximity to the east-west

* I wish to thank Prof. F. Pecchioli Daddi and Prof. S. Mazzoni for their useful suggestions and for reading the manuscript as also Dr. G.D. Summers for useful comments. I am also grateful to my colleagues and friends Drs. Metin and Meltem Alparslan for having invited me to submit my work to this publication and for the translation of the summary into Turkish. A first draft of this article was presented in 2009 at a colloquium carried out in Florence, titled: *Ricerche in Anatolia centrale. Kuşaklı Höyük (Yozgat): i risultati della prima campagna*. Faculty of Letters, Florence University (12-03-2009).

1 The survey mission team decided, in order to avoid misunderstandings with other important archeological areas, among which Kuşaklı Höyük (Şarişša) in the district of Sivas, to adopt a double name Uşaklı/Kuşaklı since several land registry maps give to the mound the name of Uşaklı.

route that connects Yozgat with Sivas. The distance from the Hittite capital Boğazköy/Ḫattuša can be estimated at a little more than 40 km point to point (Fig. 1).

To the east/north-east it connects with the river valley of Çekerek across low hills and valleys of medium width. It could be thought that during the Hittite epoch it may have been one of the routes from Uşaklı/Kuşaklı to the area of Maşat Höyük. With this in mind, it is interesting to point out that to the north/north-east of Sorgun, in the area of the town of Karakıs, G.D. Summers and E. Özen surveyed an extensive open-air Imperial Hittite stone quarry and sculpture workshop, that lies above and along the narrow valley (Hapis Boğazı) that meets the valley of Çekerek (Summers-Özen 2007: 8-11) (Fig. 2).

The important archeological site of Alişar Höyük /Ankuwa is situated about thirty kilometers south-east of Uşaklı/Kuşaklı, along the north-south route that to the south arrives at Kültepe/Kaniş. Meanwhile, about six km away, the Sumerin Sivri Hisar emerges against the backdrop of Alişar (Fig. 3), from Uşaklı/Kuşaklı, it takes about seven km in order to reach the top of Kerkenes Dağ (Fig. 4).

Pertaining to the history of the exploration of the Uşaklı/Kuşaklı Höyük site, we know that the first scholar that visited it was, curiously, a philologist and not an archeologist; he was the Hittitologist Emil Forrer, one of the pioneers of the discipline, who refers to his examination of the mound (cited by him as Kusachakly, transliterated from Ottoman maps in Arabic script) which took place in 1926 (Forrer 1927: 33). As was already pointed out (Summers-Summers 1995: 53), it is surprising in spite of the given the dimension, sheer size, and proximity of Kuşaklı Höyük to the Yozgat-Sivas road, no traveler or antiques dealer was attracted to it sooner.

In 1928 the mound was visited by von der Osten who, in one of his reports, describes it thus (von der Osten 1929: 37):

“From Köhne we followed the ancient main road leading to Yozgat. We stopped at the large *hüyük* north of Küçük Köhne which I had already seen in 1926 but had not investigated. This *hüyük* has approximately the same form as our Alishar *hüyük*, but on its lower terrace occur the remains of a gateway construction built of large stone blocks. This is already noticed by Dr. E. Forrer, who investigated the *hüyük* in September, 1926.”

Most likely the indications referred to by von der Osten were based on an old map that placed the site much more to the east as compared to its actual position. As a consequence, confusion was created as to which information was relative to Uşaklı/Kuşaklı Höyük / Taşlık and which to Küçük Köhne / Kale Höyük. The new map he compiled did not resolve this issue and, for this reason, scholars continued to make reference to Küçük Köhne (Garstang-Gurney 1959: 12-13).

Many years later, it was Cornelius who passed through the zone and furnished additional information:

“Bei der Weiterfahrt nach dem Kerkenes-Dag entdeckten wir bei Taşlık einer Hüyük, der sozusagen in zwei Stockwerken aufbaut. Über einer breiten Unterstadt erhebt sich an der Südseite ein hoher Burghügel. Im Ostteil der Unterstadt sieht noch Steingemäuer aus der Erde, das ich als Rest eines Tempels anspreche. Wir fanden die Schnäbel von zwei Rhyta dort. An derselben Stelle 3 km nördlich der Strasse Yozgad-Sorgun fanden wir einen weiteren kleinen Hüyük bei Karakaya, und noch einen 2 km nördlich von Sorgun.”

This passage containing the description is from the second exploratory mission of the central region of the Hittite Kingdom, funded by the University of Munich and directed by Cornelius in 1962 and was sent to print in July 1963 and published in 1964 (Cornelius 1964: 12). If we keep to his report, the archeological site described should be situated in Taşlık Höyük which is located between the villages of Büyük and Küçük Taşlık.

In 1967 Meriggi, during his eighth and final “viaggio anatolico”, concentrated his research on the region of Yozgat and, with regards to the area under examination, reported, in my opinion, the most in depth description on Uşaklı/Kuşaklı up until that time (Meriggi 1971: 62):

“Recatici a *Yozgat* cercammo di visitare specialmente la regione a SE della città rifacendo per un tratto la strada percorsa venendo da Sorgun lungo l' Eğri Öz Dere. A circa 22 Km. da Yozgat si scorge oltre il fiumicello un monticolo, che dev'esser quello segnato nella «map III» a p. 352 in «The Alishar-Huyuk» vol. III (OIP, XXX) tra Yukarı e Aşağı Taşlık (ammoderno la grafia, avvertendo però che il 200.000 li chiama Büyük e Küçük Taşlık). In realtà mi sembra che il monticolo si trovi a N di Küçük Taşlık

e quindi è giusto quel che è detto in OIP V, p. 20: «Not far from Babalı [questo anche sull' 800.000] ... a large huyuk similar in form to the one near Alishar ». Vi son date anche due fotografie, tuttavia ne offro qui una veduta (Tav. X, I), che ne mostra bene la sagoma e la situazione sul fiumicello su ricordato. È più di media grandezza che piccolo (si confrontino, come anche nella maggior parte delle altre figure, le due persone ridotte a un punto scuro, l'una in alto sul ciglio del ripiano superiore, l'altra più sotto a destra fra i massi, di cui diremo subito). Il ripiano in alto è concavo e l'asse maggiore NO-SE misura circa 70 m. L'acropoli, che forma una gran parte del monticolo, è alta circa 20 m. sulla piattaforma inferiore fatta a mezzaluna, che si espande specialmente verso il fiume, cioè a N, e è alta sui 10-12 m. Su questa piattaforma, quasi al piede dell'acropoli, ci sono dei massi squadrati, evidenti resti d'una costruzione, forse una porta della città o meglio della cittadella (Tav. X, 2). Si è trovata abbastanza ceramica.

Come nome del monticolo un contadino, che lavorava lì vicino, m'ha risposto, se ho inteso bene, Uçaklı-Höyük." (Fig. 5)

It should be noted that the presumed proximity of Uçaklı/Kuşaklı Höyük to the modern site of Babalı – reinforced by the juxtaposition of the two names – indicated by von der Osten, reasserted by Meriggi (Uçaklı-Höyük of Babalı)² and still used today (Forlanini 2009: 154; Kuşaklı /Babalı) is, in some ways, misleading and not very exact since both of the villages of Büyük Taşlık (less than two km to the south-west) and Aşağı Karakaya Köy (less than 2 km to the north-west) are closer.

The latter village should be remembered due to the presence there of a very large and well-preserved architectonic block (a door frame?) of clear Hittite workmanship, which according to G.D. Summers, actually comes from Kuşaklı³.

2 It is probable that the name Uçaklı cited by Meriggi it was a misunderstanding for Uşaklı.

3 See G. Summers in <http://www.kerkenes.metu.edu.tr/kerk1/11prelim/1998/regional/methodology.htm>; this block was situated in the garden of the village mosque. In the description it is pointed out "the stone was said to have come from the old mosque in the village when that was demolished (?in the 1960s). No further stones of this nature were located. The block surely came from Kuşaklı Höyük...".

On the other hand, during our 2008 survey, several inhabitants remembered that the stone was originally located in the cemetery in the south-east of the village and had been used as a tombstone for

Furthermore, it is not true that the village of Küçük Taşlık is located to the south of Uşaklı/Kuşaklı, as Meriggi said, but instead it is the more eastern village of Büyük Taşlık; such an inaccuracy is due, in my opinion, to maps from the time⁴.

Finally, the mound could obviously not be the one in the area of the village of Taşlık, as F. Cornelius erroneously wrote, since that Höyük is much smaller and presents pottery of the Late Chalcolithic and Early Bronze Age while material from the Hittite epoch is scarce, if not completely absent. Meriggi and then M. E. F. Summers and G. D. Summers first defined the situation in this way.

In my opinion, the reports made by von der Osten, Cornelius, and Meriggi have an exact correspondence about the topography and peculiarities of the site of Uşaklı/Kuşaklı Höyük, as already pointed out (Summers-Summers 1995: 53-55). The fact that it is a mound where there was a valuable occupation during the Hittite epoch can be demonstrated also thanks to the presence of a large square mass with the typical smoothed faced “Hittite joint” located in the western extremity of the lower town (Fig. 6), as well as by the discovery - by the Team of the University of Florence - of objects clearly of Hittite workmanship, among which a considerable amount of Hittite common ware sherds (Drab wares), a clay bulla (Mazzoni 2009: 10-11) and a fragment of tablet (see *infra*).

Having resolved the problem of identifying the site and attributing its modern name, now I would like to concentrate on the description of an important finding, about which Cornelius wrote in occasion of the preceding exposition:

“Am Abhang des oberen Hüyüks aber fand Herr Wolf eine Keilschrifttafel, einen hethitischen Beschwörungstext, wie H. Otten alsbald feststellte, als wir ihn pflichtgemäss in Bogazköi abliefernten.”

If, however, we compare this information with that given by H. Otten in occasion of the “on the field” transcription of the tablet conserved at the

an important person.

4 Notice that in an old Turkish map of the area (1:200.000) that was used by Prof. Pecorella from the University of Florence, the names of the two villages were mixed up; remember also that Pecorella had taken part in various trips as Meriggi’s colleague, both having been part of the Italian Archeological mission team of Arslantepe (Malatya). It can therefore not be excluded that Meriggi’s error was caused by his reading of such a map.

Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz – evidently according to a discussion made at Boğazköy with Cornelius at the time of delivery⁵ the two versions do not match up at all. In fact, Otten, with regards to the discovery, synthetically writes: “Ostabhang des Hoyuks ...”.

We can suppose that Cornelius, one year after the discovery, when he wrote the article (1963) forgot these additional details - or thought there were no importance to include them - with which in fact give more precision to his information. The cuneiform tablet could very well come from the eastern sector of the high mound (Fig. 7) where, in various locations, obvious traces of structural remains in burnt brick have been recently identified (surveys in 2008 and 2009).

During the 2009 survey of Uşaklı/Kuşaklı Höyük a fragment of a Hittite tablet (UK 09. Ob. 2) was discovered at the base of the mound, in correspondence with the south-eastern sector; it is most likely a magical ritual, to be dated to the Hittite Imperial period. Such a finding confirms, in my opinion, the origins of the fragment 1000/u as being from Uşaklı/Kuşaklı and supports the here proposed location of the archive – or archives – of the town from the Hittite epoch (Corti 2010: in print)⁶.

Obviously this is only a working hypothesis since it is not possible to establish with reasonable certainty the epoch of the edification of such structures, a confirmation could only be gained by a systematic excavation of the area.

The fragment 1000/u that we will now proceed to analyze, was recently published by this author in KBo 52 with Nr. 280 (Corti 2009: XII, 51). It measures about 6.5 cm in height and 6 cm in width with a thickness of about 1.4 cm, and has a coloration that varies from reddish to light brown. This fragment was part of a single column tablet, of which the obverse is very damaged (Fig. 8-9); the text proceeds without interruption from the obverse to the reverse, also using the space along the edge. This document has been rarely

5 As we just saw it was actually during the 1962 survey that Cornelius found the fragment and shortly thereafter gave it to the German archeological mission of Boğazköy. H. Otten, as philologist of the mission, inventoried the fragment together with those from Boğazköy with catalog number 1000/u, with the letter /u being the abbreviation given to fragments found in the Hittite capital in 1962; the tablet was among the u/fragments given to me for publication.

6 The complete edition of the fragment is in preparation by the mission's team of philologists composed, in addition to the authors of these lines of F. Pecchioli Daddi and G. Torri. The initials UK –an abbreviation of Uşaklı/Kuşaklı– make up the symbol that has been adopted for cataloguing the objects found there.

cited in scientific literature despite having passed nearly 50 years since it was found and has never been described nor commented upon (see in addition to Cornelius 1964: 12, the reference in Alp 1979: 165, Alp 1991: 336, Summers-Summers 1995: 55 and Ünal 1998: 5 note 1). Below is the transcription and translation:

Obverse

- 1' x[
 2' nu²-uš² ḫ[u²-
 3' da-i-ú-en x[
 4' pá^r-^rna_j^{??}-aš-ša²-aš [
-
- 5' ša^l-li²(?) GIG i-d[a²-a-lu(?) da-a-aš(?)]
 6' na-aš-t[a] an-da [.... pa-a-iš(?)]
 7' ta²-x[]x MU²-x[
 8' i²-da-^ra¹-[lu-m]a² da-a-a[n²
-
- 9' []x[]DUMU.SAN[GA-m]a KLIMIN[
 10' []x(-)MU²(-)^rx-i-pa² TUKU²[
 11' [i-d]a²-a-lu da-a-aš pa-a[n-ga-u-i pa-a-iš(?)] (NU.)SIG₅(?)]
 12' [d]a²-a-an x-at-^rma¹² x[
-
- 13' []x-na²(-)^rx-pí² DIM² TUKU²[
 14' []x[]x[]-ra² da-a-x[
 15' []x[]x x[

Lower edge

- 16' []x-x[d]a-a²-a[š]x-x[
 17' []x x[-y]a-za² kar-pí-in [d]a-i[š(?)](-)x²[
 18' [na-a]š²-ta an-da i-da-a-la-u-[i pa-a-iš(?)] (NU.)SIG₅(?)
-

Reverse

- 19' []x-an ku-i[t]DUMU.SANGA KIN-ti[
 20' []x pa-an-ku-u[š]x wa-aš-túl d[a-iš(?)]

- 21' [GÛ]B²-*la-az da-iš nu DUMU-l[i* *Ú-UL(?)*
 22' *ku-wa-at-ga na-a-ḥu-wa-n[i*
 23' *ku-iš-ki ma-a-na-aš LÚ[-aš*
-
- 24' [*d*]a²-*la-a-₁i₁²-za mu-ga-u[-*
-
- 25' *nu DUMU.SANGA wa-^{*}aš-túl^{*} [*
 26' *LÚ MUNUS-za LÚ^{URU}Ḥa-^{*}a[t-t]i^{*} [*ku-iš-ša-aš(?)*
 27' *im-ma ku-iš LÚ[-aš*
 28' *DINGIR^{MES} a-ri-ir nu ḥ[u-u-da-ak(?) i-da-a-lu da-a-ir ...(?)]*
 29' *pa-an-ga-u-i pí[-e-ir(?)**
-
- 30' *nu DUMU.SANGA an-d[a²*
 31' *i-x[]x[*
-

Translation

Obverse

- 1' ..[
 2' and he(?) ..[
 3' we have established ..[
 4' of his house(?)[
-
- 5' the serious(?) illness, the ev[il(?) has taken(?)]
 6' and [he has given(?)] to the [....
 7'[
 8' and the evil (has been) tak[en
-
- 9' []x[] and/but the (royal) son, the priest ditto[
 10' []..... the anger(?)[
 11' he has taken the [evi]l (and) [he has given(?) it to the] peop[le. Un/
 favorable.(?)]
 12' (has been) taken ... [(has been) given(?) ...
-

- 13' []..... the Storm God(?), the anger(?)
 14' []..[]..[]... ..[
 15' []..[].. ..[

Lower edge

- 16' []...[]h]as taken(?) ..[]...[
 17' [].. ..[]... the anger [he est]ablised(?) ..[
 18' [and he has given to] the evi[l. Un/favorable (?).
-

Reverse

- 19' [].. becau[se(?)] the (royal) son, the priest through the (oracular) investigation[
 20' []x the people, the sin [he] estab[lished(?]
 21' with [unf]avor(?) he established and fo[r] the (royal) son[
 22' should we perhaps have [nothing(?) to fear? [
 23' whoever, whether (it be) a man[, or (it be) a ...
-

- 24' He [pe]rmits/[le]aves(?) [the] invoc[ation(?]
-

- 25' And the (royal) son, the priest the sin []
 26' the man, the woman, the man of Ḫatti[, the woman of...(?]
 27' whatsoever person (it may be)[
 28' The Gods have consulted by the oracle and qu[ickly(?) have taken the evil and(?)]
 29' [they have(?)] giv[en it] to the people. [Un/favorable (?).
-

- 30' And the (royal) son, the priest i[n/t(o(?]
 31' ...[]..[
-

Dating

From a paleographic point of view, it can be concluded that it is surely a fragment with writing from the Middle-Hittite epoch (see Košak, Konkordanz 1.7): DA obv. 3', 6', 11', lower edge 18', rev. 21'; AZ obv. 21'; URU rev. 26'; RA² obv. 14'. For the linguistic elements see *infra*.

Philological Commentary

Obverse 6', lower edge 18'

The construction of the sentence with the adverb *anda* “in, inside” identifies the term in the dative case as a symbol that constitutes the final destination of a movement (Archi 1974: 127). In line 6' the symbol is not preserved; in line 18' it is the symbol for “evil” that, given its location in the conclusion of the paragraph, leads us to hypothesize the presence of a response in the lacuna that follows.

Obverse 11', see Reverse 29'

Reverse 22'

You will note the archaic form of the first person plural of the verb *naḫ(h)-na-a-ḫu-wa-ni*, also attested to in the Middle Hittite oracular letter KuT 49, Vs. 14 and 24' (edition Wilhelm 1998: 175-180; for this form 177 note 8 in particular, with a reference to KUB 50.1(+) II 8'), compared to the more usual *na-a-ḫu-we-ni*/*ḪUŠ-u-e-ni*; see also Van den Hout 2001: 430 note 40, 435. For a similar phraseology cfr. the Imperial period oracle KUB 50.1 obv. II 8' and rev. III 20'. For this verb now HED N, 3 ss.

I would like to point out that the sentence in lines 21'-22' *nu DUMU-l[i Ú-UL(?)]/ku-wa-at-ga na-a-ḫu-wa-n[i* finds a good parallel in KuT 49 lines 23-24 (for the English translation see Hoffner 2009: 267):

A-NA SAG DUMU ^{MUNUS}SANGA-wa Ú-UL /ku-wa-at-ka na-a-ḫu-wa-ni

“Should we perhaps have nothing to fear for the person of the son of the priestess?”

Reverse 23'

For *ku-iš-ki ma-a-na-aš LÚ[-aš...* compare the Middle-Hittite oath? KUB 21.47 obv. 14-17 + KUB 23.82 rev. 19-22; CHD L-N, 157-158.

Reverse 26'-27'

For *ku-iš-ša-aš (?)im-ma ku-iš LÚ[-aš* compare to for example KBo 5.13 obv. II 31'-32': *ku-iš im-ma ku-iš / an-tu-uh-ša-aš*; this kind of expression is commented by Hoffner 1968: 43 and Melchert 1985: 184-205 with references. Cfr. also KUB 21.47 obv. 14-17 + KUB 23.82 rev. 19-22.

Reverse 28'-29'

DINGIR^{MES} *a-ri-ir nu ḥ[u-u-da-ak(?) i-da-a-lu da-a-ir ...(?)] /pa-an-ga-u-i pi[-e-ir*

See for example the sentence in KUB 49.10 obv. I 11'-12': DINGIR^{MES} [*a-ri-ir*] /*na-at pa-an-ga-u-i SUM-ir*. As pointed out in Archi 1974: 122, 133, the expression is connected exclusively with deities and is really through this one that a movement of symbols of a consultation is introduced; in our text the verb is *ariye/a-* "to consult an oracle; to determine by oracle".

Concerning *pa-an-ga-u-i pai-* see the references in CHD P, 49 i (*pai-* B) and 91 n. 4 (*panku-*); for additional attestations see KBo 48.119 8', Inhalt. p. VI and KBo 44.210 obv.² I 36' (*pa-an-ga-u-i SUM-ir*).

Content

More than a evocation (ritual) text as was originally put forth by Otten (see *supra*) the document, despite being highly fragmentary and very worn, can be catalogued among the KIN oracles, CTH 572 (for this oracular technique see Archi 1974: 113-144; Orlamünde 2001: 295-311). The said oracular research is based on the entwinement and the displacement of both animate and inanimate symbols: recongnized in this tablet are the "serious illness" (*šalli*? GIG, obv. 5'), the "evil" (*idalu*, obv.5'², 8', 11', lower edge 18', obv. 28'[]²), the "anger" (*karpi*, lower edge 17'), the "people" (*panku*, obv. 11', rev. 20', 29'), the "sin" (*waštul*, rev. 20', 25') and the "gods" (DINGIR^{MES}, rev. 28'); the presence of other pieces/symbols cannot be excluded even if they are found in a damage or unclear context (see for ex. ^DIM in obv. 13', TUKU in obv. 10', 13' or LÚ MUNUS-*za* LÚ ^{URU}*Ha-**a[*t-t*]i* in rev. 26'). If my integrations are correct, there are also traces of several responses.

Probably the most interesting element to point out is the presence in lines 9', 19', 25', 30' and possibly also 21', of a DUMU.SANGA (in general on this title see Pecchioli Daddi 1982: 365-366 and Alp 1991: 336); references to this sequence of Sumerograms in particular, are very rare in texts and to my knowledge, other than in our document, are found only in four other cases:

1) the first is in a Middle-Hittite letter, KBo 18.69 rev. 7', well known and studied (most recently by Marizza 2007: 77-82 with references, who doubtfully, interpreted, first sign as LÚ, following other scholars, while, in my opinion, it is DUMU, as already pointed out by Pecchioli Daddi 1982: 365 and Alp

1991: 336, since both the photograph and the autography clearly present four heads of horizontal wedges,); rev. 6'-7':

...*ka-a-ša[-wa-mu] / [ir-]ḫa-aš ut-tar* ₁DUMU₁.SANGA-*ya ka-ru-ú*
ḫa-at-ra-a-it

“..., look, [at me] / also the (royal) son, the priest before, wrote the subject of the border.

2) the other three examples are found in a tablet of the substitution ritual for a DUMU.SANGA (CTH 448.4), if we assume that the proposal that KBo 10.36 is an indirect join with KBo 42.136 is correct (Taracha 2000: 82-85, 125, 148-149; Taracha 2002: 339-344, with edition of the texts)⁷:

rev. III 16-17

... *n[u A-NA DUMU.SANG]A / ma-aḫ-ḫa-an* ^{GIŠ}BANŠUR *ti-an-zi* ...
... And as [for the (royal) son, the pries]t, they place a table, ...

rev. III 19

nu-uš-ša-an ŠA DUMU.SANGA [t]ar-pa-a-al[-li ...
And [to] the substitute of the (royal) son, the priest[...

rev. III 28

DUMU.SANGA-¹*ya*¹-*az ku-it ŠU[-az*[?] ...

And because the (royal) son, the priest that [with[?]] (his) hand[...

In both cases the scholars consider the DUMU.SANGA a Hittite prince (Klinger 1995: 93, ^{LÜ}SANGA; Taracha 2000: 125, 148) and, in particular for KBo 18.69, Klinger proposes to identify the person with Kantuzzili the priest.

In this contribution, it is not possible to analyze the multiple problems that, in the Hittite documentation, the titles connected with DUMU and SANGA present as, for example, ^{LÜ}DUMU.SANGA, DUMU ^{LÜ}SANGA, ^{LÜ}SANGA, DUMU.NITA SANGA etc; consequently the dossier Kantuzzili and the possible sources attributed to him won't be considered.

I only would like to remember unclear references. If we believe that in some contexts the DUMU ^{LÜ}SANGA, traditionally translated as “son of the priest”,

⁷ Even if this copy is dated to the Imperial period this scholar believes that it could be originally from the Middle-Hittite period.

is to be interpreted as apposition, it appears to be equivalent to DUMU.SANGA. In the catalog-tablet KBo 31.4+ VI connected with CTH 448.4, the translation “(königlicher) Sohn, der Priester” was proposed (Kümmel 1967: 21), but, however, not followed by scholars (see now Dardano 2006: 108-109, 118 with previous bibliography). Another particular case is that of the appellation ^{LÚ}DUMU.SANGA in HKM 57 lower edge 20, that appears to be rather problematic (for a possible explanation see de Martino-Imparati 1993, 109 note 46); Imparati 2003: 238 and Marizza 2009: 64-65 hold that he could be a priest, not to be identified with Kantuzzili, in so much that he is connected to the city of Urišta and not to the region of Kizzuwatna.

In my opinion ^{LÚ}DUMU.SANGA in particular must be equal to DUMU.SANGA and I propose to translate them in the same way “(royal) son, the priest”; this hypothesis of the identification of these sumerograms was already underlined by scholars (now Taggar-Cohen 2006: 156-157 with bibliography, but with a different translation).

Concerning KBo 52.280 it is held possible that the KIN oracular consultations were carried out to evaluate the status of health or a negative situation relating to the DUMU.SANGA as seems to be demonstrated in the phrase in rev. 21'-22 “And [fo]r the (royal) son[.....]should we perhaps have [nothing(?)] to fear?” (for this kind of oracle questions see Beal 2002: 28-29). Additionally, despite the fragmentary state of the text and the absence of evident responses, the tenor and the type of symbols— almost all negative — lead me to believe that the condition of this person must have been quite serious.

It cannot be excluded that behind the title DUMU.SANGA there hides an important person since the oracular investigations that make reference to members of the royal family are well attested (see recently Marizza 2007: 28 n. 130).

As has been proposed for other typologies of documents (cfr CTH 448.4), also in our text the DUMU.SANGA could be a “(royal) son, the priest” and since KBo 52.280 is surely a tablet of the Middle-Hittite period, a name that comes to mind is that of Kantuzzili the Priest, governor of Kizzuwatna; but, for the distance of this last province from the area under research, it is more reasonable to think to another important person, maybe as part of the royal family, with an institutional role at one town of the Empire, as could be the case of Uşaklı/Kuşaklı Höyük.

In conclusion, I believe that it is necessary to point out at least to the historical geography problems relating to the Uşaklı/Kuşaklı Höyük. Neither

the document examined here nor the fragment of tablet UK09.Ob.2, recently discovered, help us to attribute with reasonable certainty a name of a Hittite town to the archeological site, since they neither present toponyms – with the exception of the “man of Ḫatti” – and nor have they distinguishing characteristics that help us to concentrate the attention on one particular location. It is also true, however, that in several documents from the Hittite capital there are geographic indications relative to Zippalanda and to the mountain Daḫa which fit in well with the position of Uşaklı/Kuşaklı and with the mountain of Kerkenes, as already affirmed by several scholars (Gurney 1995: 69-71; Gorny 1997: 549-550 but now, in a different way, Gorny 2009: 18, 31-33 with previous bibliography⁸) and recently repeated (Forlanini 2009: 153-155 and notes).

It can also be added that the archaeological evidence brought to light by the survey carried out by the University of Florence and the dating of the two fragment found there (Middle-Hittite and Imperial period respectively) testify in favor of a long occupation of this town in the Hittite epoch; these elements do not conflict with what we know of the history of Zippalanda (Popko 1994). And also the proposal that the DUMU.SANGA cited in KBo 52.280 was a high priest – a member of the royal family(?) – with an important institutional position in Uşaklı/Kuşaklı, fits in well with the role of the town of Zippalanda: one of the most important religious centers of the Hittite Empire.

Dr. Carlo Corti

Università degli Studi di Firenze

Facoltà di Lettere e Filosofia

Dipartimento di Studi storici e geografici

Via S. Gallo 10

50129 Firenze / Italia

scorticarolo@tiscali.it

8 The scholar, different from what he initially proposed, now for some time has held that the Hittite town of Zippalanda should be identified with Çadır Höyük and the mountain Daḫa with Çaltepe.

Bibliography

- Alp, S.
1979 “Maşat-Höyük’te Keşfedilen Çivi Yazılı Hitit Tabletleri”, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: 165-196.
- 1991 *Hethitische Briefe aus Maşat-Höyük*, Ankara.
- Archi, A.
1974 “Il sistema KIN della divinazione ittita”, *Oriens Antiquus* 13: 113-144.
- Beal, R. H.
2002 “Gleanings from Hittite Oracle Questions on Religion, Society, Psychology and Decision Making”, P. Taracha (ed.), *Silva Anatolica. Anatolian Studies Presented to Maciej Popko on the Occasion of His 65th Birthday*, Warsaw: 11-37.
- Cornelius, F.
1964 „Zur hethitischen Landeskunde. Ergebnisse der 2. W. Esch-Expedition 1962“, *Bibliotheca Orientalis* 21: 11-15.
- Corti, C.
2009 *Texte aus dem Bezirk des Großen Tempels IV, Keilschrifttexte aus Boghazköi* 52, Berlin.
- 2010 (in print) “The Hittite Tablet UK09.Ob.2: a preliminary analysis”, in S. Mazzoni et Alii, *Anatolica* 36.
- Dardano, P.
2006 *Die hethitischen Tontafelkataloge aus Ḫattuša (CTH 276-282) (StBoT 47)*, Wiesbaden.
- de Martino, S. – F. Imparati
1993 “Aspects of Hittite Correspondence. Problems of Form and Content”, O. Carruba – M. Giorgieri – C. Mora (eds.), *Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia, Studia Mediterranea* 9, Pavia: 103-115.
- Forlanini, M.
2009 “The Central Provinces of Hatti: An Updating”, K. Strobel (ed.), *New perspectives on the Historical Geography and Topography of Anatolia in the II and I Millenium B.C.*, *Eothen* 16, Firenze: 145-188.
- Forrer, E.
1927 „Ergebnisse einer archäologischen Reise in Kleinasien“, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 65: 27-43.
- Garstang, J. – O. R. Gurney
1959 *The Geography of the Hittite Empire*, London.
- Gorny, R. L.
1997 “Zippalanda and Ankuwa: The Geography of Central Anatolia in the Second Millennium B.C.”, *Journal of the American Oriental Society* 117: 549-557.
- 2009 “Çadır Höyük. The 2008 Season”, G. J. Stein (ed), *The Oriental Institute 2008-2009 Annual Report*, Chicago: 18-35.

- Gurney, O. R.
1995 "The Hittite Names of Kerkenes Dağ and Kuşaklı Höyük", *Anatolian Studies* 45: 69-71.
- Hoffner, A. H. Jr
1968 "A Hittite Text in Epic Style about Merchants", *Journal of Cuneiform Studies* 22: 34-45.
2009 *Letters from the Hittite Kingdom, SBL Writings from the Ancient World* 15, Atlanta.
- Imparati, F.
2003 "Significato politico dell'investitura sacerdotale nel regno di Ḫatti e in alcuni paesi vicino-orientali ad esso soggetti", P. Marrassini *et al.* (eds.), *Semitic and Assyriological Studies Presented to Pelio Fronzaroli by Pupils and Colleagues*, Wiesbaden: 230-242.
- Klinger, J.
1995 „Das Corpus der Maşat-Briefe und seine Beziehungen zu den Texten aus Ḫattuša“, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*: 74-108.
- Kümmel, H. M.
1967 *Ersatzrituale für den hethitischen König (StBoT 3)*, Wiesbaden.
- Marizza, M.
2007 *Dignitari ittiti del tempo di Tuthaliya I/II, Arnuwanda I, Tuthaliya III*, Eothen 15, Firenze.
2009 *Lettere ittite di re e dignitari, Testi del Vicino Oriente Antico* 4/3, Brescia.
- Mazzoni, S.
2009 "Survey in the Area of Kuşaklı Höyük", *Kerkenes News* 12: 10-11.
- Melchert, H. C.
1985 "Hittite *imma* and Latin *immō*", *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 98: 184-205.
- Meriggi, P.
1971 "Ottavo e ultimo viaggio anatolico", *Oriens Antiquus* 10: 57-66.
- Orlamünde, G.
2001 „Überlegungen zum hethitischen KIN-Orakel“, T. Richter – D. Prechel – J. Klinger (eds.), *Kulturgeschichten. Altorientalistische Studien für Volkert Haas zum 65. Geburtstag*, Saarbrücken: 295-311.
- Pecchioli Daddi, F.
1982 *Mestieri, Professioni e Dignità nell'Anatolia Ittita*, Roma.
- Popko, M.
1994 *Zippalanda. Ein Kultzentrum im hethitischen Kleinasien (Texte der Hethiter 21)*, Heidelberg.
- Summers, M. E. F. – G. D. Summers – K. Ahmet
1995 "The Regional Survey at Kerkenes Dağ: an Interim Report on the Seasons of 1993 and 1994", *Anatolian Studies* 45: 43-68.

- Summers, G. D. – E. Özen
 2007 “A Hittite Quarry and Sculpture Workshop at Karakis Kasabası”, *Kerkenes News* 10: 8-11.
- Taggar-Cohen, A.
 2006 *Hittite Priesthood (Texte der Hethiter 26)*, Heidelberg.
- Taracha, P.
 2000 *Ersetzen und Entsühnen. Das mittelhethitische Ersatzritual für den Großkönig Tuthalija (CTH *488.4) und verwandte Texte*, CHANE 5, Leiden-Boston-Köln.
- 2002 “Another Hittite Fragment of a Substitution Ritual”, P. Taracha (ed.), *Silva Anatolica. Anatolian Studies Presented to Maciej Popko on the Occasion of His 65th Birthday*, Warsaw: 339-344.
- Ünal, A.
 1998 *Hittite and Hurrian Cuneiform Tablets from Ortaköy (Çorum), Central Turkey. With Two Excursuses on the “Man of the Storm God” and a Full Edition of KBo 23.27*, Istanbul.
- van den Hout, Th. P. J.
 2001 „Bemerkungen zu älteren hethitischen Orakeltexten“, T. Richter, D. Prechel – J. Klinger (eds.), *Kulturgeschichten. Altorientalistische Studien für Volkert Haas zum 65. Geburtstag*, Saarbrücken: 423-440.
- von der Osten, H. H.
 1929 *Exploration in Hittite Asia Minor 1927-1928*, OIC 6, Chicago.
- Wilhelm, G.
 1998 „Zwei mittelhethitische Briefe aus dem Gebäude C in Kuşaklı“, *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 130: 175-187.

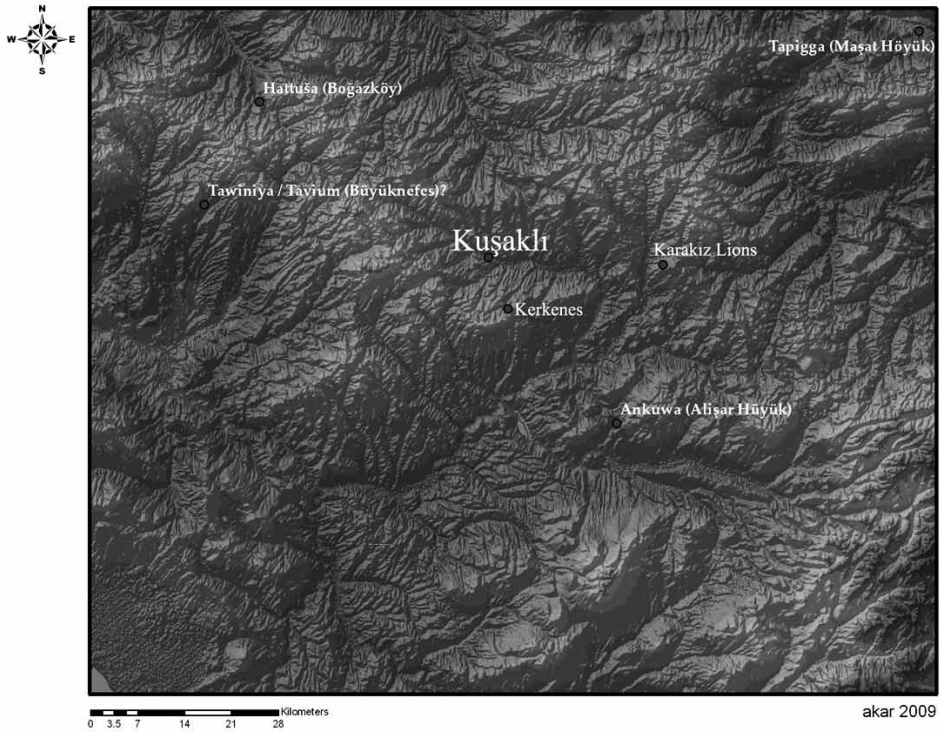

Fig. 1 Map of the region (courtesy of Murat Akar)

Fig. 2 View of the Çekerek valley from Hapis Boğazı

*Fig. 3
View of the Sumerin
Sivri Hisar from
Alişar Höyük*

*Fig. 4
View of Kerkenes
Dağ from the upper
mound of Uşaklı/
Kuşaklı Höyük*

*Fig. 5
Old photos of
Uşaklı/Kuşaklı
Höyük (1) and of
the stone blocks of
a big structure in
the lower town (2)
(Meriggi 1971: Tav X)*

Fig. 6
Large square block
on the western side
of the lower town

Fig. 7
South-Eastern
view of Uşaklı/
Kuşaklı Höyük

Fig. 8 The tablet 1000/u: obverse

Fig. 9 The tablet 1000/u: reverse

Pamphylia'da Klasik Dönem'de Saptanan Yerel ve Yunan Unsurlar Üzerine Bir Değerlendirme*

Sedef Çokay-Kepece

Keywords: Pamphylia, Classical Period, Pottery, Local, City/Urbanisation

Anahtar Kelimeler: Pamphylia, Klasik Dönem, Keramik, Yerel, Şehir/Şehirleşme

Paleolitik çağdan itibaren yerleşim gördüğü bilinen Pamphylia Bölgesi'nin¹, kazısı yapılan kentlerinin çoğunluğunda mevcut yapı kalıntıları ve diğer arkeolojik buluntular, ağırlıklı olarak Geç Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemlerine tarihlenmektedir, Arkaik ve Klasik Dönemlerine ait ise az sayıda veri vardır. Ancak, son yıllarda yapılan çalışmalarda saptanmış olan keramik malzemenin çeşitliliği, yoğunluğu ve niteliği, epigrafik ve arkeolojik malzemelerle birlikte ele alındığında, bölgenin nispeten karanlık durumdaki Arkaik ve Klasik Dönemleri aydınlanmaya başlamıştır.

Pamphylia Bölgesi'nin Arkaik-Klasik Dönemlerdeki keramik repertuarı, Perge'nin Akropolisi'nde yapılan kazı çalışmalarında saptanan bulgularla çeşitlenmiştir (Eschbach 2003a: 87-102). Örneğin, olasılıkla Kestros vadisi kökenli, yeşilimsi-sarı renkli hamurda yapılmış keramik parçaları, yerel üretim olup, bölgede bu dönemde gelişen keramik üretimi hakkında ipuçları vermektedir. Bu zanaat kolu, kentin kendi ihtiyacını karşılamanın yanı sıra, erken dönemlerden itibaren Kıbrıs gibi komşularından etkiler de alarak, onları taklit etme yoluna girmiştir (Recke 2003b:252; Eschbach 2003b: 28-29)². Fakat bu yerel kökenli

* Çalışmanın şekillenmesinde destek ve yardımlarını gördüğüm Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu, Prof. Dr. İnci Delemen ve Dr. Aşkın Özdizbay'a içten teşekkürlerimi sunarım.

1 Bölgenin prehistorik devirleri, çok iyi bilindiği gibi Karain, Belbaşı ve Beldibi mağaralarında örneklenir. Kalkolitik Çağ ve Bronz Çağlar ise Perge Akropolisi'nde bir çocuk gömüsü, taş aletler ve keramik buluntularla temsil edilmektedir. Bkz. Balkan-Atlı 2003, 79-80; Umurtak 2003, 81-85.

2 Kıbrıs ithal keramiği ile birlikte çıkan yerel keramik iyi pişirilmiş, krem rengi ve kırmızıdan kahverengiye doğru değişen, form ve bezeme açısından Kıbrıs'ı taklit eden tarzdadır. Kıbrıs etkisi MÖ 6. yy'a kadar tespit edilmiştir. Geç 8. yy'dan itibaren ise geç geometrik skyphoslar, kuşlu kâseler

veriler henüz çok yenidir ve tüm bölge için yeterli fikir verebilecek boyutta değildir.

Buna karşılık bölgede batıdan ve doğudan gelen ithal keramik malzemenin yoğunluğu dikkat çekici bir boyuttadır. Arkaik Dönem'den itibaren, olasılıkla Attika'dan keramik ithalini gösteren veriler Perge Akropolis'i'nde saptanmıştır. Ressamı ya da grubu saptanabilenler arasında Polos Ressamı'na atfedilen (Recke 2003a: 103, 105) ve MÖ 570 civarına tarihlenen hydria parçaları, MÖ 5. yy başlarına tarihlenen Haimon ve Beldam atölyelerinin lekythosları dikkati çeker. A. M. Mansel'in Düden'de bir devciden alarak Antalya Müzesi'ne hediye ettiği palmetli bir lekythos da (Akarca 1950: 36) MÖ 5. yy sonlarına tarihlenir. Bu veriler ışığında, Lykia'da olduğu gibi (Tuna-Nörling 1994: 442; Recke 2003a: 104, dñn. 4) Pamphylia'da da batıdan keramik ithalinin MÖ 6. yy sonunda başladığı söylenebilir. Nispeten sayısal açıdan az olan bu veriler, mevcut buluntulardan anlaşıldığı kadarıyla, Perge Akropolis'i'nde olduğu gibi (Recke 2003b: 252-253)³, tüm bölgede MÖ 5. yy'dan itibaren artmaya başlar. Leningrad Ressamı'na atfedilen Aspendos destekli krateri (Akarca 1951: 206-208) ile olasılıkla Mannerist üslup ressamlarından birinin, belki de Floransa Ressamı'nın eseri olan Karaçalı destekli krateri (Çokay-Kepçe 2006: 25-29), kırmızı figür tekniğinin bölgedeki en erken temsilcileridir, her iki eser de, MÖ 480-460 aralığına tarihlenir. Aspendos'taki MÖ 5. yy a tarihlenen bir mezarın buluntuları (Akarca 1951: 203-211), Varsak'tan bir krater (Akarca 1950: 31-36), Sillyon'da bulunmuş siyah firnisli keramik parçaları (Küpper 1997: 2, 453.), Perge Akropolisi, Karaçalı Nekropolisi (Çokay-Kepçe 2006), Antalya Doğu Garajı kurtarma kazıları (Tosun 2009: 189-199) buluntuları yaklaşık olarak MÖ 5. yy başlarından Hellenistik Dönem'e dek Attik keramik ithalini ispatlar. Kuşkusuz bu anılan buluntular içinde, yerel taklitler olması olasıdır; ancak ressamı ya da ait olduğu grubu tespit edilebilenler bölgeye yapılan ithalin kesin bir göstergesidir. Bununla birlikte, bölgede bulunmuş siyah figürlü mallar ile kısmen kırmızı figürlü eserlerin, ait oldukları dönemlerin seri üretimleri olduğu vurgulanmalıdır. Örneğin siyah figür tekniğinde çalışan Haimon Ressamı, Haimon veya Beldam atölyelerinin eserleri (Tuna-Nörling 1994: 445)⁴ veya kırmızı figür tekniğinde boyanan Fat-Boy Group'a atfedilen keramikler, tüm Akdeniz havzasında yaygınlık

ve Ionia kâseleri, Rhodos'tan yoğun bir şekilde ithal edilirken, bunların yerel taklitleri de yapılmıştır.

3 Attika ile keramik bağlamında yoğun ilişki MÖ 5. yy başında, Eurymedon Savaşı'ndan hemen önceki dönemde saptanmıştır.

4 Haimon Atölyesi'nin Batı Anadolu'da önemli bir pazar olduğu da bilinmektedir.

gösteren gruplardır. Bu bağlamda da, Pamphylia Bölgesi'ne has, özel bir sipariş ya da uygulama olmadığı söylenebilir⁵.

Yukarıda anılan malzemeye işlevsel açıdan yaklaştığımızda, ağırlıklı olarak içki kapları ve lekythoslar karşımıza çıkar. Şarap karıştırmada kullanılan krater ve pelikeler ile servis işlevli oinokhoe ve olpelerin yanı sıra her tipte kâse, bardak, skyphos ve kylikler, dönemlerinin içki kültürünü yansıtan buluntulardır.

Attik keramiklerin yanı sıra Karaçalı Nekropolis'i'nde bulunmuş Kıbrıs ve Suriye-Filistin ithal malzemesi (Çokay-Kepçe 2006: 69-70), bölgenin keramik ithalinde doğuya da baktığını gösteren bir veri olarak karşımıza çıkar. Amphoralarla örneklenen buluntular, yine yeme-içme alışkanlığıyla bağlantılıdır. Böylece Pamphylia Bölgesi'nin, Klasik Dönem'de, boyutlarını ve güzergâhını tam olarak bilemediğimiz bir şekilde, çevresiyle ticari-kültürel bir ilişki kurduğu anlaşılır. Bu ilişkinin bölgedeki kentlerle olan bağlantısı, ne şekilde ve neden gerçekleştiği ise tartışmalıdır.

Bu durumu açığa çıkarabilmek için, keramiklerin yanı sıra diğer arkeolojik ve epigrafik malzeme de irdelenmek durumundadır. Pamphylia Bölgesi'ndeki yer isimleri (toponym) ile ilgili veriler değerlendirilecek olursa, yerel karakterin baskın olduğu sonucu çıkar. Bölgenin başta gelen kentlerinin isimleri, (örneğin Perge, Side, Aspendos) Yunanca kökenli değildir ve Yunancayla açıklanamaz (Bosch 1957: 17; Işık 1996: 23-44; Abbasoğlu 2001: 176). Bununla birlikte, bölgede bulunan epigrafik veriler ise, bizi Anadolu dillerinden yoğun etkiler alan, ancak Yunancanın bir lehçesi olan Pamphylia dialektine götürür (Bosch 1957: 16; Tekoğlu 1999-2000: 49-59). Perge'de bulunmuş, devşirme olarak yeniden kullanım görmüş ünlü Wanassa Preiia yazıtı (Kaygusuz 1980: 249-256; yazıtın yeni yorumu için Şahin 1999: 2-3), yine Perge'de bulunmuş altı harflik bir yazıt içeren bir kâse parçası (Neumann 2003: 165-166), Aspendos, Sillyon ve bir Pisidia kenti olan Selge kent sikkelerinde, bu kentlerin isimlerinin yazılış şekilleri, söz konusu dialektin somut göstergeleridir. Buna karşın bir Kyme kolonisi olduğu söylenen Side'de Yunanca olmayan, Luwi kökenli tamamen yerel bir dil konuşulmakta ve yazılmaktadır (Bosch 1957: 16; Mansel 1978: 4).

Bu bağlamda, muhtemelen Klasik Dönem öncesinde Pamphylia'da, kendi adına sikke bile darbedebilen beylerin yönetiminde, kent devletleri şeklinde

5 Benzer bir durum, Haimon Ressamı atölyesinin ve Leafless group'un örneklerinin bulunduğu Al Mina, Ras Shamra, Tell Jemneh'te de tespit edilmiş ve bu kentlerin ve limanların yeniden inşası dönemine ait oldukları saptanmıştır. Bkz. Gill 1998: 180.

organize olmuş Lykia'nın (Bölgenin Pers egemenliği ve Attika'ya olan tavrı için Bulut 2004: 54) aksine, olasılıkla kendine yetmeye çalışan, küçük yerleşmeler halinde toplumsal bir organizasyon söz konusudur. Bu tarz bir yaşamın gerektirdiği mimari gelişimi gösterir veriler henüz tespit edilememiştir. Ancak, mezarlar dikkat çekici bir grup oluşturmaktadır. Kesin tarihlenmesi in situ buluntularıyla yapılabilen mezarlar Perge'nin yaklaşık 9 km. güneyinde yer alan Karaçalı'da (Çokay-Kepçe 2006: 9-21), Aspendos'ta (Akarca 1951: 203-211) ve Antalya Doğu Garajı kurtarma kazılarında saptanmıştır. Hiç kuşkusuz, kaya mezarı geleneği, uzun bir zaman boyunca ve farklı toplumlarda görülen bir özelliktir. Ancak, Karaçalı mezarlarına mimari açıdan benzer örnekler, yine Klasik-Hellenistik Dönemlere tarihlenen Olbia (Çevik 1995: 94), Lyrboton Kome (Akarca 1950: 35; Çevik 2000: 90), Aspendos (Çevik 2003: 108), Antalya Doğu Garajı ile Lykia Bölgesi'nde Patara'da (Demirer 1998: 25-42; Işık 1999: 162-166) ve Kilikia Bölgesi'nde Kelenderis'te de görülmektedir (Zoroğlu 1989: 135-137; Zoroğlu 1994: 32-40; Zoroğlu 2000: 118-125; Zoroğlu 2008: 1236-1237).

Bu mezarları üç gruba ayırmak mümkündür. Birinci grupta anakayaya oyulan hücre tipli mezarlar yer alır. İkinci grup, bazen basamaklı çukur girişe sahip, genellikle kare planlı, bir-üç kişilik gömü yapılacak şekilde düzenlenmiştir. Bu tip çukur giriş, Antalya Doğu Garajı, Olbia ve Lyrboton Kome'de, paralellerini Patara ve Kelenderis'te de gördüğümüz şekilde basamaklı ya da basamaksız dromos olarak karşımıza çıkar. Üçüncü tip ise, yer altına doğru değil, ama yüksekçe bir kayaya oyulan, pencere görünümü açılığa sahip, tek odalı mezarlardır ve Karaçalı Nekropolü ile Aspendos'ta örneklenir. Bu tip mezarların mimari açıdan Kıbrıs ile olan benzerliği de oldukça belirgindir (Çokay-Kepçe 2006: 20).

In situ buluntuları yardımıyla MÖ 5. yy civarına tarihlenen bir başka Aspendos mezarı ise şimdilik ünik bir niteliktedir. Gömü, çukurlaştırılmış bir alanda, bir lahit içine yapılmış, lahdin etrafı taş sırasıyla sınırlandırılmış ve lahit kapağının üzeri de bir taşla örtülmüştür. Mezar içi buluntuların lahdin sınırlandırılan taş dizisi içinde yapılmış bir hücre içine yerleştirildiği, ayrıca lahit dışındaki yanık toprak, kömür ve üç kaba ait keramik parçalarının gömü töreni sonrasında işaret ettiği anlaşılmaktadır (Akarca 1951: 204-206). Pamphylia Bölgesi için ünik olan bu mezarın, yukarıda anılan diğer örneklerle benzeştiği husus ise, mezarın gizlendiği izlenimidir⁶. Nitekim Doğu Garajı

6 Akarca ayrıca mezarı çevreleyen bir dairevi taş sırasından bahseder ve bunun ya lahdin yere gömülmeden kısmen toprak yüzeyinde kaldığını ya da yamaçtan akacak su nedeniyle lahdin açığa çıkmasını engellemek için yapılmış olabileceğini belirtir. Bkz. Akarca 1951: 206.

ve Karaçalı mezarlarında da benzer bir durum saptanmıştır. Yukarıda anılan tüm merkezlerdeki mezarlar, herhangi bir işlem görmemiş, kaba bırakılmış kapaklarla kapatılmıştır. Dolayısıyla doğal tahribat olmadan, bu mezarların yerini çıplak gözle tespit etmek mümkün değildir. Benzer örneklerin gelecek yıllarda artması, daha kesin bir ifade kullanılmasını sağlayacaktır. Ancak şimdilik, coğrafyanın da bir gereği olarak, söz konusu dönemde, Pamphylia'nın ve hatta Güney Anadolu'nun dağlık olmayan, traverten teraslar üzerinde yükselen alanlarında yukarıda anılan tiplerde mezarların kullanıldığı söylenebilir.

Bu mezarlarda bulunan doğu ve batı kökenli keramiklerin, Perslerle Attika-Delos Deniz Birliği arasında gerçekleşen Eurymedon Deniz Savaşı⁷ ile bağlantılı olduğu düşünülür. Böylece, Eurymedon Savaşı sonrasında bölgedeki Yunan varlığı, ithal keramik malzemenin yansıttığı Attik symposion geleneği ve özellikle Perge Akropolisi'nde Arkaik Dönem sonrasındaki yıkım tabakasının ardından gelen yoğun kentleşme faaliyetleri ile ispatlanmaktadır (Martini 2003a: 181; Martini 2003b: 20-23; Özdzibay 2008: 14-15). Hatta bu durum, Perge'nin bu dönemde Atina'nın bir klerukhıası olabileceği şeklinde dahi yorumlanmıştır (Martini 2003a: 182; Martini 2003b: 23; Recke 2003b: 253).

Eurymedon Savaşı öncesinde, tüm Pamphylia Bölgesi'nde Pers egemenliği olduğu kabul edilmektedir. Nitekim Sillyon'da bir Pers garnizonu olduğu (Bosch 1957: 19; Nolle 1993: 47, dpn.67) ve Phaselis'in de Perslerin elinde bulunduğu bilinmektedir. Herodotos, bölge yerleşimlerinin, Ionia, Magnesia, Aiolis, Karia, Lykia ve Milyas ile birleştirilerek Persler tarafından vergilendirmeye tabii olduklarını ve bir satraplık sistemi kurulduğunu söylemektedir (Bosch 1957: 19; ayrıca bkz.Hdt.3.90). Yine antik kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla bölgenin Perslere yardımcı kuvvet yollaması, Pers hâkimiyetinin bir kanıtıdır. Zira Herodotos, bölgenin Kserkses'in Yunanistan seferi için hazırlanan donanmasına 30 gemiyle yardım ettiğini bildirir (Hdt.7.91; Diodoros (11.3.7), ise Pamphylialıların 40 gemi verdiğini söyler. Ayrıca bkz. Bosch 1957: 19, dpn. 45). Atinalılarla Perslerin Güney Anadolu kıyılarında ilk karşılaşmaları MÖ 467/466'da Knidos'ta gerçekleşir ve Kimon Pers garnizonlarını korunan yerleri alır (Plut. 200; CAH 5, 1958: 53). Attika-Delos Deniz Birliği'nin üyesi olan Khioslular, Phaselis'in ele geçirilmesinde önemli rol oynar.

Eurymedon savaşı sonrasında ise tüm Karia ve Lykia'nın Attika-Delos Deniz Birliği'ne katıldığı genel olarak kabul edilmektedir (Keen 1993: 153. Eurymedon Savaşı sonrası bölgenin siyasi ve sosyal durumu hakkındaki yeni

7 Eurymedon Savaşı hakkında bilgi veren en erken kaynak olarak bkz. Thuk.1.100.1.

bir görüş için bkz. Arslan 2008: 49-59). Bu bağlamda, konumuzla alakalı önemli bir epigrafik veri, Attika-Delos Deniz Birliği listeleridir. Birliğin Eurymedon Savaşı sonrasındaki MÖ 454/453 yılı listesinde para ödeyen kentler arasında Phaselis, Aspendos ve Kelenderis isimlerine rastlanır (Meritt – Wade – Gery – Mcgregor III, 1950: 23; buna karşın Arslan, Aspendos'un birliğe ücret ödemediğini ileri sürer. Arslan 2008: 53), ancak Pamphylia Bölgesi'ndeki diğer kentlerle ilgili bir bilgi yoktur. Bölgenin erken dönemlerden itibaren yerleşim görmüş Perge, Magydos ve Sillyon'un isimleri birliğin MÖ 425 yılı listesinde, birer Karia kenti olarak geçerken, birliğe ödedikleri miktarlar belirsizdir. Meritt'e göre, Pamphylia kentlerinden çoğu, birlik listesinde seyrek görünen veya geç dâhil olan gruba girmektedir. Bunların birliğe daimi üye olmadıkları, zaman zaman para verdikleri ileri sürülmektedir (Meritt-Wade-Gery-Mcgregor III, 1950: 194). Bu tarihten önce Thukydides'in verdiği bilgiye göre MÖ 430/429 da Atinalı Melesandros, Karia ve Lykia'ya vergi toplamak için gönderilir (Keen 1993: 153-155; Thuk. II.69). Bu görevden amaç, hem para toplamak, hem de Mısır ve Anadolu'dan Atina'ya gönderilen erzağı yağmacılardan kurtarmaktır. Ancak sefer, başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Keen 1993: 153; ayrıca Demir 2004: 69-99). Bu bağlamda, her ne kadar Eurymedon Savaşı sonrasında Pamphylia'nın Attika-Delos Deniz Birliği'ne katıldığı ve Yunan egemenliğine girdiği kabul edilse de, bunun sürekli olmadığı veya Atina'nın bir politikası olarak yansıtıldığı düşünülmelidir.

Bu durumda, ithal buluntuların bölgeye geldiği yer önemli bir sorun olarak karşımıza çıkar. Magydos, Kestros üzerinde olası bir nehir limanı sayesinde iç kesimlere ulaşımın sağlandığı Perge (Abbasoğlu 2001: 177)⁸, Aspendos ve Side kentleri liman potansiyeline sahip olmaları açısından ön plana çıkmaktadır. Sonraları Attalos'un adından dolayı Attaleia olarak anılacak olan Korykos'un ise, henüz bu dönemde bir liman kenti olmadığı bilinmektedir (Bosch 1957: 37, ayrıca d.not.125). Adı antik kaynaklarda ilk kez Pseudo-Skylaks'ta geçen Magydos'un Perge'nin territoriumunda olduğu ve limanı olarak kullanıldığı düşünülmüştür (Skyl. 100.14; Adak-Atvur 1999: 59-60; Çokay-Kepçe 2006: 85). Ancak gerek Perge'nin, gerekse Magydos'un kentleşme, daha doğrusu polis statüsünü almaları, muhtemelen daha sonraki bir dönemde gerçekleşmiş olmalıdır. Nitekim elimizdeki en erken antik kaynaklardan biri olan ve yaklaşık MÖ 4. yy ortasına tarihlenen Pseudo-Skylaks da, özellikle Perge'yi bir polis statüsünde saymaktadır:

8 Liman, Perge'nin doğusunda Solak Köyü'ne lokalize edilmektedir. Martini *et al.* 2008/1: 163-179. Özellikle Roma Dönemi'nden itibaren bu liman yardımıyla, iç bölgelere ticaret yapıldığı bilinmektedir. Örn.bkz. Poblome-Waelkens 2003: 181-184.

“...ve Idyros Kenti, Lyrnateia Adası, Olbia, Magydos ve Katarraktes Nehri, Perge Polisi ve Artemis Kutsal Alanı” (Adak-Atvur 1999: 64-65).

Perge'nin yerel tanrıçası Wanassa Preiia, yine ilk kez Pseudo-Skylaks'ta “Artemis” olarak anılır. Kentin yaklaşık MÖ 3. yy daki ilk dönem sikkelerinde de Tanrıça Artemis, Yunan tipinde betimlenmiştir. Dolayısıyla Perge, ancak MÖ 4. yy da yavaş yavaş Yunanlaşan bir kent görünümündedir.

Yukarıda açıklandığı gibi, gerek Perge, gerekse Magydos'un henüz kentsel oluşum safhasında buldukları, hatta o dönem ticareti için önemli gereksinimlerden biri olan sikkeyi henüz darbetmedikleri düşünülecek olursa, bölgenin en erken sikke basan iki kenti⁹ Aspendos ve Side'nin durumu önemlidir.

Perslerin deniz savaşlarında Aspendos yakınındaki Eurymedon nehrini kullanmaları (Bosch 1957: 20), Yunanların Perslere karşı üstünlük sağlama-sıyla sonuçlanan savaşın yine burada gerçekleşmesi, Aspendos'un stratejik konumunu ortaya koymaktadır. Savaş sonrasında Aspendos'un adının birlik listelerinde anılması, Yunanların Doğu Akdeniz'de güçlerini ispat etme gayretini göstermektedir¹⁰. Böylece, Eurymedon savaşı sonrasında Attika-Delos Deniz Birliği listelerinde sadece Aspendos'un adının geçmesi açıklanabilir. Aspendos, bu özellikleri nedeniyle söz konusu dönemde Atinalıların gözünde, muhtemelen birliğe dâhil olacak değerde bir polis konumundadır. Kentin Yunanlaşmasının ve polisleşmesinin MÖ 5. yy başlarında tamamlanma olasılığının bir göstergesi, kentin bastığı ilk sikke betimlerinde görülen Yunan tarzında teçhizatlanmış hoplit figürleridir (Bosch 1957: 19, d.not.45; Tekin 1991: 6)¹¹. Bunun yanı sıra, kentin sikke darbının Eurymedon Savaşı'nın hemen sonrasında gerçekleşmesi de oldukça dikkat çekicidir (Tekin 1991: 6; Tekin 1992: 108).

Bölgenin bir başka önemli kenti Side'nin durumu ise tartışmalıdır. Erken dönemlerden itibaren tüm Pamphylia'da önce Lydia'nın ve ardından Perslerin egemenliğine dair az sayıda da kanıtlar varsa da, bu durum kendine has dilini kullanmayı Hellenistik Dönem'e dek sürdürmüş olan Side için geçerli değildir. Side dili için kullanılan alfabenin kökeninin Fenike alfabesi olma ihtimali (Nolle 1993: 46)¹², Suriye-Fenike etkili bazalt kazanın varlığı (Mansel 1978: 6;

9 Her iki kent de MÖ 5. yy başlarında sikke darp etmiştir. Tekin 1992, 105-111.

10 Bu durumu kanıtlayan diğer bir bilgi, MÖ 388'de Thrasyboulos'un Aspendos ile müzakerelere giriştiği bir zamanda Eurymedon ağzına güçlü bir donanma ile yerleşmesidir.

11 Aspendos hoplitleri hk. bkz. Polyb.5.73.3; Kilikalı Syennesis'in karısı Epyaksa'yı koruyan Aspendoslu muhafız kıtası hk. bkz. Ksen.Anab.1.2.12.

12 Side dili hk. bkz. Brixhe 1969.

Nolle 1993: 46; Özhanlı 2007), hatta Kimon'un Eurymedon zaferi sonrasında Side'deki Athena kült heykelini "doğudan dini bir trophe olarak" Atina'ya getirdiğinin söylenmesi (Nolle 1993: 48)¹³, kentlin doğuyla olan bağlantısını net bir şekilde ortaya koyan verilerdir. Buna karşın kent, MÖ 4. yy'dan itibaren bastığı sikkeler üzerindeki eski Yunanca isimlerin de gösterdiği gibi, yavaş yavaş Yunan kültürünü kabullenmeye başlamış olmalıdır (Nolle 1993: 51).

Bu durum, Sillyon, Perge Akropolisi ve Karaçalı Nekropolisi gibi alanlarda karşımıza çıkan ithal malzemenin bu kentlere gelişiyile ilgili sonuçlara varmamızı sağlayabilir. Başka kelimelerle açıklanacak olursa, bölgeye ticaretin yapıldığı yerler, olasılıkla Aspendos ve Side'dir ve diğer kentlere ithal malların ulaşması buralardan gerçekleşmiştir. Magydos, Perge ve Sillyon, bu dönemde muhtemelen henüz kentleşme aşamasını yaşayan, bu sürece henüz girmiş ya da girmek üzere olan kentlerdir ve bunların Yunanlar tarafından dikkate alınması, Attika-Delos Deniz Birliği Listeleri esas alınacak olursa, ancak MÖ 5. yy sonlarında gerçekleşmiştir. Yunanlar, Eurymedon savaşı sırasında, çoğunlukla henüz kentleşme veya dönemsel olarak daha doğru kelimelerle söylenecek olursa, polis olma safhasına ulaşmamış yerleşmelerin bulunduğu bir bölgedirler. Bölgedeki Yunan varlığı veya yerel halkla Yunanların karşılaşması, Phaselis'in kurulması sırasında kesinlik kazanır (Bean 1997: 135-136). Ancak, Strabon'un anlatımıyla Ephoros (Str.14.5.23) ve Diodoros (Diod.11.3.7), bu topluluğun varlığına karşın, Pamphyliyalıları "barbar" olarak nitelendirmiştir. Dahası, antik kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla, Kallias Barışı sonrasında, bölgede Pers egemenliği baskın olmasa da mevcuttur (Arslan 2008: 54) ve bu durumun yerleşmeleri ne oranda etkilediği belirsizdir. Bununla birlikte, muhtemelen henüz kentleşme aşamasındaki bir tür yerleşmede/yerleşmelerde yaşayanlara yönelik yalın, çok da iyi organize olmamış bir ticaret söz konusudur ancak bu, bir anakent-koloni arasındaki ilişkiden farklı, çok daha basit olmalıdır.

Bu bağlamda, tüm Pamphylia'da bulunan ithal Attik malzemenin, bir grubun varlığını kanıtlamanın yanı sıra, dönemin içki geleneğiyle bağlantılı olabilme ihtimali de düşünülmelidir¹⁴. Nitekim Perge Akropolisi'nde

13 Burada "doğu"dan kastedilen Atina'nın doğusu olabilir. Side'de, nar ile birlikte daha önceki dönemlerden silahlı ve yerel bir tanrıçanın sonradan Athena'yla özdeşleştirilmesi, Side'deki Athena kült heykelinin, tanrıçanın yerel bir versiyonu olduğunu düşündürür. Bkz. Mansel 1978: 5-6. Nitekim Perge'de de yerel tanrıça "Wanassa Preiia", Perge Artemisi'ne dönüşmüştür.

14 Benzer durum Kilikia Bölgesi'nde de görülür. N. Arslan'ın, kolonizasyonla ilintili olarak mevcut buluntular ışığında yapılan genellemeler ve bunlarla bağlantılı yanlış yorumlamalar hakkındaki çok yerinde saptamaları hk. bkz. Arslan 2001: 7-8 ve dpn. 70.

saptanan MÖ 5.-4. yy da yoğunluk gösteren ve symposionla ilişkilendirilerek, kolonizasyonla bağlantılı olabileceği düşünülen ithal keramik malzemenin, MÖ 4. yy'dan itibaren Kıbrıs ve Pergamon mallarıyla çeşitlenmesi (Recke 2003a: 104), ya da MÖ 3. yy'da "Akhaimenid kase" olarak adlandırılan kase tipinde saptanan yoğunluk (Çokay-Kepçe – Recke 2007: 87) dikkat çekicidir.

Böylece Klasik Dönem Pamphylia'sı için, eldeki veriler doğrultusunda şimdilik şunlar söylenebilir: Bölgenin yerleşmeleri, yerelliklerini yaklaşık olarak Hellenistik Dönem içlerine kadar sürdürmüştür. Ancak bu, Lykia'da görüldüğü gibi kendi yerel kültürünü koruma politikası şeklinde olmamış, yabancı etkiler bölgeye daha rahat nüfuz ederek, çehresini yavaş yavaş değiştirmiştir. Bu süreçte, epigrafik ve topoğrafik verilerle, Klasik Dönem öncesinden itibaren yaşandığı ileri sürülen Aiol kolonizasyonu ve bunların Batı Pamphylia kıyısında sıralanmış bir şekilde kurdukları "kentlerin" ovalık Pamphylia'daki yerleşmeleri Yunanlaştırarak yok olma olasılıkları (Adak 2007: 41-49; Şahin 2002: 31-32), arkeolojik verilerle kanıtlanamamakta ve aslında bu durum, en azından şimdilik zayıf görünmektedir. Hiç kuşkusuz, bölgenin konumu itibarıyla yaşanması beklenen akkültürasyon süreci, bölge kentlerinde ve bunların territoriumundaki kırsal alanlarda farklı hızda gerçekleşmiştir. Pamphylia Bölgesi'nin uygun coğrafi koşulları da göz önüne alınırsa, bu değişim sırasında, doğu ve batıyla olan ilişkilerin ağırlık noktasını ticaret oluşturmuştur. Böylece, dönemin baskın kültürü ya da kültürlerinin bölgeyi etkilemesi, dışarıdan yaptırım ya da kolonizasyon gibi sonradan gerçekleşen bir zorlama değil, muhtemelen yerel halkın da zaman içinde özümseyerek benimsediği bir şekilde gerçekleşmiş olmalıdır. Nitekim kolonizasyon dışı bir Yunanlaşma süreci, dönemin siyasal koşulları da göz önüne alındığında, kentin/ya da kentlerin çıkarlarına uyan bir gelişimdir. Dolayısıyla, bölge kentleri söz konusu dönemde dışarıdan gelen yerleşimcileri, olasılıkla "metoikos" ya da "göçmen" sıfatıyla zaten ağırlamış olmalıdır. Bu yerleşimcilerden uzun süreçte etkiler alınmıştır ancak bu etkilerin, yerel halk ve kentleşme sürecinde ne derinlikte bir değişim yarattığını ispatlamak için daha fazla bulguya ihtiyaç vardır.

Yrd. Doç. Dr. Sedef Çokay-Kepçe

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

Arkeoloji Bölümü

Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı

34134 İstanbul / Türkiye

cokays@istanbul.edu.tr

Local and Greek Elements in Classical Pamphylia: An Assessment

It is known that Pamphylian plain was settled from the Paleolithic times, but in the majority of the excavated cities and the other archeological finds, mainly dates to the late Hellenistic and Roman periods. There are very few remains from the archaic and classical times. However, the diversity, density and quality of the pottery which were determined in several studies in recent years, taken together with epigraphic and archaeological materials, has begun to lighten the region's relatively dark situation in this periods.

The pottery repertoire in Archaic and Classical times of Pamphylia has been varied by the findings of the acropolis of Perge (Eschbach 2003a: 87-102). The local pottery is novel for the region and inconclusive to give an idea. But in contrast, the size of imported pottery from the east and west is remarkable. The shards from acropolis of Perge, a column crater from Aspendos attributed to the Leningrad Painter, another from Karaçallı necropolis attributed to the Florance Painter, a crater from Varsak, black firnised sherds from Sillyon and the Antalya East City Garage salvage excavation finds show that there was a flow of imported material to Pamphylia from the beginning of the 5th century till the Hellenistic period.

Cypriot and Syrian-Palestine pottery, as well as Attic pottery, are also imported materials (Çokay-Kepçe 2006: 69-70) as observed at Karaçallı necropolis. This data shows that the region was also looking to the East judging from the eating and drinking habits. In the Classical period, Pamphylia established commercial and cultural relationships with its neighbors, whose size and route remains unclear. The link between these relationships and the Pamphylian cities remains controversial as does how and why they emerged.

To clarify the issue and the implications of pottery finds, other archaeological and epigraphic material must be investigated. The toponyms in Pamphylia show that the local elements were dominant. The names of the prominent cities of the region (for example, Perge, Side, Aspendos) are not of Greek origin and cannot be explained in terms of Greek grammar (Bosch 1957: 17; Işık 1996: 23-44, Abbasoğlu 2001: 176). Epigraphic data from the

region, however, point out that Pamphylian language was a Greek dialect influenced by local Anatolian languages (Bosch 1957: 16; Tekoğlu 1999-2000: 49-59). The famous Wanassa Preiia inscription (Kaygusuz 1980: 249-256; Şahin 1999: 2-3), a bowl shard from Perge which preserves six letters of an inscription (Neumann 2003: 165-166) and city names on the coins of Aspendos, Sillyon and Pisidian Selge's are indicators of this dialect. In this context, it is suggested that the social organization of the pre-classical Pamphylia was that of self-sufficient small settlements.

Settlements of the region retained their local character up to the Hellenistic period, but not in the manner of the conservative policy of Lycia. Foreign influences easily penetrated into the region and gradually changed its characteristics.

It is without a doubt that the acculturation process worked at different rates in rural areas, cities and their territories. Thanks to its convenient geographical location, trade was the basic form of relationship with the East and the West. Thus, Pamphylia came under the influence of dominant culture or cultures of the period, but this process was not a result of an external force such as colonization; rather, new ideas and notions were probably adopted by the local communities over the time.

Therefore, Pamphylian cities must have welcomed new settlers as "metoikos" or "immigrants". The settlers should have influenced these communities in this process, but there is a need for further finds to understand and prove these influences and their effects on local people and urbanization.

Kaynakça

- Abbasoğlu, H.
2001 “The founding of Perge and its development in the Hellenistic and Roman periods”, *JRA Suppl.* 45: 172-188.
- Adak, M.
2007 „Die Dorische und äolische Kolonisation des lykisch-pamphyllischen Grenzraumes im Lichte der Epigraphik und der historischen Geographie“, C. Schuler (ed.), *Griechische Epigraphik in Lykien*: 41-49.
- Adak, M. – O. Atvur
1999 „Die Pamphyllische Hafenstadt Magydos“, *EA* 31: 53-68.
- Akarca, A.
1950 “Antalya Müzesi’nde Varsak’tan Gelme bir ‘Kerç’ Vazosu”, *Belleten* 14/53: 31-36.
1951 “Aspendos’ta MÖ V. Yüzyıla Ait Bir Mezar”, *Belleten* 15/58: 203-211.
- Arslan, N.
2001 “Kilikia Bölgesindeki Grek Kolonizasyonu”, *Olba* IV: 1-17.
- Arslan, M.
2008 “Eurymedon Muharebesi’nden Sonra Aspendos ve Genel Olarak Pamphylia’nın Durumuna Bir Bakış”, *Adalya* XI: 49-59.
- Balkan-Atlı, N.
2003 “A short report on flint and obsidian finds”, *Die Akropolis von Perge I, Survey und Sondagen 1994-1997*, Mainz: 79-80.
- Bean, G. E.
1997 *Eskiçağda Güney Kıyılar*, İstanbul.
- Bosch, C. E.
1957 *Pamphylia Tarihine Dair Tetkikler*, İstanbul.
- Brixhe, C.
1969 «L’alphabet épichorique de Sidé», *Kadmos* 8: 54-84.
- Bulut, S.
2004 “Erken Dönem Likya Sikkelerinde Triskeles Motifi”, *Adalya* 7: 15-68.
- CAH
The Cambridge Ancient History, 1958.
- Çevik, N.
1995 “The Localisation of Olbia on the Gulf of Pamphylia”, *Lykia* 1: 89-102.
2000 “An olive oil production center in Pamphylia: Lyrboton Kome”, *Lykia* 3: 79-101.
2003 “New rock-cut tombs at Etenna and the rock-cut tomb tradition in southern Anatolia”, *AnSt* 53: 97-116.
- Çokay-Kepece, S.
2006 *Antalya Karaçalı Nekropolü, The Karaçalı Necropolis near Antalya*, İstanbul.

- Çokay-Kepçe, S. – M. Recke
2007 “Achaemenid Bowls in Pamphylia”, *The Achaemenid Impact on Local Populations and Cultures in Anatolia, Papers presented at the International Workshop Istanbul 20-21 May 2005*, Istanbul: 83-95.
- Demir, M.
2004 “Peloponnesos Savaşı (İ.Ö. 431-404) Sırasında Karya ve Likya’ya Yönelik Atina Seferinin Amaçları”, *Adalya* 7: 69-99.
- Demirer, Ü.
1998 “1996 Yılı Patara Oygu Mezarlar Kurtarma Kazısı” 8.MüzeKKS, 7-9 Nisan 1997, Kuşadası, Ankara: 25-42.
- Eschbach, N.
2003a „Die archaische Keramik“, *Die Akropolis von Perge I, Survey und Sondagen 1994-1997*, Mainz: 87-102.
- 2003b „Zur Chronologie der frühen Keramik auf der Akropolis von Perge. Ein Vorbericht“, *Probleme der Keramikchronologie des südlichen und westlichen Kleinasien in geometrischer und archaischer Zeit*, Int.Koll. Tübingen 24.3-26.3.1998: 21-29.
- Gill, D. W. J.
1998 “The Distribution of Greek Vases and Long Distance Trade”, *Proc.of the 3rd Symp. On Ancient Greek and Related Pottery*: 175-185.
- Işık, F.
1996 “Pamphylia ve Anadolu Gerçeği”, *Adalya* I: 23-45.
- 1999 “Patara 1997”, *20.KST 25-29 Mayıs 1998*, Tarsus, Cilt:2: 162-166.
- Kaygusuz, İ.
1980 “Perge Artemis’i İçin Bir Adak Yazıtı”, *Belleten* 174/64: 249-256.
- Keen, A. G.
1993 “Athenian Campaigns in Karia and Lykia during the Peloponnesian War”, *JHS* 113: 152-157.
- Ksenophon
Anabasis, İstanbul 1944.
- Mansel, A. M.
1978 *Side, 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları*, Ankara.
- Martini, W.
2003a „Historische Schlußfolgerungen“, *Die Akropolis von Perge I, Survey und Sondagen 1994-1997*, Mainz: 179-186.
- 2003b „Akkulturationsgeschichtliche Forschungen auf der Akropolis von Perge“, *Gießener Universitätsblätter* 36: 13-25.
- Martini, W. et al.
2008/1 „Der Flusshafen von Perge in Pamphylien. Ein geoarchäologischer Survey löst ein altes Problem“, *AA*: 163-179.

- Meritt, B. D.– H. T. Wade-Gery – M. F. McGregor
1950 The Athenian Tribute Lists, III, Princeton.
- Neumann, G.
2003 „Eine epichorische Inschrift“, *Die Akropolis von Perge I, Survey und Sondagen 1994-1997*, Mainz: 165-166.
- Nolle, J.
1993 *Side im Altertum, Geschichte und Zeugnisse*, Band I, Bonn.
- Özhanlı, M.
2007 “Side’de Bulunan Bir Yeni Hitit Eserinin Düşündürdükleri”, *Adalya X*: 17-30.
- Özdizbay, A.
2008 *Perge’nin M.S.1.-2.Yüzyıllardaki Gelişimi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul.
- Poblome, J. – M. Waelkens
2003 “Sagalassos and Alexandria.Exchange in the Eastern Mediterranean”, C. Abadie-Reynal (ed.), *Les ceramiques en Anatolie aux Epoques Hellenistique et Romaine, Actes de la Table Ronde d’Istanbul, 23-24 Mai 1996*, İstanbul: 179-191.
- Recke, M.
2003a „Die klassische und hellenistische Keramik unter Einschluß der attisch schwarzfigurigen Keramik“, *Die Akropolis von Perge I, Survey und Sondagen 1994-1997*, Mainz: 103-121.
- 2003b „Die Akkulturation Pamphyliens am Beispiel der Fundkeramik der Akropolis von Perge. Ein Vorbericht“, *Griechische Keramik im kulturellen Kontext. Akten des Internationalen Vasen-Symposion in Kiel vom 24. bis 28.9.2001 veranstaltet durch das Arc.Inst. der Christian-Albrechts Univ. Zu Kiel*, B. Schmaltz – M. Söldner (eds.), Scriptorium: 251-253.
- Şahin, S.
1999 *Die Inschriften von Perge I*, Bonn.
- 2002 “Pamfilya/Likya Sınır Kentleri: Olbia ve Diğerleri”, *Likya İncelemeleri I*: 9-32.
- Tekin, O.
1991 *Aspendos Sikkeleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi) İstanbul.
- 1992 *Antik Numismatik ve Anadolu (Arkaik ve Klasik Çağlar)*, İstanbul.
- Tekoğlu, R.
1999-2000 “Eski Pamfilya Halkları ve Dilleri”, *Adalya IV*: 49-59.
- Tosun, A.
2009 “Doğu Garajı-Halk Pazarı Mevkii Attaleia Kenti Nekropol Kurtarma Kazısı 2008”, *ANMED Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri 7*: 189-199.

- Tuna-Nörling, Y.
1994 “Attika Siyah Figür Seramiğinin Batı Anadolu’da Yayılımı”, *XI. AST*, Ankara 24-28 Mayıs 1993: 437-451.
- Umurtak, G.
2003 “A short report on a group of prehistoric pottery”, *Die Akropolis von Perge I, Survey und Sondagen 1994-1997*, Mainz: 81-85.
- Zoroğlu, L.
1989 “Kelenderis 1987 Yılı Kazısı”, *X.KST 1*, Ankara 23-27 Mayıs 1988: 135-155.
1994 *Kelenderis I, Kaynaklar, Kalıntılar, Buluntular*, Ankara.
2000 “Kelenderis Nekropolü”, *Olbia III*: 115-133.
2008 “Kelenderis ve Karaçalı Nekropolleri: Klasik Çağa ait İki Mezarlık hakkında Düşünceler”, İ. Delemen *et al.* (eds.), *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu’na 65. Yaş Armağanı, Euergetes, Festschrift für Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu zum 65. Geburtstag II*, İstanbul: 1235-1246.

Gyges'in Sadyattes'i Tahttan İndirme Hikâyesi: Yeni Bir Gözden Geçirme

Muzaffer Demir

Keywords: Lydia, Gyges, Sadyattes, Candaules, Nicolaus Damascenus

Anahtar Kelimeler: Lydia, Gyges, Sadyattes, Kandaules, Nikolaos Damaskos

Gyges'in Sadyattes'i tahtından indirmesiyle ilgili en erken kaynak, MÖ 1. yy'da yaşayan Damaskos'lu Nikolaos'un evren tarihiyle ilgili VI. kitabında geçmektedir. Bu kaynak günümüze Konstantinos Porphyrogennetos tarafından MS 10. yy'da yazılan bir özetten ulaşılmıştır. Nikolaos ise aslında Lydia'lı Ksanthos'tan alıntı yapmaktadır¹. Lydia'luların kendilerine özgü bir yazı kullandıkları bilinmektedir ve kral listelerini de içine alan kendi tarihlerini yazıya geçirdiklerini söyleyebiliriz. Lydia'nın yerli tarihçisi Ksanthos büyük olasılıkla bu ana kaynaklardan yararlanarak MÖ 5. yy'ın ortalarında *Lydiaka* olarak adlandırılan dört kitaptan oluşan ve bu yerel kaynakların kullanıldığı geniş bir Lydia tarihi yazmıştır. Nikolaos'un Ksanthos'tan yaptığı alıntılarının olduğu gibi aktarılıp aktarmadığı, onun tarihini özetleyip özetlemediği veya onun anlatımlarında küçük değişiklikler yapıp yapmadığını kesin olarak belirlemek zor gözükmemektedir. Ancak özünde birinci el ve içinde bulunduğu coğrafyaya özel bir kaynağın aktarımı söz konusu olduğundan, Nikolaos'un aktarımlarının doğruluk değerinin göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Nikolaos Gyges'in Sadyattes'i tahttan indirmesiyle ilgili olaylara değinmeden önce, Agron'dan itibaren 15 kralın araya girdiğini kısaca bildirdikten sonra, Herakleidai Hanedanlığı'nın özellikle MÖ 8. yy'dan itibaren sahneye çıkan son altı kralının hayatıyla ilgili tarihî değer içeren bazı detaylar aktarmaktadır. Tahttan indirme hadisesinin arka planında yatan siyasi gelişmeleri açıklayabilmek açısından öncelikle Nikolaos'un bu ilgili metinleri üzerinde durmak gerekmektedir²:

1 Nikolaos'un Ksanthos'un çalışmasının Hellenistik revizyonundan faydalandığı düşünülmektedir (Drews 1973: 102; Evans 1985: 229).

2 *FGr Hist* 90 F 44, 45, 46 (Borsary 1965: 99-101); ayrıca bkz., Pedley 1972: no.30, 31, 32.

“Lydia kralı [I.] Adyattes’in³ Kadys ve Ardys isimli iki oğlu vardı. Krallığını bu oğullarına bıraktı. Birbirlerini severek birlikte hükümdarlıklarına devam ettiler ve halk tarafından da sevidiler. Ancak Kadys’in eşi Damonno kocasının bir akrabası olan Spermos ile aşk ilişkisi içindeydi. [Birlikte] Kadys’i öldürmeyi planladılar. Damonno kocasına zehir verdi; fakat bu zehir onu sadece çok hasta etti ve kısa süre içinde bir doktor tarafından iyileştirildi. Damonno şimdi de doktordan kurtulmayı planladı. Ancak doktor bütün panzehirleri bildiğinden onu zehirle öldürmenin bir işe yaramayacağını bilmekteydi. Bunun üzerine sarayda bir mezar kazılması emrini verdi. Mezarın tepesine ve çevresine koltuklar yerleştirdi. Daha sonra doktoru yemeğe davet etti ve ondan mezarın üstündeki koltuğa oturmasını rica etti. Doktor mezara düştüğünde, mezarı toprakla doldurarak bütün delilleri yok etti.

Kısa süre sonra Kadys da öldü. Damonno ilk olarak kocasının kardeşi Ardys’i tahtından etti; daha sonra aşığını yeni kral olarak ilan etti. Bu arada Ardys eşi ve kız kardeşiyle birlikte kaçmak zorunda kaldı. Çok yoksul bir sürgün hayatı geçirmekteydiler. Ardys ilk olarak Kyme⁴ kentinde vagon imalatı ile uğraştı ve daha sonra hancılık yapmaya başladı. Hanında Lydia’lılara o kadar iyi davrandı ki arkadaşları gittikçe çoğaldı. Zinacı Spermos Ardys’in nüfuzunu azaltmak için Kerses adında bir eşkiyayı onu öldürmesi için Kyme’ye gönderdi. Spermos, eğer Ardys’in kellesini getirirse, Kerses’e kızını ve 1000 staterlik bir çeyiz verme vaadinde bulundu.

Kerses Kyme’ye ulaştığında Ardys’in hanına gitti. Ardys hoş karşılayarak ona iyi davrandı. Kerses sadece Ardys’in bu davranışından etkilenmedi, aynı zamanda hizmetçi olarak çalışan hancının kızına aşık oldu. Kerses Ardys’a onun için büyük bir hizmette

3 Nikolaos belli bir aralıktan sonra Herakleidaı’nın son soy silsilesini I. Adyattes ile başlatmaktadır. Farklı antik kaynaklarda geçen Lydia kraliyet listelerindeki Sadyattes, Adyattes ve Alyattes isimlerinde karışıklıklar gözükse de, söz konusu üç ismin de aynı ismin değişik formları olduğu kabul görmektedir (Alexander 1913: 39). Burada şunu da vurgulamak gerekmektedir ki, aynı Phrygia Hanedanlığı’nda kral Midas ve Gordios isimlerinde olduğu gibi, Lydia kralları da genellikle birbirine benzer isimleri kullanmaktaydı. Bu durum, yukarıda aktardığımız Nikolaos’un metinlerinde gözler önüne serilmektedir. Örneğin yukarıdaki metinde geçen Meles ismine erken dönem Lydia kralları arasında da rastlanmaktadır (Herodotos, 1.84.3; Nikolaos *FGr Hist* 90 F 16). Meles ve diğer erken dönem Lydia kralları hakkındaki bilgi için ayrıca bkz., Alexander 1913: 21-31 vd.

4 Ardys’in Kyme kentindeki pozisyonu için ayrıca bkz., Aristoteles F 611, 36 (Rose 1886).

bulunabileceğini, ancak karşılığında kızını kendisine vermeyi vaat etmesi talebinde bulundu. Ardys, Kerses'in kim olduğunu bildiğinden, kızını bir hırsıza verme düşüncesinden rahatsız oldu, ancak beklenen hizmet karşılığında kızını vermeyi de arzuluyordu. Bunun üzerine Kerses Ardys'a her şeyi anlattı.

Spermos'un kellesini almak için birlikte bir plan yaptılar. Kerses tahtadan bir kafa yaptı. Bununla Lydia'ya döndü. Saraya ulaştığında ilk olarak tahta başı odasında bıraktı, daha sonra Spermos'u görmeye gitti. Spermos, Kerses'in başarılı olup olmadığı konusunda merak içindeydi. Kerses her şeyin halledildiği konusunda onu emin kıldı, ancak pek çok kişinin içinde Ardys'in kellesini gösteremeyeceğini söyledi. Spermos hem fikir oldu ve birlikte tahta başın olduğu odaya gittiler. Kerses yerdeki başa doğru işaret etti. Kral onu tanımak için yere doğru eğildi ve bu anda Kerses kılıcıyla darbesini indirerek onun kellesini kopardı ve saraydan çıkararak kenti terk etti.

Lydia'lular uzun bir süre kapıda Spermos'un çıkmasını beklediler. Kralın gelmediğini görünce içeri daldılar ve kellesi olmadan onun yerde yattığını gördüler. Lydia'lular Spermos'un ölmesinden memnundular, çünkü o kötü bir kraldı. Onun iktidarı esnasında birçok bela meydana gelmiş, hatta toprak bile susuz kalmıştı. Spermos iki yıl yönetimde kalmıştı. Ancak kraliyet listesinde ondan söz edilmez.

Bu arada [Kerses], Ardys'a [haber vermeye] giderken yolu üzerinde bir mola yerinde durdu. Mutluluğundan dolayı çok fazla şarap içti ve hancıya Spermos'un kellesini göstererek bütün hikâyeyi anlattı. Kerses içkiden dolayı uykuya daldığında, hancı onu öldürdü. Daha sonra hem Spermos'un hem de Kerses'in kellesini alarak Kyme'de Ardys'ın yanına gitti. Hancı iki kelleyi de Ardys'a gösterdi ve bunun üzerine Ardys haykırdı: "Spermos öldü ve Kerses benim damadım olmayacak! Bu haberlerin en iyisi!". Daha sonra Ardys, zevkinden dans ederek Thyessos'a -bu hancının ismiydi- kendisinden istediğini dilemesini söyledi. O da "Ben ne kızını ne de altın istiyorum. Beni sadece vergiden muaf kıl" dedi. Ardys memnuniyetle bu konuda söz verdi. Thyessos nihayetinde çok zengin oldu. Yanında Hermes mabedi de bulunan bir dükkânı evinin yakınına inşa etti. Bu market Thyessos olarak adlandırıldı.

Lydia'lilar Ardys'ı geri çağırarak için elçiler gönderdiler; bunlar arasında Herakleidai [ailesinden] bazıları da bulunmaktaydı. Ardys, Lydia'ya geri döndü. Akimios'dan sonra en iyi yöneten krallardan biri oldu. Lydia'lilar onu ve doğruluğunu çok sevdiler. Lydia ordusunu yeniden organize etti ve güçlü süvari birlikleri oluşturdu. Onun 30.000 süvarisi olduğu söylenir.

Ardys yaşlı olduğu dönemde Mermnadai ailesinden Gyges'in oğlu Daskylos'dan çok hoşlanmaktaydı. Kral yönetimi Daskylos'un yönetimine bıraktı. Babasının ölümünden sonra Daskylos'un krallığı ele geçirebileceğinden korkan Ardys'in oğlu [II.] Adyattes, gizli bir planla onu öldürttü. Bu sırada Daskylos'un eşi hamileydi. Korkudan anavatanı Phrygia'ya kaçtı. Ardys Daskylos'un öldürüldüğünü duyduğunda buna çok kızdı. Derhal halk meclisini toplantıya çağırdı. Yaşından dolayı yatalak olduğundan, bir taht oturağı ile toplantıya götürüldü. Toplantıda Lydia'lıları Daskylos'un ölümünü ivedilikle araştırmaya teşvik etti. Katili bulan herhangi birisinin onu öldürmesinin kanuni olduğunu da ilan etti. Ardys yetmiş yıllık bir yönetimden sonra öldü.

Meles Lydia'nın bir sonraki kralı oldu. Meles'in iktidarı sırasında Lydia'da büyük bir kıtlık oldu ve halk kâhinlere başvurdu. Bilici bu cezanın Daskylos'un öldürülmesinden dolayı olduğunu ve şimdiki kralın sürgüne gönderilmesi gerektiğini ilan etti. Kral Meles Daskylos'un öldürülmesinin cezasını ödemek için gönüllü olarak üç yıllığına Babylonia'ya gitti. O aynı zamanda babası gibi ismi Daskylos olan Daskylos'un oğluna haber gönderdi ve ondan Sardeis'e gelmesini ve Bilici'nin isteği doğrultusunda babasının katilini bulmasını rica etti. Fakat o gelmedi. Buna karışmak istemediğini söyledi, çünkü o babasını hiç görmemişti. Meles sürgünde iken, yönetim Tylo ailesinden Kadys'in oğlu Sadyatta'nın elindeydi. O yönetimi sadık bir şekilde Babylonia'dan geri geldiğinde Meles'e devretti.

Myrsos'un yönetimi esnasında, Sadyattes tarafından öldürülen Daskylos'un oğlu Daskylos en azından Herakleidai'nin entrikalarını üzerine çekeceğinden korkarak Phrygia'yı terk etti ve Sinop'un ötesinde Pontos'ta yaşayan Syrialılara sığındı. Herakleidai'nin kendi hayatına da kast edeceklerinden korkmaktaydı. O Pontos'a yerleşti ve kendisine Gyges isminde bir çocuk doğuracak olan yerli bir Syrialı ile evlendi".

Tarih boyunca hanedanlıkla yönetilen ülkelerde tahta geçmek için saray entrikalarının yaygın olarak yaşanması yadsınamaz. Monark öldüğü zaman onun yerine hangi oğlunun veya kimin geçeceği hukuki açıdan çözülememiş ve bunun sonucunda kardeşler arasında taht kavgaları devam edegelmiştir. Aslında bu gerçeklik monarşik yönetimlerin siyasi istikrarlarını sekteye uğratan çok önemli bir problemdir. Hititlerde de bunun örneklerini görmekteyiz. Hititler bir monark öldükten sonra onun yerine kimin geçeceği meselesini Telipinu Yasası ile çözmeye çalışmışlar (Sturtevant – Bechtel 1935: 175-200), ancak bu yasa sorunu çözememiş, birbirlerini hukuki olmayan yollarla bertaraf eden gasıp krallar dönemi belirli bir süre devam etmiştir. Monarşi ile yönetilen Lydia'da da durum farklı değildir. Yukarıda aktardığımız metin, hiç şüphesiz bazı eski halk hikâyesi motifleri içerirse de, I. Adyattes ile birlikte üzerinde önemle durulması gereken tarihi kişiliklerden oluşan bir silsilenin Lydia tahtına ne gibi entrikalarla hâkim olduğunu gösteren en çarpıcı örneklerden birisidir.

Bu metinde öne çıkan noktalar şunlardır; I. Adyattes'in ölümünden sonra oğulları Kadys ve Ardys birlikte iktidar oldu. Ancak Kadys gerçek gücü elinde tutmaktaydı. Kadys'ın eşi Damanno, yine kocasının sülalesinden birisi olan aşığı Spermos ile birlikte kocasını öldürmeyi planladı, ancak başarısız oldu; kurdukları bu komplo ile ilgili bütün delilleri de ortadan kaldırdılar. Damanno kocasının doğal sebeplerden ölmesinden sonra bir şekilde, muhtemelen darbe yaparak, tahtı ele geçirdi ve aşığını kral yaptı. Taht için rakip olan Ardys ailesiyle birlikte sürgüne gitmek zorunda kaldı. Damanno ve Spermos bu sefer sürgündeki Ardys'ı öldürmeyi planladı; ancak bu komploları bir seri beklenmedik gelişme sonucu tam tersine döndü. Nihayetinde Ardys tahta geçti.

Bu dönemde Sardeis'deki nüfuzlu aristokratik ailelerden birisinin de Mermnadai olduğu görülmektedir. Nikolaos bu ailenin Herakleidai ile bir akrabalık bağı olup olmadığı konusunda bilgi vermemektedir. Ancak anlatımına göre, Mermnadai ailenin mensuplarından Gyges'in oğlu Daskylos, yaşlı Ardys'ın gözüne girdi ve 70 sene iktidarda kaldığı söylenen Ardys, kendi oğlu II. Adyattes yerine, onun tahta çıkmasını arzuladı. Bunu duyan II. Adyattes, gizli bir planla babasının haberi olmadan Daskylos'u öldürttü. Nikolaos, II. Adyattes'in iktidarı sırasındaki siyasi gelişmeler ve onun sonu ile ilgili bir bilgi vermemektedir. Ancak uzun süre iktidarda kalamadığı da ima edilmektedir. Daha sonra tahta muhtemelen onun oğlu Meles'in geçtiğini bildirmektedir. Meles döneminde daha önceden Daskylos'un bir komployla öldürülmesi yüzünden ülkede kıtlık başladığına dair kehanetler yayıldı. Meles, aynı Lydia'lı

Herakles örneğinde olduğu gibi, bunun bedelini ödemek için üç yıllığına Babylonia'ya sürgüne gitti. Bu arada yönetime Tylo ailesinden Kadys'ın oğlu Sadyatta geçti ve geri geldiğinde yönetimi tekrar Meles'e devretti. Bu durum, Sardeis'te birden fazla nüfuzlu aile olduğunu ve hatta bazen bunların bazıları arasında yönetimi birbirlerine devredecek derecede bir güven bağının oluştuğunu göstermektedir. Daha sonra tahta, muhtemelen Meles'in oğlu, Myrsos isimli bir kralın geçtiği aktarılmaktadır. Myrsos'un yönetimi esnasında, öldürülen Daskylos'un aynı isimli oğlu Daskylos, öldürülmekten korkarak Phrygia'dan Sinop'un ötesinde Doğu Karadeniz bölgesine kaçtı ve burada Syriyalı bir kadından Gyges isimli bir oğlu oldu.

Bu bağlamda Nikolaos, olayların gelişimini aktarmaya devam etmiş, bu Gyges'in Myrsos'un oğlu Sadyattes'i (Herodotos, 1.7.2, 4) MÖ 7. yy'ın başlarında tahtından ederek, geleneksel olarak 1185 yılında kral Agron ile başladığı söylenen 505 yıllık bir yönetimden sonra (Herodotos, 1.7.4), Herakleidae Hanedanlığı'nı nasıl sona erdirdiğini şöyle detaylandırmıştır⁵:

*“Lydia’lıların [Herakleidae’nin] son kralı [S]adyattes [muhtemelen Myrsos’un oğlu ve Herodotos’un Kandaules’i], aşağıda anlatılacağı şekilde krallığını kaybetti. [Katledilen Daskylos’un oğlu] Daskylos’un amcası Gyges’in oğlu Ardys, çocuğu olmadığından dolayı çok üzgündü. [Ardys], Daskylos’u evlat edinmek istedi ve onun [Pontos’tan] geri çağırılmasına müsaade etmesi için kral Sadyattes’e yalvardı. Buna ilaveten, Daskylianlılarla dost olmak çok hayırlı olacaktır; hatta kralın büyük babası onları geri çağırmanın iyi bir jest olacağını düşündü. Ardys’in ricası kabul edildi. Daha sonra [Sadyattes], Daskylos’a bir elçi gönderdi ve ondan Lydia’ya dönmesini rica etti. Daskylos yerleşmiş olduğu yeri çok beğendiğinden daveti kabul etmedi, ancak kendi yerine yaklaşık 22 yaşında olan oğlunu gönderdi.”*⁶

5 *FGr Hist* 90 F 47 (Borsay 1965: 101-2); ayrıca bkz., Pedley 1972: no.35; Page 1951, 18-9. Smith (1902: 261-82; 361-87; 1920: 1-37) bu hikâye ile ilgili bütün kaynakları derlemiş ve aslında bütün bunların tek bir orijinal hikâye etrafında toplandığını iddia ederek rekonstrüksiyonunu yapmaya çalışmıştır. Ancak Smith'in özellikle aşağıda tartışacağımız Herodotos ve Platon versiyonları üzerinde durduğu, Nikolaos versiyonunu ise pek dikkate almadığı gözükmektedir. Aşağıda tartışacağımız gibi, Platon Herodotos'un ilgili hikâyesini bilse bile aralarında çok az benzerlik bulunmaktadır. Bunun yanında Smith, yine aşağıda değineceğimiz, 1950 yılında keşfedilen Gyges tragedya papirüsünü de tartışma kapsamında değerlendirme fırsatı bulamamıştır.

6 Daskylos'un oğlu Gyges için ayrıca bkz., Herodotos, 1.8.1; Pausanias, 4.21.5; Plutarkhos, *Peri Phygēs (Sürgün Üzerine)*, 599 E=*Anthologia Palatina*, 7.709; Herodotos *FGr Hist* 31 F 49.

Gyges yakışıklı, uzun boylu ve önemli bir savaşçıydı. Binicilikte ve silahları kullanmada çok tecrübeliydi. Bu da onu o ana kadar arkadaşları arasında en iyisi yapmaktaydı. [Sadyattes], ya dürüst bir adamın övgüsüyle ya da sorun çıkarmak isteyen hırslı bir kişiden, Gyges'in savaşçılık ve görünüm yönünden ne kadar iyi olduğunu işitti. Kral nihayetinde Gyges'i huzuruna çağırды, yakışıklılığını görerek ve gücünü takdir ederek onu muhafızlarından biri yaptı. Kral daha sonra Gyges'den şüphelendi. Onu gözler önünde açıktan değil, kurnazlıkla yok etmeyi planladı; büyük ve zor görevler icra etmeye zorladı, domuzlara ve yaban hayvanlarına karşı gönderdi. Ancak Gyges bunların üstesinden kolaylıkla gelmeyi başardı. Sadyattes sonunda duygularını değiştirdi. Gyges'in cesaretini takdir etti ve önceki kuşkularından vazgeçti ve ona pek çok mülk verdi. Gyges mal varlığını kendi çıkarları doğrultusunda kullandı.

Gyges'i kıskanan pek çok kişi vardı. Bunlar arasında Tylonia ailesinden Liksos da vardı. O Sadyattes'i atalarının düşmanı Gyges'e aşık olmakla suçladı.⁷ Kral bu suçlamalara kulak asmadı. Liksos'un hırsından dolayı böyle konuştuğundan emindi. Liksos aynı suçlamaları başarısız bir şekilde birkaç defa tekrarladıktan sonra deli rolü yaparak Sardeis caddelerinde koşmaya başladı; Gyges'in kendisini öldürmek istediğini bağıryordu.

Sadyattes daha sonra Thebe Ovası'nda [Edremit Ovası] Ardynios [Byzantionlu Stephanos'un da bahsettiği bir Mysia kenti, yeri tam olarak bilinmiyor] şehrini kuran Mysia kralı Arnossos'un kızı Toudo ile evlenmek istedi. Kral, düğün zamanı geldiğinde Gyges'i gelin olarak almak için gönderdi. Gyges Sardeis'i terk ettiğinde bir işaret gözükte. İki dev kartal müstakbel gelinin yatak odasının çatısına yuva yaptılar. Kâhinler bunu gelinin düğün gecesinde iki kralın eşi olacağı şeklinde yorumladılar. Bu arada Gyges gelini babasından aldı. Gyges, Sardeis'e dönerken ona aşık oldu. Tutkusundan çılgına dönerek geline kraliyet arabasında saldırdı. Toudo onu şiddetle reddetti ve kızgın bir şekilde tehdit etti. Toudo, Sardeis'e ulaştıklarında Gyges'in yaptıklarını krala anlattı. Kral ertesi gün Gyges'i öldürmeye yemin etti. Her nasılsa o

7 Diğer taraftan, kral olduktan sonra Gyges de Magnesia'lı Magnes isimli, kadınları çılgına çeviren birisinin cazibesine kapılmakta ve onu gözdesi yapmaktadır (Nikolaos *FGr Hist* 90 F 62).

anda yatak odalarında bulunan ve Gyges'e çaresizce aşık olan bir hizmetkâr bunu işitti. Derhal Gyges'e koştu ve işittiklerini ona anlattı. Gyges, durumu tartarak, öldürülmektense Sadyattes'i öldürmenin daha iyi olacağı yönünde bir karara vardı. Böylece saraya gelmeleri için arkadaşlarına haber ilettili. Aynı zamanda onlara [büyükbabası] Daskylos'un katilinin kellesine [I.Adyattes'in oğlu, kral] Ardys'ın koyduğu laneti hatırlattı. Kendine sadık arkadaşlarıyla saraya daldı. Hizmetkâr, kralın yatak odasının kapısını açtı. Gyges üç yıldan beri yönetimi elinde tutan ve uyumakta olan Sadyattes'i öldürdü.

Gyges daha sonra şafak doğduğunda kral çağırıyormuş gibi büyük bir soğukkanlılıkla dostlarını ve düşmanlarını bir araya topladı. Düşmanlarını öldürdü ve dostlarına büyük hediyeler dağıttı. Hal bu iken dostlarının sayısı arttı, tahtın varisi olduğunu ilan etti, derhal agoraya gitti ve bir toplantı çağrısında bulundu. Lydia'lılar başlangıçta kızgındı ve Gyges'e saldırmaya hazırıldı. Ancak [Gyges], soğukkanlılıkla hikâyesini anlatma şansı vermelerini rica ettiğinde kalabalık sakinleşti. Bazıları daha olumlu şeyler işitmek için, diğerleri silahlı adamlardan korktuklarından sakinleştiler.

Toplantı sonucunda, Gyges'in kral olup olmaması konusunda Delphoi'ye elçiler gönderdiler. Tanrı bunu tasdik etti, ancak Herakleidaî'nin intikamının beşinci nesilde gerçekleşeceğini ekledi. Bunun üzerine, Gyges Lydia'luları yönetti. Kendisi hakkında Sadyattes'e anlattıklarını unutarak, Sadyattes'in Mysia'lı eski eşi ile evlendi".

Aşağıda tek tek değineceğimiz gibi, Nikolaos dışındaki konuyla ilgili kaynaklar Sadyattes'i Kandaules olarak adlandırmaktadır. Herodotos (1.7.2) ve Plinius (7.39) Sadyattes'in Hellenler arasında yaygın olan Myrsilos adıyla çağrıldığını da bildirmektedir. Muhtemelen Myrsos'un oğlu anlamına gelen Myrsilos bir Hellen ismi değildir; Hititçe kökenli olabilir (Seel 1956: 39, 55). Bir Hitit ismi olan Murşili'nin kısaltılmış bir biçimi olduğu söylenebilir. Murşili ismini taşıyan en azından iki Hitit kralı bulunmaktadır. Herodotos'un söylediği doğruysa, Sadyattes aynı zamanda Myrsilos'u bir lakap olarak kullanmayı tercih etmiş olabilirdi (Hanfmann 1951: 181 dipnot 69). Kanımızca, bu ismin aynı zamanda, Hitit kralları örneğinde olduğu gibi, Sadyattes'in kral olmadan önce kullandığı prenslik ismi olma ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Diğer taraftan, Kandaules isminin ise Lydce'ye Maionca'dan

geçen dini içerikli bir kraliyet unvanı olması güçlü bir olasılıktır. Hipponaks bir fragmanında bu ismin “köpek boğan veya boğazlayan” anlamına gelen Hermes’in lakabı ve Maionca bir kelime olduğunu şöyle vurgulamaktadır: Ey Köpek [veya canavar]-boğan [veya boğazlayan] Hermes, Maionca’da Kandaules (“Ερμῆ κυνάγχα, Μηνοιστι κανδαῦλα”) (Hipponaks, F 1 “Bergk 1878-82”, F 4 “Diehl 1949”; Carey 2008: 89-102; Palmer 1996: 113; Evans 1985: 229-33). Hipponaks’ın bu tarifi terimlerin iki farklı dilde kullanıldığını önermektedir⁸. Mentz (1942: 152) kanımızca haklı olarak, Kandaules’in aslında bir Lydia tanrısı olduğunu varsaymaktadır⁹. Bazı Hellenler bu Lydia tanrısını “Hermes kuangkes” veya “Köpek Boğazlayan Hermes” olarak benimsemişlerdir. “Köpek veya Canavar Boğazlayan” sadece Hermes’in değil, canavarları (arslanları) bile boğazlayan Lydia’nın güçlü otoriter tanrısı Herakles’in de lakabıydı (Hesykhios, s.v. *Hermes*; Suidas, s.v. *Herakles*). Herakleidai Hanedanlığı’nın soyunun Herakles’e kadar gittiği dikkate alındığında Sadyattes’in, Herakles ata kültürünü “Canavar Boğazlayıcısı” olarak temsil eden rahip kral “Kandaules” ismiyle de çağrıldığı öngörülebilir (Bolling 1927: 15-6). Kralın özellikle Maionia’lı tebaları bu ismi kullanmayı tercih ediyor olabilirdi¹⁰. Adyattes-Sadyattes ismi ise, Hitit kralı I. Tudhaliya ile ortak yöneten ve varisi I. Arnuwanda (1400-1350)’ya karşı ayaklanan Batı Küçük Asya’nın Luwi kökenli bir lideri olan Madduwatta’da karşılık bulmaktadır¹¹.

8 Hipponaks şiirlerinde Lydce kelimeler de kullanılmaktadır, ancak şimdilik tespit edilebilenler sadece iki tanedir: πάμυς “kral” ve καύης “din adamı”. Her ikisi Lydia yazıtlarında *qalmlu* ve *kave* olarak gözükmektedir. Bu son sözcük Sardeis’te bulunan birkaç Hellen yazıtında tanrıça Artemis ile bağlantılı olarak *καειν* biçiminde yazılmaktadır. Dolayısıyla bu sözcükler, Lydce-Grekçe karışımı olmaktan çok Lydce olarak nadiren satır aralarında geçmektedir. Başka bir deyişle bunlar, zaman içinde Hellenler tarafından da kullanılmaya devam etmiştir, ancak normal bir metin içindeki bağlantıları, çağrışımları ve yan anlamları yoruma açık kültürel kelimelerdir (Adiego 2007: 769-70).

9 Arkaik Sardeis surlarının dışındaki endüstriyel bir mıntıkadaki sıradan evlerin ve dükkânların temellerindeki pek çok ritual depoziti arasında 30 kilden urne içinde genç köpek iskeletlerine rastlanmıştır. C. Greenewalt (1978: 40-55) bunları MÖ 6. yy’ın ortasına tarihlendirmekte ve bu konuda J. Pedley’in önerisine (1974: 96-99) destek vererek bu adakların Hipponaks’ın söz ettiği Kandaules ile bağlantılı olduğuna işaret etmektedir. Robertson’a göre (1982: 138) bu arkeolojik deliller rastlantıya dayalı olsa da, Hermes Kandaules’in atası Hitit tanrısı Haşameli olabilirdi (Collins 2002: 333).

10 Maionia’lılar MS 3. yy’da hala kabilesel kimliklerinin veya atalarının kökenlerinin bilincindeydi. El yazısı ve alfabesinden MS 3. yy’ın ortasına tarihlendirilen ve Maiandros vadisinde Tripolis yakınlarında Yenice’de bulunan bir pınar yazıtında Hermolaos isimli Roma vatandaşı Maionia’lı ya da Tripolis bir Maionia kenti olarak adlandırılmaktadır (Buckler – Calder 1939: 19-20, no. 55).

11 Hitit kaynaklarında “Madduwatta’nın İthamı” olarak bilinen doküman günümüze kadar gelmiştir. Ancak bilim adamları arasında bu dokümanın tarihlendirilmesi konusunda görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Konuyla ilgili olarak yapılan son çalışmalarda bunun I. Tudhaliya ile ortak yöneten ve varisi I. Arnuwanda (1400-1350) tarafından bir Hitit vasal devleti kralı olan Madduwatta için kaleme alınmış bir mektup olduğu tezi ağırlık kazanmaktadır (Melchert 2003: 51; Bryce 2006: 129).

Bu durumda Adyattes-Sadyattes isimlerinin kaynağı Hititler döneminde Batı Anadolu halklarının kullandığı Luwice olabilir. Luwi kökenli halklar arasında Luwice ile benzerlik gösteren bir dil kullanan Lydia'lılar da bulunmaktaydı. Bütün bu veriler dikkate alındığında, Lydia krallarının tebalarına yönelik olarak etnik veya dini sebeplerden dolayı farklı isimler kullandıkları söylenebilir. Biz bu çalışmamızda büyük olasılıkla Luwice kökenli kraliyet unvanı olan Sadyattes ismini kullanmanın daha uygun olduğunu düşünmekteyiz.

Şimdi, yukarıda aktardığımız ikinci metni özetlemek gerekirse; Sadyattes tahta çıktığı sırada, Sadyattes'in atası II. Adyattes'in kanlısı Daskylos'un amcası Gyges'in oğlu Ardys Sardeis'te yaşamaktaydı. Bu Ardys'ın bir çocuğu yoktu. Bu sebeple Karadeniz'e kaçan yeğeni Daskylos'u evlatlık edinmek istedi ve onu geri getirtmek için Sadyattes'e yalvardı. Sadyattes nihayetinde bunu kabul etti, ancak Daskylos kendisi yerine yirmi iki yaşındaki oğlu Gyges'i amcaoğlu Ardys'a evlatlık olarak gönderdi. Gyges Sardeis'e geldiğinde çok yakışıklı ve savaşçı olduğundan dolayı halkın gözüne girdi. Bunun üzerine kral Sadyattes de onunla tanışmak istedi. Hatta Sadyattes ondan etkilenerek özel muhafızı yaptı. Ancak Gyges zamanla sarayda güçlenmeye başladı. Bunun üzerine Sadyattes, muhtemelen geçmişte atalarının onun ailesiyle yaşadığı çatışmaları da dikkate alarak, Gyges'i tehdit olarak görmeye başladı. Normal şartlarda muhalifi olması gereken bu şahsın sarayda gittikçe güçlenmesinden ve taraftar toplamasından da çekindiğinden birtakım zorlu görevler vererek onu hem test etti hem de ondan kurtulmaya çalıştı. Ancak Gyges, bütün bu görevlerin üstesinden gelerek testi başarıyla geçti. Sadyattes bu sefer ona mal ve mülk vererek kendi safına çekmeyi planladı. Ancak bu Gyges'i maddi açıdan da çok güçlü bir konuma getirdi. O kadar güçlendi ki, muhtemelen Sardeis'in bir diğer nüfuzlu ailesi olan Tylonia'lıların¹² önde gelenlerinden Lyksos gibi rakipleri onu kıskandı. Lyksos hakkında dedikodular yayarak onu kralın gözünden düşürmeye çabaladı. Ancak Lyksos bu teşebbüslerinde başarılı olamadı, çünkü artık Gyges baş edilemeyecek kadar konumunu güçlendirmişti. Hatta bunun üzerine Gyges'in kendisini öldüreceğinden korkarak delirmeye başladı.

Sadyattes daha sonra Mysia kralı Arnassos'un kızı Toudo ile evlenmek istedi ve Gyges'i gelin adayını almak için gönderdi. Gyges yolda gelirken gelin adayı Toudo'ya tutuldu ve onunla ilişkiye girmeye çalıştı. Ancak Toudo onu reddetti ve saraya ulaştıklarında bütün olup bitenleri müstakbel kocası Sadyattes'e aktardı. Bunun üzerine Sadyattes ertesi gün Gyges'i öldürmeye

12 Plinius (25.5) muhtemelen bu Lydia ailesinin efsanevi atası Tylon'a atıfta bulunmaktadır.

karar verdi. Ancak kendisine sadık olan bir saray hizmetkârı bunu Gyges'e haber verdi. Gyges kendisi öldürülmeğe kendine sadık arkadaşlarıyla geceleyin saraya daldı ve uyurken Sadyattes'i öldürdü. Daha sonra akıllıca bir tavır sergileyerek kral çağırıyormuş gibi bütün dostlarını ve düşmanlarını saraya davet etti. Öncelikle durumdan habersiz olan düşmanlarını katletti ve dostlarını hediyelere boğarak onların sayılarını ve sadakatini artırdı. Sıra durumu halka duyurmaya gelmişti. Sardeis agorasına gitti ve bir toplantı düzenleyerek krallığını ilan etti. Halk başlangıçta ona saldırma niyetinde olsa da özellikle Gyges'in askerlerinden korktuklarından dolayı sakinleştiler. Bu arada halk Delphoi Bilicisi'ne bir elçi göndererek bu konuda görüş aldı ve ocak Gyges'in krallığını onayladı. Gyges Sadyattes'in Mysialı eşi Toudo ile evlenerek yeni bir hanedanlık kurdu.

Kanımızca, bir mantık sırasına konulduğunda, Nikolaos'un bütün bu aktarımlarının tutarsız olmadığı ve tarihî veriler içerdiği öngörülebilir. Gyges karakteri ve atalarının lehinde bir propaganda yapılıyor gibi gözükse de, özellikle burada Gyges'in Sadyattes'in eşine de göz koymasının aktarılması, hatta ona tecavüz etmeye yeltenmesi kaynağın nesnellliğini ön plana çıkarmaktadır. Metinde saraydaki hanedanlık değişiminin her ne kadar bir aşk meselesi sonucunda meydana geldiği bildiriliyor olsa da, bunun sadece bir bahane olduğu da ima edilmektedir. Gyges aslında uzun süreden beri planladığı bir darbe sonucunda iktidarı ele geçirmiştir ve Toudo meselesini bir bahane olarak kullanmıştır. Gyges'in gerçekte Lydia aristokrasisinin önde gelen üyelerinden birisi ve babasının Daskylos olması mantıklıdır. Muhtemelen ailesinin maddenleri ve ticari uğraşları vardı¹³. Hatta Gyges'in büyükbabası Daskylos kral Ardys tarafından o kadar çok sevilmişti ki, Lydia tahtına aday olmuştu. Ancak II. Adyattes tarafından öldürülmüş ve ailesi de sürgüne gönderilmişti. Gyges geçmişte Sadyattes'in atalarının kendi ailesine yaşattığı bu zulümlerin bilincinde olarak intikam hırsını gizli de olsa içinde taşıyor olmalıydı. Yeterince güçlendiğinde de bu planını gerçekleştirecekti.

Sadyattes'in iktidarı sırasında sürgünden dönme fırsatı bulan Gyges, zaman içinde sarayda çok etkili bir konuma geldi ve güçlendi. O da büyükbabası gibi kralın gözüne girmeyi başardı. Gyges'in iyi bir savaşçı olması da destekçilerinin sayısını arttırmış olmalıydı¹⁴. Zaten zengin ve soylu bir aileden gelen Gyges askerî açıdan da güçlüydü. O kadar güçlendi ki, sarayda çok

13 Strabon (14.5.28) Gyges, Alyattes ve Kroisos'un zenginliklerinin Lydia'dan ve Atarneus ile Pergamon kentleri arasındaki bölgeden geldiğini bildirmektedir. Gyges ve babası Daskylos'un şöreteleri için ayrıca bkz. Plutarkhos, *Peri Phygēs (Sürgün Üzerine)*, 599 E = *Anthologia Palatina*, 7.709.

14 Gyges, kralın kendisinden en çok memnun olduğu mızrakçısı (αἰχμοφόρος) idi (Herodotos, 1.8.1).

rahat hareket edebilmekte ve olup bitenler anında ona iletilmekteydi. Artık geçmişte kendi ailesine yapılanların intikamını alabilecek bir güce ulaştı. Gyges fırsatlar olgunlaşmaya başladığından hırsla kral olmayı hayal etmeye başladı. Sadyattes resimleri ve haremi ile meşgulken, Gyges atalarının intikamını almak için zafere nasıl ulaşacağını planlarını yapmaktaydı. O kralının elinden asasını alan ne ilk ne de son genç aristokrat olacaktı.

Tahtı ele geçirdikten sonraki gelişmeler de Gyges'in aslında planlı bir darbe yaptığına işaret etmektedir. Onun kendine sadık arkadaşlarıyla birlikte bu darbeyi gerçekleştirdiği vurgulanmaktadır. Bunlar darbeye destek verecek çekirdek gücü oluşturan önde gelen Lydialı asker ve bürokratlar olmalıydı. Gyges'in kralı öldürmeden önce bu çekirdek gücün desteğinden emin olduğu vurgulanmakla kalmayıp, onun büyük bir kurnazlıkla rakiplerini bertaraf ettiği de ima edilmektedir. Buna göre Gyges, kralın öldürüldüğü günün ertesi sabahı, durum duyulmadan, yine saraydaki nüfuzunu ve soğukkanlılığını kullanarak kral çağırıyormuş gibi ülkenin bütün önde gelen ve kendisine meydan okuyabilecek aristokrat ailelerini toplantıya çağırdı. Burada bütün diğer muhaliflerini öldürme fırsatını elde etti ve bu arada zenginliğini de kullanarak hediyelerle pasif muhaliflerin uzlaşmasını ve desteğini garanti altına aldı. Monark veya tiranların iktidarı ele geçirirken veya iktidarlarının devamlılığını sağlamak için komplovari taktikler uyguladığına dair tarihte başka örnekler de bulunmaktadır¹⁵.

Herodotos, aşağıda aktaracağımız metninde de (1.13.1), Gyges'in Sadyattes'e karşı bir darbe yaptığını ima etmektedir. Öncelikle Gyges'in halkın geri kalanından münferit hareket eden yandaşları (*stasiôtai*) olduğunu, bu yandaş grubun Sadyattes'i canavarca öldürmeleri üzerine halkın silaha sarıldığını, ancak halkın geri kalanının bu grupla nihayetinde anlaşmasını bildirmektedir.

Bunların yanında, Plutarkhos da, kısmen farklı bir değerlendirme yaparak, Gyges'in önemli bir askeri konuma sahip olduğunu ve bir ayaklanma sonucunda Sadyattes'in tahtını ele geçirdiğini bildirmektedir. İlgili metin, Plutarkhos "Karia'daki Zeus Labrandeus heykelinin neden bir asa veya yıldırımla değil de çift yüzlü balta ile temsil edildiği" sorusuna cevap verirken, şöyle geçmektedir:

15 Atinalı II. Miltiades, benzer şekilde MÖ 6. yy'ın ortalarında, Trakya Khersonesos'unda ülkenin ileri gelenlerini kardeşinin ölümünün yasını tutma bahanesi ile bir araya toplayarak tutsak etti. Bu komplo sayesinde ve aynı zamanda 500 paralı asker kiralarak tiranlığını garanti altına aldı (Herodotos, 6.39.2).

“Herakles Hippolyte’yi öldürdüğünde, onun diğer silahları ile birlikte baltasını da aldı ve onu [baltayı] hediye olarak [Lydia kraliçesi] Omphale’ye verdi. Omphale’nin arkasından gelen Lydia kralları onu [baltayı] kutsal kraliyet sembolleri olarak taşımaya başladı ve Kandaules’e gelinceye kadar biri diğerine onu [baltayı] verdi. Kandaules bu baltaya pek önem vermedi ve kendine eşlik edenlerden birine taşıması için baltayı verdi. Ancak Gyges ayaklandığında ve Kandaules ile savaşa giriştiğinde, Arselis Gyges’in müttefiki olarak ordusuyla Mylasa’dan geldi ve hem Kandaules’i hem de onun rehberini [hetairos] öldürdü ve diğer ganimetlerle birlikte baltayı Karia’ya getirdi. Böylelikle o [Arselis] Zeus’un bir heykelini dikti ve baltayı onun eline verdi ve tanrıyı Labrandeus olarak adlandırdı; çünkü Lydia’lılar balta için labrys sözcüğünü kullanmaktaydı.”¹⁶

C. Ratté (2009: 137) bu hikâyenin detaylarının inanılabilir olmadığını düşünmektedir. Ancak bu varsayımını delillendirebilecek bir tartışma içine de girmemektedir. Bilakis konuyla ilgili referanslar vererek Plutarkhos’un etimolojisinin doğru olabileceğini ve Herodotos’un da Lydia ve Karia Zeus’u arasında bir kült bağlantısı olduğunu doğruladığını bildirmektedir. Gerçekten Herodotos’a göre (1.171.6), Mylasa’daki Zeus Karios tapınağına kabul edilen tek Karia’lı olmayanlar Mysia’lılar ve Lydia’lılar idi, çünkü Lydos ve Mysos Karia’lıların isim babası olan Kar’ın kardeşleriydi.

Kanımızca Plutarkhos’un bu metnin bazı gerçekleri yansıtabileceği göz ardı edilmemelidir. Plutarkhos bu metinde açıkça Gyges’in Sadyattes’e karşı ayaklandığını ve o sırada Mylasa tiranı Arselis’in ordusuyla birlikte Gyges’e destek verdiğini aktarmaktadır. Plutarkhos burada bir ayaklanmadan bahsetse de, bu ayaklanmaya halkın destek verdiğine dair herhangi bir bildirimde bulunmamaktadır. Bu aslında bir darbedir ve Karia gibi müttefik yerlerden gelen askerî birliklerin desteği ile gerçekleşmiştir. Diğer bir deyişle bu darbede dış güçlerin doğrudan desteği de söz konusudur ve gerçekte Lydia kralı ve halkına karşı yapılmıştır. Gyges’e bu dış desteği verenler arasında Mylasa’lı Arselis de yer almaktaydı. Plutarkhos’un iddia ettiği gibi Arselis, Gyges ile birlikte, Sadyattes’in öldürülmesinde de aktif bir rol oynayabilirdi¹⁷. Elde

16 *Moralia*, 302 A= *Aitia Hellenika-Quaestiones Graecae*, no.45; Pedley 1972: no.4.

17 Pers tahtını ele geçirmek için Genç Kyros ve Artakserkses arasında MÖ 401 yılında gerçekleşen Kunaksa Savaşı sırasında Kyros’un bir Karia’lı paralı askerinin vuruşu ile ele geçirildiği bildirilmektedir (Plutarkhos, *Artakserkses*, 10.1-11.2-3). Aynı şekilde bir Karia’lı’nın Karia’ya ait bir silah olduğu söylenen *drepēna* kullanarak atın ayaklarını biçmesi hadisesi için bkz., Herodotos, 5.112.2.

edilen başarı sonucunda Arselis'in belli bir ganimet aldığı ve bunlardan birisinin de, zaten artık Lydia kraliyet sembolü olarak kullanılmayan, çift yüzlü balta olduğu gözükmemektedir.

Plutarkhos belki de burada Nikolaos'un değinmediği bir konuyu açıklığa kavuşturmuştur. Buna göre, Gyges'in Sadyattes'i tahttan indirmesi bir gecede değil de belli bir süre devam etmekte olan darbe planlarının bir sonucu olarak gerçekleşmişti. Gyges darbeyi gerçekleştirmek için Karia'lı Arselis gibi müttefikleriyle önceden gizli antlaşma yapmış olmalıydı. O zaman "Gyges Karia'lılarla bağlantıyı ne zaman ve nasıl kurmuştur?" sorusuna yanıt aramak gerekir.

Karia'lı paralı askerlerin Lydia sarayındaki gücünün özellikle Sadyattes'in iktidarı esnasında artması çok muhtemeldir, çünkü bu dönemdeki dış siyasi gelişmeler bunu gerektirmekteydi. Kimmerler Sadyattes'in iktidarının son dönemlerinde muhtemelen MÖ 696/5 yılında Phryg'lerin başkenti Gordion'u ele geçirerek talan etmişlerdi (Hawkins 1982: 422; Mellink 1991: 624, 626). Sıra Lydia kentlerine gelmişti. Plinius bu bağlamda muhtemelen Sadyattes dönemindeki bir Kimmer saldırısına şöyle atıfta bulunmaktadır (35.34):

"Lydia'nın Heraclidae ırkının son kralı ve genelde Myrsilus olarak adlandırılan Candaules'in, [resmin] kendisi kadar ağırlıkta altın karşılığında, ressam Bularkhus'un Magnesia Savaşı'nı resmeden tablosunu satın aldığı herkes tarafından aynı derecede kabul görmemekte midir?"

Burada aslında Sadyattes'in estetik tercih olarak resim sanatına değer veren en erken yöneticilerden biri olduğu vurgulanmaktadır. Bunu ortaya koyan da onun Magnesia Savaşı resmine bir kentin yıllık geliri kadar parayı vermesidir. Bizim konumuz açısından önemli olan Sadyattes'in iktidarı sırasında meydana geldiği görülen Magnesia Savaşı'nın kapsamıdır. Plinius, ilgili cümlelerin devamında, Sadyattes 18. Olimpiyatlar'da öldüğünden dolayı, bu savaşın yaklaşık olarak Romulus zamanında ve bazı kaynaklara göre onun ölümüyle aynı yılda gerçekleşmiş olması gerektiğini bildirmektedir. Bu dikkate alındığında savaş için Sadyattes ve Romulus'un geleneksel ölüm yılı *terminus ante quem* MÖ 718/7 olarak verilebilir. Plinius (7.39) daha önceki bir paragrafında da Bularkhos'un bu resmine atıfta bulunmakta ve resmedilen bu savaşın Magnesia'lıların yıkımıyla sonuçlandığını bildirmektedir. Gyges'in iktidarından önce Magnesia'nın bir savaş sonucunda yıkıma uğradığını aktaran tek kaynak bu olsa da, olayın doğru olmadığını düşünmek için de inandırıcı bir sebep yoktur. Bu savaş ve sonucunda gerçekleşen yıkımın gerçekliği arkeolojik olarak da ihtimal dâhilindedir (Jacoby 1941: 104, dipnot 4, 105).

Asıl mesele, Magnesia'luların kimlere karşı savaştığıdır. Plinius bunu açıkça bildirmemektedir. Bu bağlamda Strabon'un (14.1.40) Magnesia'luların erken dönemde Kimmerlere karşı savaştığına dair metni dikkate alınmalıdır; burada bir Kimmer kabilesi olan Tteres'lerin Magnesia'yı tamamen yıktıklarından bahsedilmektedir. Bu durumda Kimmerler halihazırda Sadyattes zamanında Lydia topraklarına ulaşmış ve hatta komşu kent Magnesia'yı da ele geçirmiş olabilirlerdi. Bu bağlamda da Sadyattes, bu dış tehdide karşı Karia'lı paralı askerlerden destek arayışı içine girmiş olmalıdır. Bunu gerçekleştirmek için büyük olasılıkla Gyges aracı olmuştur ve Karia'lularla bağlantıya geçmiştir. Gyges zamanla Lydia'nın içinde bulunduğu bu zorlu politik ortamı kendi lehine çevirmeyi bildi. Bu arada Gyges'in kendi gizli darbe planlarını gerçekleştirmek için özellikle Karia'lularla dostluğunu pekiştirdiği mantıklı bir çıkarım olur. Gyges darbe sırasında Lydia halkından önemli bir destek alamayacağını bilmekteydi ve bu yüzden dış destek arayışı içine girdi. Bu destek de Lydia sarayına hizmet etmekte ve muhtemelen kendi komutası altında bulunan Karia'lı paralı asker dostları aracılığı ile Mylasa'lı Arselis'ten geldi. Bu bağlamda Gyges'in darbe ile ele geçirdiği iktidarını güçlendirmek için de Karia'lı paralı askerlerden faydalandığı ve hatta bir kısmını yine Mısır'daki taht kavgaları esnasında I. Psammetikhos'un emrine gönderdiği bir gerçektir (Demir 2007: 72-3)¹⁸.

Nikolaos'un metninden anlaşıldığı üzere, Gyges Lydia halkının tam desteği olmadan askerî bir darbe sonucu iktidarı ele geçirmişti. Gyges'in

18 Gyges isminin görünürde Luwice *huhha* (büyükbaba) ile bağlantılı olduğu önerilmektedir, ancak bu isme Karca PN. *quq* ~ Gk.Γυγος ve Karca PN. *dquq* ~ Gk. Ιδαγγυος atfında bulunularak Karia menşeli olduğu da iddia edilmektedir (Adiego 2007: 384-385). Bu bağlamda Karia'lular ve Lydia'lular arasındaki dil bağlantılarının uzun süre sürdüğü ve bunun tarihi döneme bağlı olarak şahıs isimleri üzerinde farklı etkileri olduğu ihtimali göz ardı edilmemelidir (Yakubovich 2008: 115-116). Eğer Gyges isminin Karia bağlantısı kabul edilirse, aslında onun Sardeis'te yaşayan ve önemli bir nüfuzla erişmiş olan aristokrat atalarının da çok önceden Karia'dan gelme olasılığı ortaya çıkmaktadır. Gyges'in haleflerinden Alyattes'in Karia'lı bir eşinin olduğu ve Kroisos'u doğurduğu bilinmektedir (Herodotos, 1.92.3). Diğer taraftan, yukarıda bahsettiğimiz köpek iskeleti buluntuları ile aynı bölgede MÖ 7. yy'ın ortalarından itibaren tarihlendirilebilecek Karia yazıtları (graffiti) bulunmuştur. Hatta bu graffiti ile sözde genç köpek gömüleri arasında bağlantı olduğu; bu adakları Sardeis'te yaşayan Karia'luların, hatta burada yaşayan Karia'lı tüccarların ve de Karia'lı paralı askerlerin adadığı yönünde tezler ortaya atılmıştır. Karia graffitisi ile sözde köpek gömüleri arasında bağlantı kurmak zor olsa da, Karia graffitisi kesinlikle Sardeis'te Lydia-Karia kültürel etkileşimini ve bir dereceye kadar Karia'luların Sardeis'teki varlığını ortaya koymaktadır (Ratté 2009: 137-138). Bütün bu filolojik, edebî ve arkeolojik veriler Lydia-Karia bağlantılarının Gyges ve hatta Sadyattes dönemine kadar gittiğinin bir göstergesidir. Gyges, eskiye dayalı bu iyi ilişkiler sayesinde, Sadyattes'e karşı darbesi sırasında Karia'lı paralı askerlerin desteğini almış olmalıydı.

bu darbeyi meşrulaştırması için, özellikle halk arasında, eski kral Sadyattes'in bunu hak ettiğine dair bazı skandalların ve dedikoduların yaydırılması gerekmektedir. Bu, Gyges'in iktidarının devamlılığını sağlayabilmesi açısından önemliydi. İşte bu noktada Herodotos, yeni Mermnadai Hanedanlığı tarafından eski kral Sadyattes hakkında zamanla halk arasında yaydırılan bu iftiraların detayı hakkında bizi bilgilendirmektedir. Herodotos'un, yaşadığı dönemden yaklaşık yedi nesil önce gerçekleşen, Sadyattes'in Gyges tarafından tahttan indirilmesiyle ilgili aktardıkları birinci kitabında geçmektedir. Burada, beşinci nesil Mermnadai Hanedanlığı mensubu olan Lydia kralı Kroisos'tan bahsederken, yukarıda aktardığımız Nikolaos versiyonunda Delphoi kehanet ocağının bildirdiği gibi, Kroisos'un kaderinin kötü bir şekilde son bulmasıyla Sadyattes-Gyges hikâyesi arasında bir bağ bulunduğunu bildirmekte ve bu bağlamda da eserinin bu ilk kapsamlı hikayesini şöyle detaylandırmaktadır (1.8-13):

“[8]İşte bu Kandaules karısına sevdalıydı ve sevdası çıldırasıya olduğundan, dünyanın en güzel yaratığının kendi karısı olduğunu sanıyordu. Bu sanı ile -bu arada şunu da söylemek gerekiyor ki, [muhafız birliğindeki] askerleri arasında en çok hoşlandığı bir Daskylos oğlu Gyges vardı-, en önemli işlerini yaptırdığı bu Gyges'e karısının ölçsüz güzelliği ile övünmekten de geri kalmazdı. Sonunda bir gün Gyges'e şunları söyledi- zira, başına bir bela gelmesi gerekiyordu - : “Gyges, karımın ne kadar güzel olduğunu söylediğim zaman pek inanır gibi görünmüyorsun (çünkü kulak göz kadar öğretmez doğruyu insana). O halde onu bir de çıplak gör'. - Öbürü karşı koydu: “Efendim, dedi, ne yakışksız bir şey yapmamı istiyorsun. Efendimin karısını çırlıçıplak seyretmek olur mu? Bir kadın üstünü çıkardı mı utancından da soyunmuş olur. İnsanoğlunun namus kurallarını bulmasından bu yana çok zaman geçmiştir, bunlardan öğrenilmesi gereken bir tanesi de “yalnız senin olana bak'tır. Bütün kadınlar arasında en güzel olanın seninkisi olduğuna inanıyorum ve yalvarırım benden bu kadar ağır bir suç işlememi isteme”. [9] Bu sözlerle işi atlatmak istiyordu, sonradan başına bir iş açılmasından çekiniyordu çünkü. Ama Kandaules şöyle cevap verdi: “Korkma Gyges ve bunları seni denemek için söylediğimi sanma, karımın sana fenalığı dokunsun diye de değil; öyle yaparız ki, o senin kendisini gördüğünün farkına bile varmaz. Yattığımız odanın kapısının arkasına gizlerim seni, benden sonra o da gelir yatmak için. Kapının yanında bir koltuk

vardır, üstündekileri birer birer çıkarıp oraya koyar, sen de onu kolayca görürsün. O koltuktan yatağa doğru yürürken arkasını sana dönmüş olacaktır, alt yanı sana kalmış bir şey. Yalnız dikkat et, kapıdan çıkarken seni görmesin'. [10] Öbürü baktı ki kurtuluş yok, "Olur" dedi. Kandaules yatma zamanı geldiğine hükmedince Gyges'i odaya götürdü, hemen arkadan kadın da geldi, içeri girdi, soyundu. Gyges hayran seyrediyordu. Yatağa yatmak için sırtını döndüğü zaman, gizlendiği yerden çıktı ve usulcacık kaçtı. Ama kadın gördü onu çıkarken. Bu işin kocasının başının altından çıktığını sezindiği için hiç ses etmedi, utancında açılan yaranın farkına varmamış göründü, ama bunu Kandaules'e ödetmeyi koydu aklına. Zira Lydia'lılarda, hemen bütün Barbarlarda olduğu gibi, çıplak görünmek büyük ayıp sayılır, hatta erkekler için bile. [11] Bir şey belli etmiyor, sesini çıkarmıyordu. Ama sabah olunca güvendiği adamlarını ayırdı, onlara görevler verdi ve birisini gönderip Gyges'i çağırttı. O da bir şey bildiğini pek sanmadığı için, emre uyup gitti, ilk defa olan bir şey değildi, kraliçe her zaman yanına çağırırdı onu. Karşısına çıkınca kadın ona şunları söyledi: "Senin için iki yol var Gyges, birinden birini seçebilirsin, hangisini, istersen onu yap. Ya Kandaules'i öldür, beni de Lydia krallığını da al, ya da Kandaules'e hoş görüneyim diye, görmemen gereken şeylere bir daha gözlerini kaldırmaman için, hemen şimdi ölmeye hazır ol. Evet, ikinizden biriniz geberecek, ya seni bu suçu işlemeye zorlamış olan o; ya da beni çıplak görmekle edep dışına çıkmış olan sen". Gyges, önce kulaklarına inanamadı, sonra böyle bir seçime zorlanmaması için yalvardı, ama razı edemedi ve baktı ki durum kötü, ya efendisini öldürecek, ya da kendisi başkalarının eliyle ölecek, kendi canını kurtarmayı yeğ buldu. O zaman şöyle dedi: "Madem ki, istemediğim halde beni efendimi öldürmeye zorluyorsun, öyle olsun. Ama izin ver de bu işi nasıl yapacağım onu da bileyim". Kadın cevap verdi: "Beni sana çıplak gösterdiği yerden saldırırsın, uyku onu senin elinin altında tutar". [12] Karar verildi ve gece olunca (Gyges'i bırakmamıştı, hiçbir çaresi yoktu savuşmanın, ya kendisi canından olacaktı, ya da Kandaules), kadının peşine düştü odasına kadar. Kadın eline bir hançer tutuşturdu, gene o kapının arkasına gizlendi ve Kandaules uyuyunca, ses çıkarmadan yanaştı ve vurdu. – Kadın ve krallık Gyges'in oldu– aşağı yukarı o zamanlarda yaşamış olan Paros'lu Arkhilokhos da onun adını bir üçlüsünde yazmıştır. [13] Krallık ona geçti ve Delphoi

Bilicisi de bunu saptadı. Lydia'lılar arasında Kandaules'in öldürülmesini canavarca bir iş sayanlar oldu, bunlar silaha sarıldılar, sonunda Gyges'ten yana olanlarla bir anlaşma yaptılar, buna göre eğer Bilici Lydia krallığını ona verirse kral o olacak, vermezse krallık Herakleidai'ye geri verilecekti. Bilici, krallığı ona verdi ve Gyges işte böylece başa geçmiş oldu. Aslında, Pythia'nın cevabı şöyleydi; Herakleidai öçlerini alacaklar ve Gyges'in dördüncü kuşak torununu vuracaklardır. Lydia'lılar da kralları da bu öngörüye, gerçekleşeceği güne kadar kulak asmadılar.”

Ksanthos-Nikolaos ve Herodotos versiyonları kehanetle ilgili benzer bir aktarımda bulunsalar da, Herodotos'un, Lydia'lı Ksanthos ile çağdaş olmasına ve onun konuyla ilgili aktarımlarını bilmesine rağmen, hikâyenin gelişimiyle ilgili olarak farklı bir anlatımı ortaya koyduğu gözükmektedir. Herodotos'un Nikolaos gibi başlangıçta özellikle vurguladığı nokta Sadyattes ile Gyges arasındaki ilişkilerin çok iyi olduğu ve hatta onunla her şeyi paylaştığıdır. Ancak Herodotos, Sadyattes Toudo¹⁹ ile evlenmeden önce Gyges'in Toudo'yu almaya gönderildiği ve bu sırada ona tutularak saldırmaya kalktığı rolü atlamakta ve başkalarının ağzından muhtemelen farklı bir kurgusal sahneye yer vermektedir; birden eşini çok seven ve onun güzelliğini en yakın

19 Herodotos, Plutarkhos ve aşağıda belirteceğimiz gibi Platon'un ismini vermedikleri Sadyattes'in eşinin ismi daha sonraki kaynaklarda geçmektedir. Photios, MS 1. yy'ın ikinci yarısında yaşayan İskenderiyeli Ptolemaios Hephaistion'a atfen (veya Ptolemaios Khennos), bu kadının isminin gerçekte Nysia olduğunu ve Herodotos'un önyargısı olduğundan dolayı bu isimden bahsetmediğini şöyle bildirmektedir (*Bibliotheka*, 150 B 18-20): “Herodotos'un isminden söz etmediği, Kandaules'in eşi Nysia olarak adlandırıldı; çift göz bebeklerine ve dragon taşımlı elde ettiğinden dolayı çok güçlü bir bakış açısına sahipti; bu tanrı vergisi sayesinde Gyges'i kapıdan çıkarken gördü; diğerleri onun Toudoun [Τουδοῦν] veya Klytia olarak adlandırıldığını söylemektedir; Abas onun Abro olarak adlandırıldığını bildirmektedir. Herodotos, dostu Plesirrhous Halikarnassos ailesinden Nysia olarak adlandırılan bir kadına aşık olduğundan ve onu elde edemeyince kendisini astığından dolayı, [Kandaules'in] eşinin [bu] ismi konusunda sessiz kaldı. Herodotos, bu sebepten dolayı kendisi açısından nefret uyandıran Nysia isminden söz etmedi”. Ptolemaios Nysia'yı favori, Toudoun'u ise sadece pek çok diğer ihtimalden biri olarak görmektedir. Tzetzes de Nyssia ismini vermektedir (*Chiliades*, 6.481-6.484). Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi, otantik bir kaynak olan Ksanthos-Nikolaos, Toudoun ya da Toudo ismini tercih etmektedir (*FGr Hist* 90 F 47.6). Eğer gerçekten bu meseleyi araştırmış olsaydı, Ptolemaios'un bunu bilmesi gerekirdi. Ptolemaios bunun yerine uydurulmuş alıntılar temeline dayanarak, pek çok muhtemel cevabı olan bilimsel bir anlaşmazlık olduğu izlenimi yaratmayı seçmiştir. Uydurma bir Hellen ismi olan Nysia, Herodotos'un varsayılan ismi bastırma motifi içine uyum sağlamak için iyi işlenmiştir. Ptolemaios aynı zamanda kraliçeyi çift göz bebeğine sahip ve keskin bakışlı olarak tanımlamaktadır ki, bu sayede Gyges'i görmeyi başarmıştır. Bütün bunların, Sadyattes'in tahttan indirilmesi darbesindeki rolü hayali olan kraliçeyi gerçekçi kılmak için uydurulma ihtimali çok yüksektir.

dostu Gyges ile paylaşmak isteyen kral Sadyattes karakteri ortaya çıkmaktadır. Gyges başlangıçta bu paylaşma duygusuna razı olmak istemez, ancak ortada her nedense bir zorlama söz konusudur ve sonunda kabul etmek zorunda kalır. Ancak Toudo olup bitenlerin farkına varır. Bunu onur ve hay-siyetine yapılmış bir aşağılama olarak görerek bu sefer Gyges'e yardım eder. Toudo Gyges'i Sadyattes'i öldürmeye ve onun yerine Lydia tahtına geçmeye zorlar.

Herodotos'un anlatımına genel olarak baktığımızda, Nikolaos'un tersine, Gyges'in tahtı ele geçirme hadisesinde buna zorlandığı ve hatta onun masum olduğu izlenimi verilmektedir. Herodotos Gyges'i sadık kralının eşine ve tahtına göz diken hırslı bir kişilik olarak değil de, kral ve eşi tarafından zorla olayların içine itilen masum bir kişi olarak takdim etmeye çalışmaktadır. Burada Gyges ve Toudo arasında ilişki ortada gözükse de, bu ilişkide ikisinin oynadığı roller kesin değildir. Nikolaos'un anlatımı genelde daha mantıklı ve tarihî gerçekçilik açısından tutarlı gözükmektedir. Onun Gyges'in Toudo'yu elde etme arzusu içinde olması ve bu yüzden başına bir şeyler geleceğinden korkarak kralı öldürmesiyle ilgili verdiği detay da daha gerçekçi durmaktadır. Aşağıda açıklayacağımız gibi, Herodotos'un bu hikâyeyle ilgili aktarmayı tercih ettiği farklı kaynağının gerçekleri yansıtmadığı ve döneminin bazı politik çıkarları doğrultusunda çarpıtıldığı söylenebilir. Kanımızca Herodotos bunun farkındaydı, ancak, zaman zaman yaptığı gibi tersine, konuyla ilgili bu sefer yorum yapmamayı tercih ettiği görülmektedir; bunun sebebi de Herodotos'un bilinçli olarak gerçekleri yansıtmayan bu hikâyeyi aktararak ahlaki bir mesaj verme niyetinde olmasıdır.

Herodotos'un hikâyesinde kurgu sırrını açığa vuran pek çok mantıksızlıklar ve tutarsızlıklar bulunmaktadır. Bunlardan çoğu çok uzun zaman önce dillendirilmiştir. MS 5. yy'da Myra'lı Nikolaos Sophistes tarafından yazılmış olan el kitabının bir bölümünde "Kandaules'in Hikâyesi Güvenilir Değildir" başlıklı kısa bir kompozisyon geçmektedir. Nikolaos Sophistes burada Herodotos'un aktardığı hikâyeyi özetledikten sonra şöyle nükteli eleştirilerde bulunmaktadır:

"Bu soy kütüğü ile ilgili ne gibi göstergeler ortaya konmaktadır? Hercules'in enerjisi ve hırsı tamamen erdemlilik ve Hellas'ı kurtaran kahramanlıkları doğrultusundadır; ancak Candaules'in sadece zevklerde gözü vardır. Eğer o Hercules'in soyundan gelmiş olsaydı, nasıl olur da böyle atalarının [kahramanlıklarını] yalancı çıkarabilir? "Candaules nasıl olur da kendi eşine tekrar

aşık olabilir? Çünkü o ya onunla birlikte yaşamamış ya da onunla yaşamış ve bu yüzden onu arzulamamıştır; çünkü cinsel ilişki aşkı bitirir ve arzulama dürtüsünü evlilik öldürür. Ve o [Kandaules], Gyges'i sarayda nereye yerleştirebilirdi? Saray muhafızlarla doluydu ve her yerde insanlar vardı. Bu sebeple kral Gyges'i teklif edilen yere götürmeden önce çekip götürerek idam edebilirlerdi ve Gyges kadını görmeden önce tertip sonuçsuz kalabilirdi. Ve Gyges gözetlemek için o odalarda nereye yerleştirildi? Niçin, kapının arkasına! Eğer öyleyse Gyges dikkatten kaçabilir ve bu sebeple onu [kraliçeyi] görmeyebilirdi. Halktan saklanan şeyin kendisi ilk önce dikkatten kaçır. O kadını nasıl olur da çıplak görebilirdi? Kendisini soymak Lydia'lılar arasında gelenek değildi. Birakın kadınları erkekler bile üzerlerini örtmeden dışarı çıkamazdı. Ve sadece yatmaya giden bir kadının nasıl olup da bütün elbiselerini çıkartması gerekirdi? Gözdelelerinden bir gelir elde eden kadınlar, hatta adamlar önünde kendilerini soyacak olsalar bile, onları tutku ile doldurma maksadı ile böyle yapabilirler. Cinsel ilişkilerinde iffetli olan kadınlar kocalarının eğlencesi için kendilerini soymazlar. Hatta sadece bütün elbiselerini çıkarmadığı halde nasıl olur da Gyges hazır bulunup bir kadına bakabilirdi? Eğer kendisini görmesine tahammül edemiyorsa, neden kadın Gyges'e haber gönderdi ve ona evlenme teklifinde bulundu ve böylesine bir zamanda kendisini röntgenlemesinden çekindiği birisini neden kocası olarak onurlandırdı? Nasıl olur da Lydia Krallığı'nın onun ellerine teslim edebilirdi? Krallar halklar ve devletler tarafından seçildi. Herodotus'un fikrine göre bir kadının kral seçmesini ve [onun] bütün bir ordunun tasvip etmediği bir kısmeti arzulamasını anlamakta gerçekten zorlanmaktayım. Herodotus bunları ve böylesine şeyleri keşke söylememiş olsaydı. Ve o bunları söylerken, bizim yapabileceğimiz tek şey ona inanmamaktır.”²⁰

Sadyattes-Gyges hikâyesinin zaman içinde Hellen ve Roma dünyasının edebiyat ve retorik okullarının önemli temalarından birisi haline dönüştüğü görülmektedir. Bu okullarda antik yazarların önemli metinleri seçilmekte, öğrencinin yaşına ve eğitimine göre sınıflandırılmakta ve büyük kısmı üç

20 Tercüme için bkz. Smith 1920: 12-13. Kandaules'in 1.8-12'deki trajik olayı, Pers kralı Kserkses ve onun kardeşinin ailesindeki kadınların rol aldığı Pers sarayındaki entrikalarla benzerliklere sahiptir (Herodotos, 9.108-113; Gammie 1986: 177).

bölüme ayrılmaktadır: (a) anekdotlar (b) masallar (c) hikâyeler; hikâyeler de mitolojik ve gerçeğe dayalı hikâyeler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Herodotos'un aktardığı versiyonun mitolojik hikâye kategorisinde değerlendirildiği ortaya çıkmaktadır. Görüldüğü gibi hikâyenin detaylarındaki tutarsızlıklar az değildir. Yukarıda değindiğimiz gibi geç dönem kaynaklarında Toudo'nun Gyges'i görmek için neden çift göz bebeğine ve yılan taşına sahip olması gerektiğinin kurgulanması buradan anlaşılmaktadır²¹. Aşağıda açıklayacağımız gibi Hellenistik Dönemde de Gyges hikâyesi üzerine bir drama eseri yazılmış ve bunun sadece bazı fragmanları günümüze kadar gelmiştir. Burada da hikâyenin özünü oluşturan bir çelişkiye dikkat çekilmektedir: Gyges'i gören kraliçe nasıl olup da hemen bütün bunları aslında eşinin tertip ettiğini bilmiştir? Cevabı drama eserinde verilmektedir; kraliçe, eşinin olay sonucunda Gyges'e gösterdiği reaksiyondan ötürü böyle bir çıkarımda bulunmuştur. Sonuçta yukarıda aktardığımız metinde geçen sorulara da bir şekilde cevap verilebilir gibi gözüküyor olsa da, bu Herodotos versiyonunun kurgu olduğu yönündeki şüphelerimizi gidermeye yetersizdir. Herodotos hikâye içindeki bu türden tutarsızlıkları sorgulama gereği bile duymamaktadır.

Herodotos versiyonunun içine farklı amaçlar doğrultusunda kurgular eklendiği metnin analizinden de anlaşılabilir. Herodotos kendisini her yerde hissettirmektedir; olayların nasıl sona ereceğini bildiğine dair kullandığı "Sadyattes'in kaderinin kötü olacağı belliydi" demesi gibi (1.13.2; ayrıca bkz. 1.8.2), beklenti öznelerinden ve içten gelen odaklanma biçiminde karakterlerinin beyinlerine girebilme kapasitesinden dolayı bu açıkça görülmektedir. Uzak zamanlarda ve yerlerde özel olarak konuşulsalar bile, tarihî karakterlerinin sözlerini kelimesi kelimesine aktarabilme kapasitesini de bunlara eklememiz gerekmektedir²². Herodotos, eğer Sardeis sarayında bulunmadıysa, Sadyattes-Gyges ve Gyges-Toudo arasında geçen konuşmaları kulaktan duymuş olamazdı; eğer bu konuşmalar doğruysa, böyle bir dokümanı görmesi ve kopyalaması gerekirdi (Rosenmeyer 2001: 53). Herodotos'un hikâye içinde aktardığı bu detaylı konuşmalar, aksi takdirde mantıksız olan olaylar sırasını mantıklı kılan psikolojik bir boyut da sağlamaktadır. Bunların yanında Gyges'in hareketleriyle ilgili verilen bilgiler, hem Hellen hem de Hellen olmayan hikâye anlatımı geleneklerinde benzerlikleri bulunan pek çok özel

21 Ayrıca bkz., Tzetzes, *Chiliades*, 6.481-4; Page 1951: 20; Smith 1902: 370-371. Bu bağlamda orijinal hikâyede, Gyges'in kraliçenin eşi tarafından görülmekten kurtulmak ve hatta ona aşık olduğunda ve karşılık bulduğunda onu ziyaret etmek için aşağıda bahsedeceğimiz Platon'un metninde geçen görünmezlik yüzüğünü kullandığı iddia edilmektedir (Smith 1902: 384).

22 Ancak bu konuda genelleme yapmamak gerekir (de Jong 2004: 102).

geleneksel anlatım motifini birleştirmektedir. Burada Hellen tragedyasındaki dramatik unsurların bir araya getirildiği açıkça ortadadır²³. Drama²⁴, Sadyattes, onun eşi ve Gyges etrafında dönmektedir. Tragedyada olduğu gibi bir şekilde ceza motifinin suça uydurulduğu gözükmektedir. Bu tipik olarak Herodotos'a ait bir yöntemdir. Kraliçenin çıplak olarak görüldüğü aynı mekânda ceza uygulanarak kral öldürülmelidir. Geleneklere karşı koyma ve sonucunda cezalandırılma teması hata yapılmadan örülmüştür.

Aslında Herodotos'un aktardığı senaryonun merkezinde, anlatılan karakteristik özellikleriyle yeni bir doğu tiranı olacak Gyges'in dramatik bir şekilde yükselmesi yer almaktadır (Cohen 2004: 55-68). Herodotos'un Gyges'i ma-sum gösterme çabası her hâlükârda ön plana çıkmaktadır, çünkü anlatımda Gyges'in öldürmek ya da öldürülmek baskısı altında hareket ettiği önemle vurgulanmaktadır (Flory 1978: 151-152). Gyges kendi ağzından kraliçenin çıplak görülmesini²⁵ onun saygınlığının (*aidos*) ortadan kalkmasıyla bir tutmakta ve ona saygı duyanların saygılarını yitirebileceğini düşünmektedir (1.8.3)²⁶. Ayrıca Lydia *nomos*'una saygılı ve önemli ölçüde utanma duygusuna

23 Özellikle baskı, zorlama ve şantaj altında karar verme motiflerinin benzerliği konusunda bkz., Chiasson 2003: 7. Ancak Herodotos ilahi sebeplendirmeden çok insan aktörleri ve faktörlerine vurgu yapmaktadır (Chiasson 2003: 22-23).

24 Gyges hikâyesinde ele alınması gereken bir mesele de, günümüze 16 satırlık papirüs fragmanları halinde gelen ve 1950 yılında keşfedilen Gyges drama oyununun ne zaman yazıldığıdır. Diğer taraftan, bilim adamları arasında bu oyundaki aksiyonun Herodotos versiyonundaki sunumdan oldukça farklı olduğu konusunda ortak bir fikir birliğine varılmıştır. Bu drama oyununun Arkaik Dönem'e ait olduğunu iddia eden yazarlar olsa da, dikkat çekici veciz özelliklerinden ve yazarının Herodotos'tan etkilendiğini gösteren unsurlardan hareket edilerek Hellenistik Dönem'e tarihlendirilmesi çok daha uygundur (Davison 1955: 132; Lesky 1953: 1-10). Bunun yanında yatak odası sahnelerinin gösterilmesi ihtimali zayıf olduğundan dolayı, Herodotos'un kendi döneminden önce yazılmış bir sahne oyununu kopyalaması söz konusu olamazdı (Chiasson 2003: 21).

25 Burada görme fiili tema veya olaylar dizisini oluşturmaktadır ki, bir şeyi tam anlamıyla görülebilir yapmak elbisesini çıkarmak anlamına gelmektedir. Augustus döneminde yazan Halikarnassos'lu Dionysios (*Peri syntheseōs onomatōn* "Kelimelerin Düzeni Üzerine", 16) Herodotos'un Gyges-Sadyattes hikâyesini büyük bir ustalıkla ele aldığını, anlatılanları iştiktense, görülenleri yapmanın çok daha iyi olduğu yönünde bir olguyu ortaya koyduğunu bildirmektedir.

26 Gyges'in bu düşüncesi bir kadın soyduğunda kaçınılmaz olarak ne olabileceğinin tarafsız bir tarifidir. Lydia'lılar çıplaklık karşısında çok sert tabulara sahipti ve bunu utanç olarak görmekteydi (Thukydides, 1.6.5-6; Platon, *Politeia*, 457 a-b; Benardete 1969: 11-4). Örtünme (*khitōn*) saygı (*aidos*) ile eşittir. Diğer taraftan pek çok Hellen topluluğunda kadınlar halk içine karışmak zorunda oldukları zamanlarda başın üstüne çekilen *himation* giyerler ve yabancı birisiyle karşılaştıklarında onu yüzlerinin etrafına çekerlerdi. Örtü (en azından Atina'da) evli kadının erdemliliğinin sembolüydü; kadın özellikle kocası için örtüsünü çıkarmaktaydı (Cairns 1996: 80). Aynı zamanda sadece kocası için elbisesini çıkarmaktaydı. Elbiseli ve örtünmüş bir kadın kendi toplumuna ve aynı zamanda kendi ve eşinin onuru için uygun bir saygı sunmakta ve karşılığında statüsünü koruyarak toplumunun saygısını hak etmekteydi (Örnek olarak bkz. Diogenes Laertios, 8.43). Gyges'in

sahip birisi olarak gösterilmektedir (1.10.2). Herodotos'a göre, kral Sadyattes ise utanmaz birisidir ve eşinin güzelliğine tutulmuştur. Bu tutkusunu Gyges ile paylaşmak ister. Gyges, Sadyattes'ten kendisini geleneklere aykırı bir şey yapmaya zorlamaması konusunda ricada bulursa da, ölüm korkusuyla bunu yapmayı kabul eder. Kraliçe ise Gyges'e karşı yönelttiği röntgenci suçlamasından dolayı onu kendi otoritesine boyun eğdirir (Thompson 2001: 101). Sonuçta, Herodotos'un versiyonunda özellikle iffet ve namusluluk kavramlarıyla mesaj verilerek, bir nevi Gyges'in tahtı ele geçirmesi meşrulaştırılmaktadır; nihayetinde kraliçe ile evlenerek konumu hukuki kılınmaktadır.

Diğer taraftan, Herodotos versiyonunda kraliçe Toudo'nun da eşinin bu hakaretini onur meselesi yapmak zorunda kaldığı vurgulanmaktadır. Antik topluluklarda özellikle kraliçe, bir kadın olarak tanrıça ile özdeşleştirilmekteydi. Kraliçe kralın hukuki eşi olmasının yanında kentin koruyucusu, besleyicisi, finans kaynaklarının bekçisi ve neslin devamlılığının gözetleyicisiydi. Bütün bu güçleri bünyesinde toplayan kraliçe, ailenin, kent, krallığın ve kavramsal olarak evrenin istikrarı ve devamlılığı için örnek olmak zorundaydı; erotize edilmemeli ve iffeti korunmalıydı²⁷. Böylelikle halkının saygınlığını garanti altına almaktaydı. Sadyattes'in yaptığı, Toudo'nun iyi ve örnek hayat kavramına vurulmuş ciddi bir darbeydi. Sonuçta, Toudo bu hikâyede, kendisine saygı duymadığından ve edebe aykırı hareket ettiği için dolayı, eşini entrika yaparak tahtından etme hakkına kavuşmaktadır (Kekes 1993: 148-9). Böylelikle her şey aniden tersine dönmüştür. Lydia kraliçesi'nin eşini öldürtmesi her ne kadar elbiselerini çıkartmak kadar ahlaksız olsa da, bunu

de içinde bulunduğu zor durumda korumaya çalıştığı onur, saygı ve itaat ilişkisi buydu (Cairns 1996: 83).

27 Antikçağda kadının sosyal rollerinin görev ayrımını yapan kaynaklar bulunmaktadır. Örnek vermek gerekirse Ps. Demosthenes, 59.122'de "eğlenmek için sosyete fahişelerine veya odalıklara, vücudumuzun günlük ihtiyaçlarını karşılamak için metreslere, hukuki çocuklar doğurmak ve evde sahip olduklarımızın güvenli bekçiliğini yapmak için eşlere sahibiz" vurgusu yapmaktadır. Buradaki ayrım özellikle seksüellik ile seksüel aktivitelerin bereketlilik ve çoğalma gibi sonuçları üzerine odaklanmaktadır. Bu aktivitelerin sonuçlarının vatanın ve devletin güvenliği ile doğrudan bağlantısı bulunmaktadır. Ephesos tanrıçası Artemis'e yüklenen rollerin hemen hemen tamamı tanrıçanın Ephesos kentinin hukuki eşi olarak anlaşılabilceğini önermektedir: Koruyucu ve besleyici tanrıça; sadece insanların evlerinin değil aynı zamanda Artemision'da depolanan kent finans kaynaklarının güvenilir bekçisi, hukuki evliliğin gardiyanı, sonraki neslin doğmasının gözetleyicisi. Bu güç kategorileri ailenin, kent, imparatorluğun ve kavramsal olarak evrenin istikrarı ve devamlılığı ile bağlantılıdır. Bunlar özellikle erotik kategoriler değildir ve bu bağlamda hukuki eş olarak saygı duyulması gereken bir sembolik rol üstlenmiş olan Artemis Ephesia figürü erotize edilmemektedir (LiDonnici 1992: 408-410). Herodotos'un Gyges-Sadyattes hikâyesinde ise bir kralın erotik olarak kent koruyucu kraliçesine tutku duyması ve onu çıplaklığı ile ifşa etme düşüncesi tamamen bu sosyal normlara aykırı olup karşı durulması gereken bir fikirdir.

yapmaktaki maksadı tecavüz edilen sosyal normları savunmaktır (Shapiro 2000: 98).

Herodotos'a göre bütün bu olayların en büyük suçlusu Sadyattes'tir. Sadyattes sürekli olarak elinde tuttuğu bu güzelliğin görünmez kalması gerektiğine tahammül edememektedir; her nasılsa onun bu tecrübesinin hem kendisine hem de dünyaya ait olmasını ve dünya tarafından görülerek kabul edilmesini veya inanılmasını istemektedir. Geleneklere ve sosyal ahlaki normlara aykırı olmasına rağmen, Sadyattes'in eşinin *eidōs*'unun problemsiz olarak görülebilecek bir şey olduğuna inanması, iç ve dış arasında nitel bir ayrılığın olmadığına dair inanca eşittir. Bu bağlamda Sadyattes, tragedya-komedyaya karışımı bir zevk dili ile küçük düşürülmeye çalışılmaktadır. Sadyattes gibi tiranlardan normal şartlarda böyle bir davranış beklenemez. Hikâyeye göre, o Sardeis *tyrannos*'u olarak (Herodotos 1.7.2) eşi için *eros* beslemektedir. *Eros* kelimesi bir kadına, özellikle hukuki olmayan aşığı için beslenen arzu olarak kullanılırken, kendileri için *eros* beslenen kadınlar tiranlık arzularının nesnelere konumuna da düşebilmektedirler (Ludwig 2002: 276, dipnot 30). Sadyattes'in eşine karşı beslediği tutkulu *eros* onu tatmin etmemekte ve bu sebeple halk tarafından da teyit edilmesini istediğinde hataya düşmektedir²⁸. Sadyattes bunun muhtemel sonuçlarına gözünü karartmaktadır. Sonuçta Sadyattes'in tiranlığının gizemli ve iffetli yönünü açığa vurma arzusu ona pahalıya mal olmuştur; bir anlamda bu hareketi ile kutsal ve hukuki evliliğini, dolayısıyla tiranlığını bitirmiş, kader onun çöküşünü ironik ve trajik bir şekilde hazırlamıştır (Plutarkhos, *Pros Kōlōtēn* «Kolotes'e Karşı» 3 "1108D").

Sadyattes'in, sırf eşinin güzelliğinin halk tarafından asla bilinmeyeceğine dair aşırı tutkusundan dolayı, eşini çıplak bir biçimde (*eidōs*) görebilmesi için Gyges'i kraliçenin yatak odasına saklanmasına ikna etmesi pek inandırıcı gelmemektedir. Bu harekette bulunmasının onun kaderi olduğu izlenimi verilmektedir. Herodotos'un Sadyattes'in kaderi üzerine kehaneti onun erdemli karakter eksikliğinin sonucu olarak gösterilmektedir. Sadyattes kendi halkının ahlâk normlarını anlamayan ahmak bir kral olarak da temsil edilmektedir. Bu ahmaklığı yüzünden, Herodotos'un ima ettiği gibi, seçtiği rotadaki tehlikeli ihtimalleri önceden görememiştir; Gyges'in kendisi gibi eşine yakalanabileceğini veya eşinin yatak odasından çıkarken onu görebileceğini

28 *Eros* birisinin daha iyi karar verebilmesini ve özgür hareket edebilmesini önler; yanlış ve sosyal açıdan onaylanmayan şeyler yapmamıza yol açar, mantıksız bir güç haline dönüşür (Hunter 2004: 16-17).

kestirmeyi başaramamıştır²⁹. Buna ilaveten, Sadyattes ne eşinin güçlü karakterinin ne de eğer plan yanlış giderse eşinin ne kadar tehlikeli ve akıllı bir düşman olabileceğinin farkındadır (Flory 1978: 151-152). Sonuçta senaryoya göre, Sadyattes'in emirleri tersine dönmekte ve kendi ölümünden sorumlu gözükmektedir (Lang 1992: 203).

Herodotos hikâyenin son bölümlerinde büyük olasılıkla kendi kurgusunu da işin içine katmaktadır. Buna göre, Gyges'in kurduğu yeni hanedanlığın kaderi kötü olacaktır ve kendi soyundan gelecek olan beşinci kral Kroisos cezalandırılacaktır; Gyges kendi yaptığı hatasını görmeyi beceremediğinden bunun cezasını kendinden sonra gelenlerden bir hanedan mutlaka ve mutlaka çekecektir (Shapiro 2000: 98). Bu bir Delphoi kehaneti gibi gözükse de, kaynak değerlendirmesi açısından bütün olaylar vuku bulduktan sonra böyle bir çıkarımda bulunulması bu anlatımın uydurma olabileceğine işaret etmektedir. Herodotos böyle bir kehanet aktarmayı tercih ederek insan odaklı ahlaki bir neden sonuç ilişkisi üzerine odaklanmaktadır. Bu bağlamda hikâye krallar ve yöneticilerinin arzuları, hırsları ve yerleşmiş normlara karşı sınırları aşmaları ve nihayetinde cezalarını bulmalarıyla ilgili, büyük olasılıkla Herodotos'un uydurduğu, ahlaki bir temayı da içine almaktadır.

Herodotos (1.12.2) hikâyeyi anlatırken sadece Paros'lu lirik şair Arkhilokhos'un Gyges ile yaklaşık olarak aynı zamanda yaşadığını ve onun tarihi bir kişilik olan Gyges'in adından bir üçlüsünde bahsettiğini bildirmektedir³⁰. Bunun dışında Herodotos hikâyeyi kendi anlatım sesiyle hiç tereddüt

29 Iustinus, Pompeius Trogus'a atfen şu versiyonu aktarmaktadır (1.7.14-19): "*Lydia'lılar Kroisos'tan önce pek çok krala sahiptiler. Bu kralların çoğu, kaderin çeşitli yönlendirmeleri yüzünden kayda değerdir, ancak bunlardan hiçbiri talihin eşi benzeri görülmemiş tuhaflığı açısından Kandaules ile karşılaştırılmaz. Bu prens, son derece güzel olmasından dolayı, taptığı eşinden herkese bahsetme huyuna sahipti, çünkü eğer evlilik hayatının sırlarını kamuoyuna açıklamazsa bu mutluluğun sessiz idrakinden tatmin olmamaktaydı. Sonunda fikir beyanlarına güven kazanmak için, onu sırdaşı Gyges'e çıplak olarak gösterdi; böylece onun eşini baştan çıkarmak için kışkırtılan arkadaşını düşmana çevirdi ve görüldüğü şekliyle aşkı başka birisine devrederek eşini kendisinden uzaklaştırdı ve eş kocasının kanını çeyizi yaparak onun krallığını ve kendisini derhal aşkına bağışladı.*" Pompeius Trogus muhtemelen kendisinden önce bu içerikli tek versiyon olduğundan dolayı Herodotos'tan faydalanmış ve doğal olarak Gyges ile kraliçe arasında romantik bir ilişkinin gelişmiş olduğunu varsaymıştır. Bu metin rasyonalize edilmiş bir versiyonun özeti'dir ki, son derece güçlü retorik önyargılardan etkilenmiştir; bunun amacı Gyges-Sadyattes hikâyesini anlatmaktan çok, hikâyeden bir ders çıkarmaktır. Iustinus'taki ağırlık merkezi kötü sonuçlarından dolayı kendisinden başkasının suçlanamayacağı Sadyattes'in mantıksız davranışlarıdır.

30 Herodotos'un atıfta bulunduğu bu fragman şöyledir (Arkhilokhos, 15= Pedley 1972: no.40): "*Altın zengini olan Gyges'in refahına ilgi duymam. Kıskançlık beni asla avuçları içine alamaz. Ne ilahi düzenden asla gücenirim ne de bir tiranın gücüne özlem duyarım. Böyle şeyler benim ilgi alanımın dışındadır.*"

etmeden, herhangi bir alternatif rapor bildirmeden, böylelikle sadece kendi tercih ettiği versiyonu aktarıyor etkisiyle sunmaktadır. Eserinin diğer bölümlerinde bazen yaptığı gibi aktarmayı tercih ettiği bu versiyonun doğru olduğuna inandığını bildirmemekte; yorumunu okuyucuya bırakmayı yeğlemektedir. Muhtemelen, Herodotos bu hikâyeyeyle ilgili farklı bir kaynağın kendi mentalitesine de uygun düştüğünü gördü ve bazı küçük uyarlamalar yaparak aktarmayı tercih etti. Herodotos büyük bir ihtimalle Nikolaos'un versiyonunu da bilmekteydi; ancak kendi mentalitesine uymadığından Gyges'in tahta çıkmasıyla ilgili reel politik bir kökü olan bu alternatif versiyonu aktarmayı tercih etmedi, Gyges'in siyasi yakın ilişkileri ve aktiviteleri hakkında okuyucuyu çok fazla bilgilendirmedi (Chiasson 2003: 24). Herodotos eserinin daha sonraki bölümlerinde yapacağı gibi (5.66.1; 5.90.1; 6.123.2) burada Delphoi Bilicisi'nin, muhtemelen Gyges'in tahta çıkışını onaylamak için, rüşvet kabul ettiğine işaret etmemektedir. Bu ocağa rüşvet veren değil masum Gyges karakteri vurgulanmaktadır. Bu sebeple Herodotos'un aktarmayı tercih ettiği kaynağın Sardeis sarayından ve Mermnadai Hanedanlığı'nın siyasi çıkarlarını ön plana çıkararak temalarla dokunmuş olması çok daha muhtemeldir³¹.

Gyges hikâyesindeki merkezî olaylar sadece küçük gruptaki insanlar tarafından bilinebilir. Ölü kral herhangi bir şey anlatabilecek konumda olmadığından dolayı, Gyges ve kraliçe olayların tek şahitleri olarak durmaktadır. Gyges tiran olduktan sonra etrafına kalın bir perde örmüş olmalıdır. Gyges'in tiranlığı ile kıyaslanan örneklerden bir tanesi de Media'lı Deiokes'tir (Herodotos 1.96-99). Ekbatana'nın surları arasında yaşayan Deiokes tarihin ilk kapsamlı bürokrasini kurarak sadece kendisini diğerlerine görünmez kılmadı, aynı zamanda casuslar aracılığı ile diğerlerini kendisine görülebilir kıldı. Herodotos bunun sebebinin şöyle açıklamaktadır (1.99.2): “[Deiokes'in] çevresini böyle gösterişli kurallarla kuşatması, kendisiyle beraber büyüyen ve ne doğum, ne de değer bakımından kendisinden aşağı olmayan yaşlıları onu görüp kıskanmasınlar, bir kötülük etmesinler diyeydi; gözlerine görünmediği sürece, onlarda üstün bir kişi etkisi yapacaktı.” Gyges de darbe ile tiranlığı ele geçirdikten sonra etrafına sadece kendi uygun gördüğü şekilde tarihi şekillendiren bürokrat yazarlar toplamış ve kolaylıkla tarihi kendi lehine çarpıtmış olmalıydı.

31 Herodotos'un Lydia tarihiyle ilgili olarak Sardeis merkezli, özellikle Kybele tapınak arşivlerinden faydalandığı bilinmektedir (Chrimes 1930: 91-92).

Sonuçta, Gyges bir tiran olarak olayların merkezindedir ve aslında darbe sonucunda elde ettiği tiranlığını halk arasında meşrulaştırmak zorundadır. Bunun için kısıtlı bir saray çevresinde eski yönetimi suçlayan bazı iftiraların dillendirildiği, belki de yazıya geçirildiği ve daha sonra halk arasında propaganda amaçlı olarak yayıldığı söylenebilir. Herodotos'un hikâyesini gören saf ve tecrübesiz okuyucular Gyges'in son derece dürüst karakterini, kraliçenin cesur kararlılığını dikkate alarak, aynı zamanda eğlendirici olan bu hikâyeyi, doğru olarak kabul edeceklerdir. Daha fazla politika ve politik entrika tecrübesi olan okuyucular ise bu hikâyenin altında yatan gizemli ve gerçek amacın ne olduğunun farkına varacaklardır; aslında Gyges masum bir karakter değildir. O yaptığı darbeyi meşrulaştırmak için tarihî ve politik gerçeklikleri çarpıtmıştır. Herodotos da bilerek ya da bilmeyerek bunun halk arasında yayılmasına aracı olmuştur. Herodotos'un bu hikâyede bilerek kurguladığı görülen nokta şudur ki, Gyges skandalla yönetimi ele geçirdiğinden dolayı kaderci bir anlayışla onun değil soyundan gelenlerin cezalandırılacağı çıkarımında bulunmaktadır. Bu kurguyu yaparak her yapılan kötülüğün mutlaka olumsuz bir sonucu olduğuna dair eğitici ve ahlaki bir ders vermeye çalışmıştır.

Diğer taraftan Herodotos'tan yaklaşık elli sene sonra yazan Platon da Gyges'in tahtı ele geçirme olayına değinmektedir. Platon'un *Politeia* adlı eserinin II. kitabında geçen karakterlerden Glaukon, Sokrates'in kim uygularsa uygulasa adaletin iyiliğini ispatlayan varsayımlarından tatmin olmayarak yeni bir delil talebinde bulunmaktadır. Sokrates'ten adaletin sadece iyinin kötüsü olmadığını ve doğa tarafından değil kanun veya *nomos* ile iyi olan bir şey olduğunu göstermesini istemektedir. Glaukon bu bağlamda ne demek istediğini açıklamak için Gyges ile ilgili aşağıdaki hikâyeyi aktarmaktadır (359 d-360 b):³²

“Benim kastettiğim özgürlük onların, bazılarının bir zamanlar Lydialı Gyges'in [atasının] elde ettiğini söylediği türden, bir güce sahip olmalarının farz edilmesi sonucunda oluşana çok benze-yebilir. Bir zamanların Lydia'sında hükümdarın hizmetinde bir çoban olduğu, müthiş bir yağmur ve depremden sonra yer [ka-buğunun] açıldığı ve [Gyges'in] çobanlık ettiği yerde bir çukuru-n oluştuğu söylenir. Onun bunu gördüğünü, merak ettiğini ve

32 Ayrıca bkz., Pedley 1972: no.36. Cicero (*De officiis*, 3.38), Platon'un bu metninden alıntı yaparak, Gyges'in görünmezlik yüzüğünün sağladığı avantajla yakalanmadan kraliçeyi ayarttığını, sonra kraliçenin yardımı ile kralı ve kendisine engel olabilecek herkesi ortadan kaldırdığını; kısaca bu yüzük sayesinde Lydia kralı olduğunu özetlemektedir.

çukura doğru gittiğini söylerler. Hikâye onun diğer mucizelere de şahit olduğunu aktarmaktadır. [Bu hikâyeye göre Gyges] küçük kapıları ve içinde boşluk olan tunçtan bir at heykeli gördü, içine baktı ve pek ölümlü halde görünmeyen bir cesetle karşılaştı. [Cesedin] elinde altın yüzükten başka bir şey yoktu, bunu çıkarttı ve ayrıldı. [Daha sonra] çobanlar sürüleri hakkında aylık raporlarını vermek için geleneksel meclislerini topladıklarında, o da yüzüğü taktı. Böylelikle [Gyges] orada otururken şans eseri yüzüğün taşını kendisine, elinin iç kısmına doğru çevirdi. Bu olay vuku bulduğunda yanında bulunanların artık onu göremediği ve yok olduğu söylenir. Kendisi de şaşkına döndü. Bu erdeme sahip olup olmadığını görmek için yüzükle oynarken yüzüğün taşını avucunun içine doğru çevirdiğinde kendisinin görünmez, dışa çevirdiğinde görünür olduğunu anladı; bunun farkında olarak, krala giden elçilerden biri olmanın planını yaptı, saraya gelerek kralın eşini ayarttı ve onun yardımıyla krala saldırarak öldürdü ve krallığını ele geçirdi.”

Burada, kasten veya değil, Glaukon’un görünme ve görünmezlikle ilgili manzumesi, tahtın gasp edilmesi ve bir kadın için beslenen *eros* gibi olgular Herodotos’un devamı gibi gözükmektedir. Ancak Platon büyülu yüzük gibi farklı hikâyeye motifleri kullanmaktadır. Motifler farklı olsa da, tarif edilen ana olay aynıdır. Her ikisinde de kanunsuz yöntemlerle gasp etme teması ortaktır. Aralarındaki farklılık bunu gerçekleştirirken kullandıkları araçlardan kaynaklanmaktadır. Bunun yanında Herodotos tarafından kullanılan isimlerin ikisi aynı zamanda Platon’un hikâyesinde de bulunmaktadır; “Lydia”, krallığın ismi, ve “Gyges”, kralın ismi³³. Ancak Grekçe özgün metinde bu hikâyenin Gyges’in bir atasının (*progonos*) başına geldiği izlenimi doğmaktadır. Bu konuda iki farklı yorum yapılabilir: Ya zamanla kopyalanan metin içinde bir el yazım hatası vuku bulmuştur ya da Platon kulaktan duyduğu bu hikâyenin detaylarına tam anlamıyla vakıf olamamıştır. Kanımızca birinci tezin kabul edilmesi gerekir³⁴, çünkü Platon’un bu farklı versiyonu kendi felsefesi doğrultusunda bilinçli olarak şekillendirdiği görülmektedir.

33 Platon’un metninde görünmezlik yüzüğü için kullanılan *daktylion* kelimesi de Herodotos’un atıfta bulunduğu Gyges’in babası Daskylos ile benzerlik göstermektedir. Klasik edebiyat uzmanları kısmen bu yüzden dolayı Herodotos ve Platon versiyonlarının bir veya ortak kaynaklara sahip olduğunu varsaymışlardır (Smith 1902; Dyck 1996: 539-540).

34 Platon’un metninin bu kısmı bozuktur ve daha sonra 612 b’de isim vererek Gyges’in yüzüğüne atıfta bulunduğundan, Platon’un burada Gyges’i kastettiği kabul edilmelidir.

Bu metinde görünmezlik kavramı³⁵ üzerinde durularak aslında doğa kanununun üstünlüğü vurgulanmaya çalışılmaktadır, çünkü eğer insana mucizevi görünmezlik gücü verilmiş olsaydı, kendi hırslarını ve çıkarlarını gerçekleştirmek için kolaylıkla suçtan kaçarak insan yapımı *nomoi*'yi çiğneyebilirdi. Glaukon insan kendini görünmez yapabildiğinde neler olabileceğini şöyle farz etmektedir: “Göründüğü kadarıyla diğerlerinin mülklerinden ellerini çekecek ve onlara dokunmadan duracak ve adalete sebatla bağlı kalacak sarsılmaz bir yapıda kimse bulunamaz. Çünkü kişi cezalandırılmadan pazardan istediğini çalar, evlere girer ve hoşlandığı kişiyle yatabilir, katledebilir, kim olursa olsun herkesle bağlarını koparabilir ve bütün bu davranışlarının ötesinde insanoğlu arasında kendisini tanrı yerine koyabilir (360 b-c)”. Glaukon bunları söyleyerek en iyimizi bile en sonunda kötülük yapmaktan alıkoyanın yakalanma korkusu olduğu doktrinini savunmaktadır. Dolayısıyla “eğer yanlış yaparak kaçabilecek imkâna sahip olursak neden doğruyu yapalım?” sorusu akla gelmektedir. Bu zor ve önemli bir sorudur ve *Politeia*'nın geri kalan bölümlerinde cevaplandırılmaya çalışılsa bile herkes inandırılmamaktadır³⁶.

Böylelikle yukarıda aktardığımız metindeki detaylar görünmezlik yüzünün en büyük insanlık problemini çözümsüz bıraktığını açıkça ortaya koymaktadır. Sadece kanunlarla adaletin tam olarak gerçekleşmeyeceği yönündeki çözümsüzlük ortaya konulmaktadır. Görünmezlik yüzüğü hikâyesi bunu göstermeye hizmet etmektedir; buna göre eğer halk varsayımsal olarak sosyal sınırlandırmalardan uzak bir şekilde gerçekten istediği gibi özgürce hareket etme gücüne sahip olsaydı, adaletsiz davranmayı seçebilirlerdi. Gyges görünmezlik yüzüğünü elde ettiğinde bu fırsatı değerlendirmekten geri kalmamış ve adil olmayan bir yöntemle tahtı ele geçirmiştir. Bu arada Gyges'e görünmezlik ve böylelikle kendi kişiliğine ve/veya ününe zarar vermeden kötülük yapabilme gücü verilmektedir. Platon Glaukon'un ağızından retorik gücünü de ortaya koyarak aslında birisinin adaletsiz davranırken adaletli gibi gözükmeyi nasıl becerebileceğini de sergilemektedir. Bu hikâye sadece adalet kavramını tartışmaya açtığından değil, yapılan adaletsizliği gizlemek için mükemmel bir retorik güç göstergesi içerdiğinden dolayı da seçilmektedir³⁷. Bütün

35 Erken dönem Hellen kaynaklarında “görünmezlik” folklorü için ayrıca bkz. Homeros, *Ilias*, 5.845; Hesiodos, *Aspis Herakleous (Herakles'in Kalkanı)*, 227; Aristophanes, *Akharneis*, 390.

36 Glaukon ikinci kitaptan itibaren *Politeia*'nın son dokuz kitabında ruhtaki adaletsizliğin gücünü, doğallığını, adaletin zayıflığını ve kalıplaşmış durumunu şiirsel anlamda görünebilir yapmaya çalışmakta ve bir nevi Sokrates'in düşüncelerini yansıtmaktadır (Holt 1992: 236).

37 Atina'da bazı Sofistler adalete karşı hareket etmenin dünyevi başarılar kazanmada faydalı olabileceğini öğretmiştir. Bu dünyevi amaçlara ulaşmak için faydalı olan retorik gibi pratik tecrübeler üzerine odaklanmışlardır. Bu bağlamda ancak mucizevi yollarla elde edilebilecek görünmezlik

bunlar dikkate alındığında Platon'un bu metni tarihi bir olayın daha çok felsefi bir denklemde ele alınmasının yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Platon yeni bir hikâye kurgulayarak Gyges'in hayatının muhteşem bir şekilde değiştiğini ortaya koymaktadır. Platon'un anlattığı hikâyenin mükemmel bir şekilde farkında olduğu savunulabilir (Danzig 2008: 185 vd.).

Tuhaf olaylar sonucunda gerçekleşen mucizevi görünmezlik gücü bir yüzük sayesinde kazanılmaktadır. Tarihî bir şahsiyet olan Gyges yüzüğü rastlantı sonucu bulmaktadır; ancak Gyges başlangıçta, Nikolaos ve Herodotos anlatımlarının tersine, kralın tebasının alt sınıfında günlük maaş karşılığı çalışan bir çobandır. Bir çoban iken doğada bulduğu görünmezlik yüzüğü sayesinde insan adaletini kolaylıkla sekteye uğratarak iktidarı ele geçirmeyi ve kral olmayı başarmaktadır. Platon yine aynı eserinde farklı sınıfların karışmasının ideal bir rejimin sonunu getirdiğini savunmaktadır. Örneğin Sokrates, Thrasymakhos ile olan tartışmasında, bir çobanın asıl işinin patronu için konulara bakmak ve korumak olduğu vurgulanmaktadır (345c-d). Gyges konuları yiyip bitiren biri olarak resmedilmese de, patronunu öldüren ve onun mal varlıklarına el koyan bir karaktere bürünmektedir. Sonuçta Platon'un Gyges'i şüphe götürmez bir suçlu, sıcağanlı bir zinacı ve soğukkanlı bir katile dönüşmektedir. Platon Herodotos'tan daha ileri giderek, Gyges'in hediyeler vererek Delphoi Bilicisi'nin izni ile tahtını meşrulaştırmasının ötesinde, onun fırsatını bulduğunda tanrıları rüşvete bağlayabilecek kadar ahlaksız ve adaletsiz olduğunu vurgulamaktadır. Platon'un Gyges'i mucizevi yüzük sayesinde *nomos*'un üstesinden gelerek iktidar değişikliğini doğaüstü veya metafiziksel bir yolla gerçekleştirirken, Herodotos'un Gyges'i bunun için doğrudan kendi imkânlarını kullanmaktadır (Davis 2000: 635 vd.). Platon görünebilirlik problemini mucizevi bir yüzük sayesinde çözmektedir. Herodotos'ta ise Gyges görünmez kılınmak isterken onun görünebilirliği bir probleme dönüşmektedir (Gould 1980: 53-54)³⁸. Herodotos'ta gerçek arzular görünebilirliğe ihtiyaç duymaktadır. Belli şeylere sahip olunmak istenmektedir. Bu şeylere sahip olunmanın yolunu da toplum kanun ve kurallarına uyulmaması, *nomos*'un gücüne karşı çıkılması açmaktadır. Ancak Herodotos'un Gyges'i bu

yüzüğü sayesinde adaletsiz davranma teorisinin ötesinde birisinin retorik gücüyle pratik olarak kendi suçlarını görünmez kılması amaçlanmaktadır. Böylece görünmezlik yüzüğü aynı zamanda adil olmayan başarıya ulaşmak için retorik ustalarının kabiliyetinin mükemmel bir sembolü olarak hizmet etmektedir.

38 Tzetzes (*Chiliades*, 1.162 vd.; 7.195 vd.) Herodotos versiyonundan daha ileri giderek Toudo'nun Gyges'i görünmez yapmada başarılı olduğunu iddia etmektedir; gerçekte Toudo'nun Platon versiyonunda geçen büyüğü yüzüğün sahibi olduğunu ve bu yüzüğü Gyges'e verdiğini önermektedir.

normlara karşı çıkmak zorunda bırakılırken, Platon'da ise bunu olağanüstü bir fırsatı değerlendirerek gönüllü yapmaktadır.

Platon'un hikâyesinin merkezindeki sadece görünmezlik yüzüğü değil, detaylarındaki fırtına ve deprem, tunç at ve onun içinde bir cesedin bulunması da gerçekçi durmamaktadır. Ölü vücut bir tunç at içindedir. Ölülerle gömülmüş atlar dışında şimdiye kadar böyle bir arkeolojik veri ortaya çıkmamıştır. Bütün bunların tamamen Platon'un uydurması olduğu söylenebilir. Böylesine bir içeriğe sahip hikâyeye benzer erken bir versiyona da rastlanmamaktadır. Eşsiz özelliklerinden hareket ederek, Platon'un felsefi yaratıcılığını kullanarak bunları uydurduğu çıkarımında bulunulabilir. Ayrıca hikâye aşırı derecede anlatımsal detay içermekte ve devam ettikçe detaylar zenginleşmekte ve özelleşmektedir. Sonuçta Platon bu diyalog metninde, Glaukon'un felsefi argümanının takdir edilmesi için, masalsı bir kurgu egzersizi yapmaktadır. En son olarak felsefi akıl yürütme ve kurgunun genelde birbirine bağlı olabileceği teyit edilmektedir (Laird 2001: 12-29). Herodotos'un gibi, Platon'un görünmezlik yüzüğüyle ilgili bu hikâyesinin de Eski Hellen ve Roma edebiyat dünyası retorik okullarında tartışıldığı bilinmektedir³⁹.

Sonuç

Pausanias (8.2.7) şöyle bildirmektedir: “*Mucizevi hikâyeler dinlemekten hoşlananlar kendileri de bu hikâyelere eklemelerde bulunmaktadırlar; böylelikle yanlış bilgiler karıştırarak gerçekleri yok etmektedirler.*” Gyges'in Sadyattes'i tahtından indirme hikâyesinin üç farklı temel versiyonu yakından incelendiğinde, kaynaklar arasında asıl anlaşmazlık noktası bu hanedanlık değişikliğinin gerçekte nasıl meydana geldiği üzerinedir. Bize göre bu hikâyenin yerel Ksanthos-Nikolaos ve bunu bir derece desteklediği görülen Plutarkhos versiyonu daha gerçekçi durmaktadır. Buna göre Gyges Mermnadai ailesinin aristokrat, zengin bir üyesiydi ve ataları Herakleidai Hanedanlığı mensuplarıyla daha önce gerçekleştiren taht mücadeleleri yüzünden sürgüne gönderilmişti. Gyges hâlen Sardeis'te yaşayan ve iktidarla bir problemi olmayan amcasının evlatlık edinme arzusuna binaen sürgünden geri döndü. Zamanla yakışıklı

39 Bazı antik yazarların tarifi sadece kısa deyim olan “Gyges'in Görünmezlik Yüzüğü” ifadesinin ötesine gitmekte, bu eski hikâyenin kısa retorik versiyonu verilmektedir (Philostratos, *Heroikos*, 2.137.29 vd.; *Vita Apollonii*, 3.8; Gregory Nazianzen, *Invectives*, 1.55 üzerine Nonnos'un şerhi; Tzetzes, *Chiliades*, 1.3, 137-166; 6.481-484; 7.195-202; Libanius, *Progymnasmata*, Anlatım 16: Kandaules Üzerine, s.23; Aelius Aristides, 45.56 üzerine düşülen bir şerh; Diogenianus, 2.20; Apostolius, 15.85; Suidas, s.v. *Gygou Daktylios*). Platon ve Herodotos'un Gyges hikâyesi üzerine retorik okullarında atıflarda bulunulan diğer kaynaklar için ayrıca bkz. Smith 1920: 1-37.

ve iyi bir savaşı olması nedeniyle şöhrete kavuştu ve Herakleidai Hanedanı Sadyattes'in gözüne girmeyi başardı. Sadyattes onu en yakın muhafızı yaparak sarayda önemli bir konuma getirdi. Gyges, kraldan sonra sarayın en nüfuzlu aristokrati ve aynı zamanda askerî birliklerinin komutanı oldu. Ancak sarayda yeterince güçlenen Gyges, atalarına Herakleidai tarafından yapılan zulmün intikamı ile yanıp tutuşmaktaydı. Bunun için bir darbe yaparak onu tahtından indirmenin planlarını yapmaktaydı. Bu darbeyi gerçekleştirmek için Lydia halkının çoğundan destek bulamayacağını bildiğinden dış destek arayışı içine girdi. Bu sırada Kimmer istilasına karşı Lydia sarayında hizmet eden özellikle Karia'lı paralı askerlerin sayısı artmıştı. Gyges gizliden bunlarla darbe yapmak için ittifaka girdi. Bu sırada muhtemelen Sadyattes'in eşi ile de aşk ilişkisi yaşıyordu ve Sadyattes bu ilişkiyi öğrendiğinde Gyges'i öldürmeye karar verdi. Gyges bunu haber aldı. Gizliden antlaşma yaptığı Karia'lı müttefiki Arselis'i görünürde Kimmer tehdidine karşı savaşmak için Sardeis'e davet etti. Gyges kendisine sadık adamları ve Arselis'in askerleriyle birlikte Sadyattes'i gizliden öldürerek sarayda darbeyi gerçekleştirdi. Sadyattes'e destek verebilecek Lydialı aristokratların Sadyattes'in öldüğünden haberi yoktu. Gyges çok geçmeden Sadyattes taraftarı ve kendi dostu olan aristokratları kral Sadyattes çağırıyormuş gibi bir toplantıya çağırdı. Bunlar toplandıklarında Sadyattes'in ölümüne karşı çıkabilecek olanları öldürttü, sessiz kalanları ise rüşvetle kendi safına çekti. Gyges sarayın üst kademesinde yerini sağlamlaştırdıktan sonra Lydia halkı da onun krallığını kabul etmek zorunda kaldı.

Diğer taraftan, Herodotos versiyonunun Sardeis saray arşivi kökenli olması büyük olasılıktır. Bu arşivlerin büyük bölümü MÖ 7. yy'ın sonlarından itibaren iktidarı ele geçirmiş olan Mermnadai Hanedanlığı ile ilgili olmalıydı. Zamanla Mermnadai Hanedanlığı'nın Herakleidai'den tahtı ele geçirmesini meşru temellere dayandırmak için propaganda amaçlı belgeler kurgulanmış olmalıydı. Herodotos versiyonu da bunlardan birisi olmalıydı, çünkü bu versiyonda Mermnadai Hanedanlığı'nın kurucusu Gyges, aslında kraliyet veya tiranlık yönetimine ilgi duymayan, ancak ahlaki bir tercih yapma fırsatı bulmadan şartların zorlaması sonucu tahtı ele geçirmeye zorlanan masum birisi olarak gösterilmektedir. Gerçek suçlular Sadyattes ile eşi Toudo'dur ve onlar bunu hak etmiştir. Bu durumda Herodotos versiyonu önemli bir şahsiyeti -ki burada hanedanlık kurucusudur- masum gösteren siyasi bir aldatmaca tarzına veya geleneğine ait gözükmektedir. Herodotos aynı zamanda bir moralisttir ve muhtemelen kendisinin de uydurma olduğunu bildiği bu versiyonu okuyucuya ahlaki bir mesaj verme amaçlı olarak aktarmış olabilir. Buna göre, kaderin cilvesi olarak yapılan hiçbir kötülük ilelebet cezasız kalmaz. Sadyattes yaptığı kötülüğün cezasını anında bulmuştur. Gyges ve Toudo bir anlamda

istemeden yaptıkları şeylere zorlandıklarından cezasız kalmışlardır. Ancak yine de ortada Sadyattes'in öldürülmesi gibi bir suç söz konusudur. Bunun cezasını Gyges olmasa da onun soyundan gelen kral Kroisos Perslerin elinden çekecek ve onunla Mermnadai Hanedanlığı son bulacaktır.

Platon'un ise Glaukon'un ağzından bir felsefi argümanı gözler önüne sermek için, Lydialı Gyges'in tahtı ele geçirmesini bir kurgu egzersizi yaparak masalsı motiflerle detaylandığı görülmektedir. Bu motiflerin merkezinde görünmezlik yüzüğü vardır. Gyges normalde sıradan bir çoban iken bu yüzüğü olağanüstü olaylar sonucunda bulmakta ve hukuksuz yöntemlerle kralın eşini ayartmakta ve tahtı ele geçirmektedir. Aslında Platon kurguladığı bu metinle doğa veya ilahi kanunların üstün olduğunu vurgulamaktadır, çünkü Gyges örneğinde olduğu gibi insan, suçtan kaçabilme fırsatını bulduğunda, yine insan yapımı *nomoi*'yi kolaylıkla çiğneyebilmektedir.

Dr. Muzaffer Demir
Muğla Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
Muğla / Türkiye
dmuzaffer@hotmail.co.uk

The Story of Gyges' Deposal of Sadyattes: An Overview

There are four main stories in ancient literary sources concerning the story of the deposal of Sadyattes by Gyges; a summary of Nicolaus Damascenus, quoting from the Lydian historian Xanthus, a short information related by Plutarch and the texts of Herodotus and Plato which are the best known versions of the story. Nicolaus states that Gyges was going beyond in beauty and stature, impressive with respect to the art of war, best by far at everything compared to his age-mates, and he was particularly skillful in his use of arms and horses. Because of Gyges' exceptional valor King Sadyattes took him as a bodyguard, and when the king decided to marry TUDO of Mysia, he ordered Gyges to escort her to Lydia. Gyges became fascinated with TUDO, and he made advances towards her; she later told the king, who decided to execute his guard. But Gyges and his comrades killed the king before he could give Gyges' punishment. Gyges then ousted his enemies, and after Delphi confirmed his right to rule, the Lydian people accepted Gyges as their king. Thereupon Gyges son of Dascylus became king of the Lydians and married the Mysian woman. Plutarch informs that the kings of Lydia who succeeded the Lydian queen Omphale, carried the double axe as one of their sacred insignia of office, and passed it down from father to son until Sadyattes. Sadyattes, however, did not respect it and gave it to one of his companions to carry. When Gyges rebelled and was making war upon Sadyattes, Arselis came with a force from Mylasa to the assistance of Gyges, slew Sadyattes and his companion, and took the axe to Caria with the other spoils of war. According to Herodotus' story, Sadyattes fell in love with his own wife, and he frequently used boastful language to Gyges that she was the most beautiful of all women. The king was suspicious that Gyges did not trust his boasts. So Sadyattes urged him to hide behind the door of the royal bedroom and watch her strip before going to bed. Gyges protested, arguing that such actions violate ancestral custom, but Sadyattes insisted. That night Gyges did as the king offered, but the queen saw him exiting her bedroom. She understood immediately that her husband was to blame but pretended to be unaware of the crime. Instead she plotted to punish the king for humiliating her. The

next day the queen consulted with loyal servants and tempted Gyges to her side. She told him that he must kill Sadyattes, marry her, and become King of Lydia; otherwise Gyges himself would be quickly executed. Gyges chose to survive, and he killed Sadyattes that same night. Plato claims that Gyges was a shepherd who discovered a golden ring. The ring was magical, and Gyges became invisible whenever he rotated its collet inward. After comprehending this power, Gyges immediately made use of it. When Gyges came to Sardis he committed adultery with the king's wife, and after this they plotted against the king and seized his kingdom. It appears that so far there has not been made a detailed and comparative study with regard to the question whether the accounts in these four various sources reflect the historical facts. In this study, by making correlations with the other relevant sources as well, we shall first try to put forward the facts and then explain the fictitious parts of these four main accounts together with its reasons. Within these four main accounts the common acceptable facts appear to be following; (a) There happened to be a change in the Lydian dynasty from Heracleids to Mermnads (b) This change had begun with the slaying of the ruler Sadyattes by Gyges (c) As a result of all these Gyges was not only able to access to the throne but also made Sadyattes' ex-wife his queen by marrying with her. When taken into the account the details of these accounts, apart from these common views, it appears that they differ from each other in some aspects. When all these details examined, we assume that the versions of Nicolaus and Plutarch hold more historical realities; according to these accounts, Gyges, having taken military support from abroad as well, succeeded in taking the throne as a result of a long-planned coup. On the other hand, the details in the texts of Herodotus and Plato to a great extent seem to have been invented for political and philosophical reasons.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

- Aristophanes *The Comedies of Aristophanes*, W. J. Hickie (çev.), London, 1853
- Athenaeus *The Deipnosophists or Banquet of the learned of Athenaeus I*, C. D. Yonge (ed.), London, 1853.
- Cicero *De Officiis*, W. Miller (çev.), Harvard, 1913.
- Demosthenes *Demosthenes, Speeches 51-61*, N.W. DeWitt – N. J. DeWitt (çev.), Harvard, 1949.
- Diogenes Laertius *Lives of Eminent Philosophers*, R. D. Hicks (çev.), Harvard, 1972.
- Dionysius *Dionysii van Halicarnassensis de Compositione Verborum Liber*, F. J. Goeller (ed.), Jenae, 1815.
- Herodotus *The Histories*, A. D. Godley (çev.), Harvard, 1920.
- Hesiod *Theogonia, Opera et Dies, Scutum, Fragmenta Selecta*, F. Solmsen et al. (ed.), Oxford, 1990.
- Homer *The Iliad in Two Volumes*, A.T. Murray (çev.), Harvard University Press, 1924.
- Justinus *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus*, J. S. Watson (çev.), London, 1853.
- Libanius *Libanius's Progymnasmata: Model Exercises in Greek Prose Composition and Rhetoric*, C. A. Gibson (ed.), Atlanta, 2008.
- Pausanias *Description of Greece in Four Volumes*, W. H. S. Jones – H. A. Ormerod (çev.), Harvard, 1918.
- Philostratus *Heroikos*, J. K. B. Maclean – E. B. Aitken (çev.), Atlanta, 2005.
The Life of Apollonius of Tyana I, C. P. Jones (ed.), Harvard, 2001.
- Photius *Bibliotheca*, R. Henry (çev.), Paris, 1959-77.
- Plato *Plato in Twelve Volumes*, P. Shorey (çev.), Harvard, 1969.
- Pliny the Elder *The Natural History*, J. Bostock – H.T. Riley (çev.), London, 1855.
- Plutarch *Plutarch's Morals*, W.W. Goodwin (ed.), Boston, 1878.
- Strabo *The Geography of Strabo*, H. L. Jones (ed.), Harvard, 1924.
- Thucydides *Thucydides translated into English 1*, B. Jowett (ed.), Oxford, 1881.
- Tzetzes *Iōannou tou Tzetzou Biblion Historikēs tēs dia stichōn politikōn, Alpha de Kaloumenēs = Ioannis Tzetzae Historiarum variarum chiliades* (J. G. Kiessling (ed.), Hildesheim, 1963.

Modern Literatür

- Adiego, I. J.
2007 "Greek and Lydian", A. F. Christidis *et al.* (eds.), *A History of Ancient Greek from the Beginnings to the Late Antiquity*, Cambridge: 769-770.
- Alexander, L.
1913 *The Kings of Lydia and a Rearrangement of Some Fragments from Nicolaus of Damascus* (Ph. D. diss.), Princeton.
- Benardete, S.
1969 *Herodotean Inquiries*, Hague.
- Bergk, T.
1878-82 *Poetae lyrici Graeci I-III*, Leipzig.
- Bolling, G. M.
1927 "Kandaules", *Language* 3/1: 15-18.
- Borsay, L. A.
1965 *Lydia, Its Land and History*, Pittsburgh.
- Bryce, T.
2006 *Kingdom of Hittites*, Oxford University Press.
- Buckler, W. H. – W. M. Calder
1939 *Monumenta Asiae Minoris Antiqua* VI, Manchester.
- Cairns, D. L.
1996 "Off with Her AIDOS: Herodotus 1.8.3-4", *Classical Quarterly* 46/1: 78-83.
- Carey, C.
2008 "Hipponax narrator", *Acta Antiqua* 48.1/2: 89-102.
- Chiasson, C. C.
2003 "Herodotus's Use of Attic Tragedy in the Lydian Logos", *Classical Antiquity* 22/1: 5-35.
- Chrimes, K. M. T.
1930 "Herodotus and the Reconstruction of History", *The Journal of Hellenic Studies* 50/1: 89-98.
- Cohen, I. M.
2004 "Herodotus and the Story of Gyges: Traditional Motifs in Historical Narrative", *Fabula* 45-1/2: 55-68.
- Collins, B. J.
2002 *History of the Animal World in the Ancient Near East*, Leiden.
- Danzig, G.
2008 "Rhetoric and the Ring: Herodotus and Plato on Story of Gyges as a Politically Expedient Tale", *Greece and Rome* 55/2: 169-192.

- Davis, M.
2000 "The Tragedy of Law: Gyges in Herodotus and Plato", *The Review of Metaphysics* 53/3: 635-655.
- Davison, J. A.
1955 "PROAGGELOS and the "Gyges' Fragment", *Classical Review* 5/2: 129-132.
- de Jong, I. J. F.
2004 *Narrators, Narratees, and Narratives in Ancient Greek Literature: Studies in Ancient Greek Narrative*, Brill.
- Demir, M.
2007 "Eski Yunan Dünyasında Paralı Askerler", F. Emecen (ed.), *Eskiçağ'dan Modernçağ'a Ordu: Oluşum, Teşkilat ve İşlev Sempozyumu, İstanbul Üniversitesi Tarih Araştırma Merkezi, 14-16 Mayıs, İstanbul*: 71-93.
- Diehl, E.
1949 *Anthologia Lyrica Graeca*, Leipzig.
- Drews, R.
1973 *The Greek Accounts of Eastern History*, Washington.
- Dyck, A.
1996 *Commentary on Cicero De Officiis*, Ann Arbor.
- Evans, J. A. S.
1985 "Candaules whom the Greeks name Myrsilus", *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 26/1, 1985: 229-233.
- Flory, S.
1978 "Laughter, Tears and Wisdom in Herodotus", *American Journal of Philology* 99/2: 145-153.
- Gammie, J. G.
1986 "Herodotus on King and Tyrants: Objective Historiography or Conventional Portraiture?", *Journal of Near Eastern Studies* 45/3: 171-195.
- Gould, J.
1980 "Law, Custom and the Myth: Aspects of the Special Position of Women in Classical Athens", *Journal of Hellenic Studies* 100: 38-59.
- Greenewalt, C. H.
1978 *Ritual Dinners in Early Historic Sardis*, Berkeley.
- Hanfmann, G. M. A.
1951 "Prehistoric Sardis", G. E. Mylonas (ed.), *Studies Presented to David Moore Robinson*, St. Louis: 160-183.
- Hawkins, J. D.
1982 "The Neo-Hittite States in Syria and Anatolia", *Cambridge Ancient History*, 3/1: 372-441.
- Holt, P.
1992 "H.G. Wells and the Ring of Gyges", *Science-Fiction Studies* 19: 236-247.

- Hunter, R.
2004 *Plato's Symposium*, Oxford.
- Jacoby, F.
1941 "The Date of Archilochus", *Classical Quarterly* 35.3/4: 97-109.
1957 *Die Fragmente der griechischen Historiker (FGrH)*, Leiden.
- Kekes, J.
1993 *Morality of Pluralism*, Princeton.
- Laird, A.
2001 "Ringling the Changes on Gyges. Philosophy and the Formation of Fiction in Plato's Republic", *Journal of Hellenic Studies* 121: 12-29.
- Lang, M. L.
1992 "Prexaspes and Usurper Smerdis", *Journal of Near Eastern Studies* 51/3: 201-207.
- Lesky, A.
1953 „Das hellenistische Gyges-Drama“, *Hermes* 81: 1-10.
- LiDonnici, L. R.
1992 "The Images of Artemis Ephesia and Graeco-Roman Worship: A Reconsideration", *Harvard Theological Review* 85/4: 389-415.
- Ludwig, P.
2002 *Eros and Polis: Desire and Community in Grek Political Thought*, Cambridge.
- Mellink, M.
1991 "The Native Kingdoms of Anatolia", *Cambridge Ancient History* 3/1, Cambridge: 619-665.
- Mentz, A.
1942 "Kandaules", *Glotta* 29: 152.
- Page, D. L.
1951 *A New Chapter in the History of Greek Tragedy*, Cambridge.
- Palmer, L. R.
1996 *The Greek Language*, Norman.
- Pedley, J. G.
1972 *Ancient Literary Sources on Sardis*, Cambridge.
1974 "Carians in Sardis", *Journal of Hellenic Studies* 94: 96-99.
- Ratté, C.
2009 "The Carians and the Lydians", F. Rumscheid (ed.), *Die Karer und die Anderen, Internationales Kolloquium an der Freien Universität Berlin 13. bis 15. Oktober*, Bonn: 135-147.
- Rose, V.
1886 *Aristotelis qui ferebantur librorum fragmenta*, Leipzig.
- Rosenmeyer, P. A.
2001 *Ancient Epistolary Fictions: The Letter in Grek Literature*, Cambridge.

- Seel, O.
1956 „Herakliden und Mermnaden“, F. Jacoby (ed.), *Navicula Chiloniensis; Festschrift für Felix Jacoby*, Leiden: 37-65.
- Shapiro, S. O.
2000 “Proverbial Wisdom in Herodotus”, *Transactions of the American Philological Association* 130: 89-118.
- Sturtevant, E. H. – G. Bechtel
1935 *A Hittite Chrestomathy*, Philadelphia.
- Smith, K. F.
1902 “The Tale of Gyges and the King of Lydia”, *American Journal of Philology* 23/4: 361-387.
1920 “The Literary Tradition of Gyges and Candaules”, *American Journal of Philology* 41/1: 1-37.
- Thompson, N.
2001 *Ship of State: Statecraft and Politics from Ancient Greece to Democratic America*, Yale.
- Yakubovich, I. S.
2008 *Sociolinguistics of Luvian Language* (yayımlanmamış doktora tezi), University of Chicago.

Ein hethitisches Hieroglyphensiegel im Mardin Museum*

Ali Dinçol – Nihat Erdoğan

Keywords: Hittite Glyptics, Luwian Hieroglyphs, Mardin Museum, Seal, Handle

Anahtar Kelimeler: Hitit Mühürçülüğü, Luwi Hiyeroglifleri, Mardin Müzesi, Mühür, Sap

Im Jahre 2008 wurden auf der Landstrasse Mardin-Nusaybin im Wagen eines Antikenhändlers illegal angeschaffte Objekte von der Gendarmerie beschlagnahmt und bis zum Ende des Gerichtsprozesses als Treuhand dem Justizhof von Nusaybin ausgehändigt. Unsere Kollegin Prof. Dr. Aliye Öztan aus der Universität Ankara, sah die Funde, worunter sich auch ein hethitisches Hieroglyphensiegel befand, als sie noch in Treuhand aufbewahrt wurden. Sie benachrichtigte uns von diesem Siegel und schlug uns vor, uns danach im Diyarbakır Museum zu erkundigen, weil sie von dem späteren Schicksal des Stückes nichts Gewisses erfahren konnte. Durch einen glücklichen Zufall brauchten wir nach dem aktuellen Ort des Siegels nicht forschen. Frau Professor Öztan traf dieses Jahr während ihres kurzen dienstlichen Besuches in Diyarbakır den sich im Mardin Museum beschäftigten jungen Archäologen Mesut Alp, der von dem in Frage kommenden Siegel bescheid wusste, da er es selbst 2009 vom Nusaybiner Justizhof ins Mardin Museum gebracht hatte¹⁾.

Das Siegel, dessen Fundort, wie in der Mehrheit der auf dem Antikenmarkt feilgebotenen Stücke, unbekannt ist, bildet wegen seines bügelförmigen, beweglichen Griffes aus Kupfer (?) eine Rarität in der hethitischen Glyptik. Entlang der Achse durchbohrte bikonvexe Knopfsiegel, Scheiben und Kalotten aus verschiedenen Steinsorten, Silber(legierung) oder Bronze; trugen einen beweglichen Griff aus Metall. Dieser Griff der aus einem Schaft, der in die Bohrung eingelegt wurde, und einer in U-Form gebogene, durch

* Wir sind unserer Kollegin Prof. Dr. Aliye Öztan herzlichst dankbar. Auch Herrn Mesut Alp sind wir zu grossem Dank verpflichtet.

Löcher an den beiden Enden mit den ausgetretenen Enden des Schaftes gebundene Metallstange besteht. Siegel mit solchen bügelförmigen Griffen sind leider selten in intakter Form zu finden; der metallene Griff ging häufig verloren. Zwei Exemplare von denen wir diesen Grifftypus kennen, stammen aus Boğazköy (metallene Scheibe: Boehmer-Güterbock 1987: Nr. 214) und Ugarit (Knopfsiegel aus Stein: Laroche 1956: 157). Vier weitere, deren Fundorte unbekannt sind, werden in den Sammlungen von Bibliothèque Nationale (Kalotte aus Stein: Masson 1975: Nr. 1), Louvre Museum (Scheibe aus Stein: Masson 1975: Nr. 12) und in den Privatsammlungen von Borowski (silberne Kalotte: Poetto-Salvatori 1981: Nr. 16) und Aciman (Kalotte aus Stein: Güterbock 1980: Abb. 5) aufbewahrt. Das Siegel im Mardin Museum bildet ein weiteres Beispiel für diese Gattung der hethitischen Siegelkunst.

Inv. Nr. alt: 7482; neu: 2010-6856; Masse: Durchmesser: 2,3 cm; Dicke: 1,7 cm; Höhe des Randes: 0,8 cm; Höhe des Griffes über dem Schaft: 2 cm. Bikonvexes Knopfsiegel aus rotem Stein (Radiolith ?); entlang der Symmetrieachse durchbohrt; Rand mit drei Rillen profiliert; mit einem metallenen (Kupfer ?) Griff in Öse Form versehen.

Seite A: (Abb. 1, 2, 3) Die Hauptgruppe der Hieroglyphen im, mit einem Leiterband begrenzten Mittelfeld, besteht aus den Zeichen L.395 nú (acht senkrechte Striche) – L.105 (m)uwa, die den Namen des Siegelinhabers als *Nu(m)uwa* wiedergeben, der bisher nicht bezeugt ist. An den beiden Seiten des nach links sehenden zweiten Zeichens (L.105) finden sich Heilsymbole (L.370). Rechts unten ist ein vierstrahliger Stern (L.186) als Symbol gesetzt. Unter den Namenszeichen ist eine, von kurzen Strichen flankierte, Kopf stehende „Pfeilspitze“ zu sehen, die als Füller benutzt wurde.

Seite B: (Abb. 4, 5, 6) Diese Seite enthält die gleichen Zeichen in derselben Ordnung. Nur kleinere Abweichungen sind zu beobachten, nämlich, das Zeichen L.105 sieht hier nach rechts, das Zeichen L.395 besteht aus sieben senkrechten Strichen. Die „Pfeilspitze“ steht hier alleine.

Das Siegel datieren wir ins 13. Jahrhundert v. Chr.

Prof. Dr. Ali Dinçol
İstanbul Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Hititoloji Ana Bilim Dalı
34134 İstanbul / Türkiye
dincola@hotmail.com

Nihat Erdoğan
Mardin Müzesi Müdürü
Mardin / Türkiye
barnih@hotmail.com

Mardin Müzesi'nden Hiyeroglifli Bir Hitit Mührü

2008 yılında, Mardin-Nusaybin karayolunda bir antikacının arabasında illegal bir şekilde elde edilmiş nesnelere Jandarma tarafından müsadere edilmiştir. Bu nesnelere arasında Hitit Hiyeroglifli bir mühür de vardı. Mührün buluntu yeri, bu şekilde elde edilmiş buluntuların çoğunda olduğu gibi belirsizdir. Bakırdan (?) olan üzengi biçimli hareketli tutamağı nedeniyle Hitit Mühür Sanatı'nda nadir bulunan bir örnektir. Bu tipteki mühürlerin metal tutamakları genellikle kayıp olduğundan Mardin'deki mühür önem taşımaktadır. Bahsi geçen tutamak tipini belgeleyen örnekler Boğazköy (madeni disk: Boehmer-Güterbock 1987: 214) ve Ugarit'ten (Laroche 1956: 157) bilinmektedir. Bunların dışında buluntu yeri bilinmeyen dört mühür daha belgelenmiştir: Bibliotheque Nationale (taş kalot: Masson 1975: No. 1), Louvre Museum (taş disk: Masson 1975: No. 12), Borowski (gümüş kalot: Poetto-Salvatori 1981: No. 16) ve Acıman Özel Koleksiyonlarında (taş kalot: Güterbock 1980: res. 5) belgelenmiştir. Mardin Müzesi'nde yer alan mühür aynı mühür tipi için yeni bir örnek oluşturmaktadır.

Eski envanter numarası 7482, yeni envanter numarası 2010-6856 olan mühür kırmızı bir taştan (Radiolith) yapılmış bikonveks bir düğme mührüdür. Kenarı üç yivli bir profile sahip ve ekseni boyunca delinmiştir. Tutamağı metaldendir (bakır?).

Ölçüler:

çap: 2,3 cm

kalınlık: 1,7 cm

kenar yüksekliği: 0,8 cm

tutamağın yüksekliği: 2 cm

A Tarafı: (Res. 1, 2, 3) Taralı bir bant tarafından sınırlanan orta alanda L.395 nú (sekiz dikey çizgi) – L.105 (m)uwa hiyeroglif işaretleri yer alır. Bu işaretler sayesinde mührün sahibinin adını Nu(m)uwa olarak tespit etmek mümkündür. Bu isim henüz belgelenmemiştir. Sola dönük ikinci işaretin (L.105) her iki tarafında iyilik semboller (L.370) yer alır. Sağ altta dört ışınlı

bir yıldız (L.186) sembol olarak yer alır. İsmi temsil eden işaretlerin altında doldurma motifi olarak sağ ve solda kısa bir çizgi arasında bir “okucu” motifi mevcuttur.

B Tarafı: (Res. 4, 5, 6) A tarafında yer alan işaretler aynı düzende, ancak küçük farklılıklarla görülmektedir. L.105 işareti burada sağa doğru yönlendirilmiş ve L.395 işareti yedi kısa çizgi ile verilmiştir. Altındaki “okucu” burada tek başında yer alır.

Mühür tarafımızdan MÖ 13. yy’a tarihlendirilmiştir.

Bibliographie

- Boehmer, R. M. – H. G. Güterbock
1987 *Die Glyptik von Boğazköy* (Boğazköy-Hattuša 14,2), Berlin.
- Güterbock, H. G.
1980 „Seals and Sealing in Hittite Lands“, *From Athens to Gordion: Memorial Symposium for R. S. Young* (ed. K. de Vries), Philadelphia: 31-63.
- L. = Zeichnummer in: E. Laroche, *Les Hiéroglyphes Hittes*, Paris 1960.
- Laroche, E.
1956 “Documents hiéroglyphiques Hittites provenant du palais d’Ugarit”, *Ugaritica III* (ed. C. F. A. Schaeffer), Paris: 97-160.
- Masson, E.
1975 “Quelques sceaux Hittites hiéroglyphiques”, *Syria* 52: 213-239.
- Poetto, M. – S. Saluatori
1981 *Collezione anatolica di E. Borowski* (Studia Mediterranea 3), Pavia.

Abb. 1 Photo der Seite A.

Abb. 4 Photo der Seite B.

Abb. 2 Abdruck von der Seite A.

Abb. 5 Abdruck von der Seite B.

Abb. 3 Zeichnung nach dem Abdruck der Seite A.

Abb. 6 Zeichnung nach dem Abdruck der Seite B.

Oluz Höyük Kazısı Üçüncü Dönem (2009) Çalışmaları Değerlendirmeler ve Sonuçlar*

Şevket Dönmez

Keywords: Amasya, Oluz Höyük, Achaemenid, Iron Age, Hittite Empire Period

Anahtar Kelimeler: Amasya, Oluz Höyük, Akhamenid, Demir Çağı, Hitit İmparatorluk Çağı

Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile 2009 döneminde devam edilen Oluz Höyük sistematik arkeolojik kazı çalışmaları 13 Temmuz - 21 Ağustos 2009 tarihleri arasında İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi ve DÖSİMM'in finansal destekleri ile 38 gün süre ile gerçekleştirildi¹.

* Bu yazının yayına hazırlanmasında yardım eden Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Ana Bilim Dalı asistan-öğrencisi Gözde Dinarlı'ya teşekkür ederim.

1 Oluz Höyük kazısının bakanlık temsilcisi görevini Ordu Müzesi elemanı Osman Demir yerine getirdi. Kazının başkan yardımcılığını İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Türk ve İslam Sanatı Anabilim Dalı öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. E. Emine Dönmez yaptı. Kazı heyeti; Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Antropoloji Bölümü'nden Prof. Dr. Yılmaz Selim Erdal, İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Anatomi Bölümü'nden Prof. Dr. Vedat Onar, Adnan Menderes Üniversitesi Veteriner Fakültesi Anatomi Bölümü'nden Doç. Dr. Erkut Kara, İstanbul Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Jeofizik Mühendisliği Bölümü öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. Fethi Ahmet Yüksel, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Hititoloji Anabilim Dalı'ndan; Yrd. Doç. Dr. Meltem Alparslan ve Yrd. Doç. Dr. Metin Alparslan, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Tarih Bölümü'nden Yrd. Doç. Dr. Ferit Baz ile Sanat tarihçisi-Arkeolog-Desinatör-Restoratör Ahmet Çakmak, Arkeolog Meral Başaran, Arkeolog Saadet Karaca, Arkeolog Yasemin Aydoğdu, Arkeolog Dilek Çevik, Hititolog-Sanat Tarihçisi Çiler Özdemir, Arkeolog-Desinatör Burhan Gülkan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü stajyer lisans öğrencisi Gözde Dinarlı, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü stajyer lisans öğrencisi Zeynep Latifeci, Arkeoloji Bölümü stajyer lisans öğrencileri; Muhammed Cevat Çördük, Emrah Furuncu, Çiğdem Kurban, Niyazi Keleş, Harun Yılmaz, Beytullah Efe, Sevil Kışla, Taşınabilir Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü stajyer lisans öğrencisi Görkem Hersek, Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü stajyer lisans öğrencileri Pürnurece Baş, Utku Kamil Kama ve Nebiye Hamarat, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü lisans öğrencisi Ayşegül Obut'tan oluşmaktadır. Ayrıca İran'dan Demir Çağı uzmanı arkeolog Yrd. Doç. Dr. Farshid İravani Ghadim kazı heyetinde yer aldı.

Orta Karadeniz Bölgesi'nin kara kesiminde yer alan Amasya ilindeki Oluz Höyük, Amasya-Çorum Karayolunun 27. km'sindeki Gökhöyük Tarım İşletme Müdürlüğü arazisi içinde bulunmaktadır. Yeşilirmak'ın (Hitit metinlerinde *Kummešmaḫa*, antik *Iris*) önemli kollarından olan Çekerek Irmağı'nın (Hitit metinlerinde *Zuliya*, antik *Skylax*) güneyinden geçtiği ve rimli Geldingen Ovası'nın içinde konumlanmış olan Oluz Höyük (Res. 1), Gözlek Köyü'nün 2 km kuzeybatısında, Toklucak (eski Oluz) Köyü'nün yaklaşık 5 km doğusunda, Amasya-Çorum karayolunun ise 3 km güneyinde yer almaktadır (bkz. Harita). 280 x 260 m boyutunda, ova seviyesinden yaklaşık 15 m yüksekliğindeki (deniz seviyesinden yüksekliği 478,78 m) Oluz Höyük (Res. 2) yaklaşık 45 dönümlük bir alana sahiptir (bkz. Topografik Plan).

Oluz Höyük 2009 sezonu çalışmaları iki aşamalı olarak gerçekleştirildi:

1. Aşama - Arkeojeofizik Çalışmaları

Oluz Höyük'te hem bu dönem ve hem de gelecek yıllardaki sistematik arkeolojik kazılar için bir stratejik planlama yapabilmek amacıyla 17-20 Ağustos tarihleri arasında Yrd. Doç. Dr. Fethi Ahmet Yüksel tarafından H 14-17, I 10-16, J 10-13, K 10-13, 16, L 10-13 plankarelerinde toplam 2000 m²'lik bir alanda (bkz. Topografik Plan) jeomanyetik yöntemi ile toprakaltındaki olası yapı kalıntılarına ait ayrıntılı derinlik, uzanım ve konum bilgilerine ulaşılmaya çalışıldı (Res. 3).

Oluz Höyük'ün 2009 dönemi arkeojeofizik araştırmaları ile ilgili değerlendirme çalışmaları halen İstanbul Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Jeofizik Mühendisliği Bölümü, Yerbilimleri Veri İşlem Laboratuvarı'nda devam etmektedir.

2. Aşama - Arkeolojik Kazı Çalışmaları

Oluz Höyük kazı çalışmaları 3 bölgede gerçekleştirildi. A, B ve C açmaları (bkz. Topografik Plan).

A Açması'nda 2007 sezonunda başlanan ve 2008 sezonunda sürdürülen çalışmalara bu dönem de genişleyerek ve derinleşerek devam edildi. I 14-17, J 14-16, K 14-16, L 14-16 plankarelerinden oluşan A Açması'nda toplam 1300 m²'lik bir alanda ortalama 2,20 m derinleşildi. 477,90 m'den 474,30 m'ye kadar gerçekleştirilen bu derinleşme çalışmaları sonucunda 4 mimari tabakada kazılar gerçekleştirildi. A Açması gibi 2007 sezonunda başlanılan, 2008 sezonunda da sürdürülen B Açması'nda, bu dönemde de devam ettirilen çalışmalar sonucunda genişleme ve derinleşme çalışmaları yapıldı. X 17, W 16, W 17,

Q 16, Q 17 plankarelerinde toplam 500 m²lik bir alanda 469,35 m²'den 465,97 m²'ye gerçekleştirilen söz konusu bu genişleme ve derinleşme çalışmalarında 6 mimari tabaka ortaya çıkarıldı. C Açması'nda 2008 döneminde başlanılan çalışmalara bu dönem derinleşerek devam edildi. R 17 plankaresinde gerçekleştirilen çalışmalarda ortalama 0,50 m derinleşildi. 472,70 m²'den 472,20 m²'ye kadar gerçekleştirilen bu derinleşme çalışmaları sonucunda yalnızca 3. Mimari Tabaka'da çalışıldı.

Kazı çalışmaları öncesi gerçekleştirilen yüzey temizliği ile kazı çalışmaları sırasında kaldırılan yüzey toprağı içinde belirli sayıda sırlı çanak-çömlek parçalarına rastlandı. Herhangi bir mimari tabaka ile ilişkisi kurulamayan söz konusu bu çanak-çömlek parçalarının (Res. 4) çok büyük olasılıkla Oluz Höyük'ün en son yerleşim tabakasına ait olduğu, ancak tarım faaliyetleri ile erozyon sonucunda günümüze kadar ulaşamadığı kanaatine varıldı. Yoğun bir yerleşime işaret etmeyen, büyük olasılıkla bir ya da iki konutluk bir iskâna ait olduğu düşünülen çanak-çömlek parçalarının, 2007 ve 2008 dönemi çalışmalarında saptanan "0" Tabakası'na ait olduğu anlaşıldı (Dönmez – Naza-Dönmez 2007: 52, Res. 3; Dönmez – Naza-Dönmez 2009a: 403, Res. 8-9; Dönmez – Naza-Dönmez 2009b: 127-128). Çanak-çömlek parçalarının MS 10-14. yy'a tarihlenebileceği düşünüldü.

Yüzey toprağı içinde pt 2 tezgâh ağırlığı, 1 amfora tıkaçı, taş 1 ağırşak, çakmaktaşı 1 kesici, cam 1 boncuk ve tunç 1 okucu ele geçti.

A Açması

(I 14-17, J 14-16, K 14-16, L 14-16 Plankareler)

A Açmasında (bkz. Topografik Plan, Res. 5) 2007 sezonunda başlanan ve 2008 sezonunda sürdürülen çalışmalara bu yılda genişleyerek ve derinleşerek devam edildi. I 14, I 15, I 16, I 17, J 14, J 15, J 16, K 14, K 15, K 16, L 14, L 15, L 16 plankarelerinden oluşan A Açması'nda toplam 1300 m²lik bir alanda 477,90 m²'den 474,30 m²'ye kadar gerçekleştirilen bu derinleşme çalışmaları sonucunda 4 mimari tabaka ile 13 adet mezara rastlandı. A Açması'nda "0" Tabakası'ndan sonra ve yüzey toprağının hemen altından başlayan 1. Mimari Tabaka, 477,90 m ile 477,50 m seviyeleri arasında yer almaktadır. Yüzeye yakınlığı nedeniyle tarım faaliyetleri, yoğun bir şekilde gerçekleştirilmiş yasadışı kazılar ve büyük olasılıkla "0" Tabaka'sının yerleşimcileri, ayrıca yerleşme terk edildikten sonra gerçekleştirilmiş gömüler nedeniyle yoğun bir şekilde tahrip edilmiş olan 1. Mimari Tabaka'daki mimari kalıntılar oldukça düzensiz ve dağınık bir görünüm verdi (Res. 6). Bu mimari, kalıntılar 2009 döneminde

I 14-17, L 14-16 plankarelerinde ortaya çıkarıldı. Yoğun bir tahribata uğradıkları için, 1. Mimari Tabaka'da ortaya çıkan mimari kalıntılar, düzenli bir plan oluşturmaktan uzak, irili ufaklı moloz taşlardan oluşturulmuş duvar temelleri parçaları ve döşeme kalıntılarında oluşmaktadır. b.403, b.404, b.407, b.411, b.412, b.414 ve b.463, numaralı buluntu yerlerinin oluşturduğu bu mimari tabakanın dolgu toprağı içinde pişmiş toprak: 1 ağırşak, 1 kandil (Res. 7), 1 pendantif, 1 testi, 2 pithos (Res. 8), 2 pithos kapağı (Res. 8); taş: 1 nesne, 1 mermer amfora tıkaçı (Res. 9); 1 kemik nesne; 2 cam boncuk; tunç: 1 sikke (Res. 10 a-b), 1 yılan figürini ve 1 demir yüzük ele geçti.

1. Mimari Tabaka'dan sonra 477,50 m ile 474,30 m seviyeler arasında I 14, I 15, I 16, I 17, J 15, J 16, L 14, L 15 ve L 16 plankarelerinde ortaya çıkarılan mimari kalıntılar 2. Mimari Tabaka olarak isimlendirildi. b.400, b.401, b.405, b.408, b.417, b.418, b.419, b.420, b.421, b.422, b.423, b.424, b.425, b.426, b.427, b.428, b.432, b.433, b.434, b.435, b.436, b.438, b.439, b.440, b.441, b.442, b.443, b.447, b.449, b.462, b.464, b.465 ve b.466 no'lu buluntu yerlerinden oluşan 2. Mimari Tabaka'nın 1. Mimari Tabaka düzeyinde olmasa da yine de yerleşme sona erdikten sonra yapılmış olan gömüler, çöp çukurları ve yasadışı kazılar nedeniyle oldukça tahrip edilmiş olduğu gözlemlendi.

L 14, L 15, L 16 plankarelerinde geliştirilen kazılar sonucunda kuzey-güney doğrultusunda inşa edilmiş yapı kalıntılarını ortaya çıkarıldı. Civardaki arazilerde ve Çekerek nehri yatağında bol olarak bulunduğunu gözlemlediğimiz ve bazılarının yarı-işlenmiş olduğunu saptadığımız orta ve küçük boy moloz taşlarla inşa edilmiş basit yapılara ait duvar temelleri bu tabakanın karakteristik mimarisini yansıtırlar. L 14 plankaresinin kuzey kısmında, bir bölümü kuzey kesit içine uzanan yapı kalıntısının kuzeybatı-güneydoğu yönde uzandığı saptandı. b.400 olarak kodlanan yapının sonradan yapılmış müdahalelerle kısmen tahrip edilmiş olduğu gözlemlendi. Bu yapının güneydeki mekânının doğu duvarı ve güneydoğu köşesi hariç plan verecek biçimde ortaya çıkarıldı. 2,80 x 2,20 m boyuta ve ortalama 0,60 m duvar temeli kalınlığına sahip yapının doğu duvarına koşut olarak uzanan başka bir taş duvar temelini diğer bir yapıya ait mekânın batı duvarı olduğuna işaret etti. Bu duvar temeli 2,20 m uzunluğunda ve 0,60 m kalınlığındadır. L 14 plankaresinin doğusunda kuzey-güney, güneyinde ise batı-doğu doğrultularında uzanan duvar parçaları ortaya çıkarıldı. Bunlardan kuzey-güney doğrultusundaki 3,50 m uzunluğunda ve 0,50 m genişliğinde, batı-doğu yönünde duvar temeli ise 2,10 m uzunluğunda ve 0,50 m genişliğindedir. L 14 plankaresinin güneyinde yer alan L 15 ve L 16 plankarelerinde kuzey-güney yönünde inşa edilmiş üç mekânlı ve avlulu büyük bir yapı ortaya çıkarıldı. b.424 olarak kodlanan

ve genel olarak 9,70 x 6,40 m boyutundaki yapının kuzey kısmında kareye yakın şekilli iki odası, batı kısmında ince ve uzun dikdörtgen biçimli bir odası ile bu odanın doğusunda tandırı da bulunan bir avlusu olduğu anlaşıldı. Dikdörtgen mekânın güneybatı köşesine büyük olasılıkla depolama amaçlı küçük bir mekân oluşturulmuş olduğu gözlemlendi. Bu mekânın güney duvarının batıya doğru uzanması, batı kısımda da başka bir odanın varlığına işaret etti. Tabanı taş döşemeli olan bu mekânın güneyinde duvar temelini uzunluğu nedeniyle 3,70 x 2,80 m boyutunda olduğu ve ortalama duvar temeli kalınlığının 0,50 m olduğu saptandı. Büyük dikdörtgen mekân içinde ele geçen ögütme taşı bu yapının bir işlik ya da atölye olduğuna işaret etti. Girişinin avlu üzerinden, yani doğu kısmından dikdörtgen odaya olduğu, eşik seviyesindeki yassı düz taşlar ile bu kısımda saptanan köşeli söve oyuklarından anlaşıldı (Res. 11). Yapının, özellikle güney kısmının 1. Mimari Tabaka'nın imar faaliyetleri sırasında tahrip edilmiş olduğu, burada ortaya çıkarılan 1. Mimari Tabaka'ya ait duvar ve döşeme parçalarından anlaşıldı. Ayrıca yapının batı duvarını tahrip etmiş olan bir İslami Dönem mezarı (Sk 35) ile kuzeybatı ve kuzeyindeki çöp çukurları, yapının tahrip olmasında yapılaşma dışında, çeşitli amaçlı kazı faaliyetlerinin de etkili olduğunu gösterdi. Bu yapının güneyinde L 16 plankaresinde kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan bir duvar temeli kalıntısı saptandı. Kuzeye doğru köşe yaparak uzanan bu duvar temeli 4,50 m uzunluğunda ve ortalama 0,90 m kalınlığındadır.

2. Mimari Tabaka ile ilgili daha dikkat çekici ve anıtsal mimari kalıntılar I 14, I 15, I 16, I 17 ile J 14, J 15, J 16 plankarelerinde ortaya çıkarıldı. Söz konusu bu plankarelerde gerçekleştirilen derinleşme çalışmaları sonucunda, 1. Mimari Tabaka'nın hemen altında beliren taş döşeme tekniğinde oluşturulmuş geniş bir yol kalıntısı (Res. 5, 12-13) ile bu yola bağlantılı olarak değerlendirilebilecek bazı mimari kalıntılar (Res. 13-14), 2. Mimari Tabaka yerleşiminin kent dokusu ve dinsel sistemi ile ilgili çok önemli veriler sundu. J 14, J 15, I 15, I 16, J 16 ve I 17 plankarelerinde kuzey-güney doğrultusunda uzanan taş döşeme yolun (b.417) mevcut uzunluğu 28 m, mevcut genişliği ise 8,50 m'dir. Söz konusu yol yaklaşık 20°lik bir eğimle bir rampa oluşturarak güneye doğru uzanmaktadır. 1. Mimari Tabaka'nın mimari müdahaleleri ile büyük oranda tahrip edilmiş olan yolun, orta büyüklükte yassı yüzeylere sahip moloz taşlarla inşa edilmiş olduğu gözlemlendi. Özellikle I 17 plankaresinde yer alan bölümün diğer kısımlara oranla daha küçük ve yuvarlak taşlarla oluşturulmuş olması, bu bölümün bir onarım geçirdiğine işaret etmektedir. Yolun orta kısmında, yol boyunca uzanan ve ortalama 0,30 m genişliğinde ve 0,20 m derinliğinde açık bir kanal saptandı. Kanalin kuzeyde 2008 döneminde açığa

çıkarılan taş döşemeli avlu ile birleştiği anlaşıldı. Yolun özellikle kenar kesimlerinde, estetik ve statik kaygılarla büyük ve düzgün işlenmiş blok taşların kullanılmış olduğu gözlemlendi. Özellikle I 16 ve I 17 plankarelerindeki bölümleri oldukça sağlam bir şekilde korunmuş olan yolun, güney kısmının köşeli bir yapı inşa edilerek kapatılmış olduğu saptandı. Yolun tam üstüne gelecek şekilde inşa edilmiş yapının yalnızca doğu ve güney duvarlarının bir köşe oluşturacak şekilde mevcut olduğu saptandı (Res. 13). Bu yapı kalıntısının doğu duvarının yolu doğu kenarı ile aynı hizada yer aldığı gözlemlendi. Yapının güney duvarının güneyindeki alanda yolu oluşturan taşların söküldüğü ve adeta bu yapıya küçük bir avlu kazandırılmış olduğu düşünüldü. Üstüste inşa edilmiş bu köşe yapısı ile yol arasında herhangi bir dolgu toprağı ya da moloz olmaması, başka bir deyişle söz konusu yapının direkt olarak yolun üstüne yerleştirilmiş olması nedeniyle, yolun işlevini iptal etmek amacıyla bu operasyonun yapılmış olduğu kanısına varıldı. Bu nedenle de yolun işlevinin iptalinde kullanılan köşe yapısının 2. Mimari Tabaka'nın sonlarına tarihlendirilebileceği düşünüldü. Yolun daha da güneye doğru devam ettiği, I 17 plankaresinin güney kısmında, kesit dibinde yer alan ve yolun devamı olduğu gözlenen mimari kalıntıdan anlaşıldı.

Taş döşeme yolun I 16 plankaresindeki kısmının 0,70 m batısında taştan oyulmuş bir tekne ortaya çıkarıldı (Res. 13-14). 1 x 0,70 m boyutunda ve 0,25 m derinliğindeki dikdörtgen biçimli teknenin yol ile aynı doğrultuda, kuzey-güney yönünde yerleştirilmiş olduğu gözlemlendi. Yolun daha kuzey kısmında, I 16 ve J 16 plankarelerinde, biri yolun batı kenarında, diğeri ise yolun iç kısmında ancak doğuda yer alan iki adet taş sütun kaidesi ortaya çıkarıldı (Res. 13-14). Karşılıklı duran ve aralarındaki mesafe 4,50 m olan sütun kaidelerinden batıda olanı 0,70 m yüksekliğinde olup taban çapı 0,35 m, gövde çapı 0,45 m ve tavan çapı 0,38 m'dir. Doğuda yer alan sütun kaidesi 0,68 m yüksekliğinde olup taban çapı 0,36 m, gövde çapı 0,46 m ve tavan çapı 0,37 m'dir. Form ve boyut olarak birbirlerinin tam benzeri olan sütun kaidelerinin tepe kısımlarının altında 0,03 m kalınlığında kabartma yatay bir yer almaktadır.

Taş döşeme yolun çevresinde tahribatlardan dolayı planları kesin olarak anlaşılamayan bazı mimari kalıntılar ortaya çıkarıldı. Bunlar içinde I 14 plankaresi içinde yer alan dar ve kısa bir yol kalıntısı ile bunun batısında ortaya çıkarılan yapı kalıntıları, bunlar içinde en iyi korunmuş durumda olanlardır. Büyük taş döşeme yol ile aynı doğrultuda, aynı malzeme ve aynı teknikte inşa edilmiş yol kalıntısı 4,20 m uzunluğunda ve 1,50 m genişliğinde olup, kuzeyden güneye doğru 0,50 m kot farkı ile uzanmaktadır. Yolun 0,60 m batısında ise, tahribat nedeniyle nasıl bir plana sahip olduğu anlaşılamayan düz ve

kavisli duvar parçaları yer almaktadır. Moloz taşlarla inşa edilmiş bu kalıntıların güneyinde ise 3 adet orta büyüklükte taş yer almaktadır. Üst kısımları düzgün kesilmiş bu taşların büyük olasılıkla ahşap dikmeler için kaide olarak kullanılmış oldukları anlaşılmaktadır. Bu kalıntıların güneyinde I 15 plankaresinin kuzey yarısında yine yoğun tahribata uğramış oldukları anlaşılan birtakım yapılara ait mimari kalıntılar yer almaktadır. Bu kısımda b.438 olarak kodlanan, 1,10 m çapında ve 0,70 m derinliğinde bir çöp çukuru saptandı. Çöp çukurunun 1,50 m güneybatısında, tabanı beyaz bir madde ile sıvanmış bir silo saptandı. Büyük kısmı tahrip olmuş silonun mevcut boyutu 1,10 x 1 m'dir.

Büyük taş yolun doğusundaki alanlarda da mimari kalıntılar yer almaktadır. Bunlar çoğunlukla taştan düzgün duvar temelleri olup, genellikle kuzey-güney yönde uzanmaktadır. Bu duvar temellerinden iki tanesi J 15 plankaresinde yer almaktadır. Kuzeyde olanı 3,30 m uzunluğunda ve 0,80 m kalınlığında olup, doğusunda batı-doğu yönünde uzanan daha kısa bir duvar temeli kalıntısı yer almaktadır. Bu duvar temeli kalıntısı 1,30 m uzunluğunda ve 0,40 m genişliğindedir. Bu duvar temellerinin 1,80 m güneyinde, J 15-16 plankarelerinin birleştiği bölümde, kuzey-güney doğrultusunda düzgün bir duvar temeli kalıntısı ortaya çıkarıldı. 3,20 m uzunluğunda ve 0,60 m genişliğindeki duvar temelinin hemen doğu kenarında bir çöp çukuru saptandı. b.429 olarak kodlanan çöp çukuru 1,50 m çapında ve 0,80 m derinliğindedir. Bu duvar temelinin 4,90 m güneyinde tek sıra taştan oluşturulmuş üç tarafı mevcut küçük bir yapı kalıntısı yer almaktadır. b.415 olarak kodlanan bu yapı 2,10 x 2 m boyutunda olup, yalnızca güney duvarı noksanıdır. Ortalama duvar kalınlığı 0,20 m olan yapının bir silo olduğu düşünülebilir.

2. Mimari Tabaka'nın dolgu toprağı içinden pişmiş toprak: 5 ağ ağırlığı, 2 ağırşak, 1 boğa başı figürü, 1 boğa kulağı, 2 boğa boynuzu, 1 kalypter (Res. 15), 1 stroter (Res. 16), 1 minyatür kap, 1 çanak (Res. 17), 1 çömlek, 1 testi, 1 kapak, 1 dağ keçisi başı biçimli kulp; taş: 1 tezgah ağırlığı, 2 ağırşak, 1 öğütmetaşı, 1 mermer ağ ağırlığı, 1 çakmaktaşı kesici; kemik: 1 ağırlık, 1 delici, 1 iğne, 1 aksesuar; 1 boynuz pendantif; tunç: 1 spatula, 2 hançer, 1 bilezik, 1 pendantif, 1 sembol (Res. 18) ve 1 demir okucu ele geçti.

2. Mimari Tabaka kazıları sırasında hepsi basit toprak türünde 10 mezara rastlandı. Bunlardan 6 tanesi bebek: Sk.31 (b.402), Sk.33 (b.423), Sk.36 (b.550), Sk.38 (b.426), Sk.39 (b.551) ve Sk.42 (b.448); 1 tanesi çocuk: Sk.32 (b.409) ve 3 tanesi de yetişkindir: Sk.35 (b.418), Sk.37 (b.410) ve Sk.40 (b.465).

2. Mimari Tabaka'dan sonra 477,10 m ile 475,90 m seviyeler arasında K 14 ile J 16 ve K 16 plankarelerinde ortaya çıkarılan mimari kalıntılar 3. Mimari Tabaka olarak isimlendirildi. b.406, b.413, b.415, b.429, b.430, b.431 ve b.437 buluntu yerinden oluşan 3. Mimari Tabaka'nın, özellikle 2. Mimari Tabaka yerleşimcileri tarafından tahrip edilmiş olduğu gözlemlendi. 3. Mimari Tabaka'nın mimari kalıntıları kareye yakın plana sahip taş temelli ve kerpiç duvarlı bir yapı ile bazı duvar temeli kalıntılarıdır (Res. 19).

3. Mimari Tabaka'nın en iyi durumdaki yapısı, K 14 plankaresinde ortaya çıkarılan taş temelli ve kerpiç duvarlı, kareye yakın plana sahip bir yapı kalıntısıdır (Res. 19). Kuzeydoğu-güneybatı yönünde yerleştirilmiş yapı b.406 olarak kodlandı. 3,40 x 3,30 m boyutundaki yapının ortalama duvar kalınlığı 0,70 m'dir. Yapının kuzey köşesinin uç kısmının plankarenin kuzey kesiti içinde kaldığı gözlemlendi. Doğu köşesi tahrip olmuş yapının girişinin güneyden olduğu, bu kesimdeki yaklaşık 1,50 m'lik bir açıklıktan anlaşıldı. Yapının batı duvarının güney ucundan güneye doğru uzanan tek sıra taşlardan oluşturulmuş ince bir duvar ortaya çıkarıldı. 3,30 m uzunluğunda ve 0,20 m genişliğindeki duvarın yapının güneyinde yer aldığı olası avlu ile ilgili bir koruma duvarı olduğu düşünüldü.

3. Mimari Tabaka'nın diğer mimari kalıntıları basit duvar temeli parçalarından oluşmaktadır. İlk duvar temeli parçası J 16 ve K 16 plankarelerinin birleştiği alanda, batı-doğu yönünde yer almaktadır. Taş temel üzerinde kerpiç kalıntılarının yer aldığı duvarın mevcut uzunluğu 3,80 m, genişliği ise 0,50 m'dir. Bu duvar temelinin 3 m güneyinde ve yine J 16 ve K 16 plankarelerinin birleştiği alanda ortaya çıkarılan ve yine batı-doğu yönde uzanan duvar temelinin mevcut uzunluğu 4,10 m, genişliği ise 0,60 m'dir.

3. Mimari Tabaka'nın dolgu toprağı içinden pişmiş toprak: 7 ağ ağırlığı, 2 tezgâh ağırlığı, 2 ağırşak, 1 fırın deneme malzemesi, 3 boncuk, 1 kapak, 1 dağ keçisi başlı kulp parçası, 1 çanak, 1 çömlek, 1 maşrapa, 1 yonca ağızlı testi, 1 krater (Res. 20); taş: 1 ağ ağırlığı, 2 boncuk, 1 ezgitaşı, 2 öğütmetaşı, 1 kumtaşı kandil, 1 çakmaktaşı kesici, 1 boncuk; 1 kemik amulet (Res. 21); tunç: 2 okucu, 1 pendantif ve 1 toka ele geçti.

3. Mimari Tabaka kazıları sırasında hepsi çömlek gömü türünde, bebeklere ait 3 mezara rastlandı. b.552 olarak kodlanan gömülerden birincisi (Sk.41), ağzı kuzeye bakar biçimde yerleştirilmiş bir çömlek içinde saptandı (Res. 22). Baş kısmı çömleğin dibine gelecek şekilde yatırılmış olan iskelet hoker tarzda çömlek içine bırakılmıştır. Dar olan çömleğin ağız kısmının ki-reçli bir karışımla tıkanmış olduğu saptandı. Çömleğin dip kısmının noksan

olduğu gözlemlendi. İkinci çömlek mezar (Sk.43) b.460 olarak kodlandı. Baş kısmı güneybatıya bakmakta olan bebek iskeleti güney-kuzey doğrultusunda yatırılmış olup, yarı hoker pozisyonundadır. Oldukça tahrip edilmiş bir çömlek içinde yer alan iskeletin, kafatasının ve gövdesinin bir kısmının çömleğin ağız kısmından dışarı taşmış olduğu gözlemlendi. Üçüncü ve son çömlek mezar (Sk.44) b.461 olarak kodlandı. Sk. 43'ün kuzeyinde kalan ve ağız kısmı güneye doğru bakan bir çömlek içindeki bebeğin kafatası çömleğin ağız kısmına yerleştirilmiştir.

3. Mimari Tabaka'dan sonra 476,10 m ile 475,80 m seviyeler arasında K 15 plankaresinde ortaya çıkarılan mimari kalıntılar 4. Mimari Tabaka olarak isimlendirildi. b.431, b.437, b.445, b.460 ve b.461 nolu buluntu yerlerinden oluşan 4. Mimari Tabaka'da büyük bir yapıya ait kalıntılar saptandı (Res. 23). K 15 plankaresinde yer alan ve L 15 plankaresinin doğu kesiti içine doğru devam ettiği gözlenen ve b.445 olarak kodlan yapının temellerinin üst yapı katlarının mimari yapılarında kullanılmış olan taşlardan farklı olarak, açık renkli ve daha düzgün işlenmiş iri taşlarla oluşturulmuş olduğu gözlemlendi. Mevcut boyutu 8,80 x 4 m olan yapının kuzey-güney yönde yerleştirilmiş olduğu ve batı duvarı ile güney duvarının düzgün bir hat verdiği gözlemlendi. Yapının duvar temellerinin mevcut durumdan daha yüksek olduğu ve bir kısmının doguya doğru devrilerek yapının içine doğru akmış olduğu saptandı. İçinde hiçbir buluntu ve kerpiç kalıntısı ele geçmeyen yapının üst yapısının sökülmiş olduğu düşünüldü (Res. 23).

4. Mimari Tabaka'nın dolgu toprağı içinden pişmiş toprak: 1 boncuk, 1 tabak, 1 maşrapa ve 1 fildişi mühür (Res. 24 a-b) ele geçti.

B Açması

(Q 16-17, W 16-17, X 16-17 Plankareler)

Kazı çalışmalarımızın ikinci bölgesini oluşturan B Açması (Res. 25) höyüğün doğu yamacında yer almaktadır. Bu alanda 471,50 m'den 465,37 m'ye kadar kademeli bir derinleşme gerçekleştirildi. Höyüğün tabakalaşması konusunda ipuçları elde etmek amacıyla 2007 döneminde yamaç üzerinde basamaklı kazı yöntemi kullanılarak çalışılan 10 x 30 m boyutlarındaki alanda toplam 6 mimari tabaka saptanmıştı. 2008 dönemi çalışmaları sonucunda 20 x 40 m boyutundaki alandaki çalışmalar devam etmişti. Aynı alanda 2009 döneminde sürdürülen çalışmalar sonucunda 2008 döneminde 7 olan mimari tabaka sayısı 8'e ulaştı.

B Açması çalışmalarına 2008 döneminde geç evresi ortaya çıkarılan 3. Mimari Tabaka'nın erken evresi seviyesinden başlandı. b.500, b.501 ve b.502 nolu buluntu yerlerinden oluşan 3. Mimari Tabaka erken evrede, 471,50 m ile 470,10 m'ler arasındaki derinleşme çalışmaları sırasında, düzgün mimari plan alınamayan birtakım taş duvar temel kalıntılarında oluşan bazı mimari kalıntılar Q 16 ve Q 17 plankarelerinde ortaya çıkarıldı.

3. Mimari Tabaka'nın dolgu toprağı içinden pişmiş toprak: 2 ağ ağırlığı, 3 ağırşak, 1 testi; taş: 1 ağırlık, 1 mermer ağırşak (Res. 26); 1 cam mühür (Res. 27 a-b); kemik: 1 amulet (Res. 28), 1 diş delici ve 1 pendantif ele geçti.

3. Mimari Tabaka'nın erken evresinden sonra gerçekleştirilen derinleşme çalışmalarında 471,10 m ile 470,05 m'ler arasında ortaya çıkan kalıntılar 4. Mimari Tabaka olarak adlandırıldı. b.503, b.504, b.505, b.506, b.507, b.508, b.509 ve b.510 nolu buluntu yerlerinden oluşan 4. Mimari Tabaka'da Q 16 ve Q 17 plankaresindeki çalışmalarda iki önemli yapı kalıntısına rastlandı. Bu yapılardan biri Q 16 plankaresinde yer almaktadır. b.503 olarak kodlanan dikdörtgen planlı yapının doğu kısmı olduğu anlaşılan kalıntıların batı devamının plankarenin batı kesiti içinde devam ettiği gözlemlendi. Taş temel üzerine düzgün kesilmiş kerpiç bloklarla oluşturulmuş duvarlara sahip yapının mevcut boyutu 7,90 x 4,20 m'dir. Ortalama duvar kalınlığı 0,80 m olan yapının ortalama duvar yüksekliği ise 0,50 m'dir. Yapının güney kısmının doğusunda yer alan alanda düzgün kesilmiş blok taşlarla tek sıra bir duvar kalıntısı yer almaktadır (Res. 29). b.503 kodlu yapının içinde ve doğusunda bazı taş döşeme kalıntıları yer almaktadır. Bu yapının 0,60 m güneyinde yer alan ve b.504 olarak kodlanan yapı kalıntısı, b.503 kodlu yapı kalıntısı ile aynı doğrultudadır. Yapının batı kısmını oluşturan bölümün mevcut olmasına karşın, doğusunun yamaç erozyonu sonucu yok olduğu anlaşıldı. 5,10 x 3,20 m boyutundaki yapının ortalama duvar kalınlığı 0,60 m, ortalama duvar yüksekliği ise 0,80 m'dir (Res. 30).

4. Mimari Tabaka'nın dolgu toprağı içinde pişmiş toprak: 5 ağ ağırlığı (Res. 31), 5 ağırşak, 1 amfora tıkaçı, 1 üfleç, 1 boğa boynuzu, 1 testi (Res. 32); taş: 1 mermer ağırşak, 2 çakmaktaşı kesici, 1 obsidyen kesici ve 1 boynuz nesne ele geçti.

4. Mimari Tabaka çalışmalarından sonra, 2008 döneminde açığa çıkarılan 5. Mimari Tabaka seviyesinden itibaren, 470,05 m ile 468,15 m'ler arasında W 16 ve W 17 plankarelerinde gerçekleştirilen derinleşme çalışmalarında, b.b.511, b.512, b.513, b.516, b.517, b.518, b.519, b.520, b.521, b.522, b.523, b.524, b.525, b.526, b.527, b.528 ve b.529 nolu buluntu yerlerinde oluşan 6. Mimari Tabaka'nın mimari kalıntılara ulaşıldı. W 17 plankaresinin güney bölümünde bir yapı kalıntısı ortaya çıkarıldı. Q 17 plankaresinin batı kesiti

içinde devam eden yapının yalnızca doğu kısmına ulaşılabilirdi. b.524 olarak kodlanan yapının yoğun bir taş yıkıntısına sahip olduğu gözlemlendi. Bu yıkıntı temizlendikçe, yapının dikdörtgen bir plana sahip olduğu anlaşıldı. 3,10 x 1,50 m boyutundaki yapının ortalama duvar kalınlığı 0,60 m'dir. Bu yapının 4,90 m güneyinde dağınık bir taş grubu ortaya çıkarıldı. Yamaç erozyonu nedeniyle tahrip olmuş kalıntıların bir duvara mı yoksa döşemeye mi ait olduğu anlaşılamadı.

6. Mimari Tabaka'nın dolgu toprağı içinden pişmiş toprak 2 ağırşak; taş: 3 çakmaktaşı kesici, 1 boncuk; kemik: 2 delici, 1 diş delici ve 1 tunç okucu ele geçti.

6. Mimari Tabaka'dan sonra gerçekleştirilen derinleşme çalışmalarında 468,15 m ile 466,50 m'ler arasında b.530, b.531, b.532, b.533, b.534, b.535, b.536, b.537, b.538, b.539, b.540 ve b.541 nolu buluntu yerlerinden oluşan 7. Mimari Tabaka kalıntlarına ulaşıldı. W 17 plankaresinde en az iki mekânı saptanan taş temelli ve kerpiç duvarlı bir yapı ortaya çıkartıldı (Res. 33). b.539 olarak kodlanan yapı, kuzey-güney doğrultusunda inşa edilmiş olup, mevcut boyutu 7,80 x 4,80 m'dir. Batı-doğu yönünde uzanan uzun bir duvarın kuzeyinde yer alan iki paralel mekân yapıyı oluşturmaktadır. Yapının doğudaki mekânı içinde 1,40 m çapında bir fırın ya da ocak tabanı saptandı. Batıdaki mekân içinde ise, 2 x 2,60 m boyutunda basit topraktan oluşturulmuş bir taban kalıntısı ortaya çıkarıldı. Yapının güneye doğru plankarenin güney duvarı içinde devam ettiği gözlemlendi. Bu yapının kuzeyinde birtakım küçük taş duvar temeli kalıntıları ortaya çıkarıldı.

7. Mimari Tabaka'nın dolgu toprağı içinden tunç 1 okucu (Res. 34) ele geçti.

7. Mimari Tabaka'da b.549 olarak kodlanan bir iskelete (Sk.34) ait bir bacak kemiğine rastlandı.

7. Mimari Tabaka'nın doğuya doğru devam eden derinleşme çalışmaları sonucunda 8. Mimari Tabaka kalıntlarına ulaşıldı. b. 542, b.543, b.544, b.545, b.546, b.547, b.548, b.549 ve b.550 nolu buluntu yerlerinden oluşan 8. Mimari Tabaka'da, 466,50 m ile 465,80 m'ler arasında gerçekleştirilen derinleşme çalışmalarında, W 16 plankaresinde batı-doğu yönünde uzanan 1,60 m uzunluğa ve 0,70 m genişliğe sahip taştan bir duvar temeli kalıntısı ile W 16-17 ile X 16-17 plankarelerinin birleştiği bölgede yer alan b.543 olarak kodlanan yuvarlak planlı ve sıvalı bir taban kalıntısı 8. Mimari Tabaka'nın kalıntılarını oluşturmaktadır (Res. 35). Bu taban üzerinde *in situ* hayvan kemikleri ortaya çıkarıldı.

8. Mimari Tabaka'nın dolgu toprağı içinden pişmiş toprak 1 tıkaç ele geçti.

C Açması

(R 16-17 Plankareler)

Oluz Höyük'ün orta kısmında yer alan R 16-17 plankarelerinin keşiştiği alanda 2008 döneminde kazılmasına başlanan C Açması çalışmalarına 2009 döneminde de devam edildi. Burada yaklaşık 1 hafta süren derinleşme çalışmaları b.450 ve b.451 nolu buluntu yerlerinin oluşturduğu 3. Mimari Tabaka'da, 472,70 m'den 472,20 m'ye kadar süren derinleşme çalışmalarında pişmiş toprak 1 küp ele geçti.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Sonuç olarak toplam 40 gün süren ve üç açmada (A, B ve C) 2100 m²'lik bir alanda gerçekleştirilen Oluz Höyük 2009 dönemi kazı çalışmaları sonucunda toplam 8 mimari tabaka saptandı. A ve B açmalarının ilk dört tabakalarının birbirleri çağdaş oldukları özellikle ele geçen sikke ile çanak-çömlek parçalarının değerlendirilmesinden anlaşıldı. Buna ilave olarak C açmasının 3. Mimari Tabakası'nın A ve B açmalarının 3. Mimari tabakalarıyla çağdaş olduğu saptandı. Bu bağlamda Oluz Höyük'ün "0" Tabakası Ortaçağ'a, 1. Mimari Tabaka'sı Helenistik Çağ'a (MÖ 2. yy - MÖ 1. yy'ın ilk yarısı), 2. Mimari Tabaka'sı Geç Demir Çağı'nın Geç Evresi'ne (MÖ 5. yy'ın son çeyreği - MÖ 3. yy), 3. Mimari Tabakası Geç Demir Çağı'nın Erken Evresi'ne (MÖ 5. yy), 4. Mimari Tabakası Geç Demir Çağı'nın Erken Evresi'ne (MÖ 6. yy) tarihlenebilir. B Açması'nda saptadığımız 5. Mimari Tabaka (MÖ 7. yy) ile 6. Mimari Tabaka'nın (MÖ 8. yy) ait olduğu anlaşıldı. 7. Mimari Tabaka ise Geç Tunç Çağı'na yani Hitit İmparatorluk Dönemi'ne (MÖ 15-13. yy) aittir. 8. Mimari Tabaka'nın ise özellikle çanak-çömlek parçalarının (Res. 45) değerlendirilmesi sonucunda kabaca Erken Tunç Çağı'na (MÖ 4-3. binyıllar) tarihlenebileceği söylenebilir.

Oluz Höyük "0" Tabakası MS 10-14. yy'a tarihlenebilecek sırlı çanak-çömlek parçaları ile karakterize olmaktadır. Bu dönem ele geçen örneklerin (Res. 4) yakın benzerleri önceki çalışma dönemlerinde de bulunmuştu (Dönmez-Naza-Dönmez 2007: 52, Res. 3; Dönmez-Naza-Dönmez 2009a: 403, Res. 8-9; Dönmez-Naza-Dönmez 2009b: 127-128).

Oluz Höyük 1. Mimari Tabaka ile ilgili yeni açılan her alanda tahrip olmamış mimari kalıntı bulmak oldukça zordur. Bilimsel sistematik arkeolojik kazılar başlamadan önce gerçekleştirilmiş yoğun tarım faaliyetleri, yasadışı kazılar ile höyüğün terk edilmesinden sonra bir mezarlık alanı

Dönem	Mimari Tabaka	Tarihler	Açma	Bulgular
Ortaçağ	0	10.-14. yy	A	Sırlı ç-ç parçaları
Helenistik Çağ	1	MÖ 2. yy - MÖ 1. yy'ın ilk yarısı	A, B ve C	Mithradates dönemi sikkeleri, demir miğfer
Geç Demir Çağı Geç Evre (Akhaimenid)	2	MÖ 5. yy'ın son çeyreği - MÖ 3. yy	A, B ve C	Deve başı betimli riton, amfora, boya bezekli ç-ç
Geç Demir Çağı Erken Evre (Akhaimenid)	3	MÖ 5. yy	A, B, C ve D	Akhaimenid mührü, Kadın göğsü biçimli kap/biberon, keklük figürlü krater parçası, boya bezekli ç-ç
Geç Demir Çağı Erken Evre (Geç Phryg Dönemi)	4	MÖ 6. yy	A ve B	Phryg mührü, boya bezekli ç-ç
Orta Demir Çağı (Klasik Phryg Dönemi)	5	MÖ 7. yy	B	Boya bezekli ç-ç
Orta Demir Çağı (Erken ve Klasik Phryg Dönemi)	6	MÖ 9.-8. yy	B	Boya bezekli ç-ç
Geç Tunç Çağı (Hitit İmparatorluk Dönemi)	7	MÖ 15.-13. yy	B	Hitit mührü, orak, okucu
Erken Tunç Çağı	8	MÖ 4.-3. Binyıllar	B	ç-ç parçaları

olarak kullanılmış olması nedenleri ile 1. Mimari Tabaka mimari açıdan genel yerleşme planı sağlayacak durumda değildir (Res. 6). Buna karşın J 16 plankaresinde, 2. Mimari Tabaka taş yolunun hemen üzerindeki dolgu toprağı içinde *in situ* kapakları ile birlikte ortaya çıkarılan 2 pithos (Res. 8) ve bu alanın hemen güneyinde henüz tam olarak nasıl bir plana sahip oldukları anlaşılamayan birtakım mimari kalıntılar, Oluz Höyük'te 1. Mimari Tabaka'nın her yerde tahribata uğramadığına da işaret etmektedir. Söz konusu pithoslar, ağızları üzerinde yer alan pişmiş toprak basit kapakları ile birlikte sağlam bir durumda ele geçmiş olmalarına karşın, ilişkili oldukları olası yapıyla ilgili herhangi bir bulguya rastlanmadı. 1. Mimari Tabaka'da ele geçen tunç bir sikke (Res. 10 a-b), bu tabaka için MÖ 2. yy ile MÖ 1. yy'ın ilk yarısı olarak önerdiğimiz tarihlenmenin uygun olduğunu bir kez daha doğruladı.

Oluz Höyük 2. Mimari Tabakası ile ilgili bilgilerimiz 2009 dönemi çalışmaları sonucunda ortaya çıkan çok önemli mimari kalıntılar ve diğer buluntularla önemli ölçüde artmıştır. Bu mimari tabakanın en önemli bulgusunu mevcut uzunluğu 28 m ve genişliği 8,50 m olan işlenmiş ve yarı işlenmiş taşlarla çok özenli olarak inşa edilmiş bir yol kalıntısı oluşturmaktadır (Res. 5, 12-14). Ortasında açık bir kanal bulunan yol üzerinde (Res. 12) karşılıklı olarak yerleştirilmiş iki adet taş sütun kaidesi ile batı kenara yakın konumda taştan oyulmuş bir tekne yer almaktadır (Res. 13-14). Güneyden kuzeye doğru bir rampa özelliği gösteren yolun daha sonra avlu benzeri bir alana ulaştığı 2008 dönemi çalışmalarında ortaya çıkarılan mimari kalıntılardan anlaşılmaktadır. Bu alanın kuzeyinde gerçekleştirdiğimiz arkeojeofizik araştırmalarda dikkat çekici yapı kalıntıları saptandı. Bu durumda, 2010 döneminde kazmayı planladığımız bu alanda yolun ilişkili olduğu yapının ortaya çıkarılması olasıdır.

Oluz Höyük yolunun daha küçük boyutlu bir benzeri Hellespontine Phrygiası'nın satraplık merkezi *Daskyleion* ile eşitliği düşünülen Hisarteppe kazılarında ortaya çıkarılmıştır (Coşkun 2005: 63-69, Şek. 19). İnşa tekniği ve ortasındaki açık kanal ile Oluz Höyük yolunun yakın bir benzeri olduğunu gözlemlediğimiz söz konusu yol, Hisarteppe hafirleri tarafından "Kült Yolu" olarak isimlendirilmiştir. Saray olduğu tahmin edilen bir yapı kompleksine ulaştığı düşünülen Kült Yolu'nun nasıl bir yapı ile bağlantılı olduğu konusunda bugüne değin Hisarteppe'de herhangi bir ilerleme sağlanamamıştır. MÖ 547-530 yıllarında inşa edildiği, Satrap Pharnabazos II (MÖ 414-388) döneminde ise işlevine son verildiği varsayılan Kült Yolu'nun işlevsiz bırakılma durumu Oluz Höyük ile büyük bir benzerlik göstermektedir. Çünkü Oluz Höyük yolunun, güney kısmının köşeli bir yapı inşa edilerek kapatılmış olduğu saptanmıştır. Üst üste inşa edilmiş bu köşe yapısı ile yol arasında herhangi bir dolgu toprağı ya da moloz olmaması, başka bir deyişle söz konusu yapının direkt olarak yolun üstüne yerleştirilmiş olması nedeniyle, yolun işlevini iptal etmek amacıyla bu operasyonun yapılmış olduğu kanısına varıldı.

Her iki yol kalıntısı karşılaştırıldığında, Oluz Höyük yolunun boyut bakımından daha büyük olduğu, daha nitelikli bir şekilde inşa edildiği ve sütun kaideleri ile taş tekne gibi daha zengin mimari öğelere (Res. 5, 12-14) sahip olduğu görülmektedir. Kült Yolu, bir satraplık merkezi olan *Daskyleion* ile eşitlenen Hisarteppe'de, *Daskylitis*/Manyas Gölü manzaralı en yüksek noktaya inşa edilmiştir. Oluz Höyük Yolu bu bakımdan da Kült Yolu benzerlik göstermektedir. Çünkü, Oluz Höyük'ün kenarında konumlanmış olduğu verimli Geldingen Ovası'nın, henüz kronolojisi çok net olmasa da antik çağda bir göl

olduğu, gerçekleştirdiğimiz arkeojeofizik ve jeolojik araştırmalar sonucunda saptanmıştır (Dönmez – Naza-Dönmez 2009b: 126-127, Res. 5-6). Oluz Höyük Yolu da, höyüğün en yüksek kesimine ulaşmaktadır ve eğer olası bir yapı varsa, bu en yüksek noktada yer almaktadır. Bu bağlamda Hisarteppe ile Oluz Höyük'ün mimari özellikleri ve göl kenarlarında konumlanmış olmaları basit tesadüfler olarak değerlendirilmemelidir. Hisarteppe'nin bir satraplık merkezi olduğu düşünülmektedir. Oluz Höyük de bir satraplık merkezi olabilecek işaretler vermeye başlamıştır. Bu bağlamda, 2007 döneminde ele geçirilen ve "triangle ware" türü bezemesiyle dikkat çeken kadın göğsü biçimli kap (Dönmez – Naza-Dönmez 2007: Res. 7-8; Dönmez – Naza-Dönmez 2009a: Res. 15-16, Çiz. 1) ile 2008 döneminde ortaya çıkarılan deve başı betimli riton (Dönmez – Naza-Dönmez 2009b:Res. 13) ile amfora (Dönmez – Naza-Dönmez 2009b: Res. 14) gibi yüksek kaliteli ve dinsel karakterli buluntular, yol kalıntısı ile birlikte değerlendirildiğinde, burada tapınak ya da saray benzeri önemli bir yapı olma olasılığını güçlendirmektedir.

A Açması 2. Mimari Tabaka'da, yol civarında ele geçmiş olan kadın göğsü biçimli kap, deve başı betimli riton, amphora, Akhaimenid çanakları (Dönmez – Naza-Dönmez 2009a: Res. 29, Çiz. 2-3) ve Geç Phryg tarzında (Dönmez – Naza-Dönmez 2009b: Res. 41-42) ve de sözde Galat denilen türde bezenmiş yerel yapım boya bezekli çanak-çömlek parçaları (Dönmez – Naza-Dönmez 2007:Res. 17-18; Dönmez – Naza-Dönmez 2009a: Res. 26-28; Dönmez – Naza-Dönmez 2009b: Res. 43-44), bu tabakanın MÖ 5. yy sonları ile MÖ 2. yy arasındaki zaman dilimine tarihlenebileceği konusunda önemli bilgiler sağlamaktadır. Hisarteppe Kült Yolu'nun Pharnabazos II döneminde, büyük olasılıkla MÖ 4. yy başlarında iptal edildiği düşünülmektedir. Yol dolgusu içinde ve civarında ele geçmiş çanak-çömlek parçaları MÖ 4. yy özellikleri göstermektedir. Bu bağlamda Oluz Höyük yolunun MÖ 4. yy başlarında, Kült Yolu ile aynı dönemde iptal edildiği düşünülebilir.

2. Mimari Tabaka'nın dolgu toprağı içinden parça halindeki onlarca stroter dışında, sağlam ve tüm durumda 1 kalypter (Res. 15) ve 1 stroterin (Res. 16) ele geçmiş olması, bu tabaka yapılarının çatı örtü sistemleri ile boyutları hakkında önemli bilgiler sağlamaktadır. Kalypterin 0,75 m uzunluğunda, stroterin ise 0,56 x 0,45 m boyutunda olduğu düşünüldüğünde, bu tip kiremitlerin taşıyacakları çatıların anıtsal yapıları örtmüş olması büyük bir olasılıktır.

3. Mimari Tabaka kazılarında saptanan 3 adet çömlek mezar (Sk.41=Res. 22; Sk.43, Sk.44) büyük olasılıkla 2. Mimari Tabaka yerleşmelerine ait olmalıdır. 2008 döneminde, 2. Mimari Tabaka dolgusu içinde ortaya çıkarılan ve

gerek dağ keçisi başı ile boynuzunu yansıtan abartılı ve estetik kulpları ile gerekse teknik özellikleri ile Geç Demir Çağı'na ait olduğunu düşündüğümüz bir çömlek mezarın (Dönmez – Naza-Dönmez 2009b: 132, Res. 16-17) varlığından sonra, 2009 döneminde 3 adet daha çömlek mezar ortaya çıkması, 2. Mimari Tabaka yerleşmecilerinin hayatlarını kaybeden bebekleri için bu tür gömüleri kullandığına işaret etmektedir. Bu bağlamda söz konusu bu gömüler MÖ 4.-3. yy'a tarihlenebilirler.

Bugüne değin ele geçmiş olan bulgular ışığında 3. Mimari Tabaka'nın MÖ 5. yy'a tarihlenebileceğini söyleyebiliriz. 2. Mimari Tabaka'dan sonra herhangi bir yangın ya da bir boşluk olmaması, her iki tabakanın yerleşmedeki devamlılığına işaret etmektedir. Geç Phryg tarzında geometrik (Res. 36-39) ve bitkisel motifler ile figürlü bezemelerden (Res. 40) oluşan yüzlerce boya bezekli çanak-çömlek bu tarihlendirme önerimiz için sağlam dayanak noktalarını oluşturmaktadır. 3. Mimari Tabaka'nın göze çarpan diğer bir özelliği ise, mimari gelenek değişimidir. 1. ve 2. mimari tabakalarda kerpicin kullanımına dair çok güçlü bulgular ele geçmemiştir. Bu durum söz konusu mimari tabakalarda kerpicin inşa malzemesi olarak hiçbir şekilde kullanılmadığı anlamına gelmemelidir. Bu durumu oluşturan etkilerin başında taşın 1. ve 2. mimari tabakalarda yoğun kullanımı ile bu mimari tabakaların yüzeye yakın olmaları gelmektedir. Kerpiç 1. ve 2. mimari tabakalarda kullanılmış olsa bile, büyük olasılıkla 3. Mimari Tabaka'daki kadar yoğun kullanılmamıştır ve bu mimari tabakalar yüzeye yakın oldukları için tarım faaliyetlerinden, yasadışı kazılardan ve mezarlık kullanımından oldukça etkilenmişlerdir. Bu durumda 1. ve 2. mimari tabakalardaki yapıların ve dolayısıyla kerpiçlerin tahribine yol açmıştır.

3. Mimari Tabaka'nın Oluz Höyük tabakalaşma sürecinde kerpicin inşa malzemesi olarak duvar bedenlerinin oluşumunda yoğun olarak kullanıldığı son mimari tabaka olduğu anlaşılmaktadır. 3. Mimari Tabaka öncesi saptadığımız tüm mimari tabakalardaki yoğun kerpiç kullanımı bizi bu değerlendirmeye yönlendirmektedir. A Açması'nda 2008 döneminde ortaya çıkmaya başlayan ve 2009 döneminde kazısı sürdürülen taş temelli ve kerpiç duvarlı yapıların oldukça özenli olarak inşa edilmiş oldukları gözlemlendi (Res. 19).

3. Mimari Tabaka'nın en dikkat çekici buluntusu mavi renkli cam bir damga mühürdür (Res. 27 a-b). Konoid mühür yatay bir ip deliğine sahiptir. Kompozisyon, yuvarlak baskı yüzeyine kızgın bir kalıp bastırılmak suretiyle oluşturulmuştur. Mührün baskı yüzeyindeki aşınma nedeniyle kompozisyon net bir biçimde algılanamamaktadır. Sola doğru hareketli bir at üzerinde oturan bir süvari betimi zor da olsa seçilebilmektedir. Elinde bir mızrak ya

da kargı olması gereken bir nesne tutan süvarinin pelerini atın hamlesi nede- niyle rüzgardan uçmaktadır. Atın altında ise ne olduğu anlaşılamayan bir nesne vardır. Bu büyük olasılıkla bir hayvandır. Akhaimenid mühürleri için- de sınıflandırılabilir Oluz Höyük mührünün değerlendirme ve stil-kritik içeren yayın çalışmaları devam etmektedir. Mührün baskı yüzeyindeki sah- nenin klasik bir Pers avlanma/savaş sahnesi mi yoksa Batı dünyası ile ilişki- li bir Bellerophon sahnesi mi olduğu henüz netliğe kavuşturulamamıştır. Ayrıca, bu mimari tabakada ele geçen tabanı kazıma tekniğinde oluşturulmuş dairelerle bezeli mermer bir ağırşak (Res. 26), Phryg taş ve kemik işçiliğinden bilinen bir motif ve düzenle bezenmiştir.

Oluz Höyük 4. Mimari Tabakası gerek mimarisi ve boya bezekli çanak- çömleği (Res. 41), gerekse de küçük buluntularının sağladığı verilerin yardı- mıyla MÖ 6. yy tarihlendirilmiştir. Bu da Geç Demir Çağı ve Geç Phryg döne- minin başları ile uyumlu bir süreçtir. 4. Mimari Tabaka mimari açıdan en iyi şekilde B Açması'nda izlenebilmektedir. B Açması'nda yan yana konumlan- mış bir şekilde kuzey-güney doğrultusunda ortaya çıkarılan taş temelli ve ker- piç duvarlı iki yapı kalıntısı (Res. 29-30), 3. Mimari Tabaka plan özellikleri, inşa malzemeleri ve inşa tekniği açısından oldukça benzeridir.

A Açması'ndaki derinleşme çalışmaları sırasında ortaya çıkmaya baş- layan taş temelli bir yapı büyük boyutuyla dikkati çekmektedir (Res. 23). Temellerinin bir kısmının yapının içine yıkılmış olduğu gözlenen yapı ile ilgi- li başka hiçbir mimari bulgu ve üstyapı elemanı saptanamadı. Büyük olasılıkla üstyapı elemanlarının üstteki mimari tabakaların sakinleri tarafından sökül- müş ve alınmış ya da bitirilememiş olduğunu düşündüğümüz yapının doğu bölümü 2010 dönemi çalışmaları sonucunda açığa çıkarılacaktır.

A Açması 4. Mimari Tabaka'da ele geçmiş olan bir fildişi damga mühür (Res. 24 a-b) Phryg kültürünün bölgedeki etkisini göstermesi ve tarihleme açılarından çok önemlidir. Bugüne değin, *Gordion*/Yassıhöyük (Körte-Körte 1904: 170-172, Abb.151; Dusing 2005: 23-25), Boğazköy (Boehmer 1977: 78-84; Boehmer 1978: 284-292; Boehmer-Güterbock 1987: 85-89; Seeher 1995: 621; Genz 2006: 130), Alishar Höyük (Osten 1937: 91-93, Fig.90/737, 1051, e785; Schmidt 1933: 61, Fig.83/a71), Kaman-Kalehöyük (Omura 1995: 43-44) ve Emirler'de (Boehmer 1977: 78-84; Boehmer 1978: 284-292; Boehmer-Güterbock 1987: 85-87) ele geçmiş Phryg mühürleri Orta ve Geç Demir Çağı'na tarihlendirilmişlerdir. Halka biçimli bir tutamağı, yivlerle be- zenmiş silindirik bir gövdesi olan mührün yuvarlak baskı yüzeyinde intaglio tekniğinde oluşturulmuş bir aslan-ceylan mücadele sahnesi betimlenmiştir.

2009 dönemi çalışmalarında 5. Mimari Tabaka'da herhangi çalışma gerçekleştirilmedi. 2008 döneminde bırakılan 5. Mimari Tabaka seviyesinden itibaren derinleşildiğinde, 6. Mimari Tabaka mimari kalıntularına ulaşıldı. 6. Mimari Tabaka çanak-çömleği genel özellikleri ile Orta Demir Çağı'na ait Klasik Phryg kültürünü yansıtmaktadır. Buradaki derinleşme çalışmaları sırasında karşılaşılan bazı boya bezekli örneklerin erken dönem özellikleri gösterdiği saptandı (Res. 42-43). Benzerleri Kilise Tepe Erken Demir Çağı mimari tabakalarında ele geçmiş olan (Postgate 2008: Fig. 4/2) krater türü iri çömleklerle ait bezemeli gövde parçalarının Erken Demir Çağı sonu ile Orta Demir Çağı başlarına ait olabilecekleri düşünülebilir.

7. Mimari Tabaka kazıları sırasında taş temelli ve kerpiç duvarlı bir yapı kalıntısı ile karşılaşıldı (Res. 33). Doğu bölümü yamaç erozyonu nedeniyle oldukça tahrip olmuş yapının dolgu toprağı ve mekân içi kazılarından ele geçen çok sayıdaki hızlı çarkta şekillendirilmiş çanak-çömlek ile şişe parçaları (Res. 44) yapının ve bu mimari tabakanın Geç Tunç Çağı'na yani Hitit İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenmesi için sağlam dayanak noktaları oluşturmuşlardır. Çok sayıdaki çanak-çömlek parçası dışında, 2007 döneminde taş mühür (Dönmez – Naza-Dönmez 2007: 57; Dönmez – Naza-Dönmez 2009a: 408), 2008 döneminde ise tunç bir orak (Dönmez – Naza-Dönmez 2009b: Res. 31) ile güçlü varlığını belirlediğimiz Hitit İmparatorluk Dönemi'ne ait mimari tabakanın bu dönem ele geçen en önemli buluntusu tunç bir okucudur (Res. 34). Oluz Höyük'te çok önem verdiğimiz Hitit Dönemi araştırmaları için ilk üç sezonda ortaya çıkan mimari kalıntular ile ele geçen küçük buluntular gelecek dönem çalışmalarını stratejisinin belirlenmesi açısından çok önemli veriler sunmaktadırlar. Yaklaşık 45 dönümlük büyük bir höyüğün kenar bölgesinde ve çok küçük bir alanda saptanmış olsa da, Hitit Dönemi tabakalarının şiddetli yangınlar geçirmiş olduğuna dair ipuçları belirmeye başlamıştır.

B Açması'nda 2009 dönemi çalışmalarında ulaşabildiğimiz son mimari tabaka, 2008 döneminde çanak-çömlek parçaları ile belirmeye başlayan Erken Tunç Çağı'na ait 8. Mimari Tabaka'dır. Mimari kalıntı olarak yuvarlak planlı, sert zeminli bir tabanın ortaya çıkarıldığı bu mimari tabakada (Res. 34), söz konusu taban üzerinde *in situ* durumda çok sayıda hayvan kemiği saptandı. Herhangi bir yapıyla bağlantısını yakalayamadığımız bu tabanın kenarlarının düzgün ve şeklinin yuvarlak olması oldukça dikkat çekicidir.

Kazı sırasında ele geçirilen ve rapor içinde mimari tabakalara göre dökümleri verilen 144 adet müzelik ve etüdlük eser, kazı sonunda Amasya Müzesi'ne teslim edildi.

Kazı çalışmaları sonunda açmaların hepsi ve tüm mimari kalıntılar 2008 döneminde olduğu gibi jeotekstil ile kapatılarak koruma altına alındı (Res. 46). İkinci aşama olarak yüzeylerine ince kum tabakası serildi. Böylece kapatılan mimari kalıntıların oksijen almaları sağlandı.

Oluz Höyük sistematik arkeolojik kazılarını gerçekleştirmeme izin veren Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne teşekkürü bir borç bilirim. Kazılar için finansal destek sağlayan Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Döner Sermaye İşletmeleri Merkez Müdürlüğü (DÖSİMM) ile İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi'ne teşekkür ederim. Ayrıca kazı sırasında yaptıkları yardım ve gösterdikleri yakınlık nedeniyle Amasya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Amasya Müze Müdürlüğü, Samsun Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Müdürlüğü, Amasya Valiliği, Gökhöyük Tarım İşletmeleri Müdürlüğü, Gökhöyük Tarım Meslek Lisesi Müdürlüğü, Göynücek Sağlık Meslek Lisesi Müdürlüğü ile Gözlek Köyü Muhtarlığına teşekkürlerimi sunarım.

Doç. Dr. Şevket Dönmez
Oluz Höyük Kazı Başkanı
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Arkeoloji Bölümü Protohistorya ve
Önasya Arkeolojisi Ana Bilim Dalı
34134 İstanbul / Türkiye
sdonmez@mail.koc.net

The 2009 Seasons at Oluz Höyük: New Results and Evaluations

Amasya province is located in the interior part of the Central Black Sea Region of Turkey and Oluz Höyük is found within the borders of Gökhöyük Agricultural Operation Management on the twenty-seventh kilometer of Amasya-Çorum highway. Oluz Höyük lies in the fertile Geldingen plains watered by River Çekerek, an important tributary to Yeşilirmak, flowing south of the mound. Oluz Höyük lies 2 km northwest of Gözlek Village, about 5 km east of Toklucak (former Oluz) Village and 3 km south of Amasya-Çorum highway. The mound measures 280 x 260 m. It rises about 15 m above the plain level (478,78 m above the sea level) and covers an area of *ca.* 45.000 sq. m.

The 2009 campaign at Oluz Höyük was conducted in two stages:

1st Stage – Archaeogeophysical Surveys: As architectural remains buried under the soil have different properties than the soil, geophysical surveying are extensively used in archaeological works. In the recent years geophysical methods have been used to compile information about the remains buried at archaeological sites. Equipment and software have considerably advanced in parallel to the increasing demand for obtaining quick results at shallow depths. Asst. Prof. Fethi Ahmet Yüksel carried out geomagnetic surveys in the grid-squares H 14-17, I 10-16, J 10-13, K 10-13, 16 and L 10-13 covering an area of 2000 sq. m. The work lasted from 17 to 20 August 2009. The aim was to obtain data regarding possible building remains with their depths, extensions and locations.

2rd Stage – Archaeological Excavations: Excavations at Oluz Höyük were conducted at three areas, namely trenches A, B and C.

Work initiated in Trench A in 2007 continued with further enlarging and deepening the area. Trench A comprises grid-squares I 14, I 15, I 16, I 17, J 14, J 15, J 16, K 14, K 15, K 16, L 14, L 15 and L 16 covering a total area of 1300 sq. m and reaching an elevation difference of an average 2,20 m from

477,90 m down to 474,30 m. Four building layers have been identified. Like Trench A, Trench B was also initiated in 2007 and the work there continued with further enlarging and deepening. Trench B comprises grid-squares X 17, W 16, W 17, Q 16 and Q 17 covering a total area of 500 sq. m. It reached a depth from 469,35 m down to 465,97 m. Eight building layers have been identified. Trench C was excavated in 2008 and. It covers an area of 100 sq. m at the junction of grid-squares R 16-17. It was excavated from 472,70 m down to 472,20 m. A single building layer was identified.

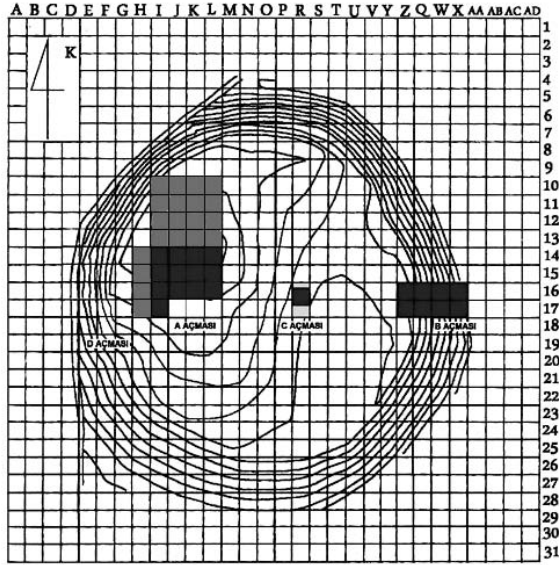
Consequently, after a 38-day work in three trenches (A, B, C) eight architectural layers in an area of 2100 m². The first four layers of trenches A and B appear to be contemporary, particularly judging from the on coins and potsherds. In addition, 3rd Architectural Layer of Trench C was found to be the contemporary with the 3rd layers of trenches A and B. In this regard, Layer 0 of Oluz Höyük can be dated to Medieval Ages, 1st Architectural Layer to the Hellenistic Period (2nd century BC - the first half of 1st century BC), 2nd Architectural Layer to the Late Phase of Late Iron Age (first quarter of 5th century – 3rd centuries BC), 3rd Architectural Layer to the Early Phase of Late Iron Age (5th century BC) and 4th Architectural Layer to the Early Phase of Late Iron Age (6th century BC). 5th and 6th Architectural Layers in Trench B are dated to 7th, 8th and 9th centuries BC respectively. 7th Architectural Layer belongs to the Late Bronze Age, i.e. Hittite Imperial Period (15th - 13th centuries BC). 8th Architectural Layer dates roughly to Early Bronze Age, (4th – 3rd Millennium BC) especially according to potsherds found.

Kaynakça

- Boehmer, R. M.
1977 „Siegel phrygischer Zeit“, *Zeitschrift für Assyriologie* 67: 78-84.
- Boehmer, R. M.
1978 „Weitere Siegel aus phrygischer Zeit“, *Zeitschrift für Assyriologie* 68: 284-292.
- Boehmer, R. M. – H. G. Güterbock
1987 *Glyptik aus dem Stadtgebiet von Boğazköy*, Berlin.
- Coşkun, G.
2005 *Daskyleion'da Orta Akhaemenid Dönem* (Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir.
- Dönmez, Ş. – E. E. Naza-Dönmez
2007 “Amasya-Oluz Höyük Kazısı 2007 Dönemi Çalışmaları: İlk Sonuçlar”, *CollAn* VI: 49-74.
- Dönmez, Ş. – E. E. Naza-Dönmez
2009a “Amasya-Oluz Höyük Kazısı 2007 Dönemi Çalışmaları: İlk Sonuçlar”, *Bulleten LXXIII/267*: 395-421.
- Dönmez, Ş. – E. E. Naza-Dönmez
2009b “Oluz Höyük Kazısı İkinci Dönem (2008) Çalışmaları: Değerlendirmeler ve Sonuçlar”, *CollAn* VIII: 125-170.
- Dusinberre, E. R. M.
2005 *Gordion Seals and Sealings. Individuals and Society*, Pennsylvania.
- Genz, H.
2006 „Die eisenzeitliche Besiedlung im Bereich der Grabungen am mittleren Büyükkale-Nordwesthang 1998-2000“, J. Seeher (ed.), *Ergebnisse der Grabungen an den Ostteichhen und am mittleren Büyükkale-Nordwesthang in den Jahren 1996-2000*, Mainz: 98-158.
- Körte, G. – A. Körte
1904 *Gordion: Ergebnisse der Ausgrabung im Jahre 1900*, Berlin.
- Omura, S.
1995 “Stamp Seals from Kaman-Kalehöyük dated from the 1st Millennium B.C.”, T. Mikasa (ed.), *Essays on Ancient Anatolia and its Surrounding Civilization*, Wiesbaden: 43-58.
- von der Osten, H. H.
1937 *The Alishar Hüyük Seasons of 1930-32. Part III (OIP XXX)*, Chicago.
- Postgate, J. N.
2008 “The Chronology of the Iron Age seen from Kilise Tepe”, *Ancient Near Eastern Studies* 45: 166-187.
- Schmidt, E. F.
1933 *The Alishar Hüyük Seasons of 1928 and 1929. Part II (OIP XX)*, Chicago.
- Seeher, J.
1995 „Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša“, *Archäologischer Anzeiger* 1995: 597-625.

Harita Oluz Höyük'ün Konumu

- 2009 Döneminde Kazılan Alanlar
- 2009 Döneminde Jeofizik Çalışması Yapılmış Alanlar

Topografik Plan

Res. 1 Oluz Höyük'ün Genel Görünüü, Güneyden

Res. 2 Oluz Höyük'ün Genel Görünüü, Batıdan

Res. 3
Oluz Höyük
Arkeojeofizik
Çalışmaları

Res. 4 Sırlı Çanak-Çömlek Parçası, Ortaçağ, 10-14. yy

Res. 5 Genel Görünüm, A Açması

Res. 6 Genel Görünüm, 1. Mimari Tabaka, A Açması

Res. 7 Pt Kandil (OLZ 09 045), Helenistik Çağ, A Açması

Res. 8 Pt Pithoslar ve Kapakları, Helenistik Çağ, A Açması

Res. 9 Mermer Amfora
Tıkacı (OLZ 09 096),
Helenistik Çağ,
A Açması

Res. 10 Tunç Sikke (OLZ 09 047), Helenistik Çağ,
MÖ 2. yy sonu– 1. yy'ın ilk yarısı, A Açması

Res. 11
Yapı Kalıntıları,
2. Mimari Tabaka,
Geç Demir Çağı, A Açması

Res. 12
Taş Döşeme Yol Kalıntısı,
2. Mimari Tabaka,
Geç Demir Çağı,
A Açması

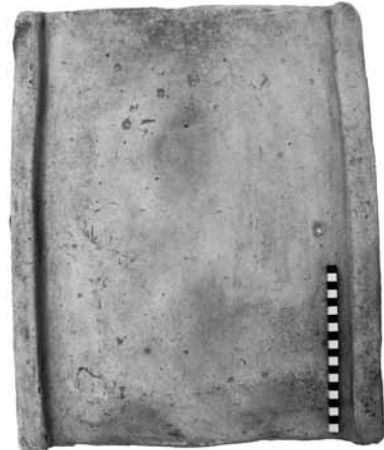
Res. 13
Taş Döşeme Yol
Kalıntısı,
2. Mimari Tabaka,
Geç Demir Çağı,
A Açması

Res. 14
Taş Döşeme
Yol Kalıntısı,
2. Mimari Tabaka,
Geç Demir Çağı,
A Açması

Res. 15
Pt Kalypter
(OLZ 09 100),
2. Mimari Tabaka,
Geç Demir Çağı,
A Açması

Res. 16
Pt Stroter
(OLZ 09 101),
2. Mimari Tabaka,
Geç Demir Çağı,
A Açması

Res. 17 Pt Çanak (OLZ 09 102), 2. Mimari Tabaka, Geç Demir Çağı, A Açması

Res. 18
Tunç Sembol (OLZ 09 134), 2. Mimari Tabaka, Geç Demir Çağı, A Açması

Res. 19
Yapı Kalıntıları, 3. Mimari Tabaka, Geç Demir Çağı, A Açması

Res. 20
Pt. Krater (OLZ 09 110), 3. Mimari Tabaka, Geç Demir Çağı, A Açması

Res. 21
Kemik Amulet (OLZ 09 069), 3. Mimari Tabaka, Geç Demir Çağı, A Açması

Res. 22
Çömlek Mezar (Sk.41),
3. Mimari Tabaka,
A Açması

Res. 23
Yapı Kalıntısı, 4. Mimari
Tabaka, Geç Demir Çağı,
A Açması

Res. 24 a-b
Fildişi Mühür
(OLZ 09 116), 4. Mimari
Tabaka, Geç Demir Çağı,
A Açması

Res. 25
Genel Görünüm, B Açması

Res. 26
Mermer Ağırsak (OLZ 09 002), Geç Demir Çağı, B Açması

Res. 27 a-b
Cam Mühür (OLZ 09 164), 3. Mimari Tabaka, Geç Demir Çağı, B Açması

Res. 28
Kemik Amulet (OLZ 09 046), 3. Mimari Tabaka, Geç Demir Çağı, B Açması

Res. 29 Yapı Kalıntısı, 4. Mimari Tabaka, Geç Demir Çağı, B Açması

Res. 30 Yapı Kalıntısı, 4. Mimari Tabaka, Geç Demir Çağı, B Açması

Res. 31
Pt Ağ Ağırlığı (OLZ 09 052), 4. Mimari Tabaka, Geç Demir Çağı, B Açması

Res. 32
Pt. Testi (OLZ 09 058), 4. Mimari Tabaka, Geç Demir Çağı, B Açması

Res. 34
Tunç Okucu (OLZ 09 131),
7. Mimari Tabaka, Geç Tunç
Çağı, B Açması

Res. 33
Yapı Kalıntısı, 7.
Mimari Tabaka, Geç
Tunç Çağı, B Açması

Res. 35
Yapı Kalıntısı,
8. Mimari Tabaka,
Erken Tunç Çağı,
B Açması

Res. 36
Pt. Çömlek parçası,
3. Mimari Tabaka,
Geç Demir Çağı,
A Açması

Res. 37
Pt. Çömlek parçası,
3. Mimari Tabaka, Geç
Demir Çağı, A Açması

Res. 38
Pt. Çömlek parçası,
3. Mimari Tabaka, Geç
Demir Çağı, C Açması

Res. 39
Pt. Çömlek parçası,
3. Mimari Tabaka,
Geç Demir Çağı, A
Açması

Res. 40
Pt. Çömlek parçası,
3. Mimari Tabaka,
Geç Demir Çağı,
A Açması

Res. 41
Çanak-Çömlek
parçası, 4. Mimari
Tabaka, Geç Demir
Çağı, A Açması

Res. 42
Pt. Krater parçası, 6. Mimari
Tabaka, Erken-Orta Demir
Çağı, B Açması

Res. 43
Pt. Krater parçası, 6. Mimari Tabaka,
Erken-Orta Demir Çağı, B Açması

Res. 44
Pt. Şişe, 7. Mimari
Tabaka, Geç Tunç
Çağı, B Açması

Res. 45
Pt. Kaide parçası,
8. Mimari Tabaka,
Erken Tunç Çağı,
B Açması

Res. 46
Jeotekstil ile Koruma
Altına Alınmış
A Açması

Doğu Roma Dünyasında Monofizit Reaksiyon ve İmparator Iustinianus*

Turhan Kaçar

Keywords: Monophysites, Justinian, Jacob Baradaeus, Sixth Century-Church Politics, Fifth Ecumenical Council

Anahtar Kelimeler: Monofizitler, Iustinianus, Yakup Baradaeus, 6. yy. Kilise Politikaları, V. Genel Konsil

Konu ve Kaynaklar

Akdeniz dünyasının uzun tarihinin en hareketli dönemlerinden birisi, MS 451 yılında toplanan Kadıköy Konsili (IV. Genel Konsil) ile yaklaşık yüz yıl sonra İmparator Iustinianus'un 553 yılında topladığı V. Genel Konstantinopolis Konsili arasındadır. Bu yüzyıllık dönem içinde, hem Roma İmparatorluğu'nun siyasal olarak parsellenmesi hem de yeniden toparlanma girişimleri gerçekleştiği gibi, Doğu dünyasının Hıristiyanlarının dinsel gruplaşmaları da ayrılıkçılığa doğru yönelmiştir. İmparatorluğun batı kanadının parsellenmesi 476 yılına gelindiğinde tamamlanmıştı, ancak yarım yüz yıl sonra Iustinianus, *reconquista* (yeniden fetih) ideolojisi çerçevesinde, imparatorluğu neredeyse eski sınırlarına kavuşturdu. Iustinianus'un *reconquista* ideolojisi sadece siyasal girişimlerle başarılabilir bir proje değildi. İmparator, siyasal projesini "kilise birliği" ile paralel yürütmesi gerektiğinin gayet farkındaydı. Oysa Hıristiyanlık tarihinin en hareketli dönemlerinden birisi olan 451 ile 553 yılları arasında, ortaya çıkan dinsel gerilimler ve tartışmalar yüzünden "kilise birliği" ideolojisi, neredeyse bir ütopyaya dönüşmüştü.

Bu çalışmanın ana konusu, Süryani Monofizitler örneğinde, Iustinianus'un 'kilise birliği ideolojisinin' nasıl ütopyaya dönüştüğünün izini sürmektir.

* Bu çalışma, editörlerinin dikkatli okumaları sayesinde pek çok hatadan arındı. Bundan dolayı editörlere kalpten müteşekkir olduğumu ifade etmek istiyorum. Şüphesiz editörler yazı içerisindeki hiç bir hatadan sorumlu değildir ve olası kalan hataların sorumluluğu şahsıma aittir.

Gerçekten Iustinianus dönemi Hıristiyanlarının dinsel parçalanmalarının izleri, günümüzde hâlâ Süryani, Kıpti, Ermeni, Etiyopya, Malankara Ortodoks Süryani, Nesturi, Melki, Ortodoks Rum gibi farklı dinsel kimliklerin varlığında görülmekte ve bunların bir kısmı ülkemiz nüfusunun küçük bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu çerçeveden görüldüğü zaman, Eskiçağ Hıristiyanlığındaki parçalanmanın dönüm noktası olan Iustinianus'un kilise politikaları izlenmeye değer bir konudur. Diğer yandan, imparatorun kilise politikalarında çok aktif düzenleyici olarak yer alması, Iustinianus'u Bizans *caesaro-papism* tartışmasının da odağı haline getirmiştir. İmparatorun, aynı zamanda papa rolünü üstlendiğini ifade eden bu kavram, günümüz Bizantinistleri tarafından dönem dönem farklı derecelerde tartışılmaktadır (Runciman 1977; Mango 2002: 14; Dagron 2003: 282-312).

6. yy'da veya sonrasında yazılan kilise tarihleri veya kroniklere dayanarak Iustinianus'un Monofizitleri kazanmak ve kilise birliğini sağlamak için izlediği kompleks politikanın tarihini anlamlı bir şekilde yazmak zordur. Bu çalışma kapsamında *Chronicon Paschale*, Ioannes Malalas, Theophanes ve Süryani Michael gibi vakayiname yazarlarının ve Kadıköy Konsili karşıtı veya yanlısı Efesli Ioannes, Evagrius Scholasticus, Midillili Zachariah gibi tarihçilerin (birbirlerine karşı önyargıları göz ardı edilmeden) eserleri kullanılmıştır. Efesli Ioannes, günümüze sadece üçüncü kısmı kalan *Kilise Tarihi*, konumuz açısından değil ama Iustinianus sonrası dönem için önemlidir. Ioannes'in bizim için esas değerli olan eseri, Süryanice-İngilizce çevirisi yapılan "Doğulu Azizlerin Hayatları"dır. Bu eser, Tellalı Ioannes ve Yakup Baradaeus (Burd'ono) gibi Süryani kilisesinin kurucu şahsiyetlerinin çabalarını günümüze aktarmaktadır. Kilise tarihleri içerisinde, Midillili Zachariah dönemin Monofizit perspektifini yansıtırken, Evagrius, Kadıköy itikadı yanlılarının bakış açısından dönemi görmemize yardımcı olmaktadır. Çalışmamızın neredeyse iki ucunu temsil eden Kadıköy Konsili ve V. Genel konsilin, 18. yy'da Giovanni Domenico Mansi ve 20. yy'ın başında E. Schwartz tarafından derlenen tutanakları ve katılımcı listeleri, sadece bazı araştırma kütüphanelerinde bulunabilmekte iken, bu tutanakların İngilizce edisyonlarının da yakın zamanlar yayınlanması, böyle önemli belgelere daha kolay ulaşmamıza imkân sağlamaktadır (Price – Gaddis, 2005; Price 2009). Gerçekten konsil tutanakları ve bu çerçevede muhafaza edilen yazışmalar Iustinianus döneminin karmaşık politik ilişkilerinin yansıtılmasında yardımcı olmaktadır. Antiokeia'nın Monofizit patriği Severus'un (512-518) mektupları da dönemin detaylarının zenginleştirilmesi açısından değerlidir. Aynı şekilde, *Liber Pontificalis* adlı papaların resmi biyografileri Anastasius'dan Iustinianus'a

imparatorluk ve papalık arasındaki ilişkilere ait bazı detayları muhafaza etmektedir. Iustinianus dönemine ilişkin her çalışma Procopius'u dikkate almak zorundadır. Özellikle dönemin siyasal ilişkileri Procopius derinlemesine okunmadan anlaşılabilir. Ancak Hıristiyanlık söz konusu olduğu zaman, Procopius bize kompleks detaylar bırakmaz, bunun yerine ya *Anecdota*'da olduğu gibi imparatoru kıyasıya eleştirmekte veya *Yapılar*'da görüldüğü gibi yüceltmektedir. Procopius'un Hıristiyanların teoloji tartışmalarına yaklaşımı biraz ironi yüklüdür. Procopius, *Savaşlar* adlı eserinin bir yerinde (V.3.5-9), Papa Agapetus'un Konstantinopolis'i ziyareti bağlamında, İsa'nın tabiatı üzerine yapılan tartışmaları alaylı bir şekilde "beşerin tabiatının ve işlerinin bile tam olarak anlaşılması mümkün değilken, bazıları Tanrı'nın tabiatını anlamaya kalkışıyor" diye eleştirmektedir.

Burada ele alınan konular, özellikle Kadıköy Konsili ile V. Genel Konstantinopolis Konsili arasındaki imparatorluk ve kilise arasındaki türbülanslı dönem, modern Batı kilise tarihi literatüründe hem imparatorlara ilişkin müstakil çalışmalarda hem de Hıristiyanlık tarihi çerçevesinde farklı perspektiflerden pek çok çalışma içerisinde işlenmiştir. Her ne kadar İmparator Zenon (474-491) politik ilişkileri bağlamında müstakil bir çalışmaya konu olmamışsa da (*PLRE* II, 1200-1202), Anastasius (491-518), Iustinus (518-527) ve özellikle Iustinianus (527-565) pek çok münferit ve kolektif eserde işlenmiştir. Anastasius'un kilise politikası yaklaşık yetmiş yıl önce P. Charanis tarafından işlenmişti, ancak şimdi F.K. Haarer, dönemi daha bütüncül bir eserde ele almıştır (Charanis 1939; Haarer 2006). İmparator Iustinus ve dönemi üzerine altmış yıl önce yazılmış tek monografi hala standart bir referanstır (Vasiliev 1950). Batı geç antik çağ tarih ve teoloji literatüründe Iustinianus ve dönemi önemine paralel olarak çok sayıda müstakil eserde ve kolektif çalışmalarda ele alınmıştır¹. Diğer yandan dönem kilise tarihçerinin de ilgi gösterdiği kesitlerden birisidir. Kadıköy sonrası dönemin teolojisi için en kapsamlı eser Alois Grillmeier'in *Das Konzil von Chalkedon* adlı üç ciltlik eseridir. Hem Grillmeier hem de R. Chesnut, üç önde gelen Monofizit liderin teolojilerini incelediği eseri *Three Monophysite Christologies. Severus of Antioch, Philoxenus of Mabbug ve Jacob of Sarug*'da daha çok ilahiyat konularını ele almaktadırlar. WHC. Friend'in yaklaşık kırk yıl önce yayınlanan *The Rise of the Monophysite Movement* başlıklı eseri, Monofizit teolojinin 431'deki Efes Konsilinden hemen önce başlayan tarihini İslam fetihlerinin

1 Iustinianus dönemi üzerine yazılmış eserleri arasında Barker 1966; Browning 1971; Evans 1996; Meier 2004 ve Maas 2005 dikkat çeken ve daha kolay ulaşılabilen müstakil veya kolektif eserlere birkaç örnektir.

başlangıcına kadar getirmektedir. Diğer yandan, Patrick T.R. Gray, *The Defence of Chalcedon in the East* adlı eserinde, Kadıköy Konsili sonrasında ortaya çıkan süreci, konsilin nasıl yorumlandığı ve kabul ettirilmeye çalışıldığı noktasından ele alarak, 5. ve 6. yüzyılların din tartışmalarında Kadıköy konsilini benimsetmek için ortaya atılmış formüllere vurgu yapmaktadır. Yakın zamanlarda Volker Menze bir Princeton doktora tezine dayanan *Justinian and the Making of the Syrian Orthodox Church* adlı eserinde, Süryani Monofizit kilisenin oluşumunun gerisinde dini-litürjik problemlerin mevcudiyetine işaret ederek, bu kilisenin doğuşunu 6. yy'ın ilk yarısı içerisine yerleştirmektedir. Dilimizde konuya ilişkin yapılan tek tük çalışmalarda ise, Süryani kültürü ile bağımsız Süryani kilisesi arasında herhangi bir ayırım yapılamayarak, Süryani Kilisesi, hatalı olarak veya Süryani bir perspektiften Hıristiyanlığın doğuşu ile paralel olarak ele alınmaktadır.

Monofizit terimi, bu çalışma içerisinde, Kadıköy itikadında tanımlanan, 'Hz. İsa'nın çifte doğasını' kabul etmeyen bunun yerine 'İsa'daki beşer tabiatın tanrısal tabiat tarafından emildiğini' dolayısıyla 'İsa'nın tek tabiatlı olduğunu savunan' Doğu Hıristiyanlarını tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu terim, özellikle Süryani Ortodokslar tarafından ön yargılı ve Kadıköy karşıtlarını tanımlamak için yetersiz olarak görülmektedir, çünkü Süryani Ortodokslar, bu terimin ilk ortaya çıkışında sorumlu olarak gördükleri Konstantinopolisli keşiş Eutyches'i reddetmektedirler (Winkler 1999: 586-588). "Kadıköy karşıtları" terimi veya "miafizit" terimi daha makul bulunmasına rağmen, "Monofizit" sadece bizim dilimizde değil, Batı dillerinde de yaygın olarak kullanılmaktadır. Mesela, bu grubun önde gelen üç liderini tanımlamak için seçilen bir eserin başlığında ve 430'larda ilk ortaya çıkışından 6. yy'ın sonuna ve hatta daha da ötesine ulaşan bu akımın tarihini ele alan en önemli monografide "Monofizit" başlığı tercih edilmiştir (Frend 1972; Chesnut 1976). Monofizit terimiyle nitelenen kilise grupları aslında görüldüğünden çok daha çeşitlidir ve bunları tek bir başlık altında toplamak doğal olarak itiraza açık bir husustur.

Birleşik Roma İmparatorluğu fikrini fiilen son kez yaşatmaya çalışan Iustinianus ve dönemi, (527-565), bugünden bakıldığı zaman, özellikle dört noktada kendini göstermektedir: savaşlar, yasalar, inşaat faaliyetleri ve din tartışmaları. İmparator, bir yanda Batı Akdeniz'de önceki yy'da kaybolan denetimi yeniden kurmaya çalışıyor (bunun gerisindeki *reconquista* ideolojisi), diğer yanda Doğu sınırında Perslere karşı güvenliği de göz ardı etmiyordu ki, 532'de Perslerle yapılan "ebedi barışın" esas amacı Batı Akdeniz'de hareket serbestisi kazanmaktı. Iustinianus reformları hukuk alanında da kendisini

göstermekteydi. Tribonianus liderliğinde oluşturduğu ekip kısa süre içinde 529-534 arasında, *Codex Iustinianus*, *Digesta*, *Institutes* ve *Novellae* (bunlar *Corpus Iuris Civilis*'i oluşturmaktadır) gibi hukuk metinlerini ortaya çıkardı. İmparator bir yandan, politik ve idarî problemleri çözmeye çalışırken, diğer yandan, Procopius *Peri Ktismaton (Yapılar)* adlı eserinde de görüleceği gibi, başkentte kiliseler inşa etmenin yanı sıra, Sasani sınırındaki kaleleri tahkim ederek, inşaat faaliyetlerine de devam ediyordu. Fakat bu enerjik imparatorun en büyük ve en kompleks inşaat programı, erken Bizans toplumunun inanç yapısına standart getirmek ve “kilise birliğini” inşa etmektir, çünkü o, bir önceki yy’da toplanan Kadıköy Konsili’nin, Akdeniz dünyası Hıristiyanları arasında yarattığı sarsıntıyı çok derinden hissediyordu. Bu konsilde Roma piskoposunun önerisiyle benimsenen inanç formülü, Suriye ve Mısır’da çok sert bir tepkiyle karşılanmıştı. Dolayısıyla bu çalışmanın temelindeki soru, Iustinianus’un Kadıköy yanlıları ve karşıtlarını bir şemsiye altında tutma politikasının çizgilerinin nasıl izlenebileceği ve bu çizgilerin nereye kadar ulaştığıdır.

Tarihsel Arka Plan: Monofizitlerin Yükselişi ve Düşüşü

İmparator Anastasius’un MS 8/9 Temmuz 518’de ölümü, Roma dünyası Hıristiyanları arasında farklı beklentilerin ortaya çıkmasına neden oldu (Evagrius, *HE* 3.45). Anastasius, selefi Zenon tarafından 482 yılında ortaya konan ve “henotikon” terimiyle ifade edilen bir kilise politikası izliyordu (Charanis 1939; Haarer 2006: 139-157). Monofizitlerin yükselişini ifade eden ve genellikle “birlik akdi” olarak çevrilen bu terim, Roma dünyasının özellikle doğu eyaletlerinde Kadıköy Konsili sonrasında bozulan kilise birliğini, Monofizit bir perspektiften sağlamayı hedefliyordu. İmparator Zenon (474-491) ile başlayan bu yükseliş, Anastasius ile de devam etmiştir. Anastasius, papalığın muhalefetine rağmen, Monofizitlere verdiği desteği geri çekmediği gibi Monofizitlerin en ünlü entelektüeli ve lideri Severus’u 512 yılında Antiokheia patrikliğine getirdi (Haarer 2006: 155). Doğu dünyasında özellikle Mısır ve Suriye’de Monofizitlerin gücünün farkında olan ve kendisi de Monofizitlere meyilli olan Anastasius’un din politikasının özü, kilise birliğinden ziyade ‘kilisede barış’ olarak ortaya çıkmaktadır.

Eskiçağ Hıristiyanları arasındaki entelektüel tartışmalar ve bu tartışmaların yarattığı bölünmeler, daha Hıristiyanlığın ilk yüzyılına kadar geri götürülebilirse de, 5. ve 6. yy’larda dinsel bölünme tehlikesi yaratan tartışmalarda Kadıköy Konsili bir dönüm noktası olarak ele alınmalıdır. Çünkü söz konusu

konsilde, Roma piskoposu Leo'nun tavsiyesiyle "yeniden yorumlanan itikat" (*credo*), yani "Baba Tanrı ile Oğul İsa arasındaki kompleks ilişki", öncelikle Batı dünyasını ve Antiokheia Kilisesi'ni memnun etmişse de, Anadolu ve Suriye'nin bir kısım Hıristiyanları arasında ve Mısır'da bu yeni İsa doktrini hiçbir surette kabul görmedi². Mısır ve Suriye eyaletlerinde oluşan bu yeni muhalefet bloğu, konsili Nestoriusçuların zaferi olarak yorumladı. Zira onlara göre Leo'nun itikat metni Nestorius'un düşüncelerini aklamaktan ibaretti. Diğer yandan imparatorlar, sadece devletin tepesinde olmalarından değil, Hıristiyan devlet teorisini geliştiren kilise tarihçisi Eusebius'un çerçevesini çizdiği 'doğru Hıristiyanlığın temsilcisi' olmalarından dolayı da kendilerini dini birliği sağlamakla yükümlü görüyorlardı. Bu çerçevede, İmparator Zenon (474-491), *henotikon* adı verilen yeni bir itikat metni ortaya sürdü (Evagrius, *HE* 3.14). Kadıköy Konsili'ni görmezden gelme üzerine kurulu olan bu yeni politika, büyük oranda Anastasius tarafından da sürdürüldü. Buna karşın, Anastasius'un din politikası tek bir standart inanç dayatma yerine daha çok 'kilise barışı' sağlama üzerine kuruluydu (Allen 2000:818). Ancak bu politika da, Roma kilisesi ve Anadolu'daki Kadıköy itikadı yanlılarının tepkisini çekiyordu, hatta Roma ile bağlar tümüyle kopmuştu (Towsend 1936: 80-86; Haarer 2006: 128-136). Öyle ki, *Henotikon* politikası ve Batı ile kopan ilişkiler, Anastasius döneminde, iç siyasal sorunun da mazereti olmuştu: 513 yılında Thracia'da isyan bayrağı açan Vitalianus adlı bir general -diğer siyasi faktörleri bir yana- isyanının gerekçesini, Anastasius'un kilise politikalarının radikal olarak Monofizitleşmesine bağladı (Evagrius, *HE* 3.43; *PLRE* II: 1171-1176; Haarer 2006: 164-179).

Anastasius'un varis bırakmadan ölmesi, doğal olarak başkent bürokrasisini de yol ayrımına getirdi: Bir yanda İmparator Anastasius'un Monofizit politikalarını bahane ederek isyan eden ve güçlükle yatıştırılan Kadıköy Konsili yanlısı general Vitalianus hala bir tehdit olarak mevcuttu, diğer yanda başkent bürokrasisi ile de sıkı ilişkiler içerisinde olan ve müteveffa Anastasius'un gözdesi Antiokheia patriği Severus'un bürokrasideki bağlantıları yeni bir Monofizit imparator seçme gayretindeydi. Nihayetinde Anastasius'un halefi 10 Temmuz 518'de taç giyen Balkan kökenli muhafız birliği komutanı Iustinus oldu (Evagrius, *HE* 4.1; *PLRE* II: 648-651). Yeni imparatorun 518 yılı öncesi hayatına ait bilinenler sınırlıdır. Roma kilisesinin nüfuz alanı içerisindeki

2 Antiokheia Patriği Severus, 518'de Mısır'a kaçtığı zaman, bir arkadaşına, ülkenin Kadıköy Konsili'ne ve Leo'nun *Tome* diye bilinen mektubuna karşı adeta birleşik bir cephe oluşturduğunu yazdı. Severus of Antioch, *A Collection of Letters*, 5.11. Burada tarihsel perspektifi ele alınan tartışmaların teolojik özü, bu makalenin amaçlarının ötesindedir.

Balkanlardan gelmesi ve imparator olduktan sonraki politikalarına bakılarak, Iustinus'un eskiden beri samimi bir Kadıköy itikadı yanlısı bürokrat olduğu ileri sürülmektedir (Vasiliev 1950: 135; Jones 1986: 268; Cameron 2000: 63). Dardania adlı bir Balkan eyaletinden gelen Iustinus'un okur-yazar olmadığı, kaynaklar tarafından genelde kabul edilir, ancak "siyaseten uyanık" olduğu da şüphesizdir³. Bürokrasi içerisindeki Monofizit eğilimli kanada rağmen imparator olan Iustinus, hem Vitalianus'u hem de başkent halkının Kadıköy itikadı yanlısı nümayişlerini dikkate alarak Kadıköy itikadı yanlısı bir politika izlemeye başladı (van Rompay 2005: 241-244). Monofizitlerin düşüşünü de işaretleyen bu yeni rejim, böylelikle kendisine meşruiyet zemini de oluşturuyordu. Diğer yanda, siyasal gerekçelerle Roma'daki papalık ile Anastasius döneminde bozulan ilişkileri düzeltme faktörü de eklenince, Iustinus'un, Kadıköy formülünü tekrar hayata geçirerek Monofizit karşıtı bir politika izlemesi kaçınılmaz oldu. Yeni imparatorun taç giymesinin daha onuncu gününde 20 Temmuz 518'de Patrik Ioannes'in başkanlığında başkentte toplanan bir kilise meclisi, Antiokheia patriği Monofizit Severus'u aforoz ederek, daha önce sürgüne gönderilen Kadıköy yanlısı din adamlarını geri çağrılmasına, eskiden azizler listesinden çıkarılanların yeniden listeye dahil edilmesine karar verdi (Vasiliev 1950: 146-148). Doğu Roma başkentinde kilise politikasının değişen yönü ve ortaya çıkan yeni durum başta Roma olmak üzere önde gelen piskoposluklara bildirildi⁴. Iustinus'un politikası Anadolu ve Suriye'de dikkatle uygulandı ve buralardaki Monofizit yapı dağıtıldı (Süryani Michael 9.14, Chabot II, 171-173)⁵. Severus ve Apamea piskoposu Petrus, çareyi Mısır'a kaçmakta buldular (Malalas 17.6; Süryani Michael 9.14). Monofizitlerin Severus'tan sonra en aktif ve entelektüel lideri Mabbug (Menbic) piskoposu

3 Ioannes Malalas, *Chronicon Paschale*, Zachariah gibi yazarların naklettiğine göre, Anastasius'un başmabeyincisi (*praepositus sacri cubiculi*) Kadıköy karşıtı Amanthius, Theocritus adlı bir bürokratu (*domesticus*) imparator seçtirmek için, askerlere ve diğer ilgili kişilere dağıtılması için yüklü miktarda parayı (rüşvet) Iustinus'a teslim eder, ancak Iustinus, durumu manipüle ederek parayı kendi adına dağıtmış ve bu rüşvet imparator olmasında belirleyici olmuştur. Iustinus'un imparator olduğu zaman ilk icraatının Amanthius ve Theocritus'u öldürtmek olması, hikayenin doğruluğunu teyit etmektedir (Zachariah, 8.1; Malalas, 17.2, Evagrius, *HE*, 4.2; *PLRE* II: 67-68, 1065). Procopius, *Anecdota*, 6.26'da ise Amanthius'un patrik ile sorunlarına işaret eder. *Chronicon Paschale*'nin anonim yazarı, *Chronica Theodoriana*'nın (veya *Anonymous Valesianus Pars Posterior*) yazarı gibi, Iustinus'un tahta çıkışını daha mitolojik bir hikâye içerisine yerleştirmektedir. (Whitby – Whitby 1989: 102-103; *Anonymous Valesianus*, 75-78).

4 Papa Hormisdas'a sadece, patrik Ioannes değil, İmparator Iustinus ve geleceğin imparatoru yeğeni Iustinianus da mektup göndermişti. Severus'un Mısır'a kaçışı ve Iustinus döneminin diğer Monofizit karşıtı önlemleri Nikiulu Ioannes tarafından da nakledilmektedir. John of Nikiu, 100.7.

5 518 yılı Ağustos ayında Kudüs'te, Eylül içerisinde Tyrus'ta toplanan kilise meclisleri, başkentte Ioannes'in aldığı kararların benzerlerini aldılar.

Philoksenus ise önce Philoppopolis'e (Filibe), daha sonra Gangra'ya (Çankırı) sürüldü ve 523'de orada öldü (Vasiliev 1950: 228-229; Frend 1972: 248). Süryani Michael, Iustinus'un ilk darbesinde elli dört piskoposun aforoz ve azledildiğini, Zachariah ise Kadıköy karşıtı piskopos ve keşişlerin baskıya maruz kaldıklarını nakletmektedir⁶. Bu arada Papa Hormisdas, Konstantinopolis'te değişen dini rejimin kendisine sunduğu fırsattan yararlanmak için harekete geçti. Hormisdas ilk defa 515 yılında İmparator Anastasius'a kabul ettirmeye çalıştığı ancak ret cevabı aldığı *Libellus* diye bilinen belgeyi bir elçiyle beraber Iustinus'a da sundu ve yeni imparator bu belgeyi kabul etti (Menze 2008: 31-34). Hormisdas'ın *Libellus*'da ifade edilen bu çözüm formülüne göre, dini ayrılıklar, Nestoriusçuların ve Monofizitlerin tamamının aforoz edilmesiyle çözülecekti. Belgeyi kabul eden imparator, Patrik Ioannes'in de desteğini alarak, papanın planını uygulamaya koydu ve selefleri Zenon ve Anastasius ile birlikte eski başkent patriği Acacius ve dört halefinin azizler listesinden çıkarıldığı ilan etti (Vasiliev 1950: 168-190; Menze 2008: 67-75).

Eskiçağ dünyasının iletişim ve ulaşım imkânları da dikkate alındığı zaman, Iustinus'un kilise politikalarının her yerde aynı şiddetle uygulanabildiğini iddia etmek zordur, çünkü aynı dönemde uzak Mezopotamya eyaletinde Tellalı Ioannes, Saruglu Yakup gibi Kadıköy itikadı karşıtları da piskoposluğa atanmışlardı. Keza Iustinus'un kilise politikası Mısır'da da fazla uygulanma şansı bulamadı⁷. Ancak 520'li yılların ortasına doğru uygulamaya konulan ikinci Monofizit karşıtı tedbirler paketi bu defa Suriye ve Filistin'deki keşişleri vurdu. Bu süreçte pek çok manastır kapatıldı, keşişler yerlerinden edildi ve Monofizitler açısından ciddi bir din adamı sıkıntısı başladı. Muhtemelen bu sırada Tella piskoposu Ioannes görevini bırakarak çöle çekilmiş, diğer önemli Monofizit isim olan Saruglu Yakup zaten 521'de ölmüştü (Süryani Michael 9.15, Chabot II: 175-176; Vasiliev 1950: 232).

Iustinus'un din politikası Anadolu ve Suriye'nin Monofizit Hıristiyanlarını yeni bir arayışa itti, çünkü özellikle manastırların da kapatılmasıyla, cemaatlerin dini ibadetlerinin yönetilmesi sorunu ortaya çıkmıştı. Bunun bir nedeni Kadıköy yanlıları ve karşıtları arasındaki farklılaşmaların, sadece sofistike

6 Malalas ve Süryani Michael, Iustinus'un iktidarının daha başında bir kuyruklu yıldız görüldüğünü ve halkın çok korktuğunu anlatırlarken, Monofizit Michael bu olayı imparatorun döneliğinin bir ifadesi olduğunu ve onun kiliseye zarar vereceği yorumunda bulunur. Malalas 17.4; John of Nikiu, 100.5; Süryani Michael 9.12, Chabot, II, 170.

7 Mısır, Roma ve Bizans idaresi altında istisnai bir yere sahipti ve mali politikalar gereği Mısır'da hangi nedenden olursa olsun huzursuzluk yaratılması imparatorların isteyeceği bir şey değildi (Boak 1928: 1-8).

ilahiyat konularında değil, ibadet biçimlerinde de olmasıydı. Bu farklılaşmaların en göze çarpanı, şükran ayinlerindeydi (*eukharistia*). Kadıköy Konsili sonrasında Monofizitler, bu ayinde söylenen *Trisagion* (üç defa kutsal) ilahisine “bizim için çarpmıha gerildi” ifadesini eklemişlerdi ve bu ifade, ayinlerde Kadıköy itikadı yanlısı din adamları tarafından söylenmiyordu (Menze 2008: 165-175). Bilindiği gibi, ibadet ve ayinlerde ortaya çıkan dinin en belirgin işlevi, insan ile Tanrı arasında ilişki kurmak ve kutsal güce sahip olanı tanımının yollarını göstermektir. Bu bağlamda ayinler ortak kültürü vurgulayan en önemli araçlardır, dolayısıyla Monofizitlerin Iustinus döneminde acil olarak karşılına çıkan ilk ihtiyaç ayinlerini yönetecek din adamıydı. Bu nedenle Süryani Monofizitler ilk defa Kadıköy karşıtı din adamları atamaya başladılar. Tella piskoposu Ioannes’in 520’lerin ortalarında başladığı din adamı atama girişimleri bu çerçevede görülebilir. Ioannes’in girişimlerinin alternatif kilise kurma niyeti taşıyıp taşımadığı da tartışılabilir, ancak gelecekte oluşacak alternatif Süryani kilisesinin temelinde, Ioannes’in atamalarının önemli yer tuttuğu da inkâr edilemez. Tellalı Ioannes’in atamaları, 527 yılı ortalarında dini sapkınlara (Monofizitleri de içine alan) karşı sert tedbirler içeren yeni bir fermanla durdurulmaya çalışıldı (*Cod. Just.* I.1.5; Malalas 18.184; Theophanes, *AM* 6022). Iustinus ve Iustinianus tarafından, ilkinin ölümünden kısa bir süre önce yayınlanan bu ferman, aynı zamanda Iustinianus adına politik bir hamle idi, çünkü Iustinianus yeni döneme geçişte hem başkent halkının hem de Roma’daki papanın desteğini garanti altına almaya çalışıyordu.

Iustinianus’un Kilise Politikası ve Monofizitler’in Yol Ayrımı

Iustinus 1 Ağustos 527’de öldüğü zaman, Monofizitler görünüşte büyük oranda dağıtılmışlardı. Sorunsuz bir şekilde tahta geçen Iustinianus, Monofizitlerin yarattığı tehlikeyi zamanında görmüştü ve onun için bir yanda Monofizit karşıtı bir tutum takınırken diğer yandan onları yeniden kiliseye entegre etme yolları arıyordu, çünkü yeni imparator, Monofizit ayrılıkçılığın Kadıköy itikadının doğru anlaşılmasından kaynaklandığını düşünüyordu (Meyendorf 1968: 45-60; Anastos 1979: 3-7). Iustinianus kendisinden önceki imparatorlardan çok farklı bir tavır sergileyerek, eşi Theodora’nın Monofizitleri koruma politikasını dolaylı olarak destekledi. Daha önceki imparatorlar din politikalarında ya eşlerine yer vermediler veya eşleri farklı bir politika izlemedi. Bu konuda Kadıköy Konsili’nin bir oturumuna katılan Marcianus ve Pulkheria, konsilde imparatorluk ailesi içerisindeki uyuma izafeten “Yeni Constantinus ve Yeni Helena” olarak selamlanmışlardı

(Kaçar 2009b: 89). Halbuki Iustinianus ailesi içerisindeki bu iki farklı tutumu, birbirinden bağımsız olarak düşünmek mümkün değildir ve Procopius'un da gözlemlediği gibi, özellikle tercih edilmiş bir çift yönlü diplomasi manevrasıydı⁸. Bu çifte diplomasi, Kadıköy itikadı yanlısı Iustinianus'un basıncı politikalarını biraz da olsa dengeliyor ve imparatorluk ailesi içerisinde temsilci bulabilen Monofizitlerin devlete tamamen küsmelerini engellemiş oluyordu. Theodora, her ne kadar çağdaş yazar Procopius'a göre toplumun düşük kesimlerinden geliyorsa da Süryaniler açısından Monofizit bir din adamının kızı, "inançlı kraliçeydi" ve 548'de ölümüne kadar kesintisiz ve kararlı bir şekilde Monofizitleri destekledi (Harvey 2001).

Iustinianus tahta geçtiği zaman, birkaç ay önce yayınladığı fermanı uygulamada büyük oranda gevşetmiş olmalıdır, çünkü karısı Theodora başkente gelen Monofizit keşişleri Hormisdas Sarayı'nda ağırılarak, burada adeta bir Monofizit kamp oluşturmuştu (Bardill 2000: 1-11)⁹. Çünkü, "inançlı kraliçe" Theodora'nın Monofizit inanca mensup olduğuna ilişkin ünü çoktan bölgedeki manastırlarda yayılmıştı. Yeni rejimle birlikte, Roma dünyasının pek çok yerinden sorunlarını anlatmaya gelen heyetler başkenti dolduruyordu. Başkente gelenler arasında, Yakup ve Sergius adlı iki Monofizit keşiş de vardı. Bu iki keşiş esasen önceki İmparator Iustinus'un Kadıköy yanlısı sert politikalarından dolayı, Nusaybin bölgesindeki Monofizit manastırların bozulan çıkarlarını korumak ve problemlerini anlatmak için başkente gelmişlerdi (Ioannes, *Lives*, 49). Başkente bulunan Monofizit keşişlerin Theodora nezdindeki muhtemel lobi çalışmaları sonuç vermiş ve 531 yılında Iustinianus sürgündeki keşişlerin manastırlarına dönmelerine izin veren bir ferman yayınlamıştı (Frend 1972: 261-262). İmparator aynı yılın sonlarında bir başka ferman daha yayınlayarak Konstantinopolis'te Kadıköy yanlılarının ve karşıtlarının beşer temsilcisinden oluşacak bir teoloji konferansı düzenlemişti. 532 veya 533 yılında toplanan söz konusu konferansta, Diodorus, Nestorius ve Eutyches gibi üç tartışmalı ismin, imparatorluğun kilise barışını sağlama

8 Procopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi* adıyla Türkçeleştirilen eseri *Anecdota* 11'de Iustinianus'un ikili diplomasisini negatif ifadelerle bölücülük olarak görmektedir "Önce Hristiyanlar arasında bölücülük yaratmakla işe başladılar, sözüm ona her biri dinsel konularda birbirine karşı tarafları tutuyordu, böylece din bütünlüğünü daha sonra açıkça görüleceği gibi parçaladılar." Procopius'un eleştirisi kilise tarihçisi Evagrius tarafından da desteklenmektedir. Evagrius *HE*, 4.32.

9 Başkente gelen Monofizit din adamları, Hormisdas sarayında masrafları Theodora tarafından karşılanarak misafir ediliyorlardı. Bu sarayda beş yüze yakın kilise mensubunun konuk edildiği not edilmektedir (Ioannes, *Lives*, 2; Vööbus 1973: 21). Bugünkü Küçük Ayasofya Camii ya da Bizans Döneminin Sergius ve Bakkhus Kilisesi, Hormisdas saray kompleksinin bir parçası olarak inşa edilmişti (Freely – Çakmak 2005: 109-115).

projesinin önünde engel olduğuna karar verilerek, Monofizitlerin kendi ilahiyat anlayışlarını yaymalarına müsaade edildi (Süryani Michael 9.21; Brock 1981: 87-121; Gray 2005: 229-230; van Rompay 2005: 244-246). Bu toplantı sonunda, *theopaschite* ferman diye bilinen bir metin yayınlandı (*Cod. Just.* I.1.6). Aynı toplantının bir başka sonucu olarak, Mısır'da sürgünde bulunan eski Antiokheia patriği Severus başkente davet edildi ve 534'de Severus Konstantinopolis'e geldi (Zachariah 8.19). Ertesi yıl, Konstantinopolis patriği Epiphanius öldüğü zaman, Monofizitlere yaklaşan Trebizond piskoposu Anthimus, Theodora'nın da girişimleriyle başkent patriği olarak atandı (Evagrius *HE*, 4.10, 11; Zachariah 8.19)¹⁰. Başkentten dengesiz politik atmosferinde, Iustinianus'un politikalarının ve Monofizitlerin zaferinin istikrarlı olmayacağını sezen Severus'un, arkadaşlarına "sakın yanılmayın, bu imparatorun kilise barışını sağlaması imkansız" diye yakındığı Zachariah tarafından not edilmektedir. (Zachariah 9.19; Vööbus 1973:22). Severus'un öngörüsü kısa zaman içinde gerçekleşti. Papa Agapetus 536'da Konstantinopolis'e geldiği zaman, Monofizit başkent patriği Anthimus görevinden azledildiği gibi, Iustinianus yeni bir Monofizit karşıtı ferman yayınlanarak, Monofizitleri bir kez daha dışladı. Azledilen Anthimus'un yerine, Menas patrik olarak atandı (*Liber Pontificalis* 59.3-5; Süryani Michael 9.21; Vööbus 1973: 22).

İmparator Iustinianus'un Monofizitleri dışlayarak kilise politikasında 536 yılında yeni bir zikzak çizmesi, o yılın siyasal şartları dikkate alındığı zaman çok şaşırtıcı görülmemelidir. Sasani sınırını 532 yılında bir anlaşma ile teminat altına alan Iustinianus, önce 533'de Afrika'daki Vandal krallığına son verdi (Bury 1958: 124-139; Greatrex – Lieu 2002: 96-99). İmparatorun bir sonraki hedefi, önceki yüzyılın son çeyreğinden beri Ostrogot yönetimi altındaki İtalya idi. Ostrogot kraliçesi Amalasantha'nın 535'de kral Theodahad tarafından öldürülmesi, Iustinianus'un İtalya seferi için iyi bahaneydi ve imparator İtalya üzerine sefer açmak için hiç beklemedi (Procopius, *Wars*, 5.4; Mitchell 2007: 142-143). İtalya'daki savaşın ilk dönemi pek de iyi gitmiyordu, çünkü Ostrogotlar 536'da İtalya'da geniş çaplı bir işgale başlayınca Papa Agapetus, çareyi Roma'yı terk etmekte bulmuştu (*Liber Pontificalis* 59; Sotinel 2005: 277-279). İtalya'da savaşın devam ettiği bir zamanda başkent Konstantinopolis'e gelen Papa Agapetus'a muhalif bir tutum takınmak Iustinianus'un işine yarayacak bir şey değildi.

10 Anthimus, 532/33'deki teoloji konferansında Kadıköy yanlısı grubun temsilcilerinden birisi olarak katılmıştı. Ancak 534'de Severus'un Konstantinopolis'e gelmesinden sonra, Severus ve İskenderiye patriği Theodosius'un grubuna katılmıştı. Zachariah, 9.19.

Menas'ın 536 yılı Mart ayında patriklik makamına seçilmesinden sonra, aynı yılın Mayıs veya Haziran ayında topladığı bir kilise konsili, Severus'u ve arkadaşlarını aforoz etti (Zachariah 9.20; Frend 1972: 273; Millar 2008). Oysa daha iki yıl önce başkente davet edilen Severus'a Iustinianus büyük bir saygı göstermişti. İmparatorluk yetkilileri konsilin kararını çabucak uygulamaya koydular. Monofizitler bu defa artık Mısır'da da çok rahat değillerdi, çünkü İskenderiye'ye yeni atanan patrik Theodosius, Kadıköy Konsili kararlarını kabul etmediği için başkente getirilmiş ve Theodora'nın himayesinde diğer Monofizitler gibi zorunlu ikamete tabi tutulmuştu¹¹. İskenderiye'de Theodosius'un yerine Kadıköy itikadı yanlısı Tebennisili Paulus adlı bir manastır lideri atandı. Antiokheia ve Kudüs ise zaten 518'den beri Kadıköy yanlısı piskoposların kontrolündeydi. İskenderiye'ye de Kadıköy itikadı yanlısı birisinin getirilmesiyle birlikte, görünüşte Roma dünyasının bütün önde gelen merkezleri 536'dan itibaren Kadıköy yanlılarının kontrolüne girmiş ve Iustinianus'un hayalini kurduğu "kilise birliği" gerçekleşmiş gibi görünüyordu.

Roma dünyasında Iustinianus'un 536 yılında Kadıköy Konsili yanlıları lehine kurduğu "kırılgan denge", izleyen iki yıl içerisinde, Monofizitlerin devletten bütünüyle soğumasıyla sonuçlandı (van Rompay 2005:247). Çünkü 536 ile 538 arasındaki iki yıl içinde cereyan eden olaylar, imparatorluk ile Monofizit Hıristiyanlar arasındaki ilişkiler açısından önemli bir dönüm noktasıdır. 536 yılındaki politika değişikliğinden sonra, katı bir Kadıköy yanlısı ve eski bir askeri bürokrat olan Antiokheia piskoposu Euphraemius (527-545), Suriye'deki Monofizitlere karşı çok sert tedbirler almaya başladı (Süryani Michael 9.24; Bury 1958: 377-378; Downey 1938: 364-370). Bu arada Monofizitlerin sürgündeki lideri Severus, 538'de Mısır'da öldü. Diğer yandan Antiokheia patriğinin girişimleriyle tutuklanan bir başka karizmatik Monofizit lider Tella piskoposu Ioannes de Antiokheia'da öldü. Euphraemius'un Monofizitlere uyguladığı baskı politikasının yankısı Konstantinopolis'e ulaşmakta gecikmedi. Monofizitlerin en büyük koruyucusu Theodora, o sırada başkente zorunlu ikamete tabi tutulan, İskenderiye'nin Monofizit patriği Theodosius'u uyararak Euphraemius'un saldırısını dengelemek ve engellemek için Suriye'ye gıyaben piskoposlar atamasını tavsiye etti. Tam da bu sıralarda başkentin başka bir ziyaretçisi vardı: Suriye'deki Gassanilerin lideri Haris ibn Cebele. Gassanilerin liderini başkente getiren nedenler arasında bölgesel siyasi sorunların yanı

11 Süryani Michael, 9.21, Chabot II, s. 194'de, Monofizit İskenderiye patriğinin başkente götürülmeden önce Mısır'da bir dizi Monofizit piskopos atadığını ve böylece Mısır'daki Monofizit kiliselerin, imparatorluk politikalarına kapatıldığı not edilmektedir.

sıra, imparatorluk makamından din adamı talebi de vardı (Vööbus 1973: 24; Shahid 1995: I.1, 225-226, 755-771).

Bizans-Sasani ilişkileri açısından 540'lı yılların başını kritik hale getiren ve Gassani Araplarına önemli bir bölgesel aktör konumu kazandıran siyasal gelişme ise, Bizans'ın Doğu'da Sasanilerle bozulan ilişkileridir. Sasanilerle 532'de imzalanan ve "Ebedi Barış" diye bilinen anlaşma 540'a gelindiğinde İran tarafından göz ardı edilmeye başlanmış ve Sasani kralı Hüsrev Anuşirvan (531-579) Bizans'a karşı saldırıya geçmişti. Mezopotamya'dan ziyade Suriye ile ilgilenen Hüsrev 540 yılının Haziran ayında Antiokheia'yı ele geçirdi (Procopius, *Wars*, 2.10.4; Bury 1958: 89-113; Greatrex – Lieu 2002: 104-105)¹². Başta Doğu'nun tacı Antiokheia olmak üzere bazı Suriye kentlerini yağmalayan Hüsrev, Antiokheia'yı Iustinianus'a geri satmayı bile teklif etmişti. İmparator, Sasanilerin bu işgaline ancak ertesi yıl komutanı Belisarius'u bölgeye göndererek cevap verebildi (*PLRE* III: 207). Romalılar ile Sasaniler arasındaki gergin ilişkiler bu bölgede ancak 545'teki bir diğer ateşkes ile sona erdi (Bury 1958: 100-104, 112-113; Greatrex – Lieu 2002: 108-109; Greatrex 2005: 488-89). Böyle bir dönemde Suriye'deki Arapların kontrolünü elinde tutan Gassaniler'in daha da önem kazandığı şüphesizdir. Gassani Arapları İmparator Anastasius döneminde Hıristiyanlığa ihtida ettirilmiş ve imparatorun Monofizit politikalarının uzantısı olarak, onlar da Hıristiyanlığın bu formunu benimsemişlerdi (Shahid 1995: I.2, 693-696). Suriye'de İran'a karşı tampon bir devlet haline getirilen Gassaniler'in bu dönemdeki lideri Haris ibn Cebele (529-569), Suriyeli Lakhmileri de kontrol altına almayı başarmış ve Iustinianus tarafından Suriye'deki Arapların kralı olarak atanmıştı (*PLRE* III: 111-113). Sasanilerle ilişkilerin nazik bir döneme girdiği sırada, Iustinianus, Gassanilerin taleplerini geri çeviremezdi (Greatrex 2005: 498-500). Onun için Gassani Kralı Haris'in 527 yılından beri başkentte karantina altında tutulan karizmatik keşiş Yakup Baradaeus'un Urfa piskoposluğuna getirilmesi isteğini resmi olarak onaylamamışsa da, gayri resmî olarak göz yummuş olmalıdır.

Gassani kralı Haris'in girişimleri ve Iustinianus'un eşi Theodora'nın da desteğiyle 542 yılında Urfa piskoposluğuna getirilen Yakup Baradaeus, Monofizitlerin örgütlenmesi ve motive edilmesi için aktif bir misyonerlik faaliyetine başladı. Anadolu'nun güney kıyılarında, Suriye'de ve Mısır'da sürekli yaya olarak dolaşan ve uğradığı kentlerin Monofizitlerini örgütleyen Yakup, alternatif bir yeraltı Monofizit kilise hiyerarşisi kurdu (van Rompay 2005:

12 Bizans ve Sasaniler arasındaki karmaşık savaş ilişkilerinin birincil literatüre kaynakları Greatrex & Lieu 2002: 102-114, tarafından derlenmiştir.

251)¹³. Yakup'un biyografisini yazan (ve Yakup tarafından 558 yılında Efes piskoposluğuna atanan) Ioannes, onu, Monofizit cemaatlere nasihatler veren, cesaret aşıl原因 ve uğradıkları baskılara karşı teselli eden karizmatik bir dini lider olarak sunmaktadır. Yakup yakalanamamışsa da faaliyetleri imparatora rapor edildiği için, Iustinianus yeni bir bölücülük hamlesini gayet iyi görmüş ve bu hamleyi dengelemek için tekrar Monofizitlerle Kadıköy yanlılarını birleştirme politikasına dönmüştür.

Iustinianus Döneminde Origenes ve Üç Bap Tartışması

Iustinianus'un Monofizitleri kaybetmeme (ama Kadıköy Konsili kararlarını da bir şekilde kabul ettirme) üzerine kurulu kilise birliği projesinin önünde engel olarak görülen çoktan ölmüş dört ilahiyatçı ve bazı eserleri, 540'lı yıllardaki yeni tartışmaların odağı haline geldi. İmparatorun girişimleriyle ortaya çıkan tartışmaların bir yanında, 3. yy'ın ortalarında ölmüş ünlü ilahiyatçı Origenes vardı (Frend 1972; Gray 1979: 61-63). Origenes, 4. yy'ın sonunda Mısır kilise ve manastırlarında tartışma konusu olmuş ve bu tartışmalar İskenderiye ve Konstantinopolis piskoposlukları arasında iktidar çatışmasına dönüşmüştü (Kaçar 2009a: 126-131). Iustinianus döneminin Origenes problemi, sadece ilahiyat içerikli olmayıp, doğal olarak piskoposlar arası rekabetin ve kıskançlığın da etkili olduğu bir tartışmaydı. Iustinianus'un Mısır'a bir soruşturma nedeniyle gönderdiği Papa'nın Konstantinopolis'teki temsilcisi (*apocrisarius*) Pelagius, geri dönüşünde uğradığı Kudüs'te keşişler arasında Origenescilik tartışmasının hala devam ettiğine ve bu tartışmanın neden olduğu bölünmelere şahit olmuştu¹⁴. Tartışma Suriye'de o kadar ateşli idi ki, Kudüs piskoposu, keşişler tarafından, Origenesciliği reddeden Antiokheia

13 İmparatorun Monofizit karşıtı politikalarını uygulamakta heveskar davranan yetkililerin gözünden uzak kalmak için bir dilenci gibi kaba giysiler giyen ve kendisini gizlemeyi başaran Yakup'a, bu giyim şekline dolayı Baradaeus (Süryanice Burd'ono) lakabı verilmiştir. Yakup, misyon çalışmaları sırasında Arabia'ya atanan Theodorus'un yardımını görmüş olmalıdır. Piskopos atadığı kentler (ve piskopos isimleri) şunlardır: Suriye Laodikeia (Dometius), Suriye-Seleukeia (Ioannes), Tarsus, Kilikia (Konon), Seleukeia Kalykadnos-Silifke (Eugenius), Chaleis-Fenike Chalkis (?) (Ioannes), Antakya (Sergius), Souralı Ioannes, Amid-Diyarbakır (Eunomius), Efes (Ioannes), Smyrna-İzmir (Petrus), Pergamon (Ioannes), Tralles-Aydın (Petrus), Khios-Sakız Adası (Ioannes), Afrodiasias-Aydın/Karacasu (Paulus), Alabanda-Karia'da (Iulianus) ve Mısır'a atanmış adı bilinmeyen on iki piskopos. Bu liste Efesli Ioannes'in, Yakup'un ve onun arkadaşı Theodorus'un hayatını anlattığı bölüme dayandırılarak oluşturulmuştur. Ioannes, *Lives*, 690-97; 154-58 ve 159-164. Ayrıca bkz. Atiya 1968: 182.

14 Pelagius daha sonra 556-561 yılları arasında papa olacaktır (*Liber Pontificalis*, 62). Filistinli keşişlerin Origenes tartışması Patrich 1995: 331-348'de çok daha detaylı olarak tartışılmaktadır. Tartışma ilk kez Sabas adlı bir keşişin liderliğindeki manastırda ortaya çıkmış ve bölünmeye neden olmuştur (Patrich 1995: 331-348).

piskoposu Euphrameius'u azizler listesinden çıkarmaya bile zorlanmıştı. Origenesci keşişler sadece Doğu Akdeniz kentlerinde değil başkentte de etkindiler. Bir dönem Kudüs'teki manastırlarda yaşayan Theodorus Ascidas adlı keşiş, Origenesci grubun, imparator üzerinde etkili en önemli temsilcisi idi (Evagrius, *HE* 4.38). Kudüs'teki keşişler arasındaki tartışmalardan sonra başkente gelmiş bir Origenesci olan Ascidas, aynı zamanda bir Monofizitti ve bu sayede İmparatoriçe Theodora'nın çevresinde dikkat çekmeyi başarmıştı. İmparatoriçe vasıtasıyla Iustinianus üzerinde de etkili olan Ascidas, pek tabii olarak Konstantinopolis patriği Menas ve Papalık temsilcisi (ve geleceğin papası) Pelagius'un kıskançlığını çekiyordu (Evagrius, *HE* 4.38). Theodorus Ascidas saraydaki nüfuzu sayesinde, 537 yılında Kapadokya Caesarea'sına piskopos olarak atandı.

Konstantinopolis patriği Menas, Pelagius'un raporu doğrultusunda, İmparator Iustinianus'a Origenesci karşıtı bir ferman yayınlatmayı başardı (Frend 1972: 279). Patrik, hem Kudüs'teki manastırlardaki bölünmeyi hem de Theodorus Ascidas'ın imparator üzerindeki nüfuzunu kırmayı amaçlıyordu. Böylece patrik bir taşla iki kuş vurmuş olacaktı. Theodorus, imparatoriçenin de uyarısıyla, Iustinianus'un 543 yılında yayınladığı Origenes karşıtı fermanı gönülsüzce imzalamış, ancak yeni bir tartışmanın da fitilini ateşlemişti (Patrich 1995: 337-341). Origenes tartışması, aslında 451'den itibaren ortaya çıkan, Kadıköy karşıtlığı ile ilgili bir tartışma değildi. Tartışmanın, Kadıköy itikadı yanlıları ve karşıtları arasındaki mücadeleyle ilgisi yoktu, çünkü Origenes tartışmasının her iki tarafı da bir şekilde Kadıköy itikadı taraftarıydı. Ancak bu tartışma, "üç bap" tartışmasının çıkışında çok farklı bir biçimde etkili oldu (Gray 2005: 232-233). Iustinianus'un Origenes karşıtı fermanını gönülsüzce imzalayan Theodorus Ascidas karşı hamle olarak "üç bap" tartışmasını başlattı.

Ascidas, muhtemelen imparatoriçe Theodora'nın da desteğini alarak, Iustinianus'u önce Mopsuestialı Theodorus'un (ö. 428) yazılarını yasaklamaya ve aforoz etmeye ikna etti. Çünkü, Mopsuestialı Theodorus, Efes ve Kadıköy konsillerinin toplanmasına yol açan tartışmaların aktörlerinden eski başkent patriği Nestorius'un hocasıydı ve Monofizitler tarafından, bütün problemlerin entelektüel kaynağı olarak görülüyordu. Ancak Mopsuestialı Theodorus yaşadığı dönemde Ortodoks olarak kabul edilmişti ve şimdi ölümünün üzerinden geçen yaklaşık yüz yirmi yıl sonra aforoz edilmesi, başka bir tartışmaya neden olacaktı (Anastos 1951). Kendi dönemlerinde Ortodoks olarak kabul edilenler daha sonra "sapkın" olarak nitelenebilir miydi? Monofizitlerin Kadıköy Konsili'ni ve itikadını kabul edilemez bulmalarının diğer bir nedeni

de, Kyrrhos piskoposu ve kilise tarihçisi Theodorethus ve Urfa piskoposu Ibas idi. Theodorethus ve Ibas, Cyrillus karşıtlığı ve Nestoriusçuluk suçlamalarıyla 449 yılındaki II. Efes Konsili'nde aforoz edilmişlerdi¹⁵. Theodorethus'un, Cyrillus'a düşmanlığı o dereceye ulaşmıştı ki, Cyrillus öldüğü zaman, Antiokheia piskoposuna yazdığı mektupta, "*Cyrrillus'un mezarının üzerine çok büyük ve ağır bir taş yerleştirsinler ki, yattığı yerden bir daha kalkamasın*" şeklindeki ifadelerle sevincini paylaşmıştı (Kaçar 2009a: 137). Üzerlerindeki Nestoriusçuluk ve Cyrillus düşmanlığı gibi suçlamalara karşın, Theodorethus ve Ibas Kadıköy Konsili tarafından aklanmışlardı. Monofizitler doğal olarak, Kadıköy Konsili'ni Nestoriusçu ve böylesine katı Cyrillus düşmanlarını kiliseye kabul etmiş olmasını da Cyrillus'un ve ilahiyatının reddi olarak yorumluyorlardı.

Kadıköy Konsili'nin itikat metninin, Cyrillus'un itikadına ters olmadığına Monofizitleri inandırmaya çalışan Iustinianus'a, Theodorus, Theodorethus ve Ibas gibi şahsiyetlerin yazılarının aforoz edilmesi projesi, çok parlak göründü. Çünkü Iustinianus'a göre Monofizitlerin, Kadıköy Konsili'nin Cyrillus karşıtı olduğu tezi böylelikle ortadan kalkacak ve kilise birliğinin önündeki önemli bir engel ortadan kaldırılacaktı. İmparator, Origenes karşıtı fermanından üç yıl sonra, Theodorus Ascidas'ın kendisine anlattığı çerçevede, çoktan ölmüş üç yazarın eserlerinin aforoz edildiğini ilan eden yeni bir teoloji fermanı yayınladı¹⁶.

İmparator Iustinianus'un, Theodorus, Theodorethus ve Ibas'ın yazılarını aforoz etmesiyle ortaya çıkan ve literatürde genellikle "üç bap" diye bilinen tartışmada, Doğu dünyasının patrikleri farklı tavırlar ortaya koymuşlardır. Konstantinopolis patriği Menas, ilk başta sadece Papa Vigilius'un onaylaması şartıyla imparatorun fermanını imzaladı, ancak daha sonra fermandaki imzasını sahiplenmek zorunda kaldı. İskenderiye ve Antakya patrikleri de fermanı kabul etti, fakat İskenderiye patriği baskı altında kaldığını ileri sürerek daha sonra imzasını geri çekti. Kudüs patriği, fermanı kabul etmemek için

15 Theodorethus ve Ibas, Kadıköy Konsili'nin sekiz, dokuz ve onuncu oturumlarında haklarındaki suçlamaları cevaplayarak aklanmışlardı. Kadıköy Konsili tutanaklarının daha kolay ulaşılabilir İngilizce çevirisi için bkz. Price - Gaddis 2005 (II): 250-309. Kadıköy Konsili'nin onuncu oturumu Ibas'ın Cyrillus karşıtlığını buna ilişkin belgeleri incelemişti. II. Efes Konsili, ne Batı'da ne de Doğu'da sempatiyle bakılmamış ve o dönemin papası Leo, bu konsili *Latrocinium* yani "haydutlar konseyi" diye nitelemişti.

16 Iustinianus, 551 yılında Ortodoks inancı üzerine uzun bir ferman daha yayınladı ve görüşlerini bu fermanla bir kez daha dile getirdi. Genelde çok uzun olmayan imparatorluk fermanlarının aksine Iustinianus'un son fermanı adeta küçük bir kitap hacmindeydi (Price 2009: 122-159; Anastos 1951).

dirence, derdest edilip başkente getirilerek zorla imzalatıldı. Bu ferman, Batı dünyasında da çok farklı biçimde yankı buldu. Ferman, Kuzey Afrika'da, Gallia'da ve Balkanlar'da çok cılız kabul gördü. Başkentteki papalık temsilcisi fermanı kabul etmedi ve kabul edenlerle ilişkilerini kopardı. Daha kısa bir süre önce Theodora ve Belisarius'un entrika ve baskıları sonucunda papalık makamını elde eden Vigilius ise tereddütlüydü, çünkü bir tarafta kendisini papalık koltuğuna oturtan imparatorluk idaresine karşı diyet borcu, diğer tarafta ise otoritesi altındaki Latin kiliselerinin fermana muhalefeti, yeni papayı güç durumda bırakıyordu. Batıdaki muhalefet ve kompleks politik ilişkiler, burada detaylı olarak göz önüne alınmayacak, ancak Vigilius iktidara geliş diyetini ödemeye zorlandı ve imparator 547 yılında onu İtalya'dan adeta kaçırdı (Sotinel 2005: 280-281). Önce Sicilya'da kalan papa daha sonra zorla başkente getirildi. Vigilius, başkente geldiği zaman, Latin dünyasından hatta kendi yakın çevresinden yükselen muhalefeti dengeleyebilmek için, ilk başta Iustinianus'un fermanını ilk imzalayan başkent patriğini ve bu fermanın gerisindeki akıl hocası Theodorus Ascidas'ı aforoz etti (Sotinel 2005: 282). Ancak, imparator tarafından yakın baskı altına alınan Papa Vigilius, 548 yılında imparatorun fermanını kabul ettiğini belirten *Iudiacatum* adlı belgeyi yayınladı. Bu belge doğrudan günümüze ulaşmamış, ancak 553 yılında toplanan konsilin yedinci oturumunda dile getirilmişti (Price 2009: 74-101). Papa'nın imparatorun fermanını kabul etmesi, kendi kilisesinin (ve Latin kiliselerinin de) geçmişini inkâr anlamına geliyordu, çünkü Kadıköy itikadı büyük oranda dönemin papası Leo'nun görüşleri doğrultusunda oluşturulduğu gibi, konsilde adları temize çıkarılan Theodorethus ve Ibas'ın görüşleri Latin kiliseleri tarafından da onaylanmıştı. İlk başta direnen Vigilius'un, sonunda pes etmiş olması, özellikle Batı kiliselerinde tansiyonu daha da yükseltmiştir. İmparatorluk fermanını baskı ile de olsa kabul ettirme yolunu seçen Iustinianus ise, görüşlerini, bir kilise konsiline onaylatmak istiyordu. Bu amaçla genel bir konsil için hazırlık yapılmaya başlandı. Papa, konsilin İtalya'da toplanmasını talep etti, ancak İmparatorluk kilise politikalarına olumsuz yaklaşan Batı kiliselerinin tavrının farkında olan imparator, konsilin Mayıs 553'de başkentte toplanmasına karar verdi.

İmparator'un Konsili: Konstantinopolis MS 553

Roma İmparatorluğu'nda ekümenik diye bilinen büyük kilise konsilleri devletin sponsorluğunda toplanmış ve sadece imparator tarafından onaylandığı zaman yaptırım gücüne sahip olmuştur. İmparatorlar, tebaanın başı olarak, patriklikler arasında veya toplumda ciddi dini bölünmeler olduğu zaman,

müdahale etmişler ve piskoposları bir araya getirerek konsil toplamışlardı. En azından 553 yılından önce toplanan ilk dört büyük konsilde ve diğer daha alt düzeydeki konsillerde, devlet, tartışmaları başlatan değil, başlayan tartışmalara müdahale eden bir hakem gibi davranmıştı. Constantinus, İznik konsilini topladığı zaman, Arius tartışması Doğu Akdeniz dünyasında sarsıcı kamplaşmalara yol açmıştı. Theodosius, II. Genel Konstantinopolis Konsili'ni 381 yılında topladığı zaman, seleflerinin Arius yanlısı politikalarının bölünmelerini tamir etmeyi amaçlamıştı (Dvornik 1951). Aynı durum Efes ve Kadıköy konsilleri için de geçerliydi. Her iki konsilin toplanmasının nedeni olan Nestorius tartışması devletin müdahalesiyle çıkmış değildi; bilakis devlet tartışmayı çözmeye çalışan hakem olarak ortaya çıkmıştı. V. Genel Konsil söz konusu olduğu zaman ise, devleti bir aracı olarak değil, bilakis kendi çıkardığı tartışmayı –her ne kadar tartışma özünde iki farklı Hıristiyan grubu birleştirmeyi amaçlıyorsa da– çözmek için, konsili topladığını görüyoruz. Ancak bu konsil, önceki emsallerine nazaran literatürde çok geniş olarak yer almadı. V. Genel Konsil'e ilişkin literatür çoğunlukla kilise tarihi ile ilgili monografilerde ara bölüm olarak ortaya çıkmaktadır (Frank 1991).

Patrik Eutychius başkanlığında toplanan V. Genel Konsil, 5 Mayıs 553'de ilk oturumunu gerçekleştirdi (Gray 2005: 234-235)¹⁷. Yüz elli iki piskoposun hazır bulunduğu ilk oturumda İmparator Iustinianus'un mektubu okundu ve gündemin ana çerçevesi katılımcılara sunuldu. Mektup, ilk dört genel konsilin kararlarına atıflar yapmakta ve daha çok Kadıköy konsili sonrasında ortaya çıkan ilahiyat tartışmalarını özetleyerek yukarıda söz konusu edilen üç şahsiyetin (Theodorus, Theodorethus ve Ibas) bazı yazılarında ileri sürdükleri ilahiyat görüşlerini açık bir biçimde reddetmektedir. Konsilin 8 Mayıs'ta toplanan ikinci oturumu bir grup piskoposun ve devlet yetkilisinin, o sıralarda başkentte tutuklu bulunan Papa Vigilius'a yaptıkları ziyarette konuşulan konuları içermektedir. Vigilius'un seleflerinden Papa Leo'nun mektubu çerçevesinde oluşturulan Kadıköy Konsili'nin ilahiyat görüşü, papalığın politikası olarak belirlendiği için, Vigilius politika değişikliğine direniyordu. İkinci oturumun hemen ertesi günü toplanan üçüncü oturum, Patrik Eutychius'un Papa Vigilius'a yazdığı ve Iustinianus'un ilk oturuma gönderdiği mektuplardan bölümler okunarak tamamlandı. Bundan üç gün sonra 12 Mayıs'ta toplanan dördüncü oturum önceki yy'daki tartışmaları ateşleyen Mopsuestialı Theodorus'un yazılarında ortaya çıkan İsa teolojisinin (*christologia*) detaylı incelenmesine ayrılmıştır. Eski patrik Nestorius'un (428-431) hocası olan

17 Konsilin burada özetlenen gündemi, Price 2009 temel alınarak oluşturulmuştur.

Theodorus'un ilahiyat görüşleri Efes ve Kadıköy konsillerinin entelektüel arka planında etkin bir yere sahipti. Ancak tahmin edilebileceği gibi Theodorus'un İsa teolojisi dördüncü oturumun sonunda "şeytani" bulunarak reddedildi. Konsilin 17 Mayıs'ta toplanan beşinci oturumu, Theodorus'un yazılarından ilave okumalar ve kilise tarihçisi piskopos Theodorethus'un yazılarının okunmasına ayrıldı. Efes konsilinde, dönemin İskenderiye patriği Cyrillus'un girişimleriyle aforoz edilen Theodorethus, Kadıköy Konsili'nde aklanmıştı. Theodorethus ve Cyrillus'un yazıları, beşinci oturumda karşılaştırmalı olarak okundu ve Theodorus gibi, Theodorethus da tekrar reddedildi. Konsilin 19 Mayıs'ta toplanan altıncı oturumu, Urfa piskoposu Ibas'ın, İranlı Mari adlı bir başka piskoposa gönderdiği mektubu inceledi. Efes Konsili'nin Antakya ve İskenderiye kiliseleri arasında yarattığı gerilimin 433 yılında yumuşatılmasından sonra yazılan Ibas'ın mektubu, aslında bir Nestorius savunusuydu, çünkü Nestorius Efes'te gerçek kaybedendi (hem patrikliği kaybetmiş, ona atfedilen görüşler reddedilmiş ve üstelik sürgüne gönderilmiş ve orada ölmüştü). Oturumda, bu mektuba ilişkin ortaya çıkan diğer dokümanlar da göz önüne alınmıştı. Bunlar arasında Mari'nin ve Proklos adlı bir başka patriğin mektuplarının yanı sıra, Kadıköy Konsili'nin Ibas'ın sorgulanmasına ilişkin tutanakları da vardı. Konsilin 26 Mayıs'ta toplanan yedinci oturumu, önceki üç oturumda ele alınan konuların birleştirilmesi ve varılan sonucun imparatorluk fermanıyla nasıl somutlaştırılacağını görüşmeye ayrıldı. Iustinianus'un temsilcilerinin, daha önceki oturumlarda görüşleri reddedilen üç şahsiyete ilişkin Papa Vigilius'un muhalif tavrından hala vazgeçmediği bilgisini konsile ulaştırmaları üzerine, bu oturumda Vigilius'un tavrı geçmişe yönelik olarak tartışma konusu oldu ve işte Papa'nın 548 yılında yayınladığı *Iudiacatum* ilk defa burada okundu. Papa bu belgede, şimdi aforoz etmeyi reddettiği üç şahsiyetin yazılarını aforoz etmişti. Konsile katılan ve imparatorluk politikasına destek veren piskoposlar, Vigilius'un nihai kararının beklenmesi için oturma bir hafta ara verdiler. Konsilin, 2 Haziran 553'te yüz altmış altı piskoposun katılımıyla toplanan sekizinci ve son oturumunda, Papa Vigilius'un muhalefeti dikkate alınmadan, önceki oturumlarda ulaşılan kararlar, katılımcı piskoposlar tarafından onaylandı. Papa Vigilius'un onayı gelmedi ve konsil daha önceki oturumlarda kararlaştırdığı şekliyle Mopsuestialı Theodorus, Theodorethus ve Ibas'ın aforoz edilmelerine nihai çerçeveyi verdi. Konsil son olarak, "üç bap" tartışmasına ilişkin reddiyelerini ondört madde ile formüleştirdi ve sadece söz konusu üç yazarı değil, onların muhtemel taraftarlarına da aynı gözdağını vererek dağıldı (Tanner 1990: 114-122).

Sonuç

V. Genel Konstantinopolis Konsili, imparatorun istediği kararları aldı ve Origenes ve diğer üç din adamının yazılarını aforoz etti. Iustinianus, konsile sonuna kadar direnen Papa Vigilius'un onayını da yine baskılarla almayı başardı. Papa Vigilius, Şubat 554 tarihinde yeni bir *Constitutum* yayınlarak hem Iustinianus ile hem de konsil kararlarıyla barış sağladı. Yedi yıldır uzak kaldığı Roma'daki makamına dönüş izni alan Papa Vigilius, Roma'yı bir daha görecektir kadar şanslı değildi ve Haziran 555'te Roma yolundayken öldü (*Liber Pontificalis* 61.9). Iustinianus'un müdahaleci politikaları, gerçek projelerini gerçekleştirmeye yetmedi, çünkü ortaya çıkan sonuç, kilise birliği değildi. Yakup Baradaeus 542'de başladığı din adamı atama misyonuna, bu son büyük konsilden sonra nihai çerçevesini verdi ve artık sadece alt düzey din adamı değil piskopos atamalarına da başladı. Yakup tarafından 558 yılında Efes piskoposluğuna atanan Ioannes, Yakup'un alternatif bir kilise hiyerarşisi kurmak için 578 yılındaki ölümüne kadar nasıl büyük bir enerjiyle seyahat ettiğini ve alternatif Süryani kilisesinin çekirdeğini oluşturduğunu anlatmaktadır. Bu Yakup'un uzun misyonu süresince yaptığı yirmiyedi piskopos ve yüz bin civarında papaz atamasının, Doğu dünyasında alternatif Süryani Monofizit kilise örgütünün çekirdeği olduğu kuşkusuzdur.

Iustinianus döneminin kilise politikaları, dış politika perspektifinden incelendiği zaman, imparatorun içinde bulunduğu dilemma daha açık olarak görülmektedir. Iustinianus, kilise politikalarında tam anlamıyla Doğu ve Batı arasında sıkışmıştı. Bir yandan, Sasani saldırılarına karşı Doğu dünyasını imparatorluk şemsiyesi altında tutmaya çalışan imparator, diğer yandan 5. yy içerisinde parsellenmiş olan Roma İmparatorluğu'nun batıdaki topraklarını yeniden fethetme projesini uygulamaya çalışıyordu. Batıda bu politikaların uygulanması için, Batı dünyasında hâkim inanç olan Kadıköy itikadı yanlısı veya paralelinde bir din politikası izlenmesi zaruruydu. Öbür yandan, imparatorluk, Batıdaki fetih projesinin finansı için, Suriye ve Mısır gibi zengin eyaletlerin vergilerine muhtaçtı. Buna karşın Doğu dünyasında din politikası her yerde aynı standartta da uygulanamadı. Severus'un gözlemlediği gibi, Mısır'da Monofizitlik tamamen hâkimdi ve bunun doğal bir sonucu olarak, imparatorluk Suriye ve Anadolu'ya nazaran fazla müdahaleci olamıyordu. Suriye ve Anadolu'da ise durum farklıydı. Buralarda Kadıköy itikadı da Monofizit düşünce kadar yaygın olduğu için, imparatorluk bu bölgelerde bir yandan Monofizitlere küçük tavizler verirken, diğer yandan onları Kadıköy itikadına entegre edecek baskı politikalarını da sürdürüyordu. Bu iki yönlü diplomasi en iyi imparatorluk ailesinde görülüyordu. Iustinianus'un Kadıköy

itikadı yanlısı, karısı Theodora'nın ise Monofizit olması imparatorluğun çift yönlü diplomasininin bir sonucuydu. Ne var ki, Yakup gibi dini liderlerin faaliyetleri karşısında, imparatorluğun çifte diplomasisi lehte bir sonuç vermedi. Doğu dünyasında kiliselerin parçalanması birazda bu tür çifte diplomasininin veya zikzaklı politikaların yarattığı güvensizliklerin sonucuydu.

Prof. Dr. Turhan Kaçar
Pamukkale Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
Denizli / Türkiye
tkacar@pau.edu.tr

The Monophysite Reaction in the Eastern Roman World and the Emperor Justinian

The council of Chalcedon divided the eastern Christianity irrecoverably as those who defend the two natures of Christ and those who support passionately the one nature. This theological division very soon led to social divisions in the eastern world. Therefore the emperors who ruled the empire in the century between Chalcedon in 451 and the fifth ecumenical council of Constantinople in 553 tried painstakingly to bring together the differing theological groups. Some emperors such as Marcian and Leo dictated the decisions of Chalcedon. However, some turned their backs to it and offered new formulas, like the *henotikon* of Zeno. The *Henotikon* formula aimed at a unity in terms of the opponents of Chalcedon, nevertheless this policy upset the West. On the other hand a new era began with the accession of Justin I in 518. This emperor supported a Chalcedonian solution because of some political necessities of the period. The monophysites responded against the policy of Justin in a reactionary way. Justin's policy was maintained by his successor and nephew Justinian with some modifications. Justinian was almost a theologian emperor, who thought that the monophysite group of bishops misunderstood the creed of Chalcedon, because they interpreted the council of Chalcedon as Nestorian. In Justinian's view Chalcedon was not Nestorian but Cyrillian. Justinian therefore attempted to remove all the obstacles to persuade the monophysites that the council of Chalcedon was not Nestorian. In order to achieve this goal, the emperor anathematised Origen, and three religious intellectuals of the fifth century. This created further disorders in the church especially in the West. As to the question why the emperor was so keen to unite the monophysites and Chalcedonian clergy, the answer is that the emperor aimed to reconquest the lost western territories of the Roman empire, and for this purpose he had to achieve an ecclesiastical unity in the eastern parts of the Roman empire.

Seeing the age of Justinian from above perspectives this paper seeks to establish the historical course of theological controversies in the first half of the sixth century. In what way the monophysites and their opponents responded the changing nature of the ecclesiastical politics of the emperors and how the emperor offered solutions the religious divisions in the empire. In order to compose a rich story in detail the paper uses the ancient sources and modern literature in a fashion of narrative.

Kaynakça¹⁸

Antik Kaynaklar

- Chronicon Paschale* 284-628 AD.
M. Whitby – M. Whitby (çev.), Liverpool, 1989.
- Chronica Theodoriciana*
Anonymi Valesiani Pars Posterior, =*Valesius Seçkileri*, T. Kaçar (çev.), İstanbul 2008.
- Cod. Just. *Codex Iustinianus, The Civil Law*, S. Parsons Scott (çev.), Cincinnati 1932.
- Ioannes, *Lives* John of Ephesus, *Lives of the Eastern Saints*, E. W. Brooks (çev.), (*Patrologia Orientalis* 17–19), (Paris, 1923–25).
- Evagrius, *HE* *The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus*, M. Whitby (çev.), Liverpool, 2000.
- John of Nikiu *The Chronicle of John, Coptic Bishop of Nikiu*, R. H. Charles (çev.), Amsterdam, 1916.
- Liber Pontificalis* *The Ancient Biographies of the first ninety Roman Bishops to AD 750*, R. Davis (çev.), Liverpool, 2000.
- Malalas *The Chronicle of John Malalas*, E. Jeffreys – M. Jeffreys – R. Scout *et al.* (çev.), Melbourne, 1986.
- Procopius, *Wars* *History of the Wars I-V*, H. B. Dewing (çev.), Londra, 2002.
- Anecdota* *The Anecdota of Secret History IV*, H. B. Dewing (çev.), Londra, 2002.
- Severus of Antioch *A Collection of Letters of Severus of Antioch*, E.W. Brooks (ed. trans.) PO 12/2, Paris, 1915.
- Süryani Michael *Chronique de Michel Le Syrien II*, J. B. Chabot. Paris, 1899.
- Theophanes, *AM* *The Chronicle of Theophanes Confessor*, C. Mango – R. Scott (çev.), (Oxford: Clarendon Press 1997).
- Zachariah *The Syriac Chronicle known as that of Zachariah of Mitylene*, F. J. Hamilton – E. W. Brooks (çev.), London, 1899.

Modern Literatür

- Allen, P.
2000 “The Definition and Enforcement of Orthodoxy”, *The Cambridge Ancient History* XIV: 811-834.

18 Metin içinde verilen PLRE I ve II kısaltmaları, aşağıda bibliyografik detayları bulunan Martindale 1980 ve 1992'ye karşılık gelmektedir.

Bibliyografyada kullanılan kısaltmalar şunlardır:

DOP : Dumbarton Oaks Papers

JRS : The Journal of Roman Studies

- Anastos, M. V.
1951 "The Immutability of Christ and Justinian's Condemnation of Theodore of Mopsuestia", *DOP* 6: 125-160.
- 1979 "Justinian's Despotic Control Over the Church as Illustrated by His Edicts on the Theopaschite Formula and His Letter to Pope John II in 533", *Studies In Byzantine Intellectual History*: 1-11.
- Atiya, A.
1968 *A History of Eastern Christianity*, Londra.
- Bardill, J.
2000 "The Church of Sts. Sergius and Bacchus in Constantinople and the Monophysite Refugess", *DOP* 54: 1-11.
- Barker, J. W.
1966 *Justinian and the Later Roman Empire*, Madison-London.
- Boak, A. E. R.
1928 "Byzantine Imperialism in Egypt", *The American Historical Review* 34/1: 1-8.
- Brock, S.
1981 "The Conversations with the Syrian Orthodox under Justinian (532)", *Orientalia Christiana Periodica* 47: 87-121.
- Browning, R.
1971 *Justinian and Theodora*, New York.
- Bury, J. B.
1958 *History of the Later Roman Empire, from the death Theodosius I to the death of Justinian I-II*, New York.
- Cameron, A.
2000 "Justin I and Justinian", *The Cambridge Ancient History* XIV: 63-85.
- Charanis, P.
1939 *Church and State in the Later Roman Empire: the Religious Policy of Anastasius the First 492-518*, Madison.
- Chesnut, R.
1976 *Three Monophysite Christologies: Severus of Antioch, Philoxenus of Mabbug and Jacob of Serug*, Oxford.
- Dagron, G.
2003 *Emperor and Priest. The Imperial Office in Byzantium*, J. Birrell (çev.), Cambridge.
- Downey, G.
1938 "Euphraemius, Patriarch of Antioch", *Church History* 7/4: 364-370.
- Dvornik, F.
1951 "Emperors, Popes and General Councils", *DOP* 6: 1-23.
- Evans, J.
1996 *The Age of Justinian. The circumstances of Imperial power*, Londra.

- Frank, G. L. C.
1991 "The Council of Constantinople II As A Model Reconciliation Council", *Theological Studies* 52: 636-650.
- Freely, J. – A. S. Çakmak
2005 *İstanbul'un Bizans Anıtları*, F.G. Tanman (çev.), İstanbul.
- Frend, W. H. C.
1972 *The Rise of the Monophysite Movement, Chapters in the History of the Church in the Fifth and Sixth Centuries*, Cambridge.
- Gray, P. T. R.
1979 *The Defense of Chalcedon in the East (451-553)*, Leiden.
2005 "The Legacy of Chalcedon: Christological Problems and Their Significance" M. Maas (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Cambridge: 215-238.
- Greatrex, G. – S. N. C. Lieu
2002 *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars, Part II, 363-630*, Londra-New York.
- Greatrex, G.
2005 "Byzantium and the East in the Sixth Century", M. Maas (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Cambridge: 477-509.
- Haarer, F. K.
2006 *Anastasius I: Politics and Empire in the Late Roman World*, Cambridge.
- Harvey, S.A.
2001 "Theodora 'the Believing Queen': A Study in Syriac Historiographical Tradition", *Hugoye* 4.2 (<http://syrcom.cua.edu/Hugoye/Vol4No2/HV4N2Harvey.html>).
- Jones, A. H. M.
1986 *The Later Roman Empire, 284-602*, Baltimore.
- Kaçar, T.
2009a *Geç Antikçağ'da Hıristiyanlık*, İstanbul.
2009b "Eskiçağ Hıristiyanlığı'nda Yol Ayrımı: Kadıköy Konsili ve Mirası", *Doğu Batı* 49: 77-104.
- Mango, C.
2002 *The Oxford History of Byzantium*, Oxford.
- Martindale, J. R.
1980 *The Prosopography of the Later Roman Empire 2, A.D. 395-527*, Cambridge.
1992 *The Prosopography of the Later Roman Empire 3, A.D. 527-640*, Cambridge.
- Meier, M.
2004 *Justinian, Herrschaft, Reich und Religion*, München.

- Menze, V. L.
2008 *Justinian and the Making of the Syrian Orthodox Church*, Oxford.
- Meyendorf, J.
1968 "Justinian, the Empire, and the Church" *DOP* 22: 45-60.
- Millar, F.
2008 "Rome, Constantinople and the Near Eastern Church under Justinian: Two Synods of C.E. 536", *JRS* 98: 62-82.
- Mitchell, S.
2007 *A History of the Later Roman Empire, AD. 284-641*, Oxford.
- Patrich, J.
1995 *Sabas, Leader of Palestinian Monasticism, A Comparative Study in the eastern Monasticism*, Washington.
- Price, R.
2009 *The Acts of the Council of Constantinople of 553*, Liverpool.
- Price, R. – M. Gaddis,
2005 *The Acts of the Council of Chalcedon*, Liverpool.
- Runciman, S.
1977 *The Byzantine Theocracy*, Cambridge.
- Shahid, I.
1984 *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, Harvard.
- Sotinel, C.
2005 "Emperors and Popes in the Sixth Century: The Western View", M. Maas (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Cambridge: 267-290.
- Tanner, N. P.
1990 *Decrees of the Ecumenical Councils I*, Washington.
- Towsend, W. T.
1936 "The Henotikon Schism and the Roman Church", *The Journal of Religion* 16: 78-86.
- van Rompay, L.
2005 "Society and Community in the Christian East", M. Maas (ed.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Cambridge: 239-266.
- Vööbus, A.
1973 "The Origins of the Monophysite Church in Syria and Mesopotamia" *Church History* 42/1: 17-26.
- Winkler, D.
1999 "Monophysites" G. Bowersock – P. Brown – O. Grabar (eds.), *Late Antiquity. A Guide to the Postclassical World*, Cambridge.

MÖ 7. ve 6. yy Yunan Ticari Faaliyetleri İçinde “İşbirliği” Olgusu*

Aylin Koçak Yaldır

Keywords: Trade, Xenia, Proxenoï, Cooperation, Emporion

Anahtar Kelimeler: Ticaret, Ksenia, Proksenoï, İşbirliği, Emporion

MÖ 7 ve 6. yy’lar, Yunan kent devletlerinin denizaşırı etkinliklerinin arttığı, fakat ticari faaliyetlerinin genel yapısı itibarıyla yeterince bilinmediği bir dönemdir. Bu dönemde “tüccar”, ya da “polis” tarafından gerçekleştirilmiş ticari faaliyetlere pek fazla değinilmediği gibi, bahsi geçen az sayıda tüccarın da genellikle geldikleri şehirlerin aristokrat ailelerine mensup, kendi servetlerini artıran kişiler oldukları anlaşılmaktadır (Hahn 1983: 31). Sappho’nun kardeşi Lesboslu Kharaksos, Aiginalı Sostratos, Phokaialı Phobos bu tüccarlar arasında yer alırken, Solon’un da bir yönetici olmasının yanı sıra, ticari faaliyette bulunduğu ve bu konuda Plutarkhos’un herhangi bir memnuniyetsizlik dile getirmeyip, aksine faaliyetlerini desteklediği anlaşılmaktadır (Plut. *Sol.* 2. 7)¹.

Dönemin aristokratik temelli Yunan hükümetlerinin, ya da tiranlarının, büyük ölçekli ticari etkinliklere ilgi duymaları bağlamında özellikle Korinthos’un başı çektiği (Thukydides 6.3.2), klasik kaynaklarda “*ticari*

* Bu makalenin hazırlanması sırasında değerli görüş ve yardımlarını aldığım, Hocam Prof. Dr. Tomris Bakır’a en içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, Yunanca ve Latince kelimelerin redaksiyonu konusunda yardımcı olan Öğr. Gör. Ceyhan Dora’ya çok teşekkür ederim.

1 Plutarkhos, aralarında Solon’un da bulunduğu birkaç tüccar ismi vermiştir. Bunlar, Sappho’nun kardeşi Lesboslu Kharaksos, Aiginalı Sostratos, Phokaialı Phobos olup hepsi de aristokrat ailerden gelmişlerdir; Plutarkhos, Solon’un biyografisinde onun da diğer aristokratlar gibi, ticaretle uğraştığından bahsetmiş ve bu tür aktiviteler ile ilgilenmenin kişiyi küçük düşürmeyeceği üzerinde durmuştur, Plut. *Sol.* 2.3-3.1; 5. 25; Meijer – Nijf 1992: 30; Strabon da, Sappho’nun erkek kardeşi Kharaksos’un Naukratis ve Lesbos limanları arasında şarap ticareti yaptığından bahsetmiştir. Benzer ifadeler Athenaios’ta da geçmektedir (Strabon 18. 1. 33; Athenaios 13. 596b; Hahn 1983: 31). Solon’un ticaret ile ilgilenmesi ve teşviki konularında bkz. Dillon – Garland 2000: 77; Plut. *Sol.* 22. 1; Dunbabin 1948: 241-42; Solon’un bir tüccar olarak tanımlanması konusunda karşıt görüşler için bkz. Möller 2000: 56.

etkinlikleri sayesinde zenginleşmiş bir kent” olarak geçmesinden de anlaşılabilir (Strabon 8.6.20)². Korinthos’un Batı Akdeniz’de yayılcı bir politika izleyerek bir kısım Batı Anadolu kenti ile ekonomik açılımlı barışçıl ilişkiler geliştirmesi, ticari bağlantıların önemini kavramış bir yönetici sınıfa sahip olduğunun işaretidir. Saronikos ve Korinthos körfezleri arasındaki ticari rotayı kontrol altına almak üzere inşa ettirilen “diolkos” da (Casson 2008: 73; Salmon 1984: 137), ticaretin getirisi üzerine odaklanmış bir fikri temsil etmektedir (Strabon 7.2.1).

Elbette ki erken tiranların, “tüccar prensler” olduğu yönündeki yorumlar ya da tüccarların aristokratik yönetimlere karşı çıkan ve kendi çıkarlarını koruma peşinde koşan hatta, bizzat tüccarı tiranlığın yükselmesi ile ilişkilendiren abartılı görüşleri kabul edemeyiz (Treister 1996: 134). Fakat konu ile ilişkili olması bakımından, Korinthos ve bir kısım Doğu Yunan kentinin yöneticileri tarafından alınmış bir dizi kararın, bizzat ticari bir fayda gözetilmemiş olsa bile iç içe geçmiş askerî, ticari ve emperyalist hedefler taşıdığını söyleyebiliriz. Kypselos’un Korinthos’ta Bakkhiad’lar Ailesi’nin elinde bulunan oligarşik hükümeti devirerek, Sikelia (Sicilya) ve önemli bir üs konumundaki Kerkyra (Korfu) Adası’nda egemenliğini pekiştirmeye yönelik girişimleri³, ardılı Periandros’un Korinthos kanalını açma teşebbüsünde bulunarak *diolkos*’u inşa ettirmesi, Polikrates’in donanmasını güçlendirmesi ve Aleksios’un Samos Kronikleri’nin üçüncü kitabında kaydettiği üzere, zor durumda kalan bir esnafı davet ederek ona cazip koşullarda ödünç para vermeyi teklif etmesi (Treister 1996: 135; Shipley 1987: 83; Dillon – Garland 2000: 57), bu dönem yöneticilerinin karar alma aşamasında askerî, politik ve ekonomik pek çok dengeyi gözeterek, her açıdan söz sahibi olmayı hedeflediklerine işaret etmektedir.

Korinthos ve bir kısım Doğu Yunan kentinin yanı sıra, büyük ölçekli ticari etkinliklere ilgi duyan kentler, çoğunlukla kendi kaynakları olmayan ve zengin bir hinterlanda sahip olmaması nedeniyle erişebileceği kaynakları da sınırlı olan yerleşimlerdir (Hahn 1983: 33-34). İçinde buldukları koşullar gereği besin, ya da hammadde ithalatına olan gereksinimleri yüzünden, ticari

2 Strabon’un ifade ettiği üzere “Bakkhiad’lar, ticaretin getirilerinden yararlanmakta idiler”. Ayrıca, Korinthos’un erken ticari girişimleri, Bakkhiad’ların ticaretle uğraştıkları hakkında bkz. Silver 1992: Bölüm 2A; Halikarnassoslu Dionysios’a göre, Korinthoslu Demaratos, Bakkhiad’lar Ailesi’nin bir üyesi olup ticaretle uğraşmış ve İtalya’ya doğru yelken açıp Tyrrhenia bölgesinden satın aldığı malları İtalya’da satarak büyük kârlar elde etmiştir: Halikarnassoslu Dionysios 3. 46; Silver 1995: 49,75; Zimmerman 2003: 195.

3 Kerkyra ve Syrakusai kolonilerinin tesis edilmesi hakkında bkz. Hooper 1967: 90; Salmon 1984: 65.

faaliyet gerçekleştirmek zorunda kalan bu tür kentlerden, özellikle doğal kaynaklar bakımından tamamen yetersiz konumdaki Aigina gibi bir ada devleti, sıra dışı bir ticari atılım gerçekleştirmiş gözükmektedir (Hahn 1983: 33-34, Reed 2003: 32; Figuera 1993: 10). Korinthos ya da bazı Doğu Yunan merkezlerinin aksine, herhangi bir zanaatkarlık faaliyeti de bulunmamasına karşın Aigina, Attika seramiklerinin başlıca dağıtıcısı konumuna gelerek (Roebuck 1959: 134; Venit 1984: 153) uzun mesafe ticaretini büyük ölçüde elinde tutmuş ve Korinthos’un başlıca hasımlarından birisi durumuna gelmiştir. Klasik kaynaklarda adı anılan az sayıda tüccarın arasında sıklıkla Aiginalı bir tüccar olan Sostratos’a değinilmesi ve Graviscae’da [(İtalya, Etruria) kıyı kesiminde bir kent] ele geçen, MÖ Geç 6. yy’a ait bir yazıtta da aynı isimden bahsedilmesi, gerek bu tüccarı gerek Aigina ticaretini ilgilendiren yeni ve önemli yorumlar yapılmasını sağlamıştır⁴:

*“Ben Aiginalı Apollo
Sostratos beni yaptırdı
[...]’nın oğlu.”*

Bu yazıtta bahsi geçen Sostratos’un, Herodotos’un sözünü ettiği tüccar Sostratos olduğu veya onun birkaç kuşak ötesinden akrabası olabileceği ve tek başına seyahat eden bir maceracı olmaktan çok, Etrüsklere lüks Yunan malları pazarlayan “*gelişkin bir tüccar grubunu temsil ettiği*” düşünülmektedir (Murray 1980: 225). Temel ürün veya hammadde ithalatına bağımlı olan diğer kentlerden, kurucu kent durumundaki Miletos, Phokaia, Korinthos ve Megara gibi kentlerin ise, kendi *apoikia*’larının pazarlarında tekel oluşturmaya yönelik bir çaba veya akrabalık, dini ve siyasi bağları kullanarak *apoikia*’ları kendilerinin güvenilir birer tedarikçisine dönüştürüp dönüştürmedikleri tam olarak bilinmemektedir⁵. Dolayısıyla, aslında kolonizasyon ve ticaret arasındaki bu karmaşık bağlantı da yeterince açık değildir.

4 Möller 2000: 56- 7; Herodotos’un bahsettiği üzere, “başında Kalaios’un bulunduğu bir Samos gemisi, Mısır’a yelken açmış fakat rüzgâr nedeniyle Tartessos’a dek sürüklenmiştir. Yunanlı tüccarların bu limanın sahip olduğu değerli mallardan edindikleri kazanç -çok miktarda kar etmiş olan Aiginalı Laodamas oğlu Sostratos dâhil edilmez ise- hiç kimsenin kazancı ile karşılaştırılmayacak ölçüde çoktur”, Herodotos 4. 152; Yazıt ile ilgili olarak bkz. Gill – David 1994: 99.

5 Her ne kadar Hahn bu konu ile ilişkili olarak, bir kısım kentin kendi kurduğu kolonilerde bir tekel oluşturmuş olduğundan bahsetse bile (Hahn 1983:136), bu tür bir ticari ilişkinin gelişmesi için her iki kent arasında çok daha kuvvetli bağlar bulunması gerekir. Koloni ve anakent arasındaki ticari ilişkilerde elbetteki dinsel ve kültürel bağların belirli dönemlerde etkisi olmuş olmalıdır. Fakat bu etki, ancak beğeni düzeyinde kalıp bir tekel oluşturmak yerine, diğer kentlerin ürünlerine oranla biraz daha fazla talep edilmiş olmasını sağlamış olabilir.

Kolonizasyon faaliyetlerinin başlaması ile ilgili olarak şimdide dek farklı pek çok neden ileri sürülmüştür. Ekilebilir arazi ve hammadde sıkıntısı, toplumsal huzursuzluk ve politik karmaşa, nüfus artışı, iklim faktörü, başta gelen öngörüler arasındadır⁶. Bu nedenlerin her biri üzerinde burada durmak yerine, tartışmaların odak noktasını oluşturan iki zıt kuramı ele alabiliriz. Bu kuramlar, yeni tesis edilmiş kolonilerin, yerleşim karakterlerinden yola çıkılarak geliştirilmiş “ticari” ve “tarımsal” yaklaşımlardır. Ticari yaklaşımın ilk savunucularından Meyer, Yunanlıların kendi ticari ilgilerinin bir sonucu olarak kolonizasyona başvurduklarını öne sürerken; tarımsal yaklaşımın savunucularından Beloch ve Guiraud, Yunan kent devletleri ve üretimlerinin henüz ilkel bir yapıda olup geniş çaplı bir ticareti özendirici nitelikte olmadığından, dolayısıyla arazi sıkıntısı, nüfus patlaması gibi kötü koşullar nedeniyle yer değiştirmek zorunda kalındığından söz etmişlerdir (Petropoulos 2005: 7). Tsetsckhladze’nin de belirttiği üzere, kolonizasyon etkinliklerinin nedenlerini, yalnızca tek başına tarımsal veya ticari, ya da teker teker farklı zorunluluklar ile ilişkilendirmek yerine bu faaliyetlerin tümünün de bir nedenler dizisinden oluştuğu yönündeki öneri daha uygun görünmektedir. “*Her bir anakentin, kolonilerini göndermek için kendi nedenleri bulunmaktaydı.*” (Tsetsckhladze 1994: 123).

Anakentler ve kolonileri arasındaki mevcut kültürel ve dinsel bağların, kurucu kentlerin politik ve ekonomik çıkarlarına hizmet edecek şekilde etkin ve gelişkin bir düzeyde kullanıldığını gösteren kesin bir veri bulunmamakla birlikte, kültürel ve dinsel bağların anakent ve kolonisi arasındaki ticari alışverişlerde gevşek de olsa bütünleyici bir etkiye sahip olduğunu düşünebiliriz. Aslında, ticari malların satışı konusunda “*çoğu seramiğin ithalatında, fiyat, kalite ve estetiğin, kurucu kentle koloni arasındaki ilişkilerden daha önemli olan serbest piyasa kurallarına bağlı olduğu*” yönünde görüşler bulunmaktadır (Posamentir 2006: 161; Kerschner 2000: 490). Bu görüş pek çok yönden haklı olmakla birlikte, koloni kentlerine yerleşen Yunanlıların, geçmişten getirdikleri alışkanlıklarını sürdürme ve kendilerine daha tanıdık gelen nesnelere tercih etme yönündeki eğilimi uzunca bir süre korumuş olmaları mümkün görünmektedir. Bunun bir örneğini Karadeniz (Pontos Euxenios)’in kuzey kıyılarında yerleşen İonialılar göstermiş durumdadır. Öyle ki, anavatanlarında sahip oldukları dinsel ve kültürel yapıyı sürdürme isteklerini, burada ele geçen yazıt ve graffitolara belgelemiştir (Tsetsckhladze 2002: 81-82). Bu bölgede kurulmuş kolonilerde karşılaşılan epithet, kült ve tanrılar arasında; Miletos’ta

6 Hesiodos *Op.* 248- 252, 37-39; Herodotos 4.150; White 1961: 444; Graham 1964: 5; Petropoulos 2003: 60-68.

tapınım gören Apollon Letros, Apollon Delphinios, Apollon Prostates, Apollon Hegemon, Zeus Soter, Athena ve Dionysos’un yer alması ise bu görüşü desteklemektedir (Tsetschladze 2002: 81-82; Ehrhardt 1988: 164-166). Bu kanıtlar, anakentlerinden uzakta yeni kolonilere sığınan yerleşimcilerin, geldikleri ortama uyum sağlamalarının yanı sıra, kökenlerinde varolan belli başlı unsurlardan kopmadıklarını göstermesi açısından oldukça önemlidir. “Emporion” ve “Apoikia” arasındaki bağlantı hakkında öne sürülmüş bir ayrıntı da bu konu ile ilişkili olarak aydınlatıcı olabilir: “*Pontos Euksenios’un kuzeyine gönderilen ilk kolonistlerin temel amaçlarından birisi, bu bölgenin yerli halkı ile iletişim kurarak, Yunan ticari ürünleri için bir tüketici talebi yaratılması ve ilginin oluşturulması adına ön koşulları sağlamaktı.*” (Petropoulos 2005: 77, 130). *Emporion* yapılanmaları, ana şehirden gelecek yeni yerleşimciler için gerekli tüm şartların hazırlanmasında başlıca görevi üstlenmiş görünürken, göçlerin *emporion*’lara değil de, *emporion*’ların yakınında yeni kurulan *apoikia*’lara doğru gerçekleştiği anlaşılmaktadır (Petropoulos 2005: 77). Bu durumda, gerek *emporion* gibi kuruluşların temel amaçları, gerek dinsel ve kültürel bağların muhafaza edilmesi, yeni gelen göçmenlerin yerli halkların kültürel yörüngesine girmekten çok, kendilerinin bir Hellenizasyon hamlesi içine girmiş olduklarına işaret eder. Dahası İoniali tüketici kitlenin, eski hayat tarzları ve alışkanlıklarını sürdürme yönündeki eğilimleri bize, onların uzun yıllar kendilerine daha tanıdık gelen ürünleri tercih ettiklerini ve bir arada yaşadıkları yerli halkların da bu genel eğilimi sürdürmüş olabileceklerini düşündürmektedir. MÖ 6. yy ortalarından sonra ise, pazarlara sunulan malların sayı ve çeşit olarak üst seviyelere ulaştığı ve serbest piyasa koşullarına benzer bir yapılanmanın yerleştiği anlaşılmaktadır. Bu durumda, pazarlarda rekabetin artıp fiyat, kalite, estetik gibi unsurların ön plana geçmesi, koloni kentlerindeki tüketicileri de kendilerine tanıdık gelen ürünleri tercih etmek yerine, pek çok yönden cazip olanı tercih etme noktasına getirmiş olmalıdır.

MÖ 7 ve 6. yy’larda dolaşıma girmiş malların başında temel ihtiyaç maddeleri gelmiş ve hammadde ithalatı yapılmıştır (Plut. *Quaest. Graec.* 11). Ayrıca tüketici kitlenin özel ürünleri talep ettiği de anlaşılmaktadır. Bu konuda Foxhall’un, Antik Dönemde uzmanlık gerektiren lüks, ya da yarı lüks nesnelere duyulan talep ve moda kavramı üzerine yapmış olduğu saptamalar önem taşımaktadır: “*Hesiodos tarafından belirtildiği üzere, Boiotialıların kendi üzüm bağları olmasına karşın, Byblos şarabını tercih etmeleri- Sicilyalı şair Stesikhoros’un Kydonia elmalarını anması- Anakreon ve diğer fragmanlarda symposion ve kutlamalarda parfüm, baharat, kaliteli şarap tüketimi ve güzel giysilerden söz edilmesi- Sappho’nun fragmanlarında tütsü ve tarçın gibi ürünler hakkında bilgi verilmesi*” dönemin ithalatında özel tüketim

maddelerinin de önemli bir yer tuttuğuna işaret etmektedir⁷. Foxhall, bu durumu modern dünyada özel kalitedeki belirli şaraplara duyulan ilgi ile kıyaslamış ve bu ilgiyi Antik dönemdeki bölgesel ve arzu edilir nitelikteki diğer pek çok ürüne de atfetmenin mümkün olduğunu belirtmiştir (Foxhall 1997: 304).

Osborne, tüketici ve üretici kentler ile birlikte, fiyat ve ürünleri de içeren bağımsız bir pazarlar zincirinin özellikle MÖ 6. yy içinde oluştuğuna işaret etmiştir (Osborne 1996: 31- 44; Murray 1980: 213- 224). Dönemin sonlarına doğru, profesyonel tücarların görev aldığı ve bu sınıfı koruyan veya düzenleyen uygulamaların yerleşmeye başladığının ilk sinyalleri de gelmeye başlamıştır. Örneğin, MÖ Geç 6. yy'a ait Berezan (Ukrayna)'da, ele geçmiş bir iş mektubu, bu konuya dair önemli ayrıntılar sunmaktadır:

Arka yüz

'Bu kurşun (mektup) Akhillodoros'a aittir; oğluna (Protagoras) ve Anaksagoras'a hitab etmektedir'.

Ön yüz

“Ey Protagoras, baban sana yazıyor.
Matasys tarafından kandırıldı,
çünkü o (Matasys) onu (Akhilodoros'u) köle haline getirdi
ve taşıdığı malları elinden aldı.
Anaksagoras'a git ve onu bilgilendir:
çünkü o (Matasys), 'Anaksagoras'ın benim mülkümü,
hem erkek kölelerimi, hem kadın kölelerimi ve
hem de evlerimi elinde bulundurduğunu' iddia ederek,
onun (Akhilodoros'un) Anaksagoras'ın kölesi olduğunu söylüyor;
ancak o (Akhilodoros) bağırıp,
kendisi ile Matasys arasında hiçbir şey olmadığını söyler,
ve der ki o (Akhilodoros) özgür bir adamdır
ve kendisi ile Matasys arasında hiçbir şey bulunmamaktadır;
ama eğer onunla (Matasys), Anaksagoras arasında herhangi bir şey varsa,
onlar onu kendi aralarında biliyorlardır.
Bunu Anaksagoras'a ve eşe söyle.
O (Akhilodoros) bu diğer şeyleri de sana yazıyor:
Annen ve erkek kardeşlerin, eğer onlar Arbinatai arasındarlarsa,
onları şehre getir; ve geminin subayı, ona (Anaksagora) gitti.”

7 Foxhall 1997: 303. Ayrıca bkz. Sicilyalı şair Stesikhoro ile ilgili olarak Page 1963: Fr. 187 ve Anakreon'un fragmanları için bkz. Page 1963: Fr. 434; Sappho fragmanları için bkz. Reynolds 2000.

Murray'e göre, Akhillodoros'un mektubunda Matasys'in, Akhillodoros'a karşı ileri sürmüş olduğu iddia ve Akhillodoros'un bunu inkâr etmesi, gelişigüzel olmaktan daha çok kanuni bir temele dayanıyor olmalıdır. Ortada, iki taraf arasında çıkan bir anlaşmazlıktan kaynaklanmış, hakların telafisi (tazminat vb.) bağlamında bir girişim de söz konusudur (Murray 1980: 226- 227). Bu yazıt, MÖ Geç 6. yy civarında, "*anlaşmaların ihlalinden doğan davalar*" (*dikai apo symbolon*) prosedürüne işaret etmesi bakımından önem taşımaktadır⁸. Ayrıca Hall'un belirttiği üzere, Arkaik dönem Yunan diplomatik girişimlerinde, kuralların bozulması ya da çiğnenmesi ihtimaline karşılık bir tedbir olarak, verilen kararların tanrıların garantörlüğü altında alındığı anlaşılmaktadır (Hall 2007a: 94). "*Bu dönemde tanrıların huzurunda ya da onların şahitliğinde gerçekleştirilen –spondai- veya –horkoi- formundaki yemin ve anlaşmalar, taraflar arasında güven tesis edilmesi konusunda bağlayıcı bir unsur olmuştur*" (Hall 2007a: 94). MÖ 6. yy ortasından kısa bir süre sonra, Sybarisliiler ve onların müttefikleri Serdaioslular ile sadık bir dostluğun tesis edilmesi amacıyla yapılmış bir anlaşmada, edilen yeminin garantörü olarak –Poseidonia şehrinin yanı sıra– Zeus, Apollon ve öteki tanrıların adlarının "proksenoi"⁹ epithetiyle anılmış olması da dikkat çekicidir. Bu açıdan "proksenoi" ve "ksenia" gibi uygulamalar, kentler ya da yöneticiler arasında dostluk ve güven tesis edilmesini sağlayarak ticari temaslar kurulmasını kolaylaştırmış, tüccar ve gemicilerin adaklar sundukları tapınaklar, kült ve diğer dinsel öğeler de, farklı etnik kökenden gelen bireyler ve halkların kaynaşması ve ticari bağlantıların kurulması yönünde olumlu hizmetler sunmuş olmalıdır.

MÖ 7 ve 6. yy'larda ticari nitelik taşıyan bir malın, talep eden kişiye teslim edileceye dek geçirdiği transfer aşamaları oldukça karmaşıktır¹⁰. Farklı formlarda gerçekleştirilmiş bu alışverişlerden bir kısmı, ticari etkinlik kapsamına alınmaz. Bir malın, yalnızca ticari nitelikte olması, onu ticari bir etkinliğin parçası yapmaz, teslimat ve transfer edilme biçimi önem taşır. Mal

8 Bu tür davalar, genelde iki kent arasında yapılmış ve daha çok ticari ağırlıklı anlaşmalara bir tarafın uymaması, yükümlülüklerini yerine getirmemesi durumunda karşı dava ya da şikâyet mahiyetinde gerçekleşmiştir. Murray 1980: 226- 7; Dillon – Garland 2000: 353.

9 Anlaşmalarda edilen yeminin bozulması ve Peloponnesos Savaşı'nın başlamasının bu konu ile ilişkilendirilmesi hakkında bkz. Hall 2007a: 94.

10 Bu konu ile ilişkili olarak kentlerin ya da devletlerin savaş içinde olduğu dönemlerde dahi ticari alışveriş içinde olduklarını gösteren örnekler mevcuttur. Korinthos'un Peloponnesos Savaşı süresince Attika seramik ithalatını devam ettirmiş olduğu gibi. Savaş ya da benzeri hallerde alınmak istenen malın ısmarlanması için üretici kent, ya da zanaatkarlar ile iletişim kurulamasa dahi bir şekilde o mala ulaşıldığına dair örneklerin varlığı nedeniyle, tüccarların üretici kentin bağlantılarından tamamen ayrı ve serbest davranmış olduğu yönünde görüşler bildirilmektedir (Gill – David 1994: 106).

transferi, tarih boyunca zaman ve mekan bağlamında sürekli olarak değişime uğramış bir etkinliktir. Bir mermer bloğunun, taş ocağından varacağı yere kadar heykeltıraş eşliğinde taşınması, bu tür bir malın sipariş edilme ve alım satım aşamalarını, diğer pek çok nesneden ayırır¹¹. Bulunduğu yere sipariş edilerek ya da hediye olarak ulaştırılmış Vix Krater'i gibi işlenmiş zanaatkarlık ürünlerinin de, yükleme anında çoktan sahiplerinin mülkiyetine girmiş olmaları gibi ayrıntılar önem taşır¹². Böylece, kazılarda ele geçen ticari nitelikli mallar ve değerli nesnelerin bir kısmı, alışveriş formları (*ksenia*, adak, ticaret, vb.) ve kazılan merkeze ne şekilde ulaştırıldığı bilinmediği takdirde, ticari etkinliğin bir parçası olarak kabul edilemezler.

Yunan kentlerinin politik kararları ile ekonomik ihtiyaçları arasında bir denge gözetip gözetmedikleri konusunda ise, net veriler olmamakla birlikte Shanks, “*Marx ve Weber geleniği kapsamında değerlendirilirse, kent devletlerinin ekonomik kurum ve işlevleriyle, bir politik devlet niteliği taşıdıkları ve dolayısıyla erken Yunan polislerindeki vatandaşların da bir ‘homo economicus’ olmaktan çok, -homo politicus- olduklarını*” belirtmiştir (Shanks 2004: 198). Ancak, bu kentlerin politik odaklı olmaları, karar alma mekanizmalarının, kesin olarak sadece bu yönde işlediği anlamına gelmeyebilir. Bu noktada, Yunan kentlerinin politik eğilimleri doğrultusunda ittifak kurduklarına işaret eden Lelantin Savaşı¹³ ve bu savaşın tarafları arasında değişen dengeler önem arz eder. Khalkis ve Eretria’ın, toprak için yaptıkları yerel ve uzun erimli bir mücadele olan Lelantin Savaşı’na Thukydides, Yunanlıların bizzat taraf tuttuğu ilk savaş olması yönüyle özel bir önem atfetmiştir (Thukydides 1.15.3). Burn ise, Samos, Miletos ve Rhodos’un başını çektiği farklı üç büyük birliğe dikkat çekip bu kentlerin kentsel ya da kişisel düzeydeki ortaklıklar bağlamında, “ticaret birlikleri” türünden bir örgütlenme içine girip girmediklerini sorgulamış ve bu tür birliklerin gerçekte var olduklarını fakat gevşek bir yapılanma sergilediklerini savunmuştur. Burn ayrıca, “birlik” kelimesi ile ilişkilendirilebilecek formal bir örgütlülüğün varlığına dair kesin bir kanıt bulunmadığına dikkat

11 Möller 2000: 43; Ayrıca bu konuda daha ayrıntılı bilgi ve tapınaklara sunulan adakların bir kısmının genellikle ziyaretçinin yanında getirdiği ürünler olduğu ve daha yola çıkmadan sahibinin mülkiyetine girmiş olduğu konusunda bkz. Snodgrass 1980: 142; Shanks 2004: 198.

12 Möller 2000: 43; Snodgrass 1983: 20-26; Vix Krateri’nin yanı sıra, La Garanne’den grifonlu kazanlar ve Eberdingen-Hochdorf’taki kazanların da ticaret aracılığıyla değil de tapınak ya da kentlere hediye olarak sunulması hakkında bkz. Fischer 1995: 37; diğer tartışmalar için Treister 1996: 118; Gren 1996: 239-240.

13 Roebuck 1959: Troia Savaşı’ndan sonra en büyük panhellenik mücadele olarak tanımlanan Lelantin Savaşı hakkında bkz. Murray 1980: 76-79; Coldstream 1977: 200-201; Hall 2007b: 5; savaş ile ilişkili kronoloji için bkz. Hall 2002: 233.

çekmiş ve Miletos, Khios, Erythrai ve müttefikleri ile karşı tarafta yer alan Samos, Khalkis, Korinthos ve müttefiklerinin kendi içlerinde tam bir ittifak kurmaktan ziyade, karşılıklı bir dostluk ilişkisi geliştirmiş olabilecekleri yönünde görüş bildirmiştir (Burn 1929: 14-19). Devletlerin birbirlerini desteklemeleri konusunda, Korinthos’un Messenialılara karşı II. Messenia Savaşı’nda Spartalılara yardım etmesi de önemli bir ayrıntıdır (Pausanias 4.15.8; 4.4.1; 4.11.1; Herodotos 3.47; Plut. *Lys.* 1.2)¹⁴. Bu dönemde, politik bakımdan ittifak içinde olan kentlerin, bir ticari ortaklık ilişkisi geliştirip geliştirmedikleri konusunda henüz yeterli arkeolojik veri bulunmamaktadır. Aslında ticari ortaklıkların kurulup geliştirilmesi bağlamında, temelde “ksenia” ve “proksenoi” gibi uygulamaların özel önem taşıyor oldukları söylenebilir. Öncelikle, tüccar, ya da gemicilerin rotaları üzerindeki tapınaklara, yolculukları sırasında karşılaşılabilecekleri korsan tehlikesi ve doğal felaketleri aşmayı hedefledikleri için uğramış oldukları bilinmektedir¹⁵. Bu ve benzeri uygulamalar, devletlerin birbirlerinin gemilerine karşılıklı olarak güvenilir bir liman sunarak, ticari faaliyetlerin sürekliliğini sağlamak adına kendi aralarında farklı bir ortaklık formu geliştirmiş olabileceklerini göstermektedir. Böylece, MÖ 7. yy ticari girişimlerinde devletlerin birbirlerini, güçlü ve resmi kanalları kullanmak yerine, daha çok resmi olmayan, dinsel ya da kültürel bağların hâkim olduğu bir ilişkiler ağı çerçevesinde desteklemiş olduklarını düşünebiliriz. Bu bağlantılar, aristokrasiden tiranlığa geçildiğinde yöneticilerin sıkı dış politikaları da beraberlerinde getirmesi ile birlikte değişme eğilimi göstermiştir¹⁶. Alınan kararlarda, politik çıkarların baskın olmasının yanı sıra, ticari ve ekonomik dengeler de gözetilmeye başlamış görünmektedir. Roebuck’a göre “*Arkaik Dönem ticareti, MÖ 8 ve 7. yy’ların tekil gemilerinde bireysel mülkler ile yapılan bir*

14 Korinthos’un Spartalılara yardım etmesi hakkında bkz. Huxley 1962: 34-35; Figuera 1993: 30-32; Aristomenes hakkında bkz. Nibby 1817: 65.

15 Hahn 1983: 33-34; Casson 1992: 80-81; Dillon-Garland 2000: 347; Tandy 1997: 100; Ithaka’daki en erken yazılı kayıt, bir şarap kabı üzerinde yer alır ve yaklaşık MÖ 700 yıllarına tarihlendirilir. Kap üzerinde, “[x]enFos te philos kai p[isto]s [h]etairos” “*sevgili dost ve güvenilir ortak*” ifadesi yer almıştır. Ayrıca “proksenoi” ayrıntılı olarak tartışılmıştır bkz. Zelnick-Abramovitz 2004: 93-106.

16 Periandros ve Thrasybulos arasındaki yakın ilişki konusunda bkz. Herodotos 1.20, 5. 92; Arist. *Pol.* 1311a 20- 22; Dillon – Garland 2000: 42-43; Figuera 1993: 23-24; Ayrıca konu ile ilişkili olarak, Sparta-Samos düşmanlığı, Aigina ile Samos arasındaki dostluk konusunda Aiginalı sanatçı Smiles’in Samos Heraion’una kişisel katkılarda bulunması, Geç 8. yy’da Samoslu Ameinokles’in Korinthoslular için bir savaş gemisi inşa ettirmesi gibi örnekler için bkz. Thukydides 1.13.3; Ayrıca Periandros, Lydialılara karşı Miletoslulara moral destek vermiştir. Miletos’la dostken Samos’a karşı düşmandır ve aslında iki kent arasında süregelen bir rekabet bulunmaktadır. Bu yüzden Samoslular, Kypselos oğlu Periandros’un hadım edilmek üzere Kerkyralılardan seçtiği ve Sardis’e Alyattes’in yanına gönderdiği erkek çocuklarını alkoymuşlardır. Herodotos 3. 48; 2.4; Plut. *Mor.* 859E-860C; Korinthos’un Samos ile ittifakı hakkında bkz. Jeffery 1976: 163.

alışverişten, MÖ 5. yy'da Atina'nın bilinçli politikalar uygulayarak gerçekleştirdiği ticari etkinliklere bir geçiş sürecidir" (Roebuck 1959: 134). Dönemin tiranlarının politikalarında, Atina İmparatorluğu düzeyinde bir ticari bilinç noktası bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Buna karşın alınan kararlarda, ekonomi-politiğin bazı öğelerinin ortaya çıktığını gösteren gelişmeler de bulunmaktadır. Samos tiranı Polykrates'in, MÖ 525'te Lydia-Miletos standardına geçmesi (Shibley 1987: 82) ya da Spartalılara rüşvet (Treister 1996: 135; Baron 1966: 17) verdiği iddiaları (Herodotos 3.56.2) bilinçli bir ekonomik kaygı güdülmese bile, ekonomi ile tamamen ilişkisiz kararlar değildir.

Dönemin ticari etkinlikleri bağlamında, Yunanlıların İskitler¹⁷, Mısırlılar, Etrüskler¹⁸, Sicilya¹⁹ ve Magna Graecia'nın yerli halkları ile ticari ortaklık kurdukları da unutulmamalıdır (Hahn 1983: 35-36). Bu kapsamda, Magna Graecia'da, yerli halk ile Yunanlılar arasında iletişimi sağlaması açısından, Metapontion'da, Artemis'e adanmış, kırsal alanda yer alan tapınaklar ve benzerlerinin önemli bir rolü olmuştur (Greco 2002: 99). Bu tür tapınaklar yerli halkın kült pratikleri ile Yunan öğelerini birbirlerine uyumlu hale getirerek, her iki kültür arasında iletişimi sağlarken, ticari ilişkilerin kurulup geliştirilmesini de teşvik etmiş olmalıdır. Sicilya'da Selinus kentinde, Demeter Malophoros Tapınağı'nda Zeus Meilikhios kültüne yer verilirken, Agrigento kutsal alanı ve Gela'da yerli kült öğeleriyle birlikte her iki tanrı ve tanrıçaya ait tapınaklarla karşılaşmıştır (Greco 2002: 99-100). Sybaris, Kroton, Metapontion, Poseidonia ve Kaulonia gibi Akhaia kolonilerinde ise Kent Tanrıçası Hera'ya, kutsal alanın hitap ettiği topluluğun etnik çeşitliliğini vurgular şekilde, Yunanlı halk ile yerliler arasında gerçekleşen karmaşık ilişkiler ağının yönetilmesi görevi verilmiştir (Greco 2002: 99-100). Bu durumda, tanrıçanın yalnızca dinsel bir bağ kurmakla kalmadığı, sosyal etkileşimin her

17 İskitler ile Yunanlılar arasında, ticaret aracılığıyla kurulmuş barışçıl ilişkiler söz konusudur. Olbia, Nymphaion, Elizavetovsk nekropollerini, her iki kültürün de bir arada yaşadıklarına dair veriler sunmaktadır. Karşılıklı olarak birbirlerinin yararına geliştirdikleri ilişkiler ağı içinde, İskitlerin yanı sıra, Maeotialılar, Sindi ve diğer yerli gruplar da yer bulunmaktadır. Konu hakkında bkz. Jacobson 1995: 10-12. Bölgede Yunanlılar ile yerli halklar arasındaki bu tür temasların, 7. yy'ın 2. yarısında başladığına dair çeşitli veriler bulunmaktadır. Ticari temasın yoğunlaştığı alanların Skythia'da olduğu, Lower Bug ve Dniester ırmakları arasında yer alan gömülerle belgelenmektedir. Solovyov 1999: 128.

18 Etruria ve Latium'a, İonia ve Korinthos ürünlerinin en fazla ihraç edildiği dönem, MÖ 625 yılları civarındadır. Yine, sikke kullanımı da, 6. yy'da Phokaia tipi sikkelerle başlamıştır (Turfa 1986: 70).

19 Syrakusai *khora*sı'nda (egemelik alanında) açığa çıkartılan mezarlarda, hellenizasyona işaret eder şekilde bariz bir Yunan varlığıyla karşılaşmıştır. Ayrıca yerli halkın yaşadığı yerleşimlerde de, Yunan kent planlamacılığının genel ilkelerinin benimsenmiş olduğu görülür. Konu hakkında bkz. Berger 1992: 75.

aşamasında bağlayıcı bir unsur olduğu görülmektedir. Hahn, Yunanlılar ile yerli halk arasındaki ticarete, ekonomik temellerin hedeflendiği bir örgüt- lük değil de, yerel şefler ile Yunanlı tüccar ya da gemiciler arasında yarı si- yasi karakterli ilişkiler kurulmuş olabileceğine dikkat çekmiştir (Hahn 1983: 35). MÖ 6. yy’ın ilk dörtlülüğüyle birlikte Yunan varlığının görülmeye başladığı Tarquinia’da, her alanda bir hellenizasyon olgusu başlarken, Graviscae’da da Etrüsk yerleşiminin yanında kendi dinsel tapınağına sahip olan bir Yunan top- luluğu ile karşılaşmıştır²⁰. Dolayısıyla, kutsal alan ve tapınaklar, Yunanlı tüc- car ya da yerleşimcilerin ilk gittikleri yerlerde, adaklar sunarak dostane duygu- larını dile getirme fırsatı bulabildikleri yegâne mekânlar olmuş olmalıdır.

Kentler, zaman zaman birtakım benzer zorluklar karşısında ortak ha- reket edebilmişlerdir. Bu konuda birçok örnek bulunmaktadır; Massalia kenti, Phokaialı kolonistlerin katkısı sonradan gelmesine karşın, başını Miletosluların çektiği Ionia kentlerinin girişimi ve yakın işbirliği sayesin- de kurulmuştur (Petropoulos 2005: 100, 104); Massalia ve Phokaia ortaklı- ğıyla İspanya’daki Emporion kurulurken (Boardman 1964: 210); Sybarisli kolonistler tarafından Sele Nehri ağzındaki Poseidonia’nın kurulmasında Miletoslular da rol almış (Petropoulos 2005: 99); Yunanlılara ait ortak bir deniz aşırı yerleşim alanı olarak Naukratis kurulmuştur. Özellikle de, Mısır firavununa ait ticaret kurallarının uygulandığı, iyi organize olmuş bir kent konumundaki Naukratis’te faaliyet gösteren Yunan *polis*’lerinin, kendile- rine ait bir tapınakları olmasına karşın, ortak tapınımlarını temsil eden bir Hellenion’a sahip olmaları oldukça önemlidir (Möller 2000: 55-56). Bu ta- pınak, Herodotos’un belirttiği üzere, Khios, Teos, Phokaia, Klazomenai, Rhodos, Knidos, Halikarnassos, Phaselis ve Mytilene gibi kentler tarafından kurulmuş olup (Herodotos 2. 181) toplumun dinsel ve siyasal örgütlenme- sine bir örnektir. Boardman, Naukratis’te, amaçları bizzat yabancılarla ti- caret yapmak ve para kazanmak olan, ortak çıkarlar doğrultusunda hareket eden bir Yunanlı profili de çizmektedir (Boardman 1994: 142). Bu kentlerin Naukratis’te uzun yıllar bir arada ticaret yapmaları, kendi çıkarları doğrul- tusunda zaman zaman birlikte hareket etmeyi denedikleri ve başardıklarını da göstermektedir. Roebuck’a göre “*Naukratis aynı zamanda, İonialıların*

20 Hahn 1983: 35; Burada tipik bir Yunan tapınağı, yazı, diyalekt ve seramikler üzerinde güçlü Doğu Yunan etkisi söz konusudur. Yine burada Aphrodite, Hera, Demeter ve Apollon gibi farklı tanrı ve tanrıçalara adanmış tapınaklarla da karşılaşmak mümkündür. Murray 1980: 228; Barker – Rasmussen 2000: 135; Graviscae’daki Yunan aktiviteleri ve ithalatının, Tarquinia’daki gelişmelere denk düştüğü, bu merkeze Yunan mallarının girmesiyle, güçlü bir şekilde hellenize olduğu anlaşılmaktadır. Etrüsk-Korinthos seramik üretimi ve heykeltıraşlık eserleri de bu sürece dâhil edi- lebilir (Turf 1986: 71).

yaptığı ticaretin, Yunan anakarasındakilerin aksine, tekil değil de daha çok denize açılabilen devletlerin kolektif bir etkinliğine dönüştüğünü göstermesi açısından önem taşımaktadır” (Roebuck 1959: 134). Yunan kentlerinin, ticari etkinliklerini kendi temel ihtiyaçlarını karşılamak üzere bir zorunluluk gereği yaptıklarını kabul edecek olursak, sahip oldukları ekonomik kaynakları da karşılıklı olarak politik bir şekilde birbirlerinin hizmetine sunmuş olabileceklerini düşünmek yanlış olmayacaktır. Dahası, Hahn tarafından ileri sürüldüğü gibi, “MÖ 7 ve 6. yy’larda devletlerin ortaklık, ya da işbirliği tesis etmelerini gerektiren şartlar, dış ticareti depolitize etmiş olabilir” (Hahn 1983: 35-36).

Öte yandan, bazı *koine*’lerin gerek yapısal özelliklerinin gerek etki saharlarının yeterince anlaşılammış olması, ticari etkinlik bağlamındaki yerlerini tam olarak kavramamızı güçleştirmektedir: MÖ 9. yy’da Sparta, Eretria ve Atina’da olduğu gibi, Thessalia, Phokis ve Boiotia’daki *Amphiktionia*’nın (Buck 1994: 4-5), askeri veya politik bir organizasyon değil de, kült etkinliklerini gerçekleştirmek üzere tesis edilmiş bir örgütlenmeye işaret ettiği açıktır. Benzer şekilde, Ionialıların da Panionion’da²¹ dinsel, etnik ve kültürel birliklerini simgeleyen toplantılar düzenlemelerine rağmen, siyasi stratejiler geliştirdiklerine dair hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Gene, Akhaia ve Elis’te seramik üretiminde izlenen ortak stilin, kuzeybatı Peloponnesos’ta daha büyük kültürel, siyasi ve ekonomik bir *koine*’yi yansıttığı olabileceği, veya MÖ 11. yy’da Euboia, Sporades (Sporad Takımadaları) ve Naksos kültürel *koine*’lerinin²², politik ya da ekonomik temelli ortaklıklara işaret edebileceği yönünde sağlam veriler sunmadığı görülmektedir.

Petropoulos tarafından, Rhodos’tan MÖ 5. yy sonuna ait bir yazıtta yer alan ve tüm Rhodosluları temsil etmek üzere atanmış Aiginalı bir kişinin, Lindos, Ialysos ve Kamiros sakinlerini, hatta bu adada yaşayan yerleşik yabancı tüccarları temsil ettiğinden bahsedilmektedir. Petropoulos, yorumlarına şöyle devam etmektedir: “Farklı yurttaşları temsil etmek üzere görevlendirilen bu kişi Naukratis’e de gitmiş, burada yerli halk ile ticaret yapan Rhodoslulara hizmetler sunmuş ve daha sonra da bu hizmetlerinin karşılığında, bir başka

21 Panionion’un, orijinalinde politik ya da askeri bir örgütlenmeye sahip olmadığı, özellikle Batı Anadolu kentlerine Lydialılar saldırdığında hiçbir kolektif karşılığın verilmediği konusunda bkz. Lateiner 1982: 132-134.

22 Akhaia ve Elis’teki seramik üretiminde karşılaşılan ortak stilin, Kuzeybatı Peloponnesos’ta daha büyük kültürel, siyasi ve ekonomik bir *koine*’yi yansıttığı yönündeki yorumlar için bkz. Papadopoulos 2001: 376; Ayrıca izleri Boiotia’dan Makedonia’ya uzanan geniş kıyı bölgesi boyunca takip edilebilen Euboia bağlantılı keramik *koine*’sinin valığı hakkında bkz. Lemos 1998: 45-58; Coldstream 1977: 384.

Yunan şehrine kalıcı olarak atanmıştır. Bu yazıt, hem temsilciler hem de farklı kentlerden gelerek Naukratis'te yaşamaya başlayan Yunanlılar arasında yakın ve dostane ilişkiler kurulduğuna işaret ederken, aynı zamanda Naukratis'teki Yunanlıların birbirleriyle durmadan mücadele ettikleri ve Mısırlı yetkililere hizmet götürme konusunda, birbirlerinin aleyhine yarıştıkları yönündeki görüşleri de zayıflatmaktadır". Petropoulos, ayrıca "Al Mina'da ithal seramiğin Euboa ve Kyklad seramikleri ile yer değiştirdiğini; MÖ 700 yıllarında, en sık görülen ithal malların Rhodos, Samos, Khios ve Miletos çıkışlı ürünler olduklarını" ortaya koyarak, bu seramiklerin Al Mina'da birarada ele geçmiş olmasını, "bir kısım Yunan kentinin daha Hellenion'un inşa edilmesinden önce de, işbirliği ruhunu yansıttıkları" şeklinde yorumlamıştır (Petropoulos 2005: 103-104).

Tüm bu bilgiler ışığında, MÖ 7. yy Yunan ticari faaliyetlerinin, "proksenoi" ve "ksenia" gibi uygulamaların korunup geliştirildiği ölçüde, kentler ya da yöneticiler arasında tesis edilen dostluk ve güven temelinde gerçekleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda, tüccar ya da gemiciler, denizaşırı seyahatleri boyunca bazı kutsal alanlara adaklar bırakarak kentin ve bölgenin yöneticisine "ksenia" gereği hediyeler sunarak, ticari temasların kurulmasını olumlu yönde geliştirmişlerdir. Bazı devletler, zor durumda kaldıkları zamanlarda, birbirlerinin gemilerine karşılıklı olarak güvenilir bir liman sunmak suretiyle, kendi aralarında farklı bir ortaklık formu geliştirmiş görünmektedir. Anakent ve koloniler arasındaki mevcut kültürel ve dinsel bağlar, kentlerin ticari etkinlik süreci üzerinde gevşek de olsa bütünlüyci bir etki yapmış olmalıdır. Bu durum, çoğu kentin kuruluş aşamasından itibaren, geçmişten gelen dinsel ve kültürel bağlarından kopmadan, yaşam tarzını ya da alışkanlıklarını uzun yıllar sürdürme eğilimi içinde olmalarıyla yakından ilişkilidir. Kolonilere yapılan ihracatın serbest piyasa mantığına henüz kavuşmamış olduğu yıllarda MÖ 6. yy ortalarına dek, İonialı tüketici kitlenin eski alışkanlıklarını sürdürme eğilimlerini de dikkate aldığımızda, daha çok kendilerine tanıdık gelen ürünleri tercih etmiş oldukları düşünülebilir. Birbirleriyle hiçbir kültürel bağı olmayan, farklı etnik kökene sahip bireyler ve halklar arasında entegrasyonu sağlayan çeşitli kült ve benzeri dinsel öğelerin de dönemin ticari faaliyetlerinin gerçekleştirilmesine hizmet etmiş önemli unsurlar oldukları söylenebilir. Çeşitli tapınaklar aracılığıyla, yerli halkların kült pratikleri ile Yunan öğelerinin uyumlu hale getirilmesi, tanrı ve tanrıçaların halklar arasında yalnızca dinsel bir bağ kurmayıp sosyal etkileşimin her alanında bağlayıcı bir unsur olması, dinsel öğelerin dönemin ticari temaslarının kurulup geliştirilmesi üzerinde önemli bir paya sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca MÖ 7. yy Yunan diplomatik girişimlerinde ortak kararlar

alınması aşamasında, kuralların bozulması olasılığına karşılık “spondai” ya da “horkoi” formunda getirilmiş yaptırımlar, tanruların garantörlüğünü benimsemek suretiyle, alınan kararları formal ve sürekli kılmaya yönelik adımlardır. Kalıcılığı sürdürmek ve karşılıklı güven tesis etmek adına dinsel ya da kutsal gücü sembolize eden tanrısal öğelerin, bir yaptırım ve otorite aracı olarak Yunan ticari etkinlikleri kapsamında (alışveriş, ticari anlaşmalar vb.) da kullanılmış olması mümkün görünmektedir.

Özellikle, MÖ 7. yy’da devletler arasında gevşek de olsa, politik açılımlı ittifakların kurulmuş olduğu yönünde mevcut veriler bulunmasına karşın, diğer alanlarda bir ittifak kurulduğuna dair temel dayanaklardan yoksunuz. MÖ 6. yy’da ise, artık yöneticilerin aldıkları kararlarda, askerî, ekonomik ve emperyalist hedeflerin iç içe geçmiş olduğu “ekonomi-politiğin” sinyallerinin alınmaya başlaması, birbirleriyle işbirliği anlamında geniş çaplı bir örgütlenme gerçekleştirilmemiş olsalar bile, çıkarları gereği kentsel ve bireysel düzeyde müşterek birtakım girişimlerde bulunmuş olabileceklerini akla getirmektedir.

Son olarak şunu vurgulamak gerekir ki, MÖ 7 ve 6. yy’lar içinde, ticari faaliyette bulunan Yunan kentlerinin, resmi anlamda sistemli bir ticari birlik, örgütlenme veya benzeri bir güçlü organizasyon içinde yer aldığına dair herhangi bir arkeolojik kanıt ele geçmemiştir. Fakat, ticari temasların kurulup geliştirilmesi bağlamında, Naukratis’in kuruluşu başta olmak üzere Massalia, Emporion ve Poseidonia gibi kentlerin kuruluşunda işbirliği yönünde adımlar attıkları, dini ve sosyopolitik temelli kurum ve uygulamalar aracılığıyla, dönemin ticari etkinlik düzeyini geliştirip sağlaştırdıkları, şartlar gerektirdiği zamanlarda yerli halklarla bile ortak hareket edebilmeyi başardıkları görülmektedir.

Araş. Gör. Dr. Aylin Koçak Yaldir
Mersin Üniversitesi
Arkeoloji Bölümü
33343 Mezitli
Mersin / Türkiye
aylinaryaldir@mersin.edu.tr

“Cooperation” Concept within the Context of Greek Trade Activities in 7th and 6th Centuries BC

During the 7th and 6th centuries B.C., Greek commercial activities were under the influence of religiously and sociopolitically oriented institutions and practices to a great extent. In this period, certain practices, such as “xenia” and “proxenoi” facilitating the integration among peoples from different ethnic backgrounds, and religious institutions and organizations like sanctuaries, cults, and temples were particularly employed by the Greek poleis deliberately in a way that certain aspects of these practices, institutions and organizations that laid the groundwork for trade contacts, cooperation, or partnership were highlighted. Since trade agreements representing the guarantee of public authority were not fully established then, it is understood that the precautions (such as the oaths in the form of “spondai” and “horkoi”), which were introduced for the commercial exchanges to be more secure, were mainly based on the guarantorship of divine powers.

It seems that while in the Archaic Period Greek poleis tried to strengthen their trade links by means of religiously and sociopolitically oriented institutions and practices, they made efforts to develop these links by taking steps to establish cooperation. Even though such attempts do not correspond to a large-scale organization among the Greek poleis, the foundations of a number of cities, such as Naukratis, Massalia, Emporion, Poseidonia, indicates that certain steps towards cooperation were taken and that these poleis managed to act together with even local peoples when the conditions make this action necessary.

Kaynakça ve Kısaltmalar

- Arist. *Pol.* Aristotle, *Politics*.
- Barker, G. – T. Rasmussen
2000 *The Etruscans (The Peoples of Europe)*, Oxford.
- Baron, J. P.
1966 *The Silver Coins of Samos*, London.
- Berger, S.
1992 *Revolution and Society in Greek Sicily and Southern Italy*, Stuttgart.
- Boardman, J.
1964 *The Greeks Overseas*, London.
1994 “Settlement for Trade and Land in North Africa: Problems of Identity” G. R. Tsetskhladze – F. de Angelis (eds.), *The Archaeology of Colonization: Essays Dedicated to Sir John Boardman*, Oxford: 137-149.
- Buck, R. J.
1994 *Boiotia and the Boiotian League, 423-371 B.C.*, Alberta.
- Burn, A. R.
1929 “The So-called Trade Leagues in Early Greek History and the Lelantine War”, *JHS* 49: 14- 37.
- Casson, L.
2008 *Antik Çağda Seyahat*, İstanbul.
- Coldstream, J. N.
1977 *Geometric Greece: 900-700 BC*, London.
- CP *Colloquia Pontica*.
- Dillon, M. – I. Garland
2000 *Ancient Greece: Social and Historical Documents from Archaic Times to the Death of Socrates*, London.
- Dunbabin, T. J.
1948 *The Western Greeks*, Oxford.
- Ehrhardt, N.
1988 *Milet und seine Kolonien*, Frankfurt am Main.
- Figuera, T. J.
1993 *Excursions in Epichoric History: Aiginetan Essays*, Maryland.
- Fischer, F.
1995 “The Early Celts of West Central Europe: the Semantics of Social Structure”, B. Arnold – D. B. Gibson (eds.), *Celtic Chieftdom, Celtic State: the Evolution of Complex, Social Structure in Prehistoric Europe*, Cambridge: 34- 40.
- Foxhall, L.
1997 “Cargoes of the Heart’s Desire: the Character of Trade in the Archaic Mediterranean World”, N. Fisher – H. van Wees (eds.), *Archaic Greece*, London: 295-309.

- Gill, J. – W. David
1994 "Positivism, Pots and Long Distance Trade", I. Morris (ed.), *Classical Greece: Ancient Histories and Modern Archaeologies*, Cambridge, 99-107.
- Graham, A. J.
1964 *Colony and Mother City in Ancient Greece*, Manchester.
- Greco, E.
2002 "Sanctuaries of Magna Graecia and Sicily", M. J. Bennett – A. J. Paul (eds.), *Magna Graecia: Greek Art from South Italy and Sicily*, New York: 98-119.
- Gren, M. J.
1996 *The Celtic World*, New York.
- Hahn, I.
1983 "Foreign Trade and Foreign Policy in Archaic Greece", *Trade and Famine in Classical Antiquity*, Cambridge, 30-36.
- Hall, J. M.
2002 *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture*, London.
2007a *A History of Archaic Greek World: ca. 1200-479 BC*, Malden.
2007b "International Relations", P. Sabin – H. van Wees – M. Whitby (eds.), *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare: Greece, The Hellenistic World and the Rise of Rome I*, Cambridge.
- Hesiodos Op.
Hesiodos, *Opera et Dies*.
- Hooper, F.
1967 *Greek Realities: Life and Thought in Ancient Greece*, Michigan.
- Huxley, G. L.
1962 *Early Sparta*, Cambridge.
- Jacobson, E.
1995 *The Art of the Scythians: The Interpenetration of Cultures at the Edge of the Hellenic World*, Leiden.
- Jeffery, L. H.
1976 *Archaic Greece: The City-States c. 700-500 B.C.*, New York.
- Kerschner, M.
2000 „Die bemalte ostgriechische Keramik auf Sizilien“, F. Krinzinger (ed.), *Die Ägäis und das westliche Mittelmeer: Beziehungen Wechselwirkungen 8. bis 5. Jh. v. Chr., Akten des Symposions Wien*, 1999 (AF 4) Vienna.
- Lateiner, D.
1982 "The Failure of the Ionian Revolt", *Historia* 31/2: 129-60.
- Lemos, I. S.
1998 "Euboea and its Euboean Koine", *Euboica* 45- 58.

- Meijer, F. – O. van Nijf
1992 *Trade, Transport and Society in the Ancient World*, London.
- Möller, A.
2000 *Naukratis: Trade in Archaic Greece*, Oxford.
- Murray, O.
1980 *Early Greece*, London.
- Nibby, A.
1817 *Descrizione della Grecia di Pausania II*, Roma.
- Osborne, R. G.
1996 “Pots, Trade and the Archaic Greek Economy”, *Antiquity* 70/1: 31- 44.
- Page, D. L.
1963 *Poetae Melici Graeci*, Oxford.
- Papadopoulos, J. K.
2001 “Magna Achaea: Achaean Late Geometric and Archaic Pottery in South Italy and Sicily”, *Hesperia* 70: 373-460.
- Petropoulos, E. K.
2003 “Problems in the History and Archaeology of the Greek Colonization of the Black Sea”, D.V. Grammenos – E.K. Petropoulos (eds.), *Ancient Greek Colonies in the Black Sea, Publications of the Archaeological Institute of Northern Greece* 1. Nr.4. Thessalonike, 17-93.
2005 *Hellenic Colonization in Euxeinos Pontos: Penetration, Early Establishment, and the Problem of the Emporion*, Oxford.
- Plut. *Lys.* Plutarch, *Lysander*.
Mor. *Moralia*.
Quaest. Graec. *Quaestiones Graecae*.
Sol. *Solon*.
- Posamentir, R.
2006 “The Greeks in Berezan and Naukratis: A Similar Story?”, U. Schlotzhauer – A. Villing (eds.), *Naukratis: Greek Diversity in Egypt. Proceedings of the 28th British Classical Colloquium 16-18 December 2004*: 159-168.
- Reed, C. M.
2003 *Maritime Traders in the Ancient Greek World*, Cambridge.
- Reynolds, M.
2000 *The Sappho Companion*, New York.
- Roebuck, C.
1959 *Ionian Trade and Colonization*, New York.
- Salmon, J. B.
1984 *Wealthy Corinth: A History of the City to 338 B.C.*, Oxford.
- Shanks, M.
2004 *Art and the Early Greek State, An Interpretive Archaeology*, Cambridge.

- Shiple, G.
1987 *A History of Samos, 800-188 BC.*, Oxford.
- Silver, M.
1992 *Taking Ancient Mythology Economically*, Netherlands.
1995 *Economic Structures of Antiquity*, Westport, Conn.
- Snodgrass, A. M.
1980 *Archaic Greece: the Age of Experiment*, London.
1983 "Heavy Freight in Archaic Greece", P. Garnsey – K. Hopkins – C. R. Whittaker (eds.), *Trade in the Ancient Economy*.
- Solovyov, S. L.
1999 "Ancient Berezan. The Architecture, History and Culture of the First Greek Colony in the Northern Black Sea", *Colloquia Pontica* 4: 1-148.
- Tandy, D. V.
1997 *Warriors into Traders, the Power of the Market in Early Greece*, California.
- Treister, M. Y.
1996 *The Role of Metals in Ancient Greek History*, Leiden.
- Tsetskhladze, G. R.
1994 "Greek Penetration of the Black Sea", G.R. Tsetskhladze – F. D. Angelis (eds.), *The Archaeology of Greek Colonization. Essays dedicated to sir J. Boardman*, Oxford: 111- 135.
2002 "Ionians Abroad", *Greek Settlements in the Eastern Mediterranean and the Black Sea*, G.R. Tsetskhladze – A.M. Snodgrass (eds.), Oxford: 81-95.
- Turfa, J. F.
1986 "International Contacts: Commerce, Trade and Foreign Affairs", L. Bonfante (ed.), *Etruscan Life and Afterlife*, Detroit: 66-91.
- Venit, S.
1984 "Early Attic Black Figure Vases in Egypt", *JARCE* 21: 141- 54.
- White, M. E.
1961 "Greek Colonization", *The Journal of Economic History* 21/4: 443- 454.
- Zelnick-Abramovitz, R.
2004 "The Proxenois of Western Greece", *ZPE* 147: 93-106.
- Zimmerman, M. I.
2003 "Corinthian Trade with the Punic West in the Classical Period", C. K. Williams – N. Bookidis (eds.), *Corinth, the Centenary*, The American School of Classical Studies at Athens: 195-217.

Vefa Kilise Camisi Naosu Güney Dış Yüzünün Kademeli Kemerli Yukarısındaki Üçgen Alınlığı Sabitlenmiş Üç Keramik Kabın Değerlendirilmesi

Ayyüz (Toydemir) Sabuncu

Keywords: Vefa Church Mosque, Triangular Pediment, Ceramic, Plate

Anahtar Kelimeler: Vefa Kilise Camii, Üçgen Alınlık, Keramik, Tabak

Giriş

Üçgen alınlığında üç keramik kabın bulunduğu Vefa Kilise Camisi, Yüksek Mimar Mine Esmer'in Prof. Dr. Zeynep Ahunbay'ın danışmanlığında, "İstanbul'daki Orta Bizans Dönemi Kiliseleri ve Çevrelerinin Korunması için Öneriler" başlıklı yayınlanmamış doktora çalışmasıdır¹. Söz konusu keramik kaplar adı geçen yapının haç planlı naosunun, tonozla örtülü güney kolunu karşılayan güney duvarı dış yüzünde, kademeli kemerinin yukarısındaki üçgen alınlıkta, aynı sırada, yan yana sabitlenmiş kaplardır. Vefa Kilise Camisi'nin üçgen alınlığındaki keramik kapların tarafımdan tarihlendirilmesi isteği Sayın Esmer tarafından belirtilmiş; bu isteğe bağlı olarak yapmış olduğum değerlendirme bir makale olarak burada sunulmaktadır².

1 Bu çalışma henüz yayınlanmamış olan Y. Mimar Mine Esmer'in İTÜ, Mimarlık Fakültesi, Restorasyon Ana Bilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Zeynep Ahunbay tarafından yürütülen "İstanbul'daki Orta Bizans Dönemi Kiliseleri ve Çevrelerinin Korunması için Öneriler" konusundaki doktora çalışmasıdır. Bu makalede cami yapı için verilen dipnotlar, Sayın Esmer'in göndermiş olduğu metne dayanmaktadır.

2 Yapı hakkında fikir verecek plan, çizim, gerekli bilgiler, bazı mimarî fotoğraflar üç kabın otoket ortamındaki çizimleri internet yoluyla ve kapların dijital fotoğraf baskısı Sayın Esmer tarafından gönderilmiştir. Kaplarla ilgili çalışmamı çok kolaylaştıran bu önemli desteğine, bilim anlayışına ve özellikle bilgi aktarma konusundaki değerli katkılarına içten teşekkürlerimi sunarım.

Araştırma Hakkında³

Araştırma “Vefa Kilise Camisi, Naos güney duvarı dış yüzünde bulunan kademeli kemerin yukarısındaki üçgen alınlığa sabitlenmiş üç keramiğin değerlendirilmesi” hakkındadır.

Vefa Kilise Camisi Mimarisi⁴

M. Esmer’in, Vefa Kilise Camisi mimarisi hakkında iletmiş olduğu bilgiler özetlenerek bu çalışmaya aşağıdaki başlıklarla aktarılmıştır. iuvj

Vefa Kilise Camisi’nin Bulunduğu Bölge⁵

Bizans Dönemi şehir planlamasına göre Vefa Kilise Camisi, Tarihi Yarımada, onuncu regio, üçüncü tepenin batı yamacındadır (Res. 1). Vefa Kilise Camisi adını, başındaki semt adı olan Vefa’dan da almaktadır; İstanbul’un Eminönü İlçesi, Vefa Semti’nin Süleymaniye kentsel bölgesinde bulunur. Süleymaniye bölgesinin sınırları kuzeyde Haliç, güneyde Beyazıt, doğuda Mercan, batıda Atatürk Bulvarı ile belirtilebilir. Vefa Kilise Camisi 134 paftada, 565 ada, 14 parselde Hoca Gıyaseddin Mahallesi olarak belirtilmiş, Tirendaz Sokakta yer alır; Vâkıfı da Şeyhü’l-islam Molla Gürani’dir.

Vefa Kilise Camisi’nin Özgün Adı⁶

Osmanlı Dönemi’nde yapıların diğerlerinden ayırt edilebilmesi için Eski İmaret, Fenari İsa, Zeyrek adlarında olduğu gibi yapılar, bulunduğu semt adlarıyla anılmaktadır ki Vefa Kilise Camisi de bunlardan biridir. Osmanlı Dönemi’nde Molla Şemseddin Gürani Camisi olarak da bilinen yapının özgün planı Bizanslılara ait olmakla birlikte, o dönemde adının ne olduğuna dair kesin bir bilgi bulunamamış, 19. ve 20 yy’da Texier, Ebersolt, Gurlitt gibi araştırmacılar tarafından St. Theodore adıyla anılmıştır.

Vefa Kilise Camisi’nin Özgün Planı⁷

11. yy Orta Bizans Dönemi’ne ait olduğu belirtilen Vefa Kilise Camisi’nin özgün yapısı haç planlı/üç nefli naosu, önünde/batısında iç narteksi olan bir kilisedir (Res. 1,2). Bu yapının Bizans Dönemi’ndeki adının ne olduğu

3 1. dipnotta adı geçen doktora çalışması.

4 1. dipnotta adı geçen doktora çalışması.

5 1. dipnotta adı geçen doktora çalışması.

6 1. dipnotta adı geçen doktora çalışması.

7 1. dipnotta adı geçen doktora çalışması.

bilinmemesi nedeniyle yapım tarihinin de netleştirilemediği Sayın Esmer tarafından belirtilmektedir.

Bizans Dönemi'ndeki Yapısal Ekler⁸

Bizans Dönemi'ne ait olan yapıda daha sonraki evrelerin iki ekinden de söz edilmektedir. Özetle açıklamak gerekirse, Bizans Dönemi'ne ait Vefa Kilise Camisi'nin asıl yapı evresi ile birlikte toplam üç yapı evresi olduğu kaydedilir:

1. Evre: Asıl Yapı Evresi olarak belirtilmekte ve 11. yy'a tarihlenmektedir. Bu evrede Naos ve İç Narteks bulunmaktadır⁹.

2. Evre: İlk Yapısal Ek Evresi olarak belirtilen evredir. Bu evrede 1261 sonrasına ait olduğu belirtilen kuzeydeki ekten söz edilir. Bu ekin 13. yy'da, Latin işgali sonrasında, eklendiği düşünülmektedir¹⁰.

3. Evre: İkinci Yapısal Ek Evresi olarak belirtilen bu evrede, 1320 dolayında güney ek ve dış narteks eklenmiştir¹¹.

Ayrıca, Vefa Kilise Camisi'nin çevresinde yerleri ve adları için yeterli bilgi elde edilemeyen, bugünkü Vefa'nın bir bölümünü de içine alan geniş bir arazide, üç manastırdan söz edilmektedir. Bunlardan ilki "Gorgoepekoos'dur"; 1034-1041 yıllarında IV. veya V. Michael tarafından yaptırılmış ve 1300 civarında Nikephoros Choumnos tarafından kiliseye getirilen eklerle oluşturulmuş bir yapıdan söz edilir ki, bu yapının durumu Vefa Kilise Camisi'ne çok uymaktadır. İkincisi, 1300 civarında Michael Glabas Tarchaneotes'in karısı Maria/Martha tarafından kurulduğu düşünülen "Glabania"dır. Üçüncüsü ise büyük olasılıkla 14. yy'ın ikinci çeyreğinde, VIII. Michael'ın yeğeni ve John Komnenos Synadenos'un karısı Teodora tarafından yaptırılarak "Bebaias Elpidos" (Sure Hope) adı verilmiş bir manastırdır ve 1400'te tamir edilmiş bir çan kulesi bulunmaktadır.

Osmanlı Dönemi'ndeki Ekler¹²

Minare, mihrap ve minberin yapının 1484 tarihinde, camiye dönüştürülmesi sırasında Osmanlı Dönemi'ne ait yapısal eklerden bazıları olduğu belirtilmektedir. Kilise, camiye çevrildikten sonra müstemilatında

8 1. dipnotta adı geçen doktora çalışması.

9 1. dipnotta adı geçen doktora çalışması.

10 1. dipnotta adı geçen doktora çalışması.

11 1. dipnotta adı geçen doktora çalışması.

12 1. dipnotta adı geçen doktora çalışması.

Molla Gürani Medresesi kurulmuştur. 1792'de sadece 3 odalı görünen Molla Gürani Medresesi, 20. yy başlarında ekler alarak 10 odalı hale getirilmiş; ancak, 1918'de son derece harap olduğu saptanan yapının Osmanlı Dönemi'nden günümüze minaresi dışında herhangi bir ekine ulaşlamamıştır.

Osmanlı Dönemi'nde Yapıda Kullanılan Malzeme¹³

Vefa Kilise Camisi, Bizans Dönemi'nde 3 sıra tuğla, 1 sıra küfeki taşı ile almaşık bir duvar malzemesinden söz edilir; bağlayıcı malzeme ise horasan harcıdır. Ancak, Osmanlı Dönemi malzemesi olarak sıva kalıntısı saptanmıştır. Horasan taklidi çimentolu harç ile kiremitlerin arasında yoğun çimento esaslı harç 1972 ve sonrası Vakıflar onarımlarına aittir.

Vefa Kilise Camisi, Naosu Güney Duvarı Dış Yüzü, Kademeli Kemerli Yukarısındaki Üçgen Alınlığı Sabitlenmiş Üç Keramiğin Değerlendirilmesi

Vefa Kilise Camisi, Naosu Güney Duvarı Dış Yüzü, Kademeli Kemerli Yukarısındaki Üçgen Alınlığı Sabitlenmiş Üç Keramik ve Sabitlendiği Duvar Hakkında

11. yy'a tarihlenmiş Vefa Kilise Camisi naosu güney duvarı dış yüzü kademeli kemerli yukarısındaki üçgen alınlığa sabitlenmiş üç keramik kap (Res. 3-5) ve ilgili duvar hakkında bazı düşünceler:

- Üçgen alınlıktaki keramik kaplar iskelesiz ulaşlamayacak denli yüksekte (~8.5 m), yatay bir çizgi boyunca, yan yana, yarım küreye benzer, düzenli açılmış izlenimini veren üç çukura sabitlenmiş görünmektedir. Kapların bu denli yükseğe sabitlenmesinin bir Bizans geleneği olup olmadığı hakkında bir görüş belirtilemese de alınlığın bu tür sergilemeye ve kapların korunmasına en uygun alan olduğu düşünülebilir.
- Kapların sabitlenmesi ya da yüzeylerinin kapatılması sırasında duvarın zarar görüp görmediği fotoğraflardan anlaşılamamaktadır. Kapların sabitlendiği duvarda görülen kırıklar, aşınmalar gibi bozulmalar hem yüzeylerini kapatacağı kaplara gereken önem verilmemesiyle hem de üçgen alanın çok yüksekte olması ile ilgili olabilir. Kapların sabitlendiği duvarın sabitlendikleri alanın yakın çevresindeki kırık ve bozulmalar belki sabitleme işleminden daha geç bir evrede, kap yüzeylerinin harca benzer bir

13 1. dipnotta adı geçen doktora çalışması.

malzeme ile kapatılması sırasında oluştuğunu düşündürse de bu konuda somut bir bulgu elde edilememiştir. Ayrıca, yüzey kapatma işleminde uygulanmış olan malzemenin bir anlamda kapları korumuş olabileceği de düşünülebilir.

- Kapları alttan sabitleyen ve yüzeylerini düzensiz kapatan iki malzemenin arkeometrik değerlendirilmesi yapılamamış olduğundan, her iki malzemenin aynı tür malzeme olup olmadığı da bilinmemektedir.
- Kapların alt yüzeyini çukurlara sabitleyen malzemeye gömülü olması dış yüzey bezek türü ve bezemeleri hakkında fikir edinilmesine engel olsa da, farklı oranda kapatılmış iç yüzey bezek ve bezemelerinin açıkta kalan bölgelerinden üç kapın da aynı tür kap temsilcisi olduğu düşünülebilir.
- Kapların dış, iç yüzey bezek ve bezemeleri hakkında tam fikir edinilebilmek için zarar görmeden yerlerinden çıkartılıp temizlenmesi gerekmektedir ki, bu tür işlemin getireceği ekonomik sorumluluğun bir kurumca karşılanması akılcı bir yaklaşım olacaktır.
- Hristiyanlar ve Osmanlılar ellerine geçen topraklardaki dini yapıları kendi dinlerini simgeleyen yapılara dönüştürdükleri bilinir. İslam dini resimli görüntüleri yasak saydığından; İmparatorluk dini olarak Müslümanlığı kabul etmiş olan Osmanlılar da mimaride istenmeyen bu tür öğeleri bir şekilde kapattığına göre bu kapların yüzeylerinin kapatılması Bizanslılarca değil Bizans, topraklarının fatihi Osmanlılarca yapılmış olmalıdır.
- Bizans'ta bezemeli kapların mimaride kullanılması bir gelenek olduğu anlaşılmaktadır (Eyice 1961: 25-28 lev.4, Eyice 1980: 101 1. dipnot). İstanbul Tekfur sarayında süs unsuru olarak imal edilmiş "süs çömlerinin" varlığından söz edilmektedir (Eyice 1961: 25-28, 1. dipnot; Eyice 1980: 101, 1. dipnot). Balkanlarda Bizans Dönemi'nde görülen bu tür örnekler Anadolu'da da rastlanması, çömlek üretiminde özel bir endüstrinin oluştuğunu göstermektedir (Eyice 1980: 101).
- Sayın Esmer tarafından, kapların sabitlendiği duvarda bir onarım olduğundan söz edilmektedir. Bu onarımın hangi evreye ait olabileceği konusuna sabitlenmiş üç keramiğin tarihlendirilmesi ve yapının ilgili duvarı arasında kurulacak ilişki yanıt verebilir.

Katalog¹⁴

(Sol Baştaki Kap) Vefa Kilise Camisi-“2008”-Naos, Güney Duvarı Dış Yüzü Üçgen Alınlık

Yemek Takımı-Çanak/Derin Tabak-Pers[?]-Keşan[?]

Profil, Buluntu Durumu: Tüm Kap[?]; iç yüzeyin $\sim\frac{3}{4}$ 'ü (1/80-85'i) bir malzeme ile (harç[?]) düzensiz kapatılmış; aynı sırada, sağda 2 ve 3 No.lu kaplar; dış yüzey duvar yüzeyine koştut sabitlenmiş.

Biçim: Çanak/Derin Tabak. Yalın, düşey dudaklı ağız[?]; yayvan gövde[?]

Ölçüler: Ağız çapı:~14[?] cm, ayak çapı:-- , saptanan yükseklik:-- , hamur et kalınlığı/hamur kalınlığı:--

Hamur Katkısı: yok.

İç Yüzey: Bezemenin ağıza yakın $\sim\frac{1}{10}$ -15[?] bölgesinde yay[?] parçasına eşdeğer bölümünün bezemesi belirgin: Kenarlarıyla diğerlerine bağlantılı, kalın, soluk[?] mavi, dörtgen, beşgene benzer sınırları olan dolgu bezemenin içleri dış çizgiyi yineleyen toparlaklarla doldurulmuş; Cilalı-Boyalı bezek (Lustre-Painted).

Andıran Örnekler: Vefa Kilise Camisi 2, 3 no.lu kaplar; Lane 1953: 37-40 Plates 64A, 65A.

Tarihleme: 13- Erken 14. yy?

(Ortadaki Kap) Vefa Kilise Camisi-2008-Naos, Güney Duvarı Dış Yüzü, Üçgen Alınlık

Yemek Takımı-Çanak/Derin Tabak-Pers[?]-Keşan[?]

Profil, Buluntu Durumu:Tüm Kap[?]; sol tarafta 1, sağ tarafta 3 no.lu kaplarla aynı sırada; arka yüzeyi duvara koştut sabitlenmiş; iç yüzey bezemesinin $\sim\frac{1}{3}$ 'ine yakını yay parçasına eşdeğer bölümü belirgin; bezemenin büyük bir bölümü bir malzemeyle (harç[?]) kapatılmış, izlenemez.

Biçim: Çanak/Derin Tabak: Yalın, düşey dudaklı ağız[?]; yayvan[?] gövde.

Ölçüler: Ağız çapı \sim 19-20[?] cm, ayak çapı:-- , saptanan yükseklik:-- , hamur et kalınlığı/hamur kalınlığı: 0.7.

Hamur Katkısı: yok.

14 Vefa Kilise Camisi'nin üçgen alınlığındaki üç keramik kabı sabitleyen malzeme ile iç yüzeylerini kapatan malzemeden arındırılmamış olması ve kapların ulaşamayacak bir yükseklikte bulunması, arka yüz bezek ve bezemeleri, hamur katkıları ön/iç yüz bezemeleri gibi özellikleri hakkında tam bilgi edinmeyi engellediğinden, eksik bir katalog çalışması yapılmasına neden olmuştur. Kaplarla ilgili tanım, değerlendirmeye bağlı olarak tarihlendirmeler Sayın Esmer'in internetle göndermiş olduğu dökümlere ve dijital baskılara dayandırıldığı belirtilmişti (Bkz. “Giriş” Bölümü).

İç Yüzey: Merkezden ağız kenarına dek² ortaları koyu mavi², yanları beyaz uzun ışın-sallar; aralarındaki damarsız dallar laciverte yakın renkle doldurulmuş yapraklı bezeme ağza doğru genişler; ışınsalların aralarında yeşilimsi²/grimsi-yeşil, 4 taç yapraklı bitkiler; gittikçe küçülen, iç içe toparlaklar, spiraller, çakıl taşlarına benzer dolgu bezeme; cilalı-boyalı bezek (Lustre-Painted).

Andıran Örnekler: Vefa Kilise Camisi 1 ve 3 no.lu kaplar; Lane 1953: 37-40 Plates 64A, 65A.

Tarihleme: 13- Erken 14. yy?

(Sağ Baştaki Kap) Vefa Kilise Camisi-2008-Naos, Güney Duvarı Dış Yüzü, Üçgen Alınlık

Yemek Takımı-Çanak/Derin Tabak-Pers²-Keşan²

Profil, Buluntu Durumu: Tüm Kap²; solda 1 ve 2 no.lu kaplarla aynı sırada; arka yüzeyi duvara koşut sabitlenmiş; iç yüzeyin çok küçük bölgesi görünür, diğer bölgesi bir malzeme (harç²) ile kapatılmış.

Biçim: Çanak/Derin Tabak: Yalın, düşey dudaklı ağız²; yayvan gövde²

Ölçüler: Ağız çapı: ~14? cm, ayak çapı: --, saptanan yükseklik:--, hamur et kalınlığı/hamur kalınlığı: --.

HamurKatkısı:--.

İç Yüzey: Bezemede ışınsallara benzer çok küçük parçalar zor fark edilir; bezek ve bezeme yönünden Vefa Kilise Camisi 1, 2 no.lu kapları andırır; cilalı-boyalı bezek (Lustre-Painted).

Andıran Örnekler: 1 ve 2 no.lu çanaklar; Lane 1953: 37-40 Plates 64A, 65A.

Tarihleme: 13- Erken 14. yy?

Keramiklerin Değerlendirilmesi

Buluntuların değerlendirilmesine nesnellik katacak sikke, yazı ya da sayı gibi herhangi bir kazıbilimsel destekten söz edilememektedir. Değerlendirme Sayın Esmer'in otoket ortamında elde etmiş olduğu dökümlere ve Lane'in andıran örneklerine (Lane 1953: 37-40 Plates 64A, 65A) dayandırılarak görece bir değerlendirme/tarihlemedir (relative dating).

Vefa Kilise Camisi alınlığındaki üç keramik kabı saptanabilen iç yüzey bezek türü, bezeme biçimi ve renkleri ile Lane'in Pers-Keşan, cilalı-boyalı (Lustre-Painted Wares) keramiği olarak tanımlamış olduğu Pers keramik örnekleriyle ilişkilendirilebilecek örnekler olarak düşünülmektedir (Lane 1953, Plates 64A, 65A).

Vefa Kilise Camisi naosu güney duvarı dış yüzündün üçgen alınlığına sabitlenmiş bu üç kapla ilgili fotoğraflarda, kapların gömülü olduğu çukurların oldukça özenli açılmış gibi görünmesi, bu çukurların duvarın yapımı sırasında açılıp, kapların da bu çukurlara bu sırada sabitlenmiş olabileceği izlenimini vermektedir (Res. 3, 4, 5). 8.5 m yüksekliğe yerleştirilmiş kapların sabitlendiği bu alana ulaşılabilindiğinde ya da kaplar yerlerinden sorunsuz çıkartılabildiğinde, pek çok soruya yanıt verilebilecektir. Üçgen alınlıktaki kapların sabitlenmiş olduğu duvarın, bir ek duvar olabileceği Sayın Esmem tarafından belirlenmektedir. Eğer bu duvar bir ek duvar ise, kapların görece tarihleri/düşünülen üretim tarihleri? ile sabitlenme tarihleri ve üçgen alınlığın bulunduğu duvarın yapımı arasında bir ilişki kurulabilir. Duvarın yapım tarihi eğer kapların görece tarihleri ile aynı zamanda olduğu düşünülürse o zaman, kapların görece tarihlemeleri olarak sunulan Erken 14. yy, duvarın yapım tarihi için de geçerli olacaktır. Kaplar duvarın yapımından daha önce sabitlenmeyeceğine göre, duvarın yapım tarihinin kaplar için düşünülen üretim tarihine ya eşdeğer ya da ondan daha geç bir tarih olabileceğini kabul etmek gerekecektir.

Ayyüz (Toydemir) Sabuncu
Arıköy, Orkide Sok. No: 22
Uskumruköy
34450 Sarıyer
İstanbul / Türkiye
sabuncuayyuz@hotmail.com

Three Ceramic Bowls on the Triangular Pediment of the Stepped Arch on the South Facade of the Naos of the Vefa Kilise Mosque:

An Evaluation

This paper deals with three ceramic bowls fixed on the triangular pediment of the Vefa Kilise Mosque on a single row, which were studied in the scope of the unpublished doctoral dissertation by Mine Esmer, M.S. Arch. under the Program Coordinator, Prof. Dr. Zeynep Ahunbay, titled "Suggestions for the Conservation of the Middle Byzantine Churches and Their Environment in Istanbul". All the relevant documentation concerning the dating was provided by Esmer in digital format.

Architectural Description of the Vefa Kilise Mosque

Dated to the 11th cent. AD, the building's original plan is Byzantine and was named Church of St. Theodore. Three construction phases have been identified:

1st Phase: It is the main construction phase, comprising cross plan, three *naoi* with interior narthex in its western front.

2nd Phase: (1st additional stage) It is dated to the 13th cent and is an addition to the north following the Latin occupation after 1261.

3rd Phase: (2nd additional stage) It was built *ca.* 1320, when the exo-narthex was added to the south side.

Three monasteries/convents are also mentioned in relation to this building. The first, named "Gorgoepekoos", was built sometime between 1034-1041 by Michael IV or V, and enlarged around 1300 by Nikephoros Choumnos, whose features fit the Vefa Kilise Mosque. The second is the "Glabania", which is thought to have been established by Maria or Martha, the wife of Michael Glabas Tarchaneiotos, around 1300. The third, named "Bebaias Elpidos" (Sure Hope), was commissioned in the second quarter of the 14th cent. by Theodora, niece of Michael VIII and wife of John Komnenos Synadenos.

The Vefa Kilise Mosque appears in the locality of Hoca Gıyaseddin on Tirendaz Street is in Land Registry Office and was turned into Sheikh Ul Islam Molla Gurani Madrasah after its conversion to a mosque in 1484. Its mihrab, minaret and the minbar are additions of the Ottoman Period. The madrasah was a three-roomed building in 1792, but by early 20th cent. it had ten rooms. It was in an extremely ruined state in 1918 without any traces of the Ottoman Period except the minaret.

Originally, walls of the Vefa Kilise Mosque were built with three rows of bricks and single row of limestones between them which were cemented with Khorasan mortar. Traces of Ottoman mortar have also been found. Pseudo-Khorasan cement mortar and concentrated cement mortar between roof tiles belong to the post-1972 restorations.

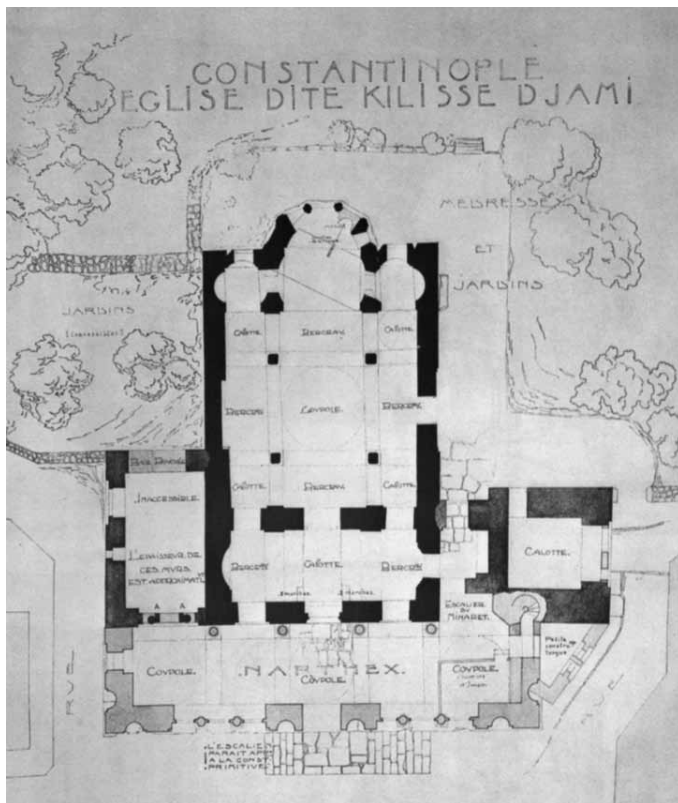
Evaluation of the Three Ceramic Decorations on the Triangular Pediment of the Vefa Kilise Mosque

The three ceramic bowls were fixed equidistant on the pediment with mortar. The front faces of the bowls were probably covered with mortar during the Ottoman period to hide decorative elements. Their high position makes it difficult to study them, but this was overcome by Esmer's work using Autocad. Ceramic pieces indicate 13th - early 14th cent. based on relative dating. Archaeological data, however, to support this dating lacks. The visible interior surfaces of the bowls not covered by mortar resemble Lane's Persian - Keshan type ceramics in terms of their decorative forms, colors (Lane 1953, Plates 64 A, 65A).

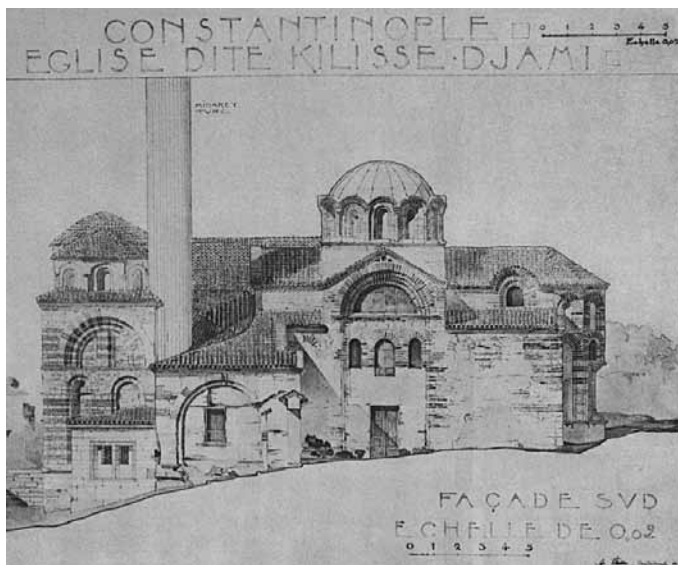
The position of bowls their fine quality indicate that they were placed during the construction of the wall (Figs 3.4.5). Esmer suggests that the wall of the triangular pediment is actually a later addition. A relationship can be established between production date of the bowls, their relative date and construction date of the wall. If the wall's construction date is the relative date of the pieces, then 13th - early 14th century date is going to be valid for both cases. Since the bowls could not have been placed prior to the construction, either the date for both is the same or the wall was constructed later than the production of the bowls.

Kaynakça

- Eyice, S.
1961 “Bizans’da Dış Cephe Mimarisinde Kullanılan Bazı Keramoplastik Süsler: Süs Çömlükleri”, *Ayasofya Müzesi Yıllığı* 3: 25-28.
- 1980 *Son Devir Bizans Mimarisi İstanbul’da Palaiologos’lar Devri Anıtları, Türkiye’de Orta Çağ Sanatı Araştırmaları 1*, İstanbul.
- Lane, A.
1952 *Early Islamic Pottery Mesopotamia, Egypt and Persia*, London.

Res. 1
Vefa Kilise Camisi
Planı

Res. 2
Vefa Kilise Camisi
Rölövesi

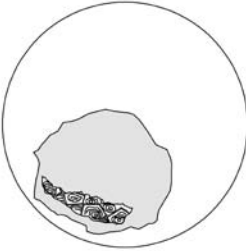
Res. 3 Vefa Kilise Camisi Naosu, Güney Duvarı Dış Cephesi ve Üç Keramik Kabin (No. 1, 2, 3) Üçgen Alınlıkta Sabitlendiği Bölge

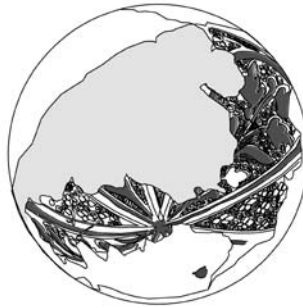
Res. 4 1, 2, 3 No.lu Keramik Kapların Üçgen Alınlıktaki Konumları

Res. 5 1, 2, 3 No.lu Keramik Kapların Otokette Elde Edilmiş Fotoğrafları

Res. 6
Yüksek Mimar M. Esmer'in
Otoket Ortamında Elde
Etmiş Olduğu Fotoğraftan
Yararlanarak Yapmış
Olduğu 1. No.lu Kabin
Çizimi

Res. 7
Yüksek Mimar M. Esmer'in
Otoket Ortamında Elde
Etmiş Olduğu Fotoğraftan
Yararlanarak Yapmış Olduğu
2. No.lu Kabin Çizimi

Res. 8
Yüksek Mimar M. Esmer'in
Otoket Ortamında Elde
Etmiş Olduğu Fotoğraftan
Yararlanarak Yapmış Olduğu
3.No.lu Kabin Çizimi

Verbogen, zerschlagen, zerhackt - Spuren ekstatischer Inszenierungen in frühbronzezeitlichen Gräbern Anatoliens*

Thomas Zimmermann

Keywords: (Early) Bronze Age, Europe, Anatolia, Cemetery, Metal Objects

Anahtar Kelimeler: Tunç Çağı, Avrupa, Anadolu, Mezarlık, Metal Nesnelere

Das Phänomen der mutwilligen Beschädigung wertvoller Metallobjekte, oder deren planvolle Zerstörung im Rahmen von Kulthandlungen, ist in der Vor- und Frühgeschichte Alteuropas gut belegt und eingehend diskutiert worden. Insbesondere sogenannte Burcherzhorte der späten Bronzezeit (2. Jt. v. Chr.) enthalten oft eine Vielzahl vollständig gegossener und geschmiedeter Metallgegenstände, darunter auch schweres Gerät wie Waffen, Werkzeuge oder massiver Bronzeschmuck, die vor ihrer endgültigen Niederlegung einem Akt raserischen Vandalismus anheimfallen und kleingestückelt oder anderweitig nachhaltig beschädigt werden (Nebelsick 1997) (Abb. 1).

Für die europäische Vorgeschichte repräsentieren Hortfunde eine der hauptsächlichen Quellen zur Rekonstruktion prähistorischer Lebenswelten, in der Bronzezeit sind sie gegenüber den übrigen Quellengattungen Grab und Siedlung gar überproportional stark vertreten. Vollkommen konträr dagegen präsentiert sich die Quellenlage im vorklassischen Anatolien: Einer stetig wachsenden Anzahl ausgegrabener oder zumindest mittels Feldbegehung erfasster Siedlungsplätze, steht ein verhältnismäßig kleiner Korpus an gut dokumentierten Bestattungsplätzen gegenüber (vgl. die bis 1994 gültige Zusammenstellung bei Korfmann – Baykal-Seeher – Kılıç 1994). Sichere

* Das Manuskript wurde im Juni 2010 abgeschlossen. Herrn Prof. Dr. Tayfun Yıldırım, Universität Ankara, sei herzlich für zahlreiche anregende Diskussionen sowie wertvolle Hinweise zur Verbreitung bestimmter Bestattungstraditionen gedankt.

Verwahrfundstellen stellen dagegen einen minimalen Prozentanteil früh- und mittelbronzezeitlicher Sachzeugnisse in Kleinasien dar. Strenggenommen lässt sich für das 3. Jahrtausend v. Chr. neben den vieldiskutierten, bei ihrer Auffindung nur unzureichend und widersprüchlich dokumentierten "Hortfunden" aus Troia (Sazcı 2007 mit umfassendem Literaturverzeichnis; jüngst hierzu Bachhuber 2009) nur der aus Schmuck, einer Schaftlochaxt sowie Metallgefäßen bestehende Verwahrfund aus Eskiyapar (Özgüç – Temizer 1993) sowie der bekannte Hort von Arslantepe (Palmieri 1981: 109-110; 107-108 Abb. 3.4) als archäologisch sicher erfasste Depots ins Feld führen. Davon abgesehen sind unter den Altfunden lediglich das Ensemble von Soloi-Pompeiopolis (Kilikien, Südtürkei; Bittel 1946) sowie das bei maschinellen Erdbewegungen zu Tage getretene Kurzschwert mit fünf Lanzen spitzen aus Tülintepe (Harmankaya 1993; Yalçın – Yalçın 2009) mit hoher Wahrscheinlichkeit als Depotfunde bestimmbar. Einzig an diesem Fundensemble lassen sich offenbar bewusst vorgenommene Verbiegungen der Lanzenblätter (Harmankaya 1993: 377-379 Abb. 1-3) konstatieren. Dennoch konnte für Anatolien eine derart umfassende Diskussion zur Frage der Hortdeutung – Werkzeug- oder Rohmaterialdepot, Verwahrfund in Krisenzeiten oder Weihegabe- (für zusammenfassende und regionalübergreifende Literatur zum Thema vgl. in Auswahl Torbrügge 1985; Hansen 1994; Huth 1997; Hänsel – Hänsel 1997; Görmer 2006), und daran anschließend die Frage nach Spuren ekstatischer Kulthandlungen, wie sie seit geraumer Zeit in Europa geführt wird, bislang aufgrund der zahlenmäßig zu geringen geschlossenen Fundensembles nicht geführt werden¹.

Eine Musterung einschlägiger Grabfunde des fortgeschrittenen dritten Jahrtausends v. Chr. aus Inneranatolien bezeugt jedoch, das auch hier zahlreiche Bronzebeigaben in verschiedenster Art und Weise gewaltsam manipuliert wurden. Dieser kleine Beitrag will die Aufmerksamkeit auf diese bislang nur wenig beachtete Facette altbronzezeitlicher Grabriten Westasiens lenken, und einige ausgewählte Inventare zur Diskussion stellen.

Eine umfassende Beurteilung frühbronzezeitlicher Bestattungstraditionen wird zunächst durch den Umstand erschwert, dass nur eine verhältnismäßig kleine Anzahl von Nekropolen vollständig ausgegraben und

1 Zu bedenken ist hier jedoch die gewaltige Anzahl an bestimmbar frühbronzezeitlichen Bronzefunden in Museen und privaten Sammlungen mit der vagen Fundangabe „Anatolien“, die freilich nicht ausschließlich aus beraubten Gräbern stammen müssen, sondern durchaus Bestandteile von Horten sein können.

adäquat publiziert ist: So lässt sich der zentrale Bestattungsplatz von Karataş in Lykien, Südwesttürkei nach wie vor nur mittels Vorberichten erschließen (vgl. Mellink 1963 und Folgejahre; letzter Vorbericht Mellink 1970). Gleiches gilt für die große frühbronzezeitliche Nekropole von Harmanören in Westanatolien, die bislang ebenfalls nur cursorisch in knappen Resummées der jeweiligen Grabungskampagnen vorliegt (siehe Özsait 1994 ff.). Eine rühmliche Ausnahme bietet dagegen die umfassende monographische Vorlage des früh- und mittelbronzezeitlichen Bestattungsplatzes von Demircihöyük-Sarıket (Seeher 2000). Jedoch weist keines der durch die oben genannten Veröffentlichungen zugänglich gemachten Metallinventare Spuren gewaltsamen Einwirkens durch Biegen oder Brechen auf.

Resuloğlu (Provinz Çorum) repräsentiert schließlich eine neu ausgegrabene, in ausführlichen Vorberichten anpublizierte frühbronzezeitliche Nekropole Zentralanatoliens. Der seit 2003 in Kooperation mit dem Museum Çorum ausgegrabene Bestattungsplatz erbrachte traditionelle Grabarchitektur in Form von Pithos- und Steinkistengräbern, deren umfangreiches Metallinventar derzeit in mehreren Spezialstudien archäometrisch erschlossen wird (Zimmermann – Yıldırım 2008; Zimmermann – Yıldırım 2010 mit weiterer Literatur). Mit Ausnahme einiger (teil)beraubter Grablegen ist der Erhaltungszustand der meisten bislang erfassten Gräber exzellent. Im Gegensatz zu Demircihöyük-Sarıket, Harmanören oder Karataş lassen sich zudem hier an ausgewählten Fundkomplexen erstaunliche, differenzierte Beobachtungen zu gewaltsamen Manipulationen an Metallobjekten vornehmen: So bezeugt ein um 180 Grad gebogener Griffzungendolch (Yıldırım – İpek 2010: 35 Abb. 13 rechts unten), ein zerdrücktes Omphalosschälchen (Yıldırım – İpek 2010: 35 Abb. 13 unten Mitte), ein weitere alt zerbrochene Metallklinge (Yıldırım – İpek 2010: 35 Abb. 13 links oben), sowie auch möglicherweise zwei verbogene Nadeln (Yıldırım – İpek 2010: 35 Abb. 13 links Mitte) aus dem unlängst veröffentlichten Pithosgrab 220 eine derartige Kultpraxis (Abb. 2). Das größtenteils unbeschädigte Inventar aus Pithosgrab 217 wird ebenfalls durch ein zerdrücktes Ringgriffschälchen kontrastiert (Yıldırım – İpek 2010: 34 Abb. 12 schräg links unten). Ein beinahe identisches Bild bietet das 2007 publizierte Grabinventar eines erwachsenen Individuums: Neben einem unbeschädigten tordierten Ösenhalsring, sowie zwei Armreifen befanden sich wiederum ein im extremen Winkel verbogener Griffzungendolch, eine umgebogene Nadel, aus geriffelten Bronzetuben bestehender zerhackter Halsschmuck, sowie eine intentionell alt zerbrochene und eingedrückte Tasse unter den Beigaben (Yıldırım – Ediz 2007: 221 Abb. 8.9)

(Abb. 3). Spuren gewaltsamen Verbiegens oder gar Zerhackens lassen sich an etlichen weiteren Metallgefäßen, darunter neben einhenkligen Tassen, auch Schalen und gestielte Pfannen feststellen (vgl. Yıldırım 2006: 9 Abb. 13). Auch blieben etliche weitere Metallklingen aus verschiedenen Gräbern nicht von derart rabiaten Eingriffen verschont (Yıldırım 2006: 10 Abb. 15 a-c) (Abb. 4). Besonders zerstückelte und zusätzlich verbogene Behältnisse, oder die mehrfach gewundene Klinge eines Griffzungendolches machen deutlich, dass für derartige Beschädigungen zweifelsohne ein beachtlicher Kraftaufwand notwendig war, sodass hier der für antiken Vandalismus im kultischen Umfeld gebräuchliche Terminus einer „ekstatischen“ Zerstörung durchaus gerechtfertigt erscheint. Interessant ist nun die Beobachtung, dass nicht alle beigegebenen Metallartefakte dieser hier cursorisch skizzierten, aggressiv erscheinenden Manipulation anheimfielen. Ausgewählte Stücke blieben offenkundig von der Zerstörungsprozedur verschont, einige Objekte hüllte man zudem, einem verschiedenerorts dokumentierten zeitüblichen Brauch zufolge, zusätzlich in Tuch², wie gut erhaltene Spuren eines Leinengewebes an einer kleinen Dolch Klinge sowie Patinaabdrücke auf weiteren Metallfunden aus Resuloğlu belegen (Tütüncüler 2006; Yıldırım 2006: 10 Abb. 15 d) (Abb. 5). Besonders aufschlussreich ist hier der Befund eines 2006 dokumentierten Pithosgrabes: direkt neben einem unbeschädigten kleinen einhenkligen Schälchen, das vom Ringfinger des bestatteten Individuums baumelt, befand sich sein grob zerhacktes und verbogenes Gegenstück (Yıldırım – Ediz 2008: 453 Abb. 12) (Abb. 6). Dies belegt, dass wertvolles Metallgerät im Grabkontext nicht generell zerstört oder unbrauchbar gemacht wurde, sondern offenbar bestimmte transzendente Kriterien erfüllen musste, um entweder zerhackt, zerbrochen oder verbogen zu werden, oder von derart gewaltsamen Eingriffen verschont zu bleiben. Als höchst bemerkenswerte dritte Alternative ist in diesem Zusammenhang ein zerbrochenes und verbogenes Stielpfännchen aus Grab 28 zu erwähnen, das nach seiner Unbrauchbarmachung nichtsdestotrotz in Stoff gehüllt wurde (vgl. Tütüncüler 2006: 147 Abb. 2 oben; 148 Abb. 4). Für diese an ekstatische Opferriten gemahnende Kultradition des Zerbrechens und Verbiegens bietet sich nun eine Reihe von Hypothesen an, von denen freilich keine endgültig verifizierbar ist. Der Grundgedanke, dass mit dem Tod

2 Bilgi 2001: 83 Abb. 15; z. T. gut erhaltene Stoffreste ließen sich ebenso auf dem Dolch sowie einer Lanzenspitze aus den frühbronzezeitlichen Gräbern von Dündartepe nachweisen (Kökten – Özgüç – Özgüç 1945: Taf. 66, 7.8; Reste einer Umhüllung mit gewebtem(?) Stoff finden sich ebenso auf Bronzecymbeln aus beraubten Frühbronzezeit-Gräbern von Oymaağaç-Göller (freundl. Mitt. T. Yıldırım, Ankara); siehe auch Zimmermann 2007: 18 mit Anm. 46.

eines Individuums auch dessen Besitz vor der Niederlegung im Grab physisch zerstört werden muss, lässt sich für unsere Fallstudie nur bedingt geltend machen, da im gleichen Befund, wie bereits erwähnt, beschädigte als auch unversehrte Bronzen auftreten können. Die teilweise nachgewiesene Umhüllung der Grabbeigaben mit gewebtem Tuch könnte zusammen mit dem Phänomen der Zerstückelung und Verbiegung ausgewählter Objekte als Versuch interpretiert werden, die so behandelten Stücke einer drohenden Profanisierung zu entziehen. Als weitere, aus diesen Überlegungen resultierende Möglichkeit sollte schließlich die gewaltsame, rituell sanktionierte Beschädigung ausgewählter Metallgegenstände im Rahmen eines Symposiums in Betracht gezogen werden. Die Präsenz durch in der Nähe von Pithos deponierten Rinderschädeln und Langknochen wurde bereits mehrfach als Rückstände eines Totenmahls gedeutet (Yıldırım 2006: 6-7; Zimmermann 2006-2007: 514); als weiteres Indiz für zelebrierte Trinkgelage oder Bankette zu Ehren des Verstorbenen sind wohl die zahlreichen alt zerscherbten Keramiken sowie Miniaturgefäße zu werten, die in unmittelbarer Nähe der Bestattungen vorgefunden wurden (Yıldırım 2006: 7). Das zeremonielle Zerschlagen und Verbiegen von Metallobjekten würde hier recht treffend das Bild eines ekstatischen Opfergelages als Teil der Trauerfeierlichkeiten bestätigen, wie es vielfach für Funeralensembles der mitteleuropäischen Spätbronzezeit postuliert geworden ist (Nebelsick 1997: 40). Die unversehrt gebliebenen Stichwaffen oder Gefäße könnten dann womöglich als privater Besitz des Toten gedeutet werden, der unbeschädigt ins Jenseits gelangen sollte.

Das massive Vorkommen dieser „ekstatischen“ Kultpraxis in einer frühbronzezeitlichen anatolischen Nekropole ist nach derzeitigem Wissensstand einzigartig. Eine Durchsicht bekannter Inventare frühmetallzeitlicher Nekropolen Inner-, Nord- und Westkleinasiens erbrachte, wie bereits erwähnt, keinerlei Anhaltspunkte für gewaltsame Beschädigungen von metallenen Fundgut im grabrituellen Umfeld. Als einzige Vergleichsstation bietet sich derzeit Alişar Höyük an: Hier begegnen uns zumindest intentionell verbogene und alt zerbrochene Nadeln aus Schichtzusammenhängen und Gräbern, die dem spätesten dritten und frühen bis mittlerem zweiten Jahrtausend v. Chr. zuzurechnen sind (z.B. Schmidt 1932: 161 Abb. 202 (Schicht II); 267 Abb. 355 (Schicht IV)) (Abb. 7). Damit scheint sich diese Kultradtition bislang auf das nördliche sowie östliche Zentralanatolien zu beschränken. Hier ist jedoch anzumerken, dass weite Teile Inner- und Westanatoliens nach wie vor nicht befriedigend archäologisch erschlossen sind.

Neue Untersuchungen im nördlichen Zentralanatolien sowie dem pontischen Hinterland versprechen hier nicht nur dringend benötigte Daten zum besseren chronologischen und chorologischen Verständnis des frühbronzezeitlichen Kulturmosaiks, sondern werden mit Sicherheit auch dazu beitragen, bestimmte Kultrationen weniger isoliert erscheinen zu lassen.

Asst. Prof. Dr. Thomas Zimmermann

Faculty of Humanities and Letters

Department of Archaeology

06800 Bilkent

Ankara / Türkiye

zimmer@bilkent.edu.tr

Bükülmüş, Parçalanmış, Doğranmış – Erken Tunç Çağı Anadolu Mezarlarında Ekstatik Uygulamaların İzleri

Bu çalışmada, Avrupa Antik Çağ öncesi mezarlarında sıklıkla rastlanan madeni nesnelere kırma, bükme ve parçalama fenomeni ile Antik Çağ öncesi Anadolu’da tespit edilen benzeri bir geleneği karşılaştırılmıştır.

Geç Erken Tunç Çağı Anadolu (MÖ 250-2000) mezar buluntularının arasında silahların, ziynet eşyalarının ve çanak çömleklerin bilinçli olarak kullanılamaz hale getirilmesi, sıklıkla görülmektedir. Kimi zaman aynı mezar kontekstinde sağlam metal nesnelere de belgelenmiştir ve bunlardan bazıları korunmaları için bir kumaşa sarılmış olarak ele geçmiştir. Makalemizde, ölü kültü içinde yer alan hem bahsi geçen nesnelere “bilinçli olarak kullanılamaz hale getirilmesi”, hem de onların “korunma” amacını taşıyan gelenekler açıklanmaya çalışılacaktır.

Son olarak, İç Anadolu Bölgesi’nde ve Karadeniz Bölgesi’nin iç kesimlerinde yapılacak araştırmaların, coğrafi açıdan sınırlı olan fenomen için, yeni belgeler bulunması umut edilmektedir.

Bibliographie

- Bachhuber, C.
2009 "The treasure deposits of Troy: rethinking crisis and agency on the Early Bronze Age citadel", *Anatolian Studies* 59: 1-18.
- Bilgi, Ö.
2001 *Orta Karadeniz Bölgesi Madencileri*, Istanbul.
- Bittel, K.
1946 „Der Depotfund von Soloi-Pompeiopolis“, *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 46 (N.F. Bd. 12): 183-205.
- Görmer, G.
2006 „Bronzezeitliche Depots in Mitteleuropa und ihre Deutung“, *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 47: 289-298.
- Hansen, S.
1994 *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhönetal und Karpatenbecken (Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 21)*, Bonn.
- Hänsel, A. – B. Hänsel (eds.)
1997 *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas*, Berlin.
- Harmankaya, N. S.
1993 "Tülintepe Höyüğü (Elazığ) Maden Buluntuları", *8. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara: 369-379.
- Huth, Chr.
1997 *Westeuropäische Horte der Spätbronzezeit. Fundbild und Funktion (Regensburger Beiträge zur prähistorischen Archäologie 3)*, Regensburg.
- Korfmann, M. – A. Baykal-Seeher – S. Kılıç
1994 *Anatolien in der Frühen und Mittleren Bronzezeit*, Wiesbaden.
- Kökten, K. – N. Özgüç – T. Özgüç
1945 "Türk Tarihi Kurumu adına yapılan Samsun bölgesi kazıları hakkında ilk kısa rapor", *Belleten* 9: 361-400.
- Mellink, M. J.
1963 "Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1963", *American Journal of Archaeology* 68: 269-278.
1970 "Excavations at Karataş-Semayük in Lycia, 1969", *American Journal of Archaeology* 74: 245-259.
- Nebelsick, L. D.
1997 „Auf Biegen und Brechen. Ekstatische Elemente bronzezeitlicher Materialopfer – Ein Deutungsversuch“, A. Hänsel – B. Hänsel (eds.), *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas*, Berlin: 35-41.
- Özgüç, T. – R. Temizer
1993 "The Eskiyapar Treasure", M. J. Mellink – E. Porada – T. Özgüç (eds.), *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors. Studies in Honour of Nimet Özgüç*, Ankara: 613-628.

- Özsait, M.
1994 “1993 Yılı Harmanören Mezarlık Kazısı”, 16. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 2. Cilt, Ankara: 153-174.
- Palmieri, A.
1981 “Excavations at Arslantepe (Malatya)”, *Anatolian Studies* 31: 101-119.
- Sazcı, G.
2007 *Troia Hazineseri*, Istanbul.
- Schmidt, E. F.
1932 *The Alishar Hüyük Seasons of 1928 and 1929. Part 1*, Chicago.
- Seeher, J.
2000 *Die bronzezeitliche Nekropole von Demircihöyük-Sarıket. Ausgrabungen des Deutschen Archäologischen Instituts in Zusammenarbeit mit dem Museum Bursa, 1990-1991*, Tübingen.
- Torbrügge, W.
1985 „Über Horte und Hortdeutung“, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 15: 15-23.
- Tütüncüler, Ö.
2006 “Çorum-Resuloğlu Eski Tunç Çağı Mezarlığı’nda Kumaş Kullanımına İlişkin Yeni Bulgular”, *Anatolia/ Anadolu* 30: 137-148.
- Yalçın, Ü. – H. G. Yalçın
2009 “Evidence for early use of tin at Tülin-tepe in Eastern Anatolia”, *TÜBA-AR* 12: 123-142.
- Yıldırım, T.
2006 “An Early Bronze Age cemetery at Resuloğlu, near Uğurludağ, Çorum. A preliminary report of the archaeological work carried out between years 2003-2005”, *Anatolia Antiqua* 14: 1-14.
- Yıldırım, T. – İ. Ediz
2007 “2005 Yılı Resuloğlu Eski Tunç Çağı Mezarlık Kazısı”, 28. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 2. Cilt, Ankara: 211-222.
- 2008 “2006 Yılı Resuloğlu Eski Tunç Çağı Mezarlık Kazısı”, 29. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 2. Cilt, Ankara: 443-454.
- Yıldırım, T. – Ö. İpek
2010 “2008 Yılı Resuloğlu Eski Tunç Çağı Mezarlık Kazısı”, 31. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 3. Cilt, Ankara: 21-35.
- Zimmermann, T.
2006-2007 “Symbols of Salvation? – Function, Semantics and Social Context of Early Bronze Age Ritual Equipment from Central Anatolia”, *ANODOS – Studies of the Ancient World* 5-6: 509-520.
- 2007 „Kalinkaya-Toptaştepe, eine chalkolithisch-frühbronzezeitliche Siedlung mit Nekropole im nördlichen Zentralanatolien: Die Grabfunde der Kampagnen von 1971 und 1973“, *Istanbululer Mitteilungen* 57: 7-26.

Zimmermann, T. – T. Yıldırım

- 2008 “Three Best to Have in Plenty – Rethinking Central Anatolian Early Bronze Age Alloying Traditions”, Ü. Yalçın – H. Özbal – A. G. Paşamehmetoğlu (eds.), *Ancient Mining in Turkey and the Eastern Mediterranean*, Ankara: 87-97.
- 2010 “Çorum Arkeoloji Müzesi’nde Bulunan Erken Tunç Çağı Maden Buluntularının Zararsız XRF Analizi”, 25. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara 2010: 99-104.

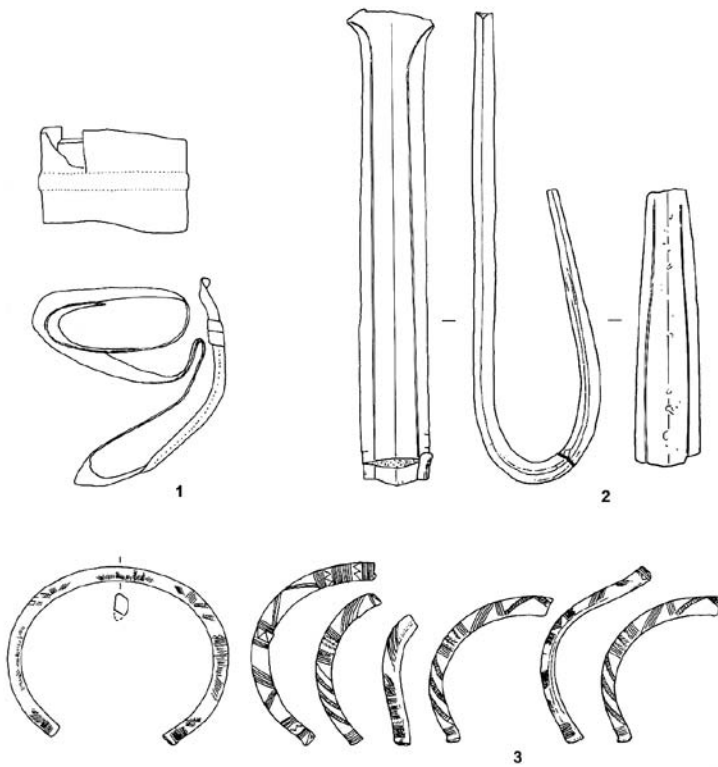

Abb. 1
Gewaltsam verbogener
und zerbrochener
Metallschmuck
und Schwertklinge
aus verschiedenen
spätbronzezeitlichen
Depots (Bühl (1),
Penkhof (2) und
Pfeffingen (3),
Deutschland) (nach
Nebelsick 1997).

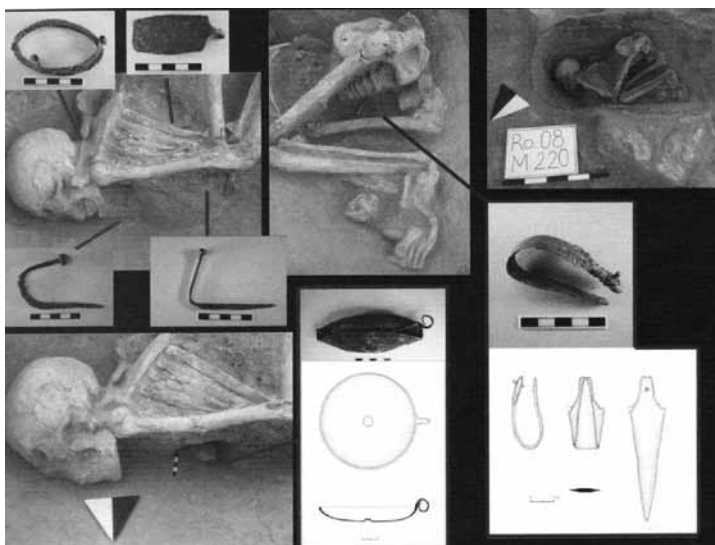

Abb. 2
Alt beschädigte
Metallobjekte aus
Resuloğlu, Pithosgrab
220 (nach Yıldırım –
İpek 2010).

Abb. 3 Verbogene und zerbrochene Metallgegenstände aus Grab von Resuloğlu (nach Yıldırım – Ediz 2007).

Abb. 4 Alt verbogene und zerbrochene Metallgefäße aus Resuloğlu (nach Yıldırım 2006).

Abb. 5
In Stoff gehüllte
Dolchklinge aus Resuloğlu
(nach Yıldırım 2006).

Abb. 6
Grabinventar aus Resuloğlu
mit unbeschädigtem und
zerhacktem Metallgefäß
(nach Yıldırım – Ediz 2008).

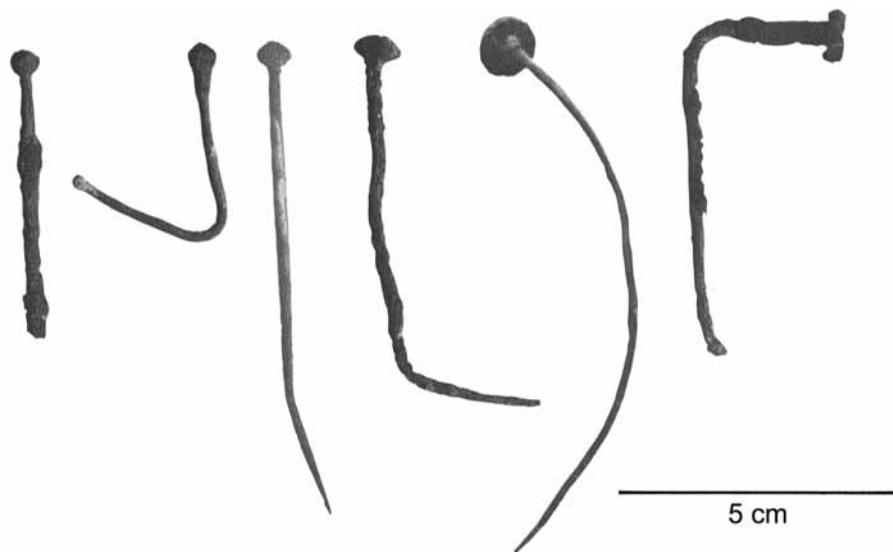

Abb. 7 Intentionell verbogene Nadeln aus Alişar Höyük (nach Schmidt 1932).

Kitap Eleştirileri / Recensiones

Вагалински, Л. Ф., **Кръв и Зрелища / Vagalinski, L. F., *Blood and Entertainments. Sports and Gladiatorial Games in Hellenistic and Roman Thrace*, National Archaeological Institute with Museum Sofia, Bulgarian Academy of Sciences, Sofia, 2009, 228 pages + plates.**

(İnci Delemen)

The book based on L. Vagalinski's Ph.D. thesis at Sofia University has a main text in Bulgarian and a summary in English. The author aims to compile and discuss an array of finds relating to sports and gladiatorial games in Hellenistic and Roman Thrace. It should be mentioned that the focus is on material from the Bulgarian part of Thrace.

Of the two main chapters making up the monograph, Chapter 1 is devoted to the topic of sports. Vagalinski first examines architectural remains (1.1). He discusses the remains of the stadium in Philippopolis (Plovdiv), which has not yet been excavated. Based mainly on epigraphical data, he dates the construction of the stadium to the reign of Hadrian and associates its extensive use with the Severan period. The next section (1.2) treats the inscriptions about ephebes, agonothetes, athletes, and gymnasiarchs, followed by a section comprising numismatic evidence (1.3). The majority of the epigraphical and numismatic data belongs to the Roman Imperial period. Sports gear (1.4) is investigated according to category, such as strigils, strigil holders, and weights. Special attention is paid to the strigils, since they are represented by an abundance of finds in Thrace from the fourth century B.C. to A.D. fourth century. They are studied from the aspects of findplaces, materials, and types, as well as gender utilization. Chapter 1 closes with sculptural finds depicting athletics, athletes, or athletic equipment (1.5).

Chapter 2 deals with gladiatorial games on a similar format. The first section in this chapter examines the remains of amphitheaters in the Bulgarian part of Thrace (2.1). Noteworthy in this respect are the amphitheaters in Marcianapolis (Devnya) with a capacity of ca. 4000 spectators and apparently from the Severan times, in Diocletianopolis (Hisarya) with an irregular arena and a capacity of ca. 1000 spectators, and in Serdica (Sofia). The latter two

were probably constructed in Diocletian's reign. There also exists evidence for the use of the theater in Philippopolis during gladiatorial games. Notice should be taken of a similar use of theaters in numerous cities to the east, like in Ephesos, Perge, Side and others in Anatolia. It is also mentioned in this section that some remnants in Augusta Traiana, Nicopolis ad Istrum, Deultum, and Novae could have served as amphitheaters or the like. From architectural data, Vagalinski moves on to the inscriptions relating to gladiatorial games (2.2). He observes that the organizers of gladiatorial games in the Bulgarian part of Thrace were high priests honoring the emperors. Whether male or female and whether bearing Greek, Roman, or Thracian names, they belonged to the local elite. As for the gladiators, we learn that none bear Thracian names in the inscriptions, although there is evidence for the Thracian gladiators to have taken Greek or Roman nicknames. This is interesting, because not only ancient writers and inscriptions from the western part of the Roman Empire refer to Thracian gladiators like the renowned Spartacus, but also there is ample evidence for the class of "Thracian" gladiators characterized by heavy armor and long curved knife. The succeeding sections in this chapter embody the numismatic data (2.3) and the representations of gladiators and gladiatorial games in art (2.4).

L. Vagalinski concludes by incorporating the results of his research on each group of material mentioned above. In reference both to sports and gladiatorial games, he proposes the termini and climax viable for different regions of Thrace. A crucial observation is that both athletics in the pre-Roman period and gladiatorial games in the Roman period take start in and around Greek colonies –subsequently, cities– but later find a path inland. As regards the gladiatorial games, Vagalinski states that they were popular through inland Thrace by A.D. second century. He attributes the climax of gladiatorial games in Thrace as a whole to the Severan era, which in fact is an economic peak for the region.

The text is complemented by a catalogue in Bulgarian that features keywords in English. This obviously facilitates the readers on a broader basis. The illustrations of the architecture tackled in the text and of the objects in the catalogue are assembled at the end of the book. The plates also include a map of Thrace that covers the findplaces mentioned in the text and catalogue. It would, however, be more useful, if the find type – at least in general terms, like "architectural remains", "inscriptions", "reliefs", etc. – or perhaps the chronology was somehow indicated. Doubtlessly such differentiation would support the conclusions drawn by the writer in a visible fashion.

L. Vagalinski's monograph brings together an abundance of material on sports and gladiatorial games from Thrace, which is a contribution to archaeology in itself. Additionally, the discussions particularly on architectural finds, strigils, and inscriptions about gladiatorial games are highly beneficial. Without doubt the finds presented as well as the discussions will offer valuable analogical material for similar research in the neighboring regions, particularly Anatolia.

Prof. Dr. İnci Delemen
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı
Ordu Caddesi
34134 Beyazıt
İstanbul / Türkiye
incidelemen@gmail.com

Bibliography

- Decker, W.
1995 *Sport in der griechischen Antike*, München.
- Golvin, J.-C. – C. Landes
1990 *Amphithéâtres et gladiateurs*, Paris.
- Grossschmidt K. *et al.*
2002 *Gladiatoren in Ephesos. Tod am Nachmittag*, Eine Ausstellung im Ephesos Museum, Selçuk, Wien.
- Kotera-Feyer, E.
1993 *Die Strigilis*, Frankfurt.
- Robert, L.
1940 *Les gladiateurs dans l'Orient grec*, Paris.
- Rumscheid, J. – F. Rumscheid
2001 „Gladiatoren in Mylasa“, *Archaeologischer Anzeiger*: 115-136.
- Sayar, M. H.
1983 „Ein Gladiatorenmonument aus Bizye (Vize) im Thrakien“, *Epigraphica Anatolica* 2: 144-146.